SZENT ISTVÁN KÖNYVEK

69-71. SZÁM

69-71. SZÁM

HIT TUDOMÁNY LELKIÉLET

NEVELÉS IRODALOM

BÖLCSELET JOG

FÖLDRAJZ TERMÉSZETTUDOMÁNY

TÖRTÉNELEM SOCIOLOGIA

ÉLETRAJZ UTIRAJZ

HARTMANN GRISAR

LUTHER MÁRTON ÉLETE

BUDAPEST
SZENT ISTVÁN TÁRSULAT KIADÁSA

HARTMANN GRISAR

★

LUTHER MÁRTON ÉLETE

A MÁSODIK NÉMET KIADÁS ALAPJÁN

FORDITOTTA

HOITSY LAJOS PÁL

SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT

AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA

BUDAPEST, 1929.

Nihil obstat.

Dr. Michaël Marczell
censor dioecesanus.

Nr. 1223.

Imprimatur.

Strigonii, 4. Maii 1928.

Dr. Julius Walter
vic. generalis.

A nagy életrajz szerzője *(H. Grisar)* és kiadója *(Herder & Co., Freiburg im Breisgau)* a magyar nyelvű rövidített életrajznak a fordítási jogát is fenntartja magának.

Kiadja a Szent István-Társulat.
Stephaneum nyomda és könyvkiadó r. t. Budapest.
Nyomdaigazgató: Kohl Ferenc.

ELŐSZÓ.

A MAGYAR katholikus olvasó közönség érdeklődésére nagy mértékben számot tarthat a reformátor Luther Márton életrajza, hisz nagy nemzetek elszakadása a katholikus Egyháztól az ő nevéhez fűződik; az általa megindított harc volt a legnagyobb, amelyet a katholikus Egyháznak fennállása második ezredében állnia kellett.

Grisar Lutherja, ha nem is az első polemikus él nélkül, nyugodt tárgyilagossággal megírt Luther-életrajz, de valamennyi között a legelső helyet biztosítja neki a minden részletében forrásokra visszamenő hűség és a finom lélektani elemzés, amellyel a reformátor belső fejlődését egész életén át kíséri. Ezek a kiváló tulajdonságok a meggyőzés erejével legvilágosabban a három kötetes nagy Luther-műben tünnek elő. Ennek alapján készült az egykötetes Luther, amelynek rövidített kiadását nyujtja a magyar fordító.

A felekezeti békét vagy felekezeti viszályt szolgálja a mű magyar fordítása?

A vallási polémiák ideje elmult. A történeti igazság felkutatása a kultúra követelményei közé tartozik; rosszul állhat annak az ügye, aki a történeti igazság felderítésében maga ellen támadást lát. Az igaz tények megírásában az írónak magát az igazságosság által kell vezettetni; abban, amit megír, egyenlő arányban kell a fényt és az árnyékot elosztani. E tekintetben az idők folyamán mindkét oldalról történtek hibák; hősük felmagasztalására legendákat költött az egyik tábor, a

könnyebb polémia kedvéért legendáknak hitt a másik. E műben a költött legendáknak nyomát sem találja az olvasó. A szerző az igazi Luthert akarta megrajzolni; ami jót talált benne, épen úgy megírta, mint amit hibának látott.

A történelemben járatlan olvasó fog egyet-mást találni, ami benne ujsága által meglepetést, csodálkozást kelt. A szerző célja egyetlen mondatával sem a szenzáció keresése, hanem az igazság megállapítása. A történeti igazság megismerése mindkét oldalon többet használ a békének, mintha homályba burkolódzva bizalmatlanul, mint a sfinxek állunk egymással szemben. Szerzőnk művét nem ifjúsági olvasmánynak, hanem a művelt közönségnek szánta. A másik oldalról jövő, az igazság szolgálatában álló hasonló szellemű munkának mi katholikusok őszintén örülni fogunk.

A mű a mai protestantizmussal egyáltalán nem foglalkozik, Luther halálával lezáródik. Négyszáz év előtti dolgokra akar teljes világosságot deríteni. Belőle a katholikus olvasók megismerik a nagy harc igazi indítóokait, a nemkatholikusok jobban megismerik azt az Egyházat, amely ellen a harc megindult. Mennél jobban megismerjük az igazságot, annál közelebb jutunk egymáshoz, mert az igazság egy, amellyel szemben mindnyájunknak egyforma jogunk és egyforma kötelességünk van: előtte megalkuvás nélkül meghódolni.

Vác, 1928. Gyertyaszentelő ünnepén.

Hanauer Á. István
váci püspök.

A SZERZŐ ELŐSZAVA A MAGYAR KIADÁSHOZ.

FŐTISZTELENDŐ ÚR, ki munkámat magyarra fordította, megkért, hogy előszót írjak «Luther Márton élete és műve» című könyvem magyar kiadásához. Mindenekelőtt annak a forró óhajomnak adok kifejezést, hogy a sok fáradság, melyet a fordítóval együtt e mű megírására és kiadására szenteltünk, bőséges és jó gyümölcsöt teremjen a magyarok kedves hazájában, hogy növelje a vallásos meggyőződést és az igaz hit kérdésében megnyugvást és békét adjon a lelkeknek.

Az olvasó tapasztalhatja, hogy művemben igyekeztem a kényes témát minden elfogultság és gyülölet nélkül feldolgozni. Megtehettem ezt úgy, hogy a katholikus álláspontból egy tapodtat sem kellett feladnom. Számos katholikus bírálóm között egyetlenegy sincs, ki azt állította volna, hogy objektív, nyugodt felfogású munkám katholikus elveket feladó, túlzó előzékenységre csábított volna. Igazán csak a katholicizmus ismeretének hiányában mondhatta egy vélemény valamelyik, könyvkereskedők számára megjelenő, svájci protestáns folyóiratban azt, hogy — a katholikus egyház dogmatizmusát ismerve — csodálkozik az egyházi bírálóbizottságon, amiért egy ilyen kevéssé nyers mű kinyomatását megengedte.

Abban az összefoglaló történelmi tanulmányban, melyet az olvasó kezében tart, túlságos rövidségre kellett

törekednem. Aki egyes kérdésekre részletesebb választ szeretne kapni, az nézze meg nagyobb terjedelmű Luther-életrajzomat, mely németül jelent meg. Az érdeklődők figyelmét felhívom arra a nagyon kiváló, kimerítő és szisztematikus regiszterre, amelyet háromkötetes német Luther-életrajzomhoz P. Sinthern Péter S. J. állított össze.

Innsbruck, Tirol. *P. Hartmann Grisar* S. J.

I. LUTHER IFJÚKORA.

1. EISLEBEN ÉS MANSFELD. — Luther János bányásznak Eislebenben, 1483 november 11-re virradó éjjel fia született. A ház, melyben Luther Márton megpillantotta a napvilágot, a kicsiny, falakkal és tornyokkal körülvett város délnyugati részén, a hosszú utcán állott. A meglehetősen szegényes épület egy részét még mai nap is mutogatják; csak az emeletet építették újra, mert 1689-ben tűzvész pusztította el.

Luther szülői háza a Péter-templom plébániájához tartozott. Ebbe a templomba vitték őt a születését követő napon, szent Márton toursi püspök és zárdaalapító ünnepén és Márton névre keresztelték. A szentséget, mely Luther János fiát a keresztény anyaszentegyház tagjává avatta, Rennebecher Bertalan plébános szolgáltatta ki. A szent cselekmény a még ma is fennálló, gótstílű toronykápolnában folyt le. Azokat a történelmi emlékeket, melyek Luther személyével valami kapcsolatban vannak, barátai és követői különös kegyelettel őrzik. A mindent megszépítő hagyomány azonban sok hamis dolgot kevert az igazak közé. A keresztelőkútnak, melynél állítólag Luthert megkeresztelték, semmi történelmi értéke sincs; épp így nem abból a korból származik a keresztkút felső része sem, bár a rajta olvasható felírás büszkén hirdeti, hogy itt történt Luther megkeresztelése.[1]

Maga a templom hosszú, lassan haladó építkezés után 1513-ban készült el; a torony azonban, melynek hatalmas tömege a keresztelőkápolna fölött emelkedik a magasba, ezzel együtt már 1474-ben megvolt.

Eisleben, ez a barátságos városka, kivette részét az építkezési lázból, mely annak idején Németország oly sok helységében hirdette a buzgó egyházi érzést és a hívek keresztény szellemű áldozatkészségét. Az ottani nagy szent András-templom, melyben Luther életének utolsó prédikációit tartotta, régebbi alapokon a XV. században épült újra s ekkor bővült két karcsú, hegyes toronnyal. Éppen így 1462-ben készült el a Miklós-templom is. 1511-ben Mansfeld Albrecht gróf új városrészt alapított Eislebenben, az úgynevezett Újvárost. Itt emelték a bányászat védőszentjének, szent Annának, templomát a bányászok részére. A környező dombok rézbányászata akkor már régen főkereseti forrása volt a helységnek, mert a Mansfeld grófok, kik Eislebenből kormányozták grófságukat, nagyon kifejlesztették a bányászatot.

Márton atyja, János, fia születésekor csak átmenetileg tartózkodott a szépfekvésű, fejlődő városban. Rövid ideje költözött oda azért, hogy jobb keresethez jusson. Előző lakhelye az Eisenach mellett fekvő falu, Möhra volt, a Luther-család ősi fészke. Itt, mint földmíves család sarja, maga is földmívelő munkával foglalkozott. Luther Márton «Asztali beszélgetéseiben» mondja: «Szépatyám, nagyatyám és atyám igazi parasztok voltak».[2] Mindig élt is benne a tudat, hogy lakik benne valami a szász földmívesek darabosságából.

Luther atyjáról azt halljuk, hogy komoly, szigorú, szorgalmas ember volt. Csak — az «Asztali beszélgetések» szerint — olykor mámoros volt s ilyenkor állandó kedélyállapotához képest vígság és jókedv lett úrrá rajta. Luther szerint «erős, kemény teste» volt. Amint ő végezte a durva kézimunkát, úgy kellett feleségének, Margitnak is dolgoznia. A szűkszavú történelmi feljegyzésekből ez az asszony mint szorgalmas családanya lép elénk. Férjét, Mártonon kívül, sok gyermekkel ajándékozta meg, kik tömérdek gondot és fáradságot okoztak neki. Luther

emlékszik rá, hogy a fát a hátán hordta haza. Ziegler nevű családból származott, ősfrank, igazi német nemzetségből. Nem keveredett a családba semmi idegen vér; teljesen igazságtalan tehát a vád, hogy Luther ereiben cseh vér folyt, ezzel csak ellenségei szerették volna az eretnek Hus hazájával valami összeköttetésbe hozni. A Luther név is jó, ősnémet név. Ugyanaz, mint Lothar (Luothar) s azt jelenti: a hangosabb. Fellépésének első éveiben azonban Luther helyett gyakran írta nevét Ludhernek vagy Ludernek, amint a családban is előfordult a Luder vagy Lueder névforma. Többször neheztelően emlegette, hogy ellenségei a Lutherből Lottert (Lotterbube, gazfickó) csináltak.

A szülők Möhraból Eislebenbe jöttek, mert Luther János azt hitte, hogy itt mint bányász jobb életviszonyok közé kerül. Eislebenben — fiának szavai szerint — metallicus lett és «szegény vájár», kővágóbányász volt. Úgy látszik azonban, «a szegény vájár» nem valami jó előmenetelre tett szert Eislebenben, mert már a Márton születését követő évben, 1484-ben átköltöztek Mansfeldbe, a virágzásnak indult bányászat főfészkébe.[3] Az Eislebenből Mansfeldbe vivő úton barátságos falvakon keresztül hamarosan salak és kőbuckák, majd füstölgő zománcozó kemencék közé jut a vándor. Ezek a buckák, kemencék még most is jellegzetessé teszik a lankás dombok és zöld erdők, mezők között elterülő Mansfeld várost. Megérkezéskor jobb felé a magasban látja a Mansfeld grófok méltóságteljes, ősi kastélyát, jobbra pedig a völgyhajlat közvetlen közelében emelkedő talajon a kis kiterjedésű várost. Széles, a kezdetén még elég meredek út vezet föl a házsorok közé. Luther korában valószínűleg ez volt az egyetlen utca. Jobbkéz felé csakhamar egy jelentéktelen házra akadunk, mely büszkén viseli a felírást, hogy Luther szüleinek a háza volt. A régi Luther-házból azonban már csak egy kis rész áll fenn.

Ajtaja fölött vöröses köríven a J. L. betűk és az 1530-as évszám olvasható. Ez Luther Jakabnak, Márton bátyjának az emléke, ki így jelölte meg atyja halálának esztendejében a vagyonra való jogát. A ház Márton számára sokáig volt a nyomasztó gond tanyája.

A váják csak lassan tudott jobb helyzetet teremteni családja számára. A szülők, mint Luther kora ifjúságáról mondta, «nagyon keservessé tették» maguknak az életet. Később elmesélte, hogy egyszer mint ment el két másik fiúval kolbászgyüjtésre. Az utcán éneklő gyermekek úgynevezett Kurrendáján történt. Egy polgár jött velök szemben s kolbászkákat nyujtott feléjük, közben azonban oly goromba hangon veszekedett velök, hogy a gyermekek elszaladtak, mert nem értették meg a tréfát. Igy félnek gyakran csupa rövidlátásból és tudatlanságból az emberek Istentől is, — mondta Luther — ha jót akar tenni velök.[4]

Mansfeldben kezdett iskolába járni. Az iskola a szülői háznál valamivel feljebb állott az úton, jobbra, egy térszerű kiszélesedésnél s egy része még ma is megvan. Elemi iskola volt, mit latin iskolának neveztek. Mindennapi iskola, melyben a tanulók, akkori szokás szerint, amint megkapták az első útmutatásokat az íráshoz és olvasáshoz, azonnal a latin nyelv elemeit kezdték tanulni. Olvasni a katekizmusból és ábcés könyvből tanultak, latinul azonban az elterjedt latin imádságokból, a Pater Nosterből és a Credóból. A kis fiú számára nehéz, fárasztó évek voltak ezek. Tanítóinak szigorúsága, a deklináció és konjugáció gyötrelmei sokáig éltek emlékezetében. Az akkori szokás szerint volt egy úgynevezett asinus (szamár), amit a lusta diákra akasztottak. A tanulók között volt egy lupus (farkas), kit a tanító nevezett ki azért, hogy írja össze a tanulók mulasztásait. Ezek azután minden csinyjökért a hét végén egyszerre nyerték el méltó büntetésüket. Mikor Luther az «Asztali beszél-

getésekben» arról panaszkodik, hogy egyszer egy délelőtt tizenötször «kenték meg», t. i. bottal megfenyítették, az vagy nagy hanyagság, illetve makacsság következménye lehetett, vagy pedig büntetés egy egész hét hibáiért.[5]

A szigorú iskola kétségtelenül hozzájárult ahhoz, hogy Luther jellemét aggályossá és sötétté tegye.

Ebből a korból egyetlen kedves emléke maradt, melyről később hálás szavakkal emlékezett meg. Semler Miklós, egyik idősebb tanuló gyakran vitte őt karjaiban az iskolába; úgy látszik, gyermekkorában a meredek út, különösen havas, jeges télen nagyon fárasztotta őt.

A szülői házból nem sok kedves emléket vitt magával az életbe. Napsugaras ifjúkort egyáltalán nem élt át.

Gyakran mondta ugyan, hogy szülei jót akartak vele. Atyja, ki szűkszavú és a munka gondjaival eltelt ember volt, valamint hasonló természetű anyja, biztosan beszéltek neki a hitről és a vallás vigaszáról, mert hithű katholikusok voltak. Mikor atyja később (1530., mikor már fia vallásán volt) haldokolt, arra a kérdésre, hiszi-e a kinyilatkoztatott igazságokat, egyszerűen így felelt: «Hiszen csalónak kellene lennem, ha ezeket nem hinném». Arra, hogy az új tan jogosságáról teológiai szempontból ítéletet mondjon, tanulatlanságánál fogva természetesen sohasem volt képes. Márton ifjúkorában tisztelte a papságot, bár megengedte magának, hogy darabos modorában ítéletet mondjon fölötte, alkalomadtán a szerzetességről is megvetően nyilatkozott.

Jóllehet a szülői házban nagy volt a tisztelet az Anyaszentegyház iránt, a fejlődő Luther nem nagyon részesült szeretetteljes és gondos vallási nevelésben. Az iskolának és a papságnak kellett ezt pótolnia s ők meg is tették a magukét.

Szülei kemény fegyelem alatt tartották. Ennek következtében egyszer hosszú időre elidegenedett atyjától s mint maga mondta, újra meg kellett őt szoknia. Atyja

és anyja, panaszkodott később Luther, fiúkat kislelkűségbe kergették (usque ad pusillanimitatem).[6] Amikor a szülőket arra figyelmeztette, hogy a szigort ne vigyék túlzásba és «a vessző mellé adjanak almát is társul», szavaiban a saját szomorú tapasztalata cseng vissza. «Az anyám — mondta — egyetlen dió miatt véresre vesszőzött.»[7] Feltünő, hogy akárhányszor beszélt Luther gyermek- és ifjúkoráról, egyetlenegy alkalommal sem mondott kedveset édesanyjáról. Az anyai szeretet vigasztaló emlékét, mi a legtöbb embert végigkíséri élete során, úgy látszik, sohasem ismerte. Mint anyja, úgy atyja is legtöbbször hirtelen haragjában cselekedett. Mikor például fia később szerzetbe lépett, amint Luther maga tudósít róla, «egész megvadult». Nem lehet tehát csodálkozni rajta, ha már a gyermek Lutherben fölfedezhető az «aggályos, sötét kedély».[8] (Fr. v. Berold.)

A mansfeldi iskola tanulóinak kötelességük volt szorgalmasan eljárni az istentiszteletekre. Az iskolával majdnem szomszédos szent György-plébániatemplomba jártak. Az istentisztelet ragyogó érzéseket keltett a gyermek lelkében s a szívét megnyerte az emberiség természetfölötti célja számára.

Különösen a hívek és a gyermekkar éneke volt az, mi jótékony hatásával megmaradt Luther emlékezetében. A fiúnak csengő hangja volt. Amilyen tanulékony és tehetséges volt, formájuk és értelmük szerint uralkodott a dallamokon. Egész életében nagy barátja maradt az egyházi zenének. Az egyházi ének tanítása fontos szerepet játszott az iskola nevelő eszközei között. A liturgikus énekek mellett a nép vallásos énekeit is tanították. «A pápaságban» — halljuk később Luthertől — «finom énekek voltak.» Csak előítélet a mondás, hogy Luther hozta be a népénekeket a liturgiába. Ő maga eléggé megdönti ezt az előítéletet. «Az egyházi ének már a reformáció előtt virágzott» (Hans Preusz).[9]

A gyermek a szabályszerű egyházi életet minden oldaláról megismerte és megszerethette anélkül, hogy bármiféle reformátori mozgalommal találkozott volna. A szentek tisztelete, kapcsolatban azzal a viszonnyal, mely Isten és szolgái között a földön és az égben fennáll; a szentségek vétele és a legszentebb áldozatban való részvétel; a körmenetek, az áldások s egyházi szertartások, valamint a papság prédikációi kedveltethették meg vele a Krisztus által alapított hatalmas Egyházat. Hallott a pápáról, ki lelki hatalmával Jézus helytartójaként kormányozza az egész kereszténységet; részvéttel értesült a hívőket veszélyeztető török előretörésről s talán az ő ajka is imára nyilt, mikor a pápa régebbi rendeletére megcsendült a török veszélyt hirdető harang szava. Szent György emlékét később is megőrizte. A közerkölcsre vonatkozólag gyermekkorában tanulta meg, hogy minden kocka- és kártyajáték, valamint a táncok is tilosak. Biztosan kezébe kerültek a népolvasmányok is, hiszen már gyermekkorában is szeretett olvasni. Ezek közül kitűnt Ludolf von Sachsen, karthauzi szerzetes, keresztény hitszabályokra épített és szent Bernát szellemében megírt műve Krisztus életéről. Ludolffal versengtek a bensőséges keresztény szellem megteremtésében Seuse Henrik «Örök bölcseség» és Kempis Tamás «Krisztus követésének négy könyve» című művei, melyeket az igazi vallásosság és a legegészségesebb jámborság szelleme hat át, anélkül, hogy a reformátori szándék leghalványabb jele is nyilvánulna meg bennök. De az ifjúság legfőbb lelki vezetője a Katekizmus volt, melyről Mathesius, Luther tanítványa elismeri, hogy Isten «csodálatosan megőrizte a plébániatemplomokban».[10] A katekizmust a fiatal Luther, mint Mathesius mondja, «nagyon szorgalmasan és gyorsan megtanulta».[11]

Másrészről azonban rossz hatással volt rá a babona, mely mind szüleinek házában, mind Szászországban és

egész Németországban nagy mértékben el volt terjedve. Hihetetlen ördög-jelenésekről szóló otromba mesék zavarták meg az embereket. A természetnek egész közönséges megnyilvánulásai csodálatos és titokzatos jelentést nyertek. A bányászok veszélyes munkája rémképeket festett a föld titokzatos mélyében dolgozó emberek elé. Féltek, hogy ellenséges túlvilági szellemek leselkednek rájok, viszont ezektől remélték, hogy gazdag ércleletekhez vezetik őket, vagy, mint Luther «Beszédei» bizonyítják, tudták, hogy pajzán, csalóka tréfákat űznek az emberekkel. Mikor egyik kis testvére meghalt, azt boszorkányság ölte meg.[12] Hulde asszony csodálatos megjelenéseiről sokat meséltek. Luther megtanulta, hogy az ördögök, kik az erdőkben, tengerekben és folyókban laknak, sellők segítségével ejtik tőrbe az embert. Mesélték neki, hogy Mansfeld grófságban van egy tó, mely tele van fogoly ördögökkel, kik vihart támasztanak, ha valaki követ dob a vízbe. Hogy az ördög az emberrel erkölcstelenkedik, azt Luther határozottan állította. A szörnyszülöttek és golyvások (kielkröpfe) szerinte az ördögtől származnak. Gyermekkorában, mondta, sok boszorkány volt Szászországban. Egyik ott lakott szüleinek a háza mellett. Anyja kénytelen volt sok mindent odaadni neki, hogy kárt ne okozzon. Gyakran megtörtént, hogy varázslatával szinte halálra ijesztette a gyermekeket. Ez a boszorkány az egyik papot, ki tevékenységének útjában volt, ördögi mesterségével meg is ölte. Luther fiatalkorában maga is sok embert látott, kiket a boszorkányok beteggé tettek vagy a sírba vittek. «Mikor gyermek voltam, mesélték — mondotta — hogy egy öregasszony mint tett szerencsétlenné egy békés házaspárt,» kiknél az ördög hiába próbálkozott mindennel; a boszorkány rábírta őket, hogy éles kést tegyenek a párnájuk alá és mind a kettőt rábeszélte, hogy ölje meg a másikat; ennek következtében a férj átvágta felesége

nyakát ; akkor azután megjelent az ördög a vénasszonynak s jó messze maradva tőle, egy boton egy pár cipőt adott neki ajándékba. «Miért nem jösz közelebb? A válasz : Mert te rosszabb vagy, mint én ; te megtetted azt, amit én nem tudtam elérni.»[13]

1516. és 1518-ban tartott prédikációiban előhozta Luther a babonás dolgokat, sőt egész élete folyamán tett ilyenfajta csodálatos kijelentéseket. A néphit kinövései ellen a papok harcoltak, de nem tudták legyőzni azt a gyermek lelkében. Közkézen forgó könyvek is növelték a visszaéléseket. Például a két inkvizitor által 1487-ben kiadott boszorkánypörök. Tudatlanságból összeolvadt a nép lelkében a hit és a babona. Az emberek képzelő ereje sajátos világot teremtett magának. A láthatatlan dolgokat eltorzították és látható magyarázatot adtak nekik, a szent dolgokat profanizálták. Szent Kristóf képének például ott kellett lennie a városok kapuin, a templomokon, mert sok könyv és ima hirdette, hogy, aki meglátja Kristóf képét, aznap megmenekül a gonosz ellenségtől és a hirtelen haláltól. A Kristóf-legenda mélyen bevésődött Luther lelkébe is, de mint a szent György-legendát, úgy ezt is kritikával és lelki értelemben fogadta. A legendákról mondott kritikája azonban nem akadályozta meg abban, hogy a babonákról helyes véleményt alkosson.

2. Magdeburg és Eisenach. — Mikor az ifjú elérte tizennegyedik évét, szülei 1497 húsvétján tanulmányai folytatása céljából Magdeburgba küldték. Az Elba-parti városban élt egy mansfeldi ember, Mosshauer Pál, ki az érseki udvar tisztviselője volt. Valószínűleg ennek a gondjaiba ajánlották a szegény gyermeket. Nála kapott ellátást és úgy látszik, lakást is. A már akkor is jelentőségteljes régi város tágította látókörét. A tanítás és a bánásmód is jobb volt új iskolájában, mint a régiben, tehát ezzel is meg lehetett elégedve. Előadásra a Közös-

élet testvéreihez járt. Luther hangsúlyozottan mondja, hogy ezeknél a testvéreknél igazán «iskolába járt», mindenesetre úgy látszik, övék az oroszlánrész további fejlődésében.[14]

Szerencsés, határozottan nevelő és lelkileg eredményes idő volt ez! A testvérek mély vallásosságtól áthatott társulathoz tartoztak, mely kimondottan egyházi alapon állt. Semmi sem volt benne feltalálható abból a hierarchiától eltávolodó gondolkozásból, mit egyes protestáns írók régebben tulajdonítottak nekik. Semmiféle szempontból sem igaz a vád, hogy úgynevezett reformáló tendenciájuk volt, mely bizonyos mértékben előfutárja lett volna a későbbi hitújításnak. Szabályaik kizárólag az egyházi alárendeltség szellemét tükrözik vissza és amit a testvérek működéséről tudunk, csak megerősíti azt, hogy magatartásuk mindenben egyházias volt.[15]

Luther magdeburgi tartózkodásáról, mely csak egy évig tartott, kevés részlet maradt ránk. Mathesius, Luther tanítványa beszélte: «Itt is járt ez a fiú, mint több tiszteletreméltó és tehetős ember gyermekei is, kenyere után és kiabálta a maga panem propter Deumját».[16] Maga Luther is beszél erről. A deákok énekelve jártak házról-házra s úgy gyüjtötték össze a megélhetéshez szükséges élelmet. Mathesiusnak igaza van abban, hogy tehetős szülők gyermekei is jártak ilyen, úgynevezett Partekenekre. Kiküldték őket a megalázó kolduláshoz, hogy megismerjék, mi az alázatosság és megtanulják, hogy együttérezzenek a szegényekkel.

Ha a fiú tovább maradhatott volna Magdeburgban, az ottani nevelés és a Közösélet testvéreivel való érintkezés a legelőnyösebb hatással lett volna életére. Atyja kívánságára azonban már a következő (1498) év húsvétján fel kellett cserélnie Magdeburgot Eisenachhal, hogy az ottani latin iskolában képezze tovább magát. Eisenachban szüleinek rokonai voltak, kikkel érintkeznie

kellett. Egyik sógoruk, Hutter Konrád, a szent Miklós-templom sekrestyése volt akkoriban. Szeretettel fogadta a fiatal deákot. Luther később hálásan emlékezve rá, meghívta primiciájára.

Eisenachban is tapasztalhatta a szorgalmas ifjú a Gondviselés jóságos vezetését és előhaladhatott a vallásos életben. A város vallásos élete, az iskola és az ismerős családok vallásossága elég támasztékot nyujthattak neki erre és elősegíthették az egészséges lelki kifejlődését. Természetesen, különösen eleinte, tovább is szüksége volt az ifjú kéregetőnek, hogy az ajtókon kopogtatva szerezze meg élelmét. Később azonban Cotta Konrád házában talált jó otthonra. Ennek a vagyonos eisenachi polgárnak a felesége, Schalbe Orsolya, eredetileg olasz családból származott. Ehhez a jóságos asszonyhoz fűződik a megható legenda, melyet a protestáns írók később kiszíneztek, hogy mint szedte föl az utcáról a szegény deákot. Mathesius csak annyit mond, hogy a jámbor matróna Luthert ellátásra magához vette, mert «éneke és szívből jövő imája következtében a templomban érzékenyen vonzódott a fiúhoz».[17] Luther nem említi a nevét; csak egyszer beszél eisenachi háziasszonyáról.

Az egyházias érzésű Cottán és Schalben, előző jótevőjén, kívül Luther Eisenachban bensőbb viszonyba jutott a Mária-templom káptalani helynökével, Braun Jánossal és ennek baráti körével. Braun zeneszerető és humanista képzettségű ember volt. Luther később hálásan emlékezett meg arról, hogy milyen barátságos és kellemes volt a vele való érintkezés és hogy ének és zene mellett mennyi víg órát töltöttek együtt.[18]

De Luther lelkére a legmélyebb hatást a kis ferencrendi kolostor tette, mely az Eisenach fölött uralkodó Wartburg lábánál állott. A kolostort Schalbe kollégiumának nevezték. Ez a család tartotta ugyanis fenn. A kolostor atyáival Luther, amint Levelezése bizonyítja, igen jó

barátságban volt. Ez a sarútlan szerzetesek kolostora ápolta szent Erzsébetnek, Thüringia őrgrófnéjának emlékét is.

Nem csoda, ha a tehetséges ifjú mély tiszteletet érzett a szent hercegnő iránt. A kolostorban mélyült ki az Istentiszteletre vonatkozó felfogása, ott ismerte meg a világi dolgok igazi jelentőségét, illetve jelentéktelenségét. A szent példája, amint az általa alapított kórházban a betegeket ápolta, volt számára az alázatosság, szeretet és hősiesség által vezérelt praktikus keresztény lélek leghatásosabb iskolája.

A csöndes városkában élénk egyházi élet folyt. Három plébániatemplomán kívül, melyek mindegyikéhez egy-egy iskola is tartozott, több kolostor temploma vagy kápolnája várta az ájtatoskodókat. Körülbelül 70 lelkésze volt, kik megfelelően gondoskodtak a hívek lelki szükségletéről.

Luther a szent György-templom mellett levő úgynevezett elemi iskolába járt. Rektorát humanista néven Trebonius Jánosnak hívták. «Tekintélyes, tanult férfi és poéta volt», mondta róla Ratzeberger orvos. Melanchthon tanusága szerint Luther dícsérte tehetségét. Donatus grammatikáját és Alexander nyelvtanát szorgalmasan bemagoltatta tanítványaival. Az asinus és lupus sem hiányzott. A verstant is betanította, épp úgy, mint a beszéd művészetét. Luther a derék Treboniusszal is fenntartotta később a barátságot.

Luthernek három év mulva el kellett hagynia Eisenachot. A város mindig kedves és értékes maradt neki. Atyja tanulmányai folytatása végett az erfurti egyetemre küldte. A város, melynek főiskolája híres volt, a mainzi érsekhez tartozott. János kiváló ügyvédet akart nevelni Márton fiából, ezért először a szépművészetek fakultására kellett beiratkoznia, amint a mai filozófiai előtanulmányokat akkor nevezték.

Luther János közben elég vagyonos lett. Az akadémiai évek alatt meglehetősen támogathatta Mártont. Míg eleinte keservesen fáradozott, most már több kemencét bérelt a bányától. Emellett, körülbelül 1491 óta, városrészének úgynevezett Viermännerje közé tartozott s 1502-ben ismét mint ilyent emlegetik. A Viermänner vagy városrészmesterek, negyedük érdekét szolgálták a tanácsban. Újból való megválasztása azt bizonyítja, hogy értelmes, praktikus ember volt. Közben pedig anyagilag is jobb viszonyok közé került. 1501 elején tehát elküldte 18 éves, szép jövővel biztató fiát a Gera mellett fekvő város egyetemére.

3. Az erfurti deák. — Az ifjú Luthernek első gondja az volt, hogy felvétesse magát az egyetemi város valamelyik deákszövetségébe. Bursenak vagy kontuberniumnak hívták ezeket a tanulóotthonokat, deákszövetségeket. Az Alma Mater minden tanulójának ilyen szövetségbe kellett tartoznia. Itt rendesen az egyetem valamelyik magiszterének a felügyelete alatt éltek; ez a magiszter vagy ennek egyik segédje bevezette a tudományos munkálkodásba a tagokat, kik olcsó pénzért lakást és ellátást is kaptak. Luther eleinte a Mennyország kapuja (Porta Coeli) szövetség tagja volt, később azonban átlépett a szent György-plébánia György-szövetségébe. A mansfeldi plébániatemplom patrónusa, szent György, tehát nem hagyta őt magára tanulmányai során.

Erfurt akkoriban tekintély volt a tudományok terén. Mióta a prágai egyetem a huszita zavargások következtében elvesztette hallgatóit, kik Németországba vándoroltak ki, Erfurtot új Prágának nevezték. A jogi fakultás különösen híres volt, de a filozófiai fakultáson is kiváló tanárok adtak elő. Luther két nagyképzettségű tanár, Jodocus Trutvetter és Usingen Arnold Bertalan vezetésével az előírások szerint eleinte grammatikát,

retorikát és poétikát hallgatott. Itt olvasta Ovidius Szerelmes leveleit, Vergilius költeményeit. Más művek olvasásában — mint maga mondja — megakadályozta őt a skolasztikus teológia tanulmányozása. Ezt azonban nem lehet a szó szoros értelmében venni, mert közben átvette Plautus Comoediáit s ugyanakkor vagy valamivel később Horacius, Iuvenal és Terencius műveit, mikből még hosszú évek multán is tudott idézni.

Az előadásokat a kontuberniumban vagy az úgynevezett régi kollégium előadótermében tartották meg. Szokásban voltak az előadott anyagról szóló gyakorlatok és vitatkozások, disputák. Ezek az úgynevezett exercitiumok és disputák gyakran már reggel 6 órakor kezdődtek. Az előadott anyagnak ez a feldolgozása növelte a munkakedvet, élesítette az elmét és meghozta az előadói készséget.

Luthernek az első célja nem lehetett más, mint az, hogy a legalacsonyabb akadémiai méltóságot, a bakkalaureátust elnyerje. A lehető legrövidebb idő alatt érte el ezt a fokot. 1502 őszén öt tanár jelenlétében tette le a szigorú vizsgát. Igy megnyilt előtte az út a második fok, a magiszterség eléréséhez.

Az egyetemi életben szigorú fegyelmi szabályok uralkodtak. A deákok mégis meglehetős szabadságot élveztek és tág tere volt annak, hogy az ifjak kedélye megnyilvánulhasson.

Ezt Luther már beiratkozásakor tapasztalhatta. Mint a többi újoncnak, neki is át kellett mennie az úgynevezett depositión, hogy társai valódi deáknak tekintsék. Az újoncot a szokás szerint felöltöztették. Szarvakat tettek a fejére, hosszú füleket akasztottak rá és szájába agyarakat dugtak. Miután egy gyalu segítségével megszabadították díszeitől, borral vagy vízzel való keresztség koronázta meg a vidám előjátékot. Csak most vették őt igazi akadémikus számba. Ennek a szertartásnak misztikus

jelentősége az volt, hogy miután az újonc levetkőzte hibáit, csak a magasabb, erkölcsi célok felé törekedjék. Így magyarázta ezt később, wittenbergi professzor korában Luther is.

Bár a kontuberiniumok életére vonatkozólag az egyetem szigorú, valláserkölcsi szabályokat állított fel, a deákok meglehetős szabadon éltek, mert nagy számuk az ellenőrzést igen megnehezítette. Egészben véve azonban Erfurtban mind az egyetemi hallgatók, mind a polgárok erkölcsös életű, hithű katholikusok voltak. A templomokat szorgalmasan látogatták és a harangok úgyszólván éjjel-nappal szóltak. A kolostorok és templomok egyesületek segítségével vezették buzgó vallásos életre a híveket. Az ágostonrendű szerzetesek vezetése alatt álló szent Anna-testvérület Luthernek, mint bányász fiának, különösen kedves volt. Fogadalmát is szent Anna segítségül hívásával teszi meg majd később. De addig még több mint két évet tölt az egyetemen, hogy megtegye az utat a bakkalaureátustól a magisztersége.

Tanulmányai során ekkor még nem foglalkozott a Szentírással, csak az úgynevezett Postillák vagy Plenáriák révén ismerte nagyon kivonatosan. Ezek a könyvek a vasárnapi szent leckéket és evangéliumokat tartalmazták német nyelven. Rajtuk kívül még a történelmi bibliának nevezett német nyelvű könyvek forogtak közkézen.

Luther «Asztali beszélgetései»-ben mondta el, hogy erfurti deák korában az egyetem könyvtárában került kezébe először a teljes Biblia. Ezt nem tudta végigolvasni, de ekkor támadt kedve a Szentírás tanulmányozására. Nem állhat tehát meg a protestáns irodalomnak az az állítása, hogy a Bibliát Luther tette közkinccsé és oldotta le a láncról. Az tény, hogy a könyvek drágasága folytán a biztonság kedvéért, ahol megvolt a Szentírás, odaláncolták az asztalhoz. De nem azért, hogy ne olvashassák,

hanem, hogy el ne vigyék. A florenci Laurentianában még mai napig is láncra van fűzve minden kézirat.

Ugyancsak Luther beszélte el, hogy mint bakkalaureus egyik társával egyszer Mansfeldbe akart menni; alig hagyták azonban el Erfurtot, kardja, melyet az akkori szokás szerint viselt, úgy megsebezte a combját, hogy közel volt az elvérzéshez. Míg társa segítségért szaladt, kezét sebére szorítva, tehetetlenül feküdt az úton. Már a halált várta, mondotta, és az Isten anyját hívta segítségül. Éjjel szobájában a seb újra felszakadt. Közel az ájuláshoz ismét Mária segítségét kérte. Mikor javulóban volt, hogy unalmát elűzze, megtanulta a lantot pengetni. Ez a zene mindig kedves szórakozása maradt.

Keresztény meggyőződés, az Egyház feje és a klérus iránt érzett tisztelete jellemezték az erfurti deákot. Mint később maga mondta el, imával és a hitnek felkeltésével űzte el magától az ellenvetéseket, melyek olvasmányainak hatása alatt itt-ott támadtak benne az Egyház tanításával szemben.

Az 1503. és 1504. évben minden idejét lekötötte a munka, hogy elkészülhessen a magiszteri fok elnyeréséhez szükséges vizsgára. Ezt a vizsgát 1505-ben, Háromkirályok napján tartották meg. A 17 kandidátus között Luther jó feleletével a második helyet nyerte el. Ünnepélyes aktus keretében nyujtották át neki a magisztert megillető barna barettet és gyűrűt.

Atyjának kívánsága szerint most már beiratkozott a jogi fakultásra. Atyja már előnyös házasságról is gondolkozott. Idáig, még mint bakkalaureust is tegezte, most már tiszteletből önnek szólította őt. Nagy költséggel Corpus Jurist vett jogászfia számára.

Nem tudjuk, hogy kolostorba lépése előtt milyen jogi előadásokat hallgatott Luther, de úgy látszik, egyáltalában nem volt megelégedve. Feltételezhetjük azt is, hogy

semmi hajlama nem volt a jogi tanulmányokhoz. Annyira magába mélyedő természet volt, hogy a jogi előadások és az ezekkel kapcsolatos tanulmányok valószinűleg nagyon száraznak tüntek föl előtte és sem szellemét, sem kedélyét nem elégítették ki.

Spalatin György, Luther későbbi barátja és lelkes segítőtársa, 1498-tól 1502-ig erfurti deák volt. Hogy valami mélyebb hatással lett volna Lutherre, arra semmi adatunk sincs, de egy érdekes hagyomány fűződik a nevéhez.[19] Eszerint Luther, mint fiatal szerzetes, beleszeretett volna egy leányba, kit Spalatin házában ismert meg. Ez lett volna az indítóoka annak, hogy kilépett a zárdából és később a katholikus vallással is szakított. Fölösleges megcáfolni ezt a mesét. Nem a szerelem, hanem egészen más dolgok okozták az ágostonrendű szerzetes bukását.

Bár elszakadását nem az érzékiség idézte elő, kortársai még sem mondottak sok jót Luther deák koráról. Igy a képzett és egyházához hű Dungersheim kiadott ellene egy füzetet, melyhez, mint írta, az anyagot Luthernek egyik társa szolgáltatta. Ez a társ elkísérte őt annakidején a zárda kapujához, tehát jól ismerte Luthert. Egy másik vitairatában pedig Luther rossz szokásairól beszélt, melyeket széltében tárgyaltak. Szerinte ezek a rossz szokások és az imának elhanyagolása juttatták Luthert oda, hogy azt állította, hogy egyetlen szerzetes sem tudja megőrizni a tisztasági fogadalmat.[20] Luther Dungersheim vádjaira jobbnak látta hallgatni.

Luther később elhárította a vádat, hogy súlyosabb kísértései lettek volna a tisztaság ellen.[21] Az ördög — emlegette a maga bizarr módján — nem érzéki hibákat lobbantott a szemére, hanem a szerzetesi erényeit és a szentmise bemutatását ; ezek voltak az ő ifjúkori bűnei. Lelki élete gyakran csapott a szélsőségekbe. Ez az oka, hogy az Isten irgalmasságának a gondolata csak egyszer

hatotta meg igazán. Hanem akkor meg így képzelte azt el (most a későbbi évekről beszélünk): «Csak az ördög kísértése, még pedig a legerősebb kísértése, mikor azt mondja: Az Isten gyűlöli a bűnösöket és te bűnös vagy». «Egyszerűen nem igaz, hogy Isten a bűnösöket gyűlöli.» «Ha gyűlölné a bűnösöket, nem adta volna értük a Fiát.» «Bűneink meg vannak bocsátva» stb. «De sokaknak kell így küzdeniök a világban, kiket nem ismerünk.»[22] Ezek az erőszakos lelki kapkodások, mint mondtuk, a későbbi idők hangulatképei.

Vajjon a fiatal deák lelke is ki volt téve, ha kisebb mértékben is, hasonló feszültségnek?

Eisenachi jótevőivel Luther Erfurtban is barátságos, élénk összeköttetésben maradt. 1507 április 27 vagy 28-án hosszabb levelet írt Treboniusnak, melyben, már mint szerzetes, meghívta őt első miséjére. Ebben tréfásan így írta alá magát: Martinus Lutherus Augustianister, ez a szó körülbelül azt jelenti, rossz ágostonrendi barát.[23] Egy másik levélben pedig ezt írta: «Emberi gyöngeség, hanyagság, lanyhaság tölti el»; a szokás, mint második természet uralkodik fölötte; «a napok rosszak, az emberek rosszabbak, a tettek csupa gonoszsággal vannak tele. Dőzsölés és ittasság által megakadályozva idáig semmi (jót) sem írtam és olvastam, mert az emberek közé helyezve az emberekkel együtt éltem. Amint azonban felszabadítottam magam, azonnal tinta után nyultam, hogy válaszoljak neked, legjobb atyám».[24] Dőzsöléseiről panaszkodott Luther 1519-ben Staupitzhoz írt, valamint 1521-ben Melanchtonnak írt levelében is, anélkül azonban, hogy ezt a kifejezést szószerinti értelemben vehetnénk nála.

A szomorúság már természetes hajlandóságánál fogva is felkereste a fiatal Luthert.

Természete és a szülői ház, meg az iskola túlszigorú nevelési módszere bizonyos nyomasztó atmoszférát vál-

tott ki lelkéből. Ez mindig meg is maradt benne. A vallási búskomorságra, sőt kétségbeesésre való hajlamáról 1528-ban azt írta egyik levelében, hogy «ifjúkora óta nem ismeretlen» előtte.[25] A búskomorságot és reménytelenséget az emberi természet leküzdhetetlen tulajdonságának tartotta. «A szomorúság velünk született», a spiritus tristitiae-t, a szomorúság szellemét az ördög táplálja.[26] «Gyermekkoromtól fogva (a pueritia mea) — olvashatjuk az Asztali beszélgetésekben — előrelátott a sátán valamit abból, amit (evangéliumom folytán) most kell szenvednie. Azért hihetetlen dühvel kereste, hogy nekem ártson.»[27]

Saját szavai szerint «maga fölött kétségbeesve» (desperans de me ipso) lépett a kolostorba.

«Lelki szükség, ismétli egy protestáns Luther-kutató, vagy maga fölött való kétségbeesés vezette őt a kolostorba.»[28] Egy másik protestáns író az ifjú lelki abnormitásáról beszél, persze mindjárt feltételezi a különösen gyöngéd és érzékeny lelkiismeretet.[29] Egy harmadik túlozva említi, hogy a gyermek «idegzete korán megbomlott». Ez volt a szigorú nevelés szomorú hatása.[30]

Nyomott lelki állapotában, gyengeségét és ingatagságát érezve, a félelem folytán, hogy könnyelműsége a teljes bukásba viszi, nem kellett-e lelkében legalább derengeni a vágynak, hogy üdvét a szerzetesélet biztosabb eszközeivel szerezze meg? Szavaiból, hogy maga fölött kétségbeesve lett szerzetes, erre lehet következtetni. Vallásos nevelése, Erfurt élénk lelki élete, az ott lakó szerzetesek példája, mind, mind felkelthették benne a vágyat a szerzetesélet iránt.

Mégis egy eseménynek kellett megráznia, hogy elhamarkodott, de következményeiben nagyszabású elhatározásra bírja őt.

4. Elhamarkodott igéret. — 1505 július 2-án, midőn szüleinél tett látogatása után Mansfeldből Erfurtba

visszatért s már közel járt a városhoz, óriási vihar érte utól. Erfurttól északra, Stotterheim mellett egyedül ment az úton. Villám csapott le közvetlen közelében és földre terítette őt. Mint egy újonnan felfedezett forrásmű mondja, a lába súlyosan megsérült (fracto propemodum pede).[31] A halálveszéllyel szembenállva ajka fogadalomra nyilt: «Segíts, szent Anna, szerzetes leszek».[32] Barátjának, Jonasnak egyik későbbi értesítése szerint a villám fényében ijesztő mennyei jelenést látott, mit úgy magyarázott, hogy szerzetessé kell lennie. Luther tényleg azt képzelte, hogy látomása volt. Nem sokkal az esemény után azt hitte, hogy a villámcsapás felszólítás volt az égből, hogy mint szerzetes szentelje magát Istennek. «Égből jövő ijesztés hívta a rendbe», mondta ő maga. Szerzetbelépését mennyei elhivatással indokolta atyja előtt. A fiatal szerzetes egyik tanítványa, Oldecop János, azt mondja ezért Luther előadása nyomán, hogy Luther «csodálatos félelem és szellemjelenés következtében ment a kolostorba».

Ha Márton atyja is kiejti e szót kisértet, ez alatt az akkori szólás-mondás szerint hirtelen felindulást és képzelődést ért. Luther maga is azt mondta később, midőn a szerzetesi életnek hátat fordított, hogy annakidején csak «a haláltól körülvéve, kényszerűségből és kierőszakoltan tett fogadalmat»; erőszak következtében lett szerzetes; «zavartan» esküdött, «nem önként és saját akaratomból lettem szerzetessé».[33] Itt mindenütt arról a fogadalmáról beszél, melyet a vihar alkalmával arra vonatkozólag tett, hogy szerzetbe lép, nem pedig az újoncév végén, előzetes megfontolás után letett szerzetesi fogadalmáról.

Amikor megszabadulva a veszélyből, visszatért az egyetemi városba, azonnal arra gondolt, hogy teljesíti fogadalmát. E célra az erfurti ágostonrendű kolostort szemelte ki. Barátai le akarták beszélni. Maga is habozott egy ideig

és azt állította, hogy megbánta fogadalmát. De kitartott szándéka mellett és elhatározta, hogy meg is valósítja anélkül, hogy szüleit tervére vonatkozólag megkérdezné.

A halálfélelemben tett fogadalom nem volt érvényes. Hiányzott belőle a két legfőbb feltétel, az akarat szabadsága és a megfontolás. Bármelyik képzett lelkész megmagyarázhatta volna ezt neki. Alapos kétség esetén feloldozást is kérhetett volna fogadalma alól. De az ifjú makacsul követni akarta az elképzelt, kényszerítő magasabb figyelmeztetést.

Ha Luther eddig vizsgált jellemvonásain kívül megnézzük azokat a tulajdonságait és természetes hajlamait, melyek szerzetesélete alatt tűntek föl és később kifejlődtek nála, ítéletünk csak ez lehet: ez az ember nem volt szerzetesnek való.

A szerzetesi hivatás egészen másnemű tulajdonságokat követel, mint amilyenek ebben a féktelen érzésekkel teljes, tehetséges emberben mutatkoztak, ki fölött a fantáziája és különösen makacssága uralkodott. Aki ismeri a szerzeteséletet és annak követelményeit, az a hivatást — mely ehhez az alázatosságot, engedelmességet és társaival való békés együttélést kívánó álláshoz szükséges — nem fedezheti fel Lutherben. Ennek ellenére bejelentette a priornak, hogy belép a szerzetbe. Alig mult el a vihar óta 14 nap, barátai és más vendégek számára búcsúvacsorát adott. Utoljára játszott előttük a lanton, víg és szomorú nóták vegyesen kerültek sorra. Azután így szólt: «Ma még láttok, de holnap már nem». Másnap reggel — július 17, szent Elek napja volt — néhány szomorkodó barátja kíséretében bátor léptekkel indult el a kolostor kapuja felé. A prior barátságos öleléssel fogadta.

Huszonkettedik életévében volt Luther, mikor bezárult mögötte a kolostor kapuja és a szent falak között új jövő nyilt meg számára.

Mielőtt a tulajdonképeni noviciátust megkezdte volna, az előírások szerint egy elkülönített szobában rövid ideig tartó lelkigyakorlatot kellett végeznie. Azután beöltöztették és megkezdődött a próbaév. A rend ruhája fehér csuhából és fehér skapulárából állott, amire fekete felsőruhát borítottak. A skapulárén fehér csuklya és fekete vállgallér volt. A házban Luther a felsőruha nélkül, egész fehér öltönyben járt.

Az új szerzetesnek nem volt része lelki békében.

Már az elhamarkodásnak is érezhető nyomokat kellett hagynia lelkében; ez a lépés egész életre szóló, nagy áldozatot jelentett. A viharban átélt ijedtség folytán lelke még fel volt kavarva, a villámban látta a haragvó Istent ítélőszékén ülni, amint számadásra szólítja fel őt és különösen a félelemérzet kínozta. Erről a később mind gyakrabban fellépő félelemérzetről (terrores) mondja Melanchthon: «Amint maga elmondta és sokan tudják, mikor Isten haragjáról figyelmesen elmélkedett és az ő igazságosságának feltűnő büntetéseiről gondolkozott, olyan szorongások kínozták, hogy majdnem kiadta a lelkét».[34] Ez a bizonyság nagyon fontos Luther akkori és későbbi lelkiállapotára vonatkozólag.

Mint láttuk, származásánál fogva ideges volt; a szomorúság, mely kínozta, nagyrészt idegességéből eredt; a kétségbeesett gondolatokat, melyek gyötörték, főleg pszihéjének egészségtelen talaja termelte. Idegbaját részben valószínűleg örökölte. Indulatos természetét anyjától kellett kapnia, kiről például tudjuk, hogy egy dió miatt véresre verte őt. Épp így atyjától nemcsak szívósságot, állhatatosságot, fáradhatatlan munkakedvet és célhoz vezető energiát örökölt, hanem szembeszökő ingerlékenységet is.

Luther Jánosról beszélték, hogy még Möhrában, mielőtt Eislebenbe költözött volna, veszekedés közben egy parasztot agyonütött. A lószerszámmal — való-

színűleg akaratlanul — oly szerencsétlenül sebezte meg ellenfelét, hogy az kilehelte lelkét. Ez a gyilkosság nem csak 200 évvel később jutott nyilvánosságra, mint állították, hanem már Luther Márton életében teljes határozottsággal említette két-három füzet. A füzetek szerzője jólértesült eisenachi ember, Witzel György, ki előbb lutheránus volt, majd 1533—1538 között katholikus plébános Eislebenben. Luther Márton sohasem válaszolt erre a vádra. Barátai és egykorú védői sem cáfolták soha egy szóval sem. Csak jóval később emeltek ellene kifogást Luther barátai. De Seidemann János Károly protestáns Luther-kutató szerint (1859) «az újból és újból megkezdett vita Witzel tanuságtételével elintézést nyert».[35] Ha pedig Luther kijelentéseit olvassuk, melyeket atyja természetére vonatkozólag tett, elégséges az alap a föltevésre, hogy a szerzetes szangvinikusságát tőle örökölte.

A borzalmas idegrázkódtatás következtében, mit Luther a villámcsapás alkalmával szenvedett, az amúgy is ideges ifjú gyógyíthatatlan idegbajt szerzett. Az orvosi tudomány szerint a hasonló idegsokkokat sem az idő, sem a gyógykezelés nem tudja teljesen meggyógyítani. Nem csoda tehát, ha a kolostorban, majd később, mint világi ember, olyan félelemérzetekről panaszkodott, miket a halálfélelemhez hasonlított.

Szerzetestársai közül — mint ellenfele, Cochläus János írta — egyesek babonásan azt állították róla, hogy az ördöggel cimborál, mások pedig epileptikusnak tartották.[36]

íMeg kell még említeni azokat az eseményeket, melyek állítólag összefüggésben voltak elhatározásával, hogy szerzetbe lép. Már Mathesius említette, hogy egyik barátjának halála, ki a vízbefult, annyira megijesztette Luthert, hogy megrémülve Isten haragjától és az utolsóítélet gondolatától, csak megerősítette őt elhatározásában, hogy szerzetessé legyen. Csak az a feltünő, hogy

Luther erről sohasem tett említést.[37] Ő csak a viharban átélt veszedelemről és az elhamarkodott fogadalomról tudott. Később a Thüringiában és Erfurtban fellépő pestis ragadta el két ismerős deáktársát. Ez az esemény azonban nem volt befolyással elhatározására; akkor történt ez, mikor ő már a szerzetben volt. Helyesen őrizte meg a kolostorbalépés történetét Luther barátja, Crotus Rubenaus, ki tőle magától hallotta s ki 1519 október 16-án ezeket írta Luthernek: «Szüleidtől való visszatérésed alkalmával Erfurt város előtt, mint egy második Pált sújtott téged a földre az ég villáma és az ágostonrendiek falai közé vezetett».[38]

II. ELSŐ ÉVEK A KOLOSTORBAN.

1. NOVICIÁTUS, FOGADALOM, ELSŐ SZENTMISE. — Az új szerzetesnek először az egy évig tartó noviciátust kellett elvégeznie. Ezalatt a próbaidő alatt még nem foglalkozott a tulajdonképeni tanulmányokkal. Ima, lelkiolvasmányok, munka és vezeklés volt az elfoglaltsága. Emellett kórusra kellett járnia s megtanulni a rend szabályait (statuta) és szokásait. Ezekbe egy idősebb szerzetes vezette be a noviciusokat. A statutumok értelmében minden szerzetesnek kötelessége volt a bibliát szívesen olvasni, ájtatosan hallgatni és odaadással tanulmányozni. Csak tévedés az az általánosan elterjedt vélemény, hogy Luther ifjúkorában a Szentírás nem juthatott a hívek kezei közé. Luther maga mondja, hogy «nem volt nap, mikor az Írás szava nem ömlött volna bőségesen füleibe és lelkébe. Állandó kísérője, figyelmeztetője és vigasztalója, bírája és boldogítója lett». (Scheel Ottó).[1] Ebben az időben kedvelte meg mind jobban és jobban a Bibliát.

Emellett szívesen belemerült az ifjú novicius szent Bernát és szent Bonaventura mélytartalmú, szívhezszóló műveinek tanulmányozásába is.

Márton testvér szívesen vetette magát alá a kolostor fegyelmének. Kedvesnek találta a szerzeteséletet; föltett szándéka volt, hogy jó szerzetessé legyen és egykor minden erejét a hívek üdvözítésére fordítsa.

A noviciusi év elején hazulról szomorú hírek jöttek. A pestis két fivérét elvitte. Viszont örömet szerzett neki,

hogy atyja, talán a családi gyász hatása alatt, végre beleegyezett abba, hogy szerzetessé legyen.

Mikor a próbaév elteltével eljött az ideje az ünnepélyes fogadalomtételnek, Márton testvér az összes szerzetesek jelenlétében habozás nélkül, örömmel állott az erfurti ágostonrendi templom oltára elé és a prior kezébe letette az örök fogadalmat. Életében semmit sem tett oly hosszú megfontolás, a körülmények és kötelességek oly alapos megismerése után, mint mikor a szegénység, tisztaság és engedelmesség hármas fogadalmával fejajánlotta magát a mindenható Istennek és az Egyháznak.

Luther most már teljesjogú tagja lett a német Ágostonrendnek, az úgynevezett obszervánskongregációnak, mely Staupitz János vikáriusnak volt alárendelve. Voltak Németországban más Ágoston-rendű kolostorok is, melyek az obszervanciát nem fogadták el. A különbség az volt, hogy az obszervánsok külön, sajátos lelkigyakorlatokat vezettek be házaikba. A koldulás azonban mindkét árnyalatú házakban kötelező volt.

Alamizsnagyűjtésre Luthernek is el kellett járnia; csak évek mulva mentették fel azon a címen, hogy elérte a magiszteri fokot.

Pappá szentelése előtt Biel Gábor tartalomdús, felemelő könyvét olvasta a szentmiséről, de, legalább is mint bukása után mondta, vérző szívvel. Megremegtette őt a szent áldozat fenséges volta és a gondolat, hogy Jézus szent testének és vérének feláldozásával mily szoros viszonyba lép Istennel. A diakonátus felvétele után, 1507-ben, valószínűleg április 3-án szentelték pappá. A levelek, melyekben első szentmiséjére vendégeket hív, bizonyítják mély vallásos érzését és azt, hogy méltatlannak találta magát a papi hivatásra.

A szent áldozat bemutatásánál a mindenható Isten jelenlétére és nagyságára gondolva olyan félelem fogta el, hogy, ha a segédkező pap vissza nem tartja, félbe-

szakította volna a misét és elment volna. Később említette, hogy mindég csak borzalommal, sőt «nagy iszonyattal» misézett.[2]

Az ebédnél Luther atyjának beleegyezését ismét kiakarta erőltetni, ezért a kolostor finom és nyugalmas életéről és rendjének istenes voltáról beszélt. Mikor azonban említette, hogy a viharban maga Isten hívta őt a szerzetbe, atyja már nem bírta tovább s felkiáltott, «Adja Isten, hogy ne ördögi kísértet lett legyen», sőt szemérevetette, hogy a negyedik parancs megszegésével lett szerzetessé, mert az ő, mindenesetre igazságtalan véleménye szerint a gyermekek a kolostorbalépésre vonatkozólag is engedelmességgel tartoznak szüleiknek. Tizennégy évvel később, mikor Luther nyiltan kárhoztatta a szerzetesi fogadalmat, atyjához írt levelében a gyermekeket kötelező engedelmességgel igazolja magát. Azt mondja, hogy atyjának szavai oly hatással voltak rá, «mintha maga Isten beszélt volna».[3]

2. Tanulmányok. Luther tanári működésének kezdete. — A primicia után megkezdte a szerzetes teológiai tanulmányait. A pozitiv és spekulatív teológiával azonban nem foglalkozhatott rendszeresen. Miután másfélévig tanulmányozta Biel Gábor Sentenciáit és nominalista írók műveit, elüljárói 1508 őszén azzal a megbízással küldték a wittenbergi rendházba, hogy az etikát adja elő. Emellett folytatta teológiai tanulmányait is.

Wittenbergben közelebbi érintkezésbe jutott Staupitzcal, a rend vikáriusával. Ennek rábeszélésére 1509 március 9-én az egyetemen megszerezte a bakkalaureatust a Szentírás-tudományból. Luther legszívesebben a bibliával foglalkozott; ez jobban megfelelt neki, mint a skolasztika és a rendszeres tudományos kutatás. Ezért és nagy tehetsége következtében Staupitz arra szemelte ki, hogy annak idején ő legyen utódja az akadémia

szentírástudományi tanszékén. A bakkalaureatus lépcsőfok volt ehhez. Most már az akadémiai hallgatók előtt a szent könyvek egyes részeiről előadásokat kellett tartania. Emellett sentenciarius is lett, vagyis Petrus Lombardus híres Sentenciáiról kellett előadnia az egyetemen. Ezt a méltóságot már 1509 őszén elnyerte. Ezzel be is fejeződött első tartózkodása az elbaparti városban. Rendje visszaküldte Erfurtba, hol sentenciariusra volt szükség. Az áthelyezéseket a saját kiképzése sínylette meg.

Luther lelki életét erfurti és wittenbergi tartózkodása alatt még mindig a nagy félelem jellemezte. A rémület, amely szerzetesületének kezdetén kínozta, nem akart enyhülni. Félelem fogta el, ha az isteni Bíróra gondolt; félt bűnei miatt és félt attól, hogy Isten örök kárhozatra predesztinálta őt. Egyszer, mikor a kóruson a megszállottról szóló evangéliumi részt énekelték, görcsök között a földreborult és úgy kiabálta: «Nem én vagyok, nem én vagyok». (T. i. a megszállott.)[4] Epilepsziás rohamról különben később nem hallani betegsége során.

Saját bevallása szerint mindig szomorúan járkált ide-oda a kolostorban. Mikor bűneiről panaszkodott Staupitznak és képzelgéseiről is beszélt, ez azt felelte neki, hogy ne törődjék az ilyen zagyvalékokkal és játékbűnökkel. (Humpelwerke und Puppensünden.) Későbbi írásaiban és beszédeiben sokszor tett említést kolostori életéről: «Sokszor megijedtem Jézus nevétől s ha a keresztre néztem, villámként hatott rám». Többször mondta: «Azt kívántam, hogy ne is lenne Isten». Túlozva azt beszélte, hogy sohasem tudott jól imádkozni; «nagy szenvedések között élt» és Isten itéletének borzalmasságát úgy átérezte, hogy «égnek állt a haja»; ha a halálról vagy a túlvilági életről volt szó a kolostorban, összerezzent.[5]

Jegyzetei, melyeket ebben az időben írt, bizonyítják élénk szellemét, de valami nagyon ellenszenves, öntelt

kritizáló szenvedélyről is tanuságot tesznek. Gúnyolódott a vele egykorú teológusok bolondságai; a logikusok hamis szabályai, a filozófusok álarca és Aristoteles, a megavasodott filozófus fölött. Ez utóbbit különösen nagy örömmel támadta. Komédiásnak nevezte, kinek álarcát le fogja rántani.

Hogy kedvelt Szentírását jobban megérthesse, elkezdett görögül tanulni. Emellett nagy szorgalommal kezdte tanulmányozni szent Ágoston egyes munkáit. Nyughatatlansága folytán és annak következtében, hogy mindenről előre megalkotta a maga véleményét, mitől aztán el nem tért, sohasem tudott igazán belehatolni Ágoston műveinek mélységeibe. Ágostonnak a kegyelemről, a szabadságról és megigazulásról, az üdvösséget hozó jócselekedetekről és szolgálatokról szóló tanításai alapjában véve mindig rejtett dolgok maradtak előtte. Hiába hivatkozik rájuk tanításaiban oly gyakran.

1510-ben nagyarányú küzdelem tört ki az obszervans Ágoston-rendben. A felelősség Staupitzot terheli, ki az obszervans és nemobszervans házakat egyesíteni akarta. Ezzel az ő hatalma nagyon megnőtt volna. Arra számított, hogy a rend római generálisa melléje áll s azt hitte, ezáltal bensőségesebb lelki életet teremthet a német kolostorokban, bár panaszra eddig sem volt ok.

Az obszervans szerzetesek azonban másképp gondolkoztak. Ők attól féltek, hogy a többi kolostorok csatlakozása folytán kiváltságaikat veszély fenyegeti. Luther is Staupitz ellen használta föl szónoki képességét. Az ellenzéki kolostorok megbízásából Nathin Jánossal Adolf préposthoz ment Magdeburgba. Ettől kértek segítséget. Hogy biztosabb eredményt érhessenek el, a kolostorok elhatározták, hogy Luthert Rómába küldik, hogy a rend vezetőségét és a pápai udvart a maguk részére nyerjék meg. Ez volt a Luther életében később oly nagyjelentőségű római utazás célja.

3. A RÓMAI ÚT. — A kolostor szűk falai és a tantermekben töltött évek után a római út hozta érintkezésbe az ifjú Luther fogékony lelkét a nagy Egyház életével. Egész sereg új benyomást kellett szereznie. Meg kellett ismernie azt a vallási és erkölcsi hanyatlást is, mely a reneszánsz következtében mindenütt, de különösen Rómában fellépett. A rend szabályai szerint egy társa kíséretében 1510 késő őszén gyalog indult útnak. Bajorországon át, a tiroli hegyeket megmászva, Innsbruckba ment, majd innét a Brenneren keresztül Lombardiába jutva a rendes zarándokúton haladt az örökváros felé. Pihenőre az út mentén fekvő kolostorokba tért be. Bár az út viszontagságai és a hideg időjárás ugyancsak megviselhették, mégis friss erőben állott meg a Monte Marion, hogy az első pillantást vesse a szemei előtt elterülő városra. Zarándokszokás szerint az ott épült kápolnában térdenállva, buzgó imával köszöntötte a számtalan szent és vértanu által megszentelt falakat.

Rómában az Ágoston-rend kolostorában szállt meg. Az observancia érdekében tett javaslatával azonban, nagy csalódására, mit sem ért el. Ahhoz, hogy a pápai kúriába bejuthasson, a németországi rendfőnöktől, tehát épen Staupitztól kellett volna írást hoznia. Ez az igazolványa nem volt meg. A rend generálisa és ennek helyettese pedig, kik nem nézték jó szemmel az egész mozgalmat, nem jártak közbe érdekében. Érzékenyen érintette az is, hogy egy másik kérvényével, mit tudományszomjától ösztönözve adott be a pápai udvarhoz, szintén kudarcot vallott. Egyes szerzeteseknek engedélyt szoktak adni arra, hogy alaposabb kiképeztetésük céljából bizonyos ideig a kolostoron kívül lakhattak és rendi ruha nélkül járhattak az egyetemre. Ezt a kiváltságot kérte ő is. Mivel azonban nem tudta felmutatni a szükséges rendfőnöki engedélyt, ezzel a kérésével is elutasították.

Nagyon rossz benyomást tett rá az az erkölcsi szabadosság is, amit Rómában még a klérusnál is tapasztalnia kellett. Az erre vonatkozó emlékek később, mikor megkezdte támadásait Róma ellen, leküzdhetetlen erővel keltek életre lelkében. Hatalmas fegyvert adtak ezek kezébe ahhoz, hogy harcot indíthasson a pápaság úgynevezett kereszténytelensége ellen. Kevésbbé figyelte meg a város vallásos életére és az egyházkormányzatra kedvező jelenségeket. Bizonyos azonban az, hogy a katholicizmus fővárosában tett látogatása nem ingatta meg az Egyház iránt érzett odaadását, nem kisebbítette a pápa tekintélyével szemben tanusított alázatosságát, sőt szerzetesi életével szemben sem tette őt hűtlenné. Négyheti tartózkodás után Rómából már nem Erfurtba tért vissza, közben ugyanis — valószínűleg nem kedve ellenére — ismét Wittenbergbe helyezték tanárnak.

4. Wittenbergben. — A wittenbergi kolostorban Staupitz pártján voltak a szerzetesek. Hogy fog Luther itt viselkedni? Szangvinikus természete mellett nem szabad csodálkoznunk, ha azt látjuk, hogy frontot változtatott és Staupitz mellé állt, hiszen egész más lelki állapotban tért haza Rómából, mint amilyennel odaindult. A belső harc csak a következő év májusában szünt meg az Ágoston-rend kölni káptalanján, mégpedig úgy, hogy Staupitz feladta tervét, de azért az ellentét már befészkelte magát a rendtagok közé. Wittenbergben rövidesen Luther lett a legszenvedélyesebb szószólója Staupitz pártjának, vagyis a hasonlíthatatlanul nagyobb pártnak.

Nagy elfoglaltsága számtalan akadályt gördített az elé, hogy a doktori vizsgára készüljön. Prédikációkra kellett készülnie. Szentbeszédeit eleinte a kolostortemplomban tartotta. Emellett a kolostor szubpriorja lett. Ilyen körülmények között október negyedikén szerezte meg a hittudományi licenciátust. Néhány nappal később, október 9-én, Lipcsében találjuk; nyugtát ír alá 50 forint-

ról, mely összeget Frigyes szász választófejedelem pénztárából a doktorátus költségeinek fedezésére kapott.[6] Staupitz kivitte a választófejedelemnél, hogy a biblikus tanszéket, melynek előadója egy alapítvány folytán mindig az Ágoston-rend tagja volt, egyszersmindenkorra bízzák Lutherre.[7] Miután levizsgázott, 1512 október 19-én, a wittenbergi vártemplomban doktorrá avatták. Az ünnepély elnöke Karlstadt Bodenstein András egyetemi tanár volt, kivel Luther később az új tanra vonatkozó felfogása következtében állandó feszültségben volt.

III. ÚJ UTAKON.

1. Első előadások. Miszticizmus. — Az új professzor első előadásait 1513 és 1515 között a Zsoltárok könyvéről tartotta. Nemkatholikus oldalon már ezekben az előadásokban szeretnének hitújító tételeket fölfedezni. Föltevésük azonban teljesen alaptalan. Az előadás módja többnyire határozatlan és félremagyarázható, inkább retorikai, mint teológiai természetű. A megigazulásról, kegyelemről és szabadakaratról szóló tanai azonban épúgy, mint a többiek is, alapjában véve még katholikus szelleműek, legalább is annak veheti az, aki alaposan ismeri a katholikus dogmákat. Luther nem sokkal később kezdődő teológiai eltévelyedése azonban a kifejezésekben már előreveti árnyékát; egy helyen például azt hangoztatja, hogy Krisztus bár sokakért, de nem mindenkiért halt meg. Ezek a lapok általában mély lélekre, vallásos buzgóságra és lendületes képzelő erőre mutatnak. Tulajdonságok, amelyeknek rendkívül le kellett nyügözniök hallgatóit.

Tanítványaival szemben barátságos és közlékeny volt. Egész lénye, ragyogó szemei szinte bilincsbe verték azokat, akikkel érintkezett.

Érzékeny lelke határozottan nagy hajlammal fordult a miszticizmus felé. Bonaventura olvasása miszticizmusra hajló lelkét az Istennel való jámbor egyesülés felé vezette. A zsoltárokról tartott előadásainak befejezése előtt oly misztikus könyvekre akadt, melyeknek tanait nagy mohósággal szívta magába. Tauler prédikációi és a «Theologia deutsch» c. könyv voltak ezek a művek. 1515-ben kerül-

tek kezébe s lelkét egészen hatalmuk alá hajtották. Anélkül, hogy bármiféle ilyen tulajdonság lett volna bennük, lassan egyházellenes nézeteket váltottak ki belőle. Az akarat gyöngeségéről szerzett tapasztalata folytán szivesen vette a tanácsot, hogy az ember teljesen engedje át magát Isten rendeléseinek még akkor is, ha nem tudja őket megérteni; a látszólagos álszentek iránt érzett ellenszenve is bátorításra talált e könyvek rosszul magyarázott misztikus tételeiben. Úgy érezte, hogy emellett a lelki vezetés mellett kínzó aggodalmai elcsendesülnek.

Tauler János, a dominikánusok dísze, teljesen a katholikus hit és a legtisztább skolasztika talaján állt. Misztikus tanításának különösen két tétele talált Luther lelkében élénk visszhangra: a belső odaadás, mellyel Isten rendeléseit fogadnunk kell és a jámbor emberek úgynevezett lelki szárazsága, miről vigasztalólag beszél. De Luther a maga téves eszméit magyarázta bele Tauler szavaiba. A biztatásban, hogy hagyatkozzunk Isten akaratára, a teljes passzivitásra, sőt a teljes önmegsemmisítésre vélt felhivást találni. A lelki szárazságra vonatkozó tételt pedig teljesen a maga beteges aggályoskodásaira vonatkoztatta és igazolást látott benne. Ellensúlyozására a kétségbeesés nyugalmát akarta megszerezni. Az egész teológiát át akarta formálni, mint ő maga nevezi, a keresztteológiájára. Taulernek a megigazulásra vonatkozó tanítását is félreértvén, kitalálta, hogy a büntetéstől való félelem és a jutalom reménye semmit sem érnek az érdemszerző cselekedeteknél. Ezek a gondolatok oly mélységűek voltak számára, hogy aggályát nem enyhíthették, viszont nagy veszélyt hoztak egyházias lelkületére és az eltévelyedéshez vezettek.

A másik misztikus írónak, ki nagy hatással volt rá, nevét nem tudjuk. Könyve, melyet Luther kéziratban fedezett föl, a «Theologia deutsch» határozottan katholikus szellemű, bár sok félreérthető dolog van benne.

1516-ban, majd ismét 1518-ban Luther adta ki nyomtatásban. Az első könyv tehát, mely Luther neve alatt jelent meg, misztikus irányú mű volt.

Annyira belemerült a misztikus művek tanulmányozásába, hogy egészen magáévá tette bensőséges nyelvüket, amint azt ebből a korból származó beszédei, feljegyzései bizonyítják. Ez a hatás későbbi munkáiban is fel-feltűnik. Hanem, amikor kedvenc témáihoz, az önmegsemmisítéshez és az isteni vezetéshez ért, akkor egyszerre kitünt téves felfogása. Azt hirdette, hogy nem tudunk egyéni jótetteket véghezvinni; tanította, hogy az Isten akarata úgy vezeti az embert, mint a hátaslovat irányítja a gyeplő.

1515 május 1-én az Ágoston-rend Staupitz vikárius vezetésével Góthában káptalant tartott. A bevezető szentbeszédet Luther mondta. A legszélsőségesebb szenvedéllyel korholta társait, a legdurvább és legilletlenebb hasonlatoktól sem riadva vissza azzal vádolta őket, hogy nincs más vágyuk, mint a pletyka és mások rosszakaratú lekicsinylése.[1] A káptalan kerületi vikáriusnak választotta őt, vagyis mint több kolostor ellenőrzőfőnökét, Staupitz helyettesítésével bízta meg.

Meghatározott időközönként végig kellett járnia a gondjára bízott tizenegy kolostort, melyek között Erfurt és Wittenberg is ott volt. Rövid három évig tartó vikáriussága idejéből több levele maradt föl, melyekben igen praktikus utasításokat adott; az ellenőrzése alá rendelt kolostorokat lélekemelő gondolatokkal figyelmeztette a rend szabályainak megtartására. Hivatalos látogatásait azonban oly hihetetlen gyorsasággal végezte el, hogy azoktól gyümölcsöt várni alig-alig lehetett. Góthában ellenőrző kiszállása egy óra hosszat tartott, Langensalzaban két óra alatt vizsgálta át a kolostor ügyeit s intézte el az ügyes-bajos dolgokat. Neustadtban minden kihallgatás nélkül egyszerűen elmozdította állásából a priort,

mert társai nem akartak vele kibékülni. «Azért tettem ezt — jelentette Langnak —, mert reméltem, hogy az év felét magam is ott tölthetem.»[2]

Hogy ebben az időben mennyire túl volt halmozva munkával, arra vonatkozólag egyszer ezt írta ennek a barátjának: «Legalább két irnokra vagy titkárra lenne szükségem». «Ritkán van időm rá, hogy a nap kánoni szakait betartsam és misét celebráljak, hogy a test, a világ és az ördög kísértéseit ne is említsem.»[3]

2. LUTHER LELKIÁLLAPOTA. — Ez a mondat figyelemreméltó vallomást tartalmaz lelki állapotára és szerzetesi kötelességeinek teljesítésére vonatkozólag. Alig volt ideje a kánoni napszakok betartására és a szentmise számára. Pedig az lett volna egyik legfőbb kötelessége, hogy ezekre minden körülmények között szakítson magának időt. A kánoni napszakok betartására vonatkozó egyházi rendelet szigorúan kötelező. Minden pap és annál inkább minden szerzetes tevékenységének központjában a szentmiseáldozatnak kell állnia. Ha Luther nem tudott mértéket tartani a munkában és elhanyagolta a lelki élet legfőbb dolgait, félő volt, hogy túlsúlyra jut benne a szabadgondolkozó szerzetes, kit hamis misztikája felbátorít az observans regulák elhanyagolására. «A test kisértéseiről», mikről említést tett, semmi biztosat nem tudunk. Fogadalmával még nem került összeütközésbe. Talán a sátán által előidézett aggályait értette alattok.

Az ő Staupitzával jó viszonyban maradt. 1515 júliusában Eislebenbe ment vele az új ágostonrendi kolostor megnyitására. Midőn a körmenetben az Oltáriszentséget vivő főnöke oldalán haladt, Krisztus közelletére gondolva egyszerre rettenetes félelem fogta el. Később elbeszélte ezt Staupitznak, ki így felelt neki: «az ön gondolata nem Krisztus, mert Krisztus senkit sem akar úgy megijeszteni.» Nyugtalansága, akár a szívbajából eredő félelemérzet, akár a túlzott munka

folytán nemsokára annyira juttatta, hogy hosszú ideig sem enni, sem inni nem tudott. Egy napon cellájában szinte félholtan találták a földön, annyira kimerítették aggályai és a kevés táplálkozás.

Vajjon alávetette-e magát Luther szerzeteskorában szokatlan vezekléseknek? Ő maga gyakran és szívesen állította ezt később, mikor a pápaságot és a szerzetesintézményt támadta. Ekkor polemikus célzattal a legszentebb és legönmegtagadóbb szerzetes típusa gyanánt állította be magát, ki az egész szerzetesélete alatt nem tudott lelki nyugalmat szerezni! Miért? Mert a katholikus vallásban ez egyszerűen lehetetlen. Miközben azon fáradozott, hogy költött mesét mondjon a szerzetességről annak bizonyítására, hogy milyen lehetetlen dolog a pápista erények segítségével Isten irgalmát elnyerni, hozzátette: «Annyira kínoztam magam imával, bőjttel, virrasztással és fagyoskodással, hogy magától a didergéstől meghalhattam volna».[5]

Elbeszélése közben azonban elfelejtette, hogy az ilyen túlhajtott vezeklést már a rend nagy bölcseséggel megírt szabályai is tiltották és az önsanyargatásban az észszerű határok betartását tették a szerzetesek kötelességévé. A legrosszabb a dologban, s ez egyúttal Luther leleplezője is, az, hogy a maga túlhajtott aszkézisét úgy állította be, mintha az kolostora és általában az összes szerzetesek felfogásával és gyakorlatával nagyon is megegyezett volna; zokogás és szenvedés között a legszomorúbb küzdelmet pazarolták el szerinte azért, hogy Isten békéjét elnyerjék; persze mindaddig hiába, míg ő nem hozta el a segítőeszközt.[6]

Emellett mindjobban kifejlődtek benne a részben már fentebb említett éppen nem előnyös tulajdonságai, különösen önfejűsége. A skolasztikus teológusok, még a legnagyobbak is, szerinte mind szofisták voltak. Csak disznó-teológusoknak (Sautheologen) nevezte őket.[7]

Ehhez járult sajátságos ingerlékenysége is. 1514-ben feltünően nyilvánult ez meg levelezésében. Az erfurti teológusok, élükön Nathinnal, élénk szemrehányásokat tettek neki, amiért a teológiai doktorátust Wittenbergben szerezte meg, nem pedig Erfurtban, bár az erfurti egyetem erre igényt tartott. Egy-egy keményebb szót is használhattak levelükben. A fiatal professzor erre azt válaszolta az erfurti kolostorhoz írt levelében, hogy hazugságuk és gúnyolódásuk következtében majdnem kedve lett volna «haragjának és felháborodásának egész özönét Nathinra és az egész konventre zúdítani». Kis híja, hogy két rettenetes levelet nem kaptak tőle. Ezért akarta most magát kimenteni. Hanem mindjárt azt is hozzátette: «nagyon igazságos volt elkeseredésem»; most azonban még rosszabb híreket hallott erről az emberről (Nathin) és a saját személye ellen tett kijelentéseiről. Pedig a jó Isten volt az, aki végre meg akarta őt szabadítani az erfurti kolostortól stb.

A civódás, mely egyrészről Nathin és az erfurtiak, másrészről Luther és hívei között fennállt, a szerzet obszerváns háborúskodásával függött össze.

3. Harc az álszentek és az obszervancia ellen. — Bár a nyilt harc Staupitz egyesítési törekvései körül már elült, mégis volt ellentét az Ágoston-rend szerzetesei között a szerzetesélet felfogására vonatkozólag.

Luther és nagy pártja álszent farizeizmussal és a rendfőnök iránt tanusított engedetlenséggel vádolták meg azokat a szerzetestestvéreiket, akik előtt kedves volt a régi, pápai privilégiumok által védett rendi fegyelem. Azt mondhatnánk, a régi és az új emberek álltak egymással szemben a wittenbergi kolostorban. De hasonló állapotok uralkodtak Erfurtban is, hol Luther barátja, Lang volt a prior és a többi kolostorokban is. De Luther volt a viszály tűzfészke. Ez a harc veszedelmes útra sodorta a lobbanékony szerzetest. Az úgynevezett önmegigazu-

lással szemben érzett ellenszenve hamis fogalmat alkotott benne az igazságosságról; ahelyett, hogy az álszentek visszaéléseit támadta volna, a szerzetesélet érdemszerző hatása ellen kezdett harcolni.

Az önmegigazulásról szóló kritikájában ezt úgy állította be, mint a lélek Krisztustól származó igazságosságának legádázabb ellenségét. Le akarván leplezni azokat az embereket, kik jócselekedeteik és a szerzetesélet szabályainak betartása által akartak megigazulni, azt mondta róluk, hogy mint farizeusok elárulják Krisztus valódi, megigazulást szerző érdemeit. Pedig csak ez az utóbbi mentheti meg az embert és nem a mi jótetteink; a jótettek keresése anyagias gondolkozásra és kérkedésre vall. Észrevehetjük, mint hatnak gondolatai menetében egymásra az álmisztika, a zavaros teológiai tudás, a szerzetesi szellem elhomályosodása és az ellenmondás szenvedélye.

1516 április 8-án sajátságos vigasztaló levelet írt barátjának, az ágostonrendi Spenlein Györgynek. Többek között ezeket írta: «Igyekezz magad előtt csak bűnösnek látszani, sőt bűnössé lenni, mert Krisztus csak a bűnösökben lakik».[8] A misztikának ebben az árnyalatában már ott rejlett Luther új tanítása. Lépésről-lépésre közeledett az előbb vázolt úton új dogmája felé. Az Egyház alaptanítását támadó rendszer nagy vonásaiban kezdett kibontakozni, lelkében már készen volt. Mielőtt azonban ezt kifejtenénk, még meg kell vizsgálnunk néhány tényezőt, melyek Luther lelkében és kedélyében közreműködtek e rendszer kiépítésében.

A gyónás és a bánat oly ellenszenves volt a szerzetes előtt, hogy valósággal gyötrelmet okozott neki. A bánat által jussunk el Isten békéjéhez? Egyszer vigaszt keresve erről beszélt Staupitzcal. Ez rámutatott a szeretetre, amivel minden bánatnak kezdődnie és befejeződnie kell; Krisztusban, az iránta érzett bizalomban és szere-

tetben van elrejtve minden lelki kincs. Staupitz ezzel semmi újat nem mondott, de Luther gyulékony lelkébe úgy hullottak ezek a szeretettel egyesült bánatról szóló szavak, mint valami mennyei kinyilatkoztatás; saját kijelentése szerint «úgy mélyedtek belsejébe, mint a hatalmasnak éles nyilai». (119. zsolt. 4.) Azelőtt átkozta a képmutatást, amivel előbb a gyónás torturája alkalmával koholt és erőszakolt bánatot kellett lelkéből kicsikarnia. A Krisztus érdemeivel mintegy befödött bánat azonban már egész könnyű és kedves lett neki. 1518-ban beszélt erről egy Staupitzhoz írt hálálkodó levelében.[9]

Staupitz válaszát ez alkalommal, szokása szerint inkább érzései diktálták, mint a szabatos teológia. Írásaiban több dolog szorul helyreigazításra. Lutherre nem volt jó befolyással. Iránta érzett szeretetében nem ismerte föl igazi jellemét. Mikor az Egyház már elítélte Luthert, rövidlátásában ő még sokáig mellette állt. Bár Luther mindig megsegítője gyanánt emlegette őt, Staupitz nem is volt arravaló ember, hogy Luthert megszabadítsa predesztinációs gondolataitól.

Pedig Luthernél most már a predesztinációtól való félelem volt készülő új vallási rendszerének homályos alapja. Staupitz válaszára vonatkozólag mondta 1532-ben: «Krisztus sebeinél meg kellene állnia az embernek és nem lenne szabad a borzalmas titokra gondolni; egyetlen segítőeszköz az, hogy az ember az elkárhoztató ítéletnek még a lehetőségét is űzze ki eszéből. Elfelejtem, hogy kicsoda Krisztus és az Isten, amikor erre gondolok és szinte odáig jutok, hogy az Isten gonosztevő... A predesztináció gondolatánál elfelejtkezünk az Istenről és a Laudate (magasztaljátok) elhallgat és a Blasphemate (káromoljátok) hangzik föl».[10]

1515 és 1516 között, mikor szent Pálnak a rómaiakhoz írt levelét magyarázta, már teljesen új tanainak légkörében élt.

IV. AZ ÚJ TAN FELTŰNÉSE.

1. ELŐADÁSOK PÁL APOSTOL RÓMAI LEVELÉRŐL. (1515—1516.) — Egyetlen levelében sem mélyed bele annyira szent Pál apostol a kegyelem, a megigazulás és a kiválasztottság kérdéseinek mélységeibe, mint a római keresztényekhez írt, mély gondolatokkal teljes levelében. Luther azt hitte, hogy ennek a levélnek segítségével megtalálta az utat, melyen kimenekülhet labirintusából. Anélkül, hogy figyelembe vette volna a levél magyarázatára vonatkozó egyházi hagyományt, elmélyedt annak tanulmányozásába és rejtélyes kifejezésein töprengett. Csak természetes, hogy félremagyarázta a levelet, mely akadémiai előadásainak tárgya volt.

Előadásait 1515 második felében kezdte meg. Megvan a kézirata és egy hiteles másolat is, melyet a Vatikán könyvtárában őriznek. Hogy mily impulzív erővel tört új felfogása felé, azt már az első mondatok is bizonyítják. «Pál a rómaiakhoz írt levelében — kezdte előadásait — a földi ember minden bölcseségét és megigazulását ki akarta pusztítani; minden, még a legjobb és legnemesebb szándékú cselekedetét, erényét szét akarta rombolni szívében és velejében; azért a bűnt akarta ápolni és dicsérni, vagyis lerajzolni az ember állandó örökségét, hogy egy idegen megigazulást állítson föl, tudniillik azt, melyet a Krisztus kegyelmében való hit által nyerünk meg.» Ezzel egyrészt az önmegsemmisítést tanította, másrészt pedig azt, hogy teljesen engedjük át magunkat az Isten *tevékenységének* (Alleinwirksamkeit) és mindenhatóságának.

A régi Egyház nagyra tartotta az ember szabadakaratát a jótett megválasztásában. Határozottan tanította, hogy Isten kivétel nélkül mindenkit üdvözíteni akar. Ehhez kegyelmeket nyujt, miket mindenki szabadon felhasználhat. Továbbá a keresztség a megszentelő malaszt által Isten gyermekévé tesz minket, a rosszravaló hajlam pedig nem árt az embernek, ha nem követ el bűnt. Rossz vágyainkat az Egyház kegyelemeszközei csökkentik. Aki halálos bűnben elbukott, Krisztus halálának érdemei folytán remélheti, hogy újra a kegyelem állapotába juthat, csak vezeklés és bánat által komolyan javítsa meg életét. A Krisztus érdemeiben való puszta hit nem lehet elegendő. A segítő malaszt vezet a megtéréshez és adja meg az erőt a jóban való kitartáshoz.

Ez a pár mondat tartalmazza a fenséges tant, melyet a rómaiakhoz írt levél hirdet s mely megfelel mind az ember eszes és szabad természetének, mind Isten végtelen jóságának.

Luther ellenben, kezében az apostol levelével, azt tanította, hogy az ember nem rendelkezik szabadsággal a jó választására; minden erőfeszítése bűn marad, mert benne van a rosszravaló hajlam; mindent Istennek kell végeznie benne, kinek úgy van alárendelve, mint lovasának a hátasló. A természetes és természetfölötti jó között nem tett különbséget. Azt hirdette továbbá, hogy Krisztus az emberért beteljesítette a törvényt és eleget tett mindent gyengeségért és bűnért. Az Ő megigazulása által minden egyéni jótett és egyéni megigazulás nélkül, mintegy el lett takarva a hívő és reménykedő bűnös; bűnös marad, mint azelőtt volt, de az isteni értékelés szerint megigazult; jótett csak Isten tevékenységéből kifolyólag szükséges és a hitet is csak Isten mindenhatósága adja meg az akarat nélkül szűkölködő embernek.

Luther szerint természetesen nem mindenkivel bánik így a legfölségesebb Úr, ki kifürkészhetetlen határo-

zata folytán sokakat küld örök kárhozatra. A pokol iránt való rezignáció a legnagyobb erény, mert ezáltal önmagunkat teljesen alárendeljük Isten akaratának. De éppen ez az odaadás hozza meg a kételkedő embernek az Isten kegyességében való reményt.

E mondatokban röviden összefoglalt dogmatikáját az általános tanításnak és teológiának fennhéjázó, visszataszító kezelésével veszi körül. Egyes régi teológusok, különösen az általa eléggé nem ismert skolasztikusok[1] valódi tévedését ragadja ki és állítja oda egy egész előző kor hibája gyanánt.

2. LUTHER ELSŐ FÖLLÉPÉSÉNEK HATÁSA. — A tiltakozás e tanok ellen igen hangos volt. Ezért Luther 1516 szeptemberében az egyetemen hitvitát rendezett, melynek tételeit ő állította föl. Ezek között szerepelt többek közt a következő tétel is: «az ember vétkezik, még ha megteszi is mindazt, amire képes, mert magától sem akarni, sem gondolkozni nem tud». (T. i. az üdvösségre vonatkozólag.)

Míg Erfurtban és a többi kolostorokban a Lutherről szóló hírek nagy felháborodást idéztek elő s míg Wittenbergben is kitört az ellenállás, a wittenbergi egyetem tanárai lassan-lassan melléje álltak.

1514 szeptember 4-én tanítványa, Günther Ferenc által újabb feltűnést keltő hitvitát tartatott a skolasztikusok és Aristoteles ellen. E vita 97 tételét szintén maga Luther állította össze. «Az ember — e tételek szerint — csak rosszat akarhat és tehet.» «Vágyai nem szabadok.» «A kegyelemre nem diszponál más, mint a predesztináció, az Istentől való kiválasztottság.» «Nemcsak a zsidó szertartástörvény nem jó törvény, hanem a tízparancsolat sem és egyetlen törvény sem, melyet tanítanak és kötelezővé tesznek; egy jó törvény van csak: Isten szeretete.» És így tovább. E paradox tételek végén ott áll a megnyugtatás, hogy ne higyje senki, hogy ezek a tanok

ellenkeznek az Egyház vagy az egyházi írók tanításaival. Ez a 97 tétel már 1517-ben meglehetősen elterjedt, mielőtt nyilvánosságra jöttek volna Luthernek a búcsúra vonatkozó tételei, melyek korántsem mennek ilyen messze. Ennek alapján oly tekintélyes emberek is, mint a nürnbergi Scheurl, azt hitték, hogy Krisztus teológiájának megújhodása kezdődik. Luther, mint e tételekből is látszik, bár az ellenkezővel dicsekedett, mégis oly ellentétben áll Ágostonnal, mint egyik pólus a másikkal.

Igaz, hogy Luther korában — és ez mentségére szolgál — a teológiai tételek még nem voltak oly alapossággal és rendszeresen feldolgozva, hogy az új utakon járó kutató el ne tévedhetett volna köztük. (A trienti zsinat atyáinak munkája mutatja, mennyi kérdést kellett még világosan kifejteni. Eredendő bűn, kegyelem, megigazulás stb.) Nagyon elidegenítő azonban az a körülmény, hogy Luther teljesen átengedte magát felfogásának anélkül, hogy megkérdezte volna az egyházi írók véleményét és az Egyház tanító hivatalát, jóllehet, Krisztus ezt a hivatalt rendelte a dogmák megőrzésére. Szinte csodálkozva látja az ember, hogy ezt a szent tanítói tekintélyt annyira nem vette figyelembe, mintha nem is léteznék.

Úgy állította be a dolgot, mintha támadása csak egyes teológiai irányoknak, a skolasztikának és Aristoteles követőinek szólna, mert az Egyház tanítói tekintélyétől még nem idegenkedett. Ellenkezőleg nagyon figyelemreméltó, hogy a rómaiakhoz írt levél magyarázata közben, jóllehet, maga is elfordult az Egyház tanításától, az eretnekek tevékenységét, mellyel magukat az Egyház hitétől függetlenítik, erős, sőt megrázó szavakkal ítélte el. A hierarhiától való elszakadásra ekkor tehát még nem gondolt. Természetes, hogy a hagyomány elvetése után a következő lépés csak a hierarhiától való szabadulás lehetett.

Feltűnő az is, hogy bár el volt határozva arra, hogy

az álmisztika által diktált tanítását továbbra fejleszti, még hosszú ideig megmaradt szerzetesnek. A szerzetesélet kiválóságának dicséretére ekkor még szép szavakat talált. Tehát nem az a vágy vitte őt az új tanok felé, hogy megszabaduljon e szent kötelékektől, hanem egész más dolgok, elsősorban a rosszul értelmezett misztika.

3. Az új tan megértéséhez szükséges történelmi és lélektani tények. — A rómaiakhoz írt levél magyarázatai és az egykorú kútforrások tanulmányozása világossá teszik az ember előtt, hogy mily tévedés volt Luther újításától az egyházi élet nagyarányú megjavulását várni.

A reformátorról azt hitték, hogy föllépésével hatalmas külső és belső reformot akar bevezetni, pedig az ő célja nem ez volt. Elsősorban az volt a szándéka, hogy egyéni tanait minden erővel elterjeszti, azokat kolostorával, rendjével, a wittenbergi egyetemmel, azután a tudomány más tényezőivel is elfogadtatja.

Ezt természetesen összekapcsolta azzal is, hogy felhívást intézzen a világhoz az egyházi élet átalakítása érdekében. Ezt bizonyítják az egykorú forrásmunkák. Az egyházi visszaélések legfőbb okát éppen abban látta, hogy az általa felfedezett igazságokat idáig félreértették. Fantáziájától és kíméletlen gáncsolódó természetétől elvakulva rajzolta le a római levél magyarázatában és más írásaiban azt a szerinte rettenetes romlottságot, mely az egész világ hit- és erkölcsélètében megnyilvánul. De mit tudhatott a világról a 32 éves, fiatal szerzetes, ki a kolostor szűk falai közt élve alig látott még valamit ebből a világból.

Rettenetesen hatott rá a visszaemlékezés a sok erkölcstelenségre, amit állítólag Rómában látott vagy Rómáról hallott. Németországban általános volt az ellenszenv Róma iránt. Staupitz szintén el volt keseredve a római állapotok miatt és keserűségét Luther előtt is kiöntötte.

Luther később azt mondta, hogy őt Staupitz ingerelte Róma ellen.[2]

Vajjon ez a Rómával szemben érzett ellenszenv váltott-e ki már Luther előtt az övéhez hasonló ellenállást? Volt-e Luthernek elődje?

Sok kiváló ember emelte föl már szavát a hanyatlás és az egyházkormányzat hibái ellen, de ezek hívek maradtak hitükhöz és a reformot az Egyház hitelveinek szellemében akarták megvalósítani. Csak egyesek merészkedtek tovább menni elvakultságukban.

A legvakmerőbb és legmesszebb eltévelygő volt ezek között Hus, ki egyház- és hazaellenes eretneksége folytán a konstanzi zsinaton oly szomorú véget ért. Bár Luther egyes dolgokban egy véleményen volt vele s gyakran dicsérte őt, mégsem Hus iskolájában tanult. Mikor szerzetesélete elején Husnak egyik könyve került kezei közé, bár egyes tételeit helyeseknek találta, mégsem olvasta végig a művet![3] Ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy röviddel fellépése után ne terjessze el azt a történelmi hazugságot, hogy mikor Hus a máglyára ment, azt mondta: «Most csak egy ludat égetnek el (lúd csehül Hus), de jönni fog egy hattyú (természetesen Luther), kit nem fognak legyőzni soha».

Amint nem áll, hogy Luther Hustól vette át tanítását, úgy nem áll az sem, hogy Wiklif vagy Waldus Péter lettek volna tanítómesterei. A mult század törekvése, hogy felkutassa Luther elődeit, ma már túlhaladott álláspont. Nagyon jól tudjuk ma, mily különbözők az okok, melyek az egyes úgynevezett reformátorokat Rómától elszakították; és azt valljuk, hogy Luthernek semmi szüksége sem volt előfutárokra.

Hogy az új tan létrejöttét és Luther dogmáit megérthessük, röviden meg kell még vizsgálnunk, hogy Luther tanítása mennyire felelt meg egyéni lelkiállapotának. Luther a kegyelem működéséről és a megigazulásról szóló

új tanát, mellyel eredetileg csak a saját feldúlt kedélyét akarta megnyugtatni, általános szabállyá tette. Természete adja meg ennek a sajátságos jelenségnek a magyarázatát. Miután elnyerte a doktorátust, hivatottnak érezte magát arra, hogy az állítólag tudatlan és félrevezetett emberiség előtt feltárja az új, most fölfedezett lelki világot, feltárja minden tévedésével együtt. Közben azonban nem gondolt arra, hogy a teológiai doktorátus arra kötelezi őt, hogy az igazságot kell tanítania, mégpedig annak az Egyháznak a szellemében, melytől méltóságát nyerte s melynek engedelmességet fogadott. Azt hirdette, hogy neki apostoli felhatalmazása van arra, hogy szabadon beszéljen, szabadon tanítson ; az ő doktori feladata az, hogy mindenki előtt, még a legmagasabb rangú előtt is feltárja az igazságtalanságot, mit az illető elkövet.[4]

Tulajdonképen semmire sem gondolt, csak elragadtatta magát s az volt a veszedelmes, hogy meg volt róla győződve, hogy Isten vezeti.

Anélkül, hogy világos fogalma lett volna az Egyházról és a tekintélyről, azt hitte, hogy eszméi az égből jövő felvilágosításból származtak, hogy minden lépését Isten irányítja. Csak ezt a vezetést akarja követni, mégpedig követni vakon. Amellett meg volt róla győződve, hogy semmi világi előnyt nem keres és hogy erről nem is vádolhatják, ő csak szegény szerzetes és az is akar maradni. Látta — és nem igazságtalanul —, hogy az egyházi életben mind több a visszaélés. Állítólag ez követelte meg fellépését, úgy hitte, ez igazolja őt. Azt gondolta tehát, hogy Isten föléje terjeszti mindenható kezét, hiszen ő csak Krisztust akarja felmagasztalni.

Később is minden kétség nélkül állította, hogy Isten sugallatára és tanácsára tesz mindent.

Fellépésének kezdetére visszapillantva azt mondta, hogy úgy ment előre, «mint egy vak ló».[5] Saját példája

és álmisztikája alapján principiummá tette, hogy semmi jó sem történhet az emberi bölcseség indítására, mindent kábultságban kell tenni.[6] A multnak kiváló egyházi férfiai azonban nem kábultságban vagy mámorban hirdették világot megmozgató gondolataikat és nem ilyen lelkiállapotban vitték végbe áldott cselekedeteiket — gondoljunk csak a középkor nagy hitújítóira, Assisi szent Ferencre, szent Domonkosra, VII. Gergelyre — hanem mélységes megfontoltsággal, alázatos önmegtagadással, buzgó imával és az Egyház iránt érzett nagy ragaszkodással. Minden önhittség nélkül küzdöttek meg az akadályokkal. Luther annyira el volt telve önbizalommal, hogy minden akadályban a maga igazolását látta. Mert mint fellépésére vonatkozólag ismételten emlegette, minden jó dolognak ellenkezésre kell találnia ; minden támadás azt jelentette előtte, hogy műve tetszik Istennek.

És a felelősség? «Krisztus lássa, hogy az ő szavai-e azok, amiket beszélek ; az ő közreműködése és akarata nélkül a pápa sem beszélhet.» Ezt írta atyai barátjának, Staupitznak, mikor megindult a nagy mozgalom.[7]

«Csak támadjanak ellenségeim, folytatta, nekem most a nyilvánosság elé kell lépnem, bár mindig a sarokban szerettem maradni és igazán szívesebben venném, ha korunk lelkeinek izgatott harcát csak szemlélhetném, mint, hogy megmutassam magam a világnak.» «Pénzt, hírt és tiszteletet nem keresek. Csak a szegény testem van, mely meghajlik a gyöngeségtől és *minden* fáradságtól. Ha Isten szolgálatában ezt is fel kell áldoznom ellenségeim fortélyának vagy erőszakjának, csak egy-két órával fogják életemet megrövidíteni.» Azt az önhittséget, mely soraiból kiviláglik, sohasem lehetett legyőzni. A jónak látszata hatalmas takaró. Luthert az ő tragikus átalakulása alatt bizonyos fokig a jónak ez a látszata vakította el.

Lázadásáért, bármily veszélythozó volt is az egész

kereszténységre, nem tehetjük egyedül a rosszakaratot és a tudatos rombolási szándékot felelőssé, hanem tekintetbe kell vennünk azt is, hogy magával ragadta őt abnormis jelleme, az álmisztika hamis fénye és a korában jelentkező sok visszaélés. Nem belső rothadás vitte őt szerencsétlen végű útjára ; határozott bizonyítékunk ugyan nincs erre, de ezt igazolja sok tényezőnek az összeműködése. Minden cselekvése mögül kicsillan beteges lelkének rettentő félelme Isten haragjától és a predesztinációtól. Mindenesetre kedvezőtlen itéletet vonnak a felelősség kérdésében Lutherre fellépésének erkölcsi kísérőjelenségei, egyéni jellemének hibái és a határozott tendencia a jócselekedetek értékének tagadásában. De úgy látszik, hogy a rettenetes felelősség tulajdonképen csak akkor nehezedett rá, mikor szembehelyezkedett az Egyház kiközösítő határozatával. Hogy nem akarta elismerni az Isten által alapított egyházi tekintélyt, ez az ő legnagyobb bűne, ez az ő kárhozata.

V. A BÚCSÚTÉTELEKTŐL A LIPCSEI HITVITÁIG. 1517—1519.

1. Harc a búcsú körül. — Nem a búcsúra vonatkozó tételek kifüggesztése indította meg a hitszakadást. Az «initium evangelii», az evangelium kezdete — mint azt előbb magától Luthertól hallottuk — a wittenbergi egyetem új hittanában és az ezáltal előidézett izgalomban keresendő. A búcsúra vonatkozó harc azonban általánossá tette ezt a mozgalmat. Luther szerzetest e mozgalom a nagy világ színpadjára állította és alkalmat adott neki arra, hogy romboló rendszerét kortársai előtt lassan-lassan kifejtse.

A búcsúnak már nem volt helye abban a rendszerben, mely a kegyelemről és megigazulásról vallott felfogásával és a jócselekedetek értéke ellen intézett támadással az elégtétel érdemét tagadta.

Mielőtt ezek az eszmék megértek volna, 1516 július 27-én egy beszédében nagyon helyesen világította meg Luther a búcsú fogalmát. Későbbi korok is tanulhattak volna tőle. Ismerte és akkor még nagyra tartotta a halott-takért felajánlható búcsút is. A búcsú alapját nagyon helyesen a következő szavakkal magyarázta: «Krisztus és az Ő szentjeinek érdemein alapszik (vagyis ezekből az érdemekből meríti erejét) s ezért teljes tisztelettel kell fogadnunk». Bármennyire visszaéljenek is egyesek a búcsúkkal, szerinte mégis «a legnagyobb hasznunkra van, hogy búcsút engedélyeznek és búcsút nyerhetünk».[1]

A visszaélések, melyeket Luther említett, ebben a korban meglehetősen elterjedtek. A búcsú elnyeréséhez bizo-

nyos jótett szükséges. A kor szokása szerint a búcsút engedélyező okirat valami jótékony vagy közérdekű célra adott mérsékelt alamizsnát írt rendesen elő. Így a búcsút egyesek rosszakaratúlag pénzszerzésre használták föl. A tulságos feldícsérés és a kapzsi praktikák azután teljesen lealacsonyították a búcsúkat.

X. Leó pápa ilyen körülmények között hirdetett búcsút azzal a szándékkal, hogy az összegyült alamizsnából felépítse a római szent Péter-templomot. Ez a búcsú adott alkalmat a már majdnem egyházellenes gondolkozású Luthernek arra, hogy necsak a visszaélések ellen lépjen fel, hanem a búcsúk ellen is.

A búcsú hirdetésével Albrecht választófejedelem Tetzel Jánost, a népszerű dominikánus szónokot, bízta meg. Ez közepes teológus volt. Erkölcsei kifogástalanok, bármennyire rágalmazták is őt a később kitört harc hevében. A búcsúról szóló beszédeiben a mainzi egyházi hatóság előírásaihoz tartotta magát. Ez az utasítás a búcsú szellemének megfelelően megkövetelte, hogy aki búcsút akar nyerni, az töredelmesen gyónjék meg. Egy tétele volt csak kifogásolható. A halottakért felajánlott búcsúról azt állította, hogy akkor is eredményes, ha a felajánló nincs a megszentelő malaszt állapotában.

Tetzel is ezt az elvet vallotta a halottakra vonatkozó búcsúkról. Azt azonban nem lehet rábizonyítani, hogy azt mondta volna: «Amint a pénz a perselybe hull — A tisztitótűzből lélek szabadul», noha a vers tartalma nagyon közel van szavainak értelméhez. Ezért ellenfelei azzal vádolják, hogy ő lenne e mondás szerzője. Azt is kifogásolják Tetzelnél, hogy a búcsú hirdetésére az országos vásárokat is felhasználta.[2]

Mikor a búcsút hirdető Tetzel Wittenberg közelébe ért, Luther elérkezettnek látta az időt a közbelépésre. November elsején volt a wittenbergi vártemplom névünnepe; Mindenszentek tiszteletére szentelték annak idején s ezen

a napon itt is lehetett búcsút nyerni. Ilyenkor sok ember szokott a templomba jönni. A templom egyúttal egyetemi templom is volt. Az ünnep előestéjén Luther kiszögeztetett a templomajtóra egy latin nyelvű írást, mely 95 tételt tartalmazott a búcsúról. A nyomtatvány a tételek fölött vitát hirdetett.

Azt állította ezekben a tételekben, hogy a búcsúnak semmi értéke sincs Isten előtt, csak az Egyház által kirótt kánoni büntetéseket engedi el. Tagadja továbbá Krisztus és a szentek érdemeinek kincstárát, mely a búcsú alapját jelenti. A maga mentségére a búcsúszónokok fonákságait állítja előtérbe, mert szerinte ezek képezik tételeinek alapját és tárgyát. Az egyik tétel azt kérdi gúnyosan : «Miért nem a saját pénzén építi a pápa a szent Péter-bazilikát, miért a szegény hívők pénzén, mikor ma gazdagabb, mint a leggazdagabb Crassus?»

Hogy a misztika se hiányozzék, az utolsó tételek erősen lelkére kötik a híveknek, hogy ne a béke után törekedjenek, amit a búcsú látszólag hoz, hanem a kereszt után ; nem a pax, pax-nak kell fölhangzania, hanem a crux, crux-nak (nem a békének, hanem a keresztnek). «A keresztényeknek követniök kell Fejöket a szenvedéseken, a halálon és a pokol gyötrelmein keresztül». Ez megegyezik azzal a gondolattal, mely a tételekből is kitűnik, hogy jobb önként elszenvedni a bűnök büntetését, mint a búcsú segítségével kivonni magunkat a büntetések alól.

Az annyira dícsért 95 tétel egyáltalán nem nyilt és komoly írás, nem is tudományosan megszerkesztett és elrendezett mű. Legkevésbbé lehet pedig egy újításnak a programmja abban az értelemben, amint az újítás szót általában használni szoktuk.

A kezdődő mozgalom mind nagyobb arányokat öltött. 1518-ban a templom búcsújának előestéjén, jan. 16-án, Luther tételeinek szellemében prédikált a búcsúról.[3]

A tételek kifüggesztése után a mainzi érsek és a

brandenburgi püspök levelet kapott Luthertől, melyben ez igyekszik a történtekről olyan felvilágosítást adni, hogy az ő szerepe kedvező színben tűnjék fel. Albrecht érseket azonban Tetzel és más dominikánusok is informálták. Az érsek még 1517-ben jelentést tett a dologról Rómának és a vita tételeit is szószerint közölte a Kúriával. Ennek következtében X. Leó pápa megbízta Gabriele della Voltát, az ágostonrend generálisának helyettesét, hogy Luthert közvetlen följebbvalói útján a legszigorúbban szólítsa föl téves nézeteinek visszavonására, «hogy hanyagság folytán ne támadhasson esetleg még nagyobb tűzvész». Della Volta parancsára tehát Luthert Heidelbergbe hívták, hogy ott a rendi káptalan előtt igazolja magát.

Közben ellenfelei sem nyugodtak és így irodalmi vita indult meg Tetzel és Luther, majd Luther és dr. Eck János között.

A rendi káptalant 1518 áprilisában tartották meg. Luther, hogy kikerülhesse nyakasságának szomorú következményeit, melyek a jog értelmében nagyon szigorú büntetést vontak volna maguk után, jóval előbb megszerezte Frigyes szász választófejedelem támogatását. Erre azonban nem is volt szüksége, mert a káptalan, melynek résztvevői — legalább is a többség — Luther pártján állottak, az egyházi felsőbbség szándékával homlokegyenest ellenkező határozatot hozott.[4] Még azt is megengedték neki, hogy ő vezesse azt a nagyarányú hitvitát, melyet az ágostonrendi zárdában Beier Lénárd wittenbergi magiszter tartott. Úgy Beier, mint Luther a szabadakarat és a régi teológia ellen beszélt előadásában.

Haza felé menet Luther Drezdában György herceg és az egész udvar előtt prédikált. Krisztus kegyelméről, a predesztinációról és a haragvó Istentől való félelem leküzdéséről beszélt. Az egyházias érzeletű herceg nagyon megbotránkozott a hallottakon. Más oldalról is tiltakoz-

tak beszéde ellen. Mikor ezt Luther meghallotta, a következő öntelt nyilatkozatot tette: «E fecsegők mindent akarnak tudni és nem tudnak semmit; megvetem ezt a kígyófajzatot, ezeket az álorcásokat».[5]

Vakmerőségét a felmentés, a siker és Frigyes választófejedelem védelme igen megnövelte. Kiadta a búcsútételekre vonatkozó «Resolutio»-kat. Ebben a művében világosan kifejezésre juttatta álláspontját.

A Resolutiók vagy «Magyarázatok» célja az volt, hogy megvilágítsa, megvédje és bebizonyítsa a vitás tételek egész sorát. A Resolutiókban a nyilvánosságra jutott új dogmatika már határozottan szakított a malaszt tanával. Luthernek az a ravasz gondolata támadt, hogy ezt a művét Leó pápának ajánlja és Staupitz útján Rómába juttatja. Ezért a maga védelmére és ellenségeinek bevádolására olyan túlzó hangú, alázatos ajánlósorokat írt az Egyház fejéhez, amilyenre csak az övéhez hasonló lélek képes. Bár határozottan kijelentette: «Vissza nem vonhatok semmit», levele végén mégis így tör ki: «Szentséges Atyám! lábaid elé vetem és felajánlom magam Neked mindazzal együtt, ami vagyok és amim van. Tedd azt, ami Neked tetszik, adj életet vagy halált, hívj vagy űzz el, helyeselj vagy helyteleníts, a Te szavadat el fogom ismerni, mint Krisztusnak szavát, ki Benned kormányoz és beszél. Ha a halált érdemeltem, akkor nem vonakodom meghalni».[6] Hogy magyarázzuk ezeket a szavakat? Hízelkedésnek nem vehetjük őket. Inkább azt a mély harcot tükrözik vissza, amely az Egyház iránti hűsége és új állásfoglalása közt dúlt benne. Arra is gondolhatunk, hogy a pápát akarta maga iránt kegyességre hangolni vagy arra a szándékra, hogy sok bel- és külföldi katholikus olvasóját megtévessze. Bármint áll a dolog, mindenesetre feltűnő a lelki egyensúlynak ily nagyarányú hiánya. Különben túlélénk fantáziája folytán gyakran fordult elő nála a pillanat hatása alatt ilyen ellentétes

kilengés. Fellépésének elején érzett lelkiismeretfurdalásairól egyszer így beszélt: «Kezdetben nem voltam víg és bizakodó». «Hogy az első és második évben mit szenvedett a szívem, mennyire le voltam sújtva, sőt majdnem kételkedtem, azt nem tudják azok (az ellenfeleim), kik később szintén büszkén támadtak a pápára». «Azok — mondta — nem ismerik a keresztet és a sátánt, míg neki borzasztó halálküzdelmeken és támadásokon kellett keresztülmennie.»

Ezek a lelkiismeretfurdalások szorosan összefüggtek azzal az állandó rettegéssel, melyben Istent isszonyú haragosnak látta. Luther szerint ezeket az érzéseket a szerzetesi élet idézte elő, mely — ha szigorúan és lelkiismeretesen tartották meg, szerinte — bizonyos fokú őrültséghez vezetett.[7] De nála őrültségről egyáltalában nem lehetett szó. Csak túlságosan ideges volt késő öregségéig.

A különös «Resolutiók» után, a pápa kiközösítő ítéletétől félve, egy füzetkét adott ki «A kiközösítés erejéről». Ebben a maga és mások bátorítására azt akarta bebizonyítani, hogy az igazságtalan kiközösítés nem szakítja el az embert az Egyház lelkétől.

2. Az augsburgi kihallgatás. — A római kúriánál a dominikánusok ismételten feljelentették a harcias ágostonrendi szerzetest. A küzdelemben mindenesetre szerepet játszott a két nagy és befolyásos rend versengése is, de nem ez volt az irányadó. Bármi volt is a háttérben, az biztos, hogy Róma álláspontját az döntötte el, amit az aktákban is említ a kúria: Luther tanai; a wittenbergi tételek, a disputák, Luther heidelbergi kijelentései és a Resolutiók.

A pápa a törvény előírása szerint fiskálispokurátora és a kamara auditora által Rómába idézte Luthert, kinek hatvan nap alatt kellett volna ott megjelennie. Luther azonban már a következő napon írásban kérte a választó-

fejedelem segítségét arra vonatkozólag, hogy az idézéssel szemben Németországban tárgyalják le az ügyét. Bölcs Frigyes akkor az augsburgi országgyűlésen volt.

Az országgyűlésen volt pápai legátusi minőségben a kiváló dominikánus hittudós, de Vio Kajetán bíboros. Ennek mondta meg a választófejedelem, hogy nem egyezhet bele abba, hogy egyetemének tanára Rómába utazzék. Hogy Róma a török kérdésben el ne veszítse Frigyes támogatását, Kajetán parancsot kapott a kúriától, hogy idézze maga elé Luthert. Egyúttal egy másik parancs is érkezett hozzá, mely arra vonatkozott, hogyha Luther vonakodnék tanait visszavonni, azonnal tartóztassa le és intézkedjék aziránt, hogy kiadják őt Rómának. Ugyanekkor felszólítást kapott a választófejedelem és az Ágoston-rend szász provinciálisa is, hogy szükség esetén legyenek segítségére az elfogatásnál. Szeptember 11-én kiállítottak Rómában a legátus számára egy felhatalmazást is, mely szerint azzal is megbízzák őt, hogy, mint teljhatalmú bíró, saját belátása szerint járjon el Luther ügyében.

Luther október 12-én jelent meg Kajetán előtt. Úgy az első kihallgatás, mint a többi tárgyalások eredménytelenek maradtak. Kajetán nagy mérséklettel és illedelmes módon két tétel visszavonását követelte: az első Krisztus és a szentek érdemeinek kincstárára, a búcsú alapjára vonatkozott; a másik a «Resolutiók»-ban magasztalt tételre, hogy az Egyház szentségeinek ereje egyedül a hitben rejlik.

Luther követelődző és sértően makacs magatartást tanusított. Mikor a kardinális kiközösítéssel fenyegette meg és elbocsátotta őt, válaszul bejelentette, hogy az ítélet ellen a «jobban informálandó pápához» fog föllebbezni. Mások előtt kijelentette, hogy ez csak egy másik föllebbezésének az előkészítése akar lenni, mely föllebbezésben az általános zsinattól kér orvoslást, ha a pápa

«hatalmának vagy sokkal inkább zsarnokságának teljében» appelációját elutasítaná. Azonban mégsem várta be a habozó kardinális válaszát, hanem titokban megszökött a városból, hol már égett talpa alatt a talaj. Nagy sietve tért vissza Wittenbergbe.

Az a régebben oly szívesen emlegetett legendás beállítás, hogy Kajetán Lutherrel fennhéjázóan bánt, ma már protestáns írók bevallása szerint is megdőlt. Azt mondják róla, hogy «komoly, ítéletében a kúria rosszakaratával szemben is szigorú, szabadelvű gondolkozó» volt.[8] Ezzel szemben Luther a legnyomorultabb indolenciával vádolta őt meg, állítólag úgy bánt vele, mint valami oroszlán.[9]

Biztonságban lesz-e Luther Wittenbergben? Ez a kérdés kínozta most őt. Már arra gondolt, hogy Párizsba megy. A párizsi teológiai fakultás ugyanis ellentétben állt Rómával. Közben, november 18-án, egy jegyző és két tanu előtt általános zsinathoz appelált. Ez a fellebbezése, éppúgy, mint az előbbi is, helytelen és eredménytelen volt. Az egyházjog a zsinathoz való fellebbezést büntetéssel sújtja. Aki megengedhetőnek tartja, hogy az Egyházban szakadást idézzen elő, annak nem lehet meg az a joga, hogy követelje a világ összes püspökeinek egybegyűlését egy zsinatra, mielőtt alá nem veti magát az Egyháznak.

December 18-án levélben jelentette be a választófejedelem Kajetán bíborosnak, hogy ezután is kitart Luther mellett, kinek tanításáról még nem bizonyították be az eretnekséget; Luther kész valamelyik egyetemen ítélethozatal céljából vitára kiállni, neki tehát nem lehet Wittenbergben ártani. Ezzel szemben Róma tovább haladt az egyenes úton. A választófejedelemre való tekintettel azonban nagyon lassan, feltűnő húzódozással intézték Luther ügyét. Még próbálkoztak vele, hátha el lehetne békésen is simítani a dolgot. Ezért elküldték hozzá tár-

gyalásra Miltitz Károly címzetes pápai apródot, egy szász nemest. S mikor ez sem tudott eredményt elérni, a pápa 1519 március 29-én még egy kísérletet tett. Egy meglehetősen barátságos hangú brevében (paterno affectu) Rómába hívta Luthert, hogy ott világosítsák őt föl és térítsék le a hibás útról. Tehát igazán nem lehet azt állítani, hogy Luthert keményen és elsietve kezelték. Közben, mikor a breve megérkezett, Luther már lépéseket tett arra nézve, hogy az alább említendő lipcsei vitát megtartsák és így a megegyezés minden reményét lehetetlenné tette. Ez az előkészület arra kényszerítette Rómát, hogy végre végét vesse ennek a már amúgyis túlsoká húzódó ügynek.

Luther tolla ebben az időben nemcsak a támadásoknak állott szolgálatában. Fáradhatatlan munkával írta egyik művet a másik után. Ezek célja részint az volt, hogy az ő ügyét vigyék diadalra, részint pedig az, hogy lelkipásztori célokat szolgáljanak. Ekkor adta ki a Miatyánk magyarázatát, továbbá egy rövid oktatást a gyónásról, a tízparancsolat tömör fejtegetését és a 109. (Vulg. 110.) zsoltár ismertetését.

3. Kinyilatkoztatás a — toronyban. — Az új teológiából még egy lényeges elem hiányzott. Az új tan nem tudott kielégítő választ adni arra a kérdésre: Hogyan bizonyosodhatunk meg arról, javunkra számítja-e be az Úr Krisztus érdemeit és Isten kegyelmében vagyunk-e? Az Egyház azt mondta neki, hogy az, aki igazi bánat segítségével keresi a megigazulást, biztos lehet efelől is. De az Egyház tanítása és gyakorlata nem elégítette ki Luther nyugtalan lelkét. Így azután kínos kijelentéseket volt kénytelen tenni arról, hogy a haragos és büntető Istentől való félelme nemcsak tovább gyötörte, hanem folyton nagyobbra is nőtt. Ez a szó: «iustitia», egyre üldözte és úgy hatott lelkére, mint a villámcsapás.[10]

Hogy jutott hát eredményhez ebben a kérdésben? Az úgynevezett toronyélmény megadja a választ.

Luther nem takarékoskodott a szavakkal, mikor később oly gyakran beszélt életének erről a legfontosabb fölfedezéséről. Először 1545-ben említette meg latin műveihez írt előszavában.[11] Itt azt írta le, hogy fölfedezése (a kolostor tornyában) mint függ össze a rómaikhoz írt levél 1, 17. helyével: «Mert ebben (az Evangéliumban) is az Isten igazságossága van kinyilatkoztatva a hitből a hit (vagyis a hívő) számára, amint írva van: Az igaz pedig a hitből él». (Hab. 2, 4.)

«A gondolat, Isten igazságossága az Evangéliumban ki van nyilatkoztatva — mondta Luther ebben az előszóban — idáig utamban állott. Mert gyűlöltem ezt a szót Isten igazságossága, melyet minden tanító használata és szokása szerint filozófiailag fogtam föl, úgy tudniillik, mint az úgynevezett formális vagy aktív igazságosságot, mely szerint Isten igazságos és a bűnös és igazságtalan embert megbünteti. Bár kifogástalan szerzetes voltam, Isten előtt bűnösnek éreztem magam, a legnagyobb lelki nyugtalanságot szenvedtem és nem tudtam a magam megvigasztalására elképzelni azt, hogy Istent elégtételem által kiengeszteltem; ezért nem szerettem, sokkal inkább gyűlöltem az igazságos és bűnöst megbüntető Istent.» Ilyen lelki állapotban lett egyszerre világos előtte az «igaz pedig a hitből él» idézet értelme. Isten igazságosságának magyarázatát végre megtalálta, nem, mint annyian mások, a büntető igazságosságban, hanem abban az igazságosságban, melyet az igazságos és szent Isten a megigazulandónak a hit által ajándékoz.

«Ekkor úgy éreztem, hogy egészen újjászülettem és azt hittem, nyitott kapun keresztül lépek a Paradicsomba . . . Ezután épp úgy magasztaltam ezt az édes-séges szót: igazságosság, ahogy gyűlöltem azelőtt»;

Ágoston olvasása pedig — fejezte be — csak megerősítette őt ebben a felfogásában.

Luther felfogásával szemben az egész hagyomány azt tanítja, hogy csak a szeretetből táplálkozó hit (fides caritate formata) üdvözít, nem pedig a lutheránus sola fides. Luthernek ezzel ellenkező állítása csak onnan származhat, hogy vagy nem akarta elfogadni, vagy nem értette meg a régi egyháztanítók magyarázatait.

Luther nyomott hangulatban elmélkedett a Róm. 1, 17. fölött, mikor 1518 végén ezt az állítólagos felvilágosítást kapta a kolostor tornyában, mely a kert délkeleti sarkán áll. A torony második emeletén volt a hypokaustum, a melegedőszoba, alatta pedig a szerzetesek illemhelye. A hypokaustum volt Luther dolgozószobája.[12] A tornyot és a kloakát 1532-ben említette meg, mikor egy asztali beszélgetés alkalmával a felvilágosítás helyéről beszélt, amint azt tanítványa és barátja, Schlaginhaufen János feljegyezte. Schlaginhaufen mindjárt az asztalnál leírta Luther rövid elbeszélését a saját Asztalibeszélgetés-gyűjteménye számára.[13] Eszerint a toronyban gondolkodott — mondta Luther — e szavak fölött: «az igaz hitből él». Egyszerre felemelkedett a lelke és világos lett előtte a végkövetkeztetés: tehát ez az Isten igazságossága, mely megigazulttá tesz és megment minket. «Ezek a szavak nagyon örvendetesek lettek számomra. Ezt a művészetet ezen a kloákán sugalmazta nekem a Szentlélek.» Luther tehát, saját szavai szerint, a kloákán kapta volna a kinyilatkoztatást?

Schlaginhaufen két adata a Szentlélekről és a toronyról, hasonló összefüggésben ismétlődik meg más egykorú Asztalibeszélgetés-feljegyzőnél is, kik nem voltak jelen ennél a társalgásnál, de Schlaginhaufen kéziratát vették alapul. Cordatus Konrád így írja le: «Ezt a művészetet ebben a toronyban adta meg nekem a Szentlélek». Ő Luther lakótársa volt, ismerte a helyet és Luther

beszédének bevezetésében úgy jelöli meg, hogy ott volt a szerzetesek bizonyos helyisége. Rőrer György, Luther tanulói közül az egyik legmegbízhatóbb jegyzetkészítő és Asztalibeszélgetés-gyűjtő, határozottan ezt mondatja Lutherrel: «Ezt a művészetet ezen a kloákán sugalmazta nekem a Szentlélek».[14] Luther, mint Kawerau Gusztáv ennél a kérdésnél kiemeli, azon a véleményen volt, hogy a Szentlélek mindenütt, még a kloákán is, működhetik.[15]

Bárhol kapta is Luther az állítólagos kinyilatkoztatást, nyilvánvaló mindenki előtt, hogy az új teológiai eredmény, mely az üdvözülés, jobban mondva a megigazulás bizonyosságát akarja nyujtani, nem volt más, mint Luther önmegnyugtatása a szomorú küzdelemben. Ő pedig tantétellé tette, mely mindenkire vonatkozik. Általános dogma lett, hogy a hívőnek erősen kell hinnie kegyelmi állapotában is.

Hasonlóképen általános szabállyá tette Luther a lelki szenvedéseire vonatkozó tapasztalatait is. Már ebben az időben is azt tanította és később is azt hirdette, hogy akit Isten üdvözíteni akar, arra előbb lelki fájdalmakat és aggályokat küld.

Állíthatta-e Luther önmagáról, hogy őmaga is a kegyelemállapot biztos tudatában van? Sokszor fogjuk még hallani tőle, hogy ezt lehetetlen volt mondania.[16]

4. A LIPCSEI HITVITA (1519) ÉS A PÁPAI PRIMÁTUS. — Az augsburgi kihallgatás óta a búcsúkérdés mindinkább háttérbe szorult s a helyét azok a fontosabb kérdések foglalták el, amelyek Luther fellépésével szintén összefüggtek. Elsősorban a pápai primátus, a pápa elsősége ellen intézett mind hevesebb támadás nyomult az előtérbe.

Dr. Eck János (valódi néven Mayr János) ingolstadti egyetemi tanár és eichstätti kanonok, annakidején megjegyzéseket írt Luther búcsútételei ellen. Ezekre válaszolva, 1518 májusában Karlstadt egy újabb tétel-

sorozatot állított össze. Eck nemcsak újabb tételekkel felelt a támadásra, hanem nyilvános hitvitára szólította föl Karlstadtot. Abban egyeztek meg, hogy a vita Lipcsében fog lefolyni. Közben Eck újabb 12 tételt állított föl, melyek burkoltan Luther és tanítása ellen irányultak. Az utolsó tétel a pápa primátusára vonatkozott. Luther ugyanis a Resolutiókban azt állította, hogy Nagy Gergely előtt, tehát a 600. év előtt, nem volt Rómának elsőbbsége a többi egyházak, legalább is a Kelet fölött. Luther felháborodva állapította meg, hogy ezzel őt is kényszerítették a vitában való részvételre. És a dologban volt is valami. De ezt a részvételt maga is kívánta. 1519 februárjának elején Eck tételeivel szemben 12 ellentételt hozott nyilvánosságra, majd nemsokára egy tizenharmadikat a pápai hatalom ellen. Ha barátai már eddig is óvták őt a Róma ellen való támadástól, úgy «ez a tizenharmadik tétel, újabb protestáns vélemény szerint is, túlságosan hetyke, sőt egészen tarthatatlan volt». (Köstlin-Kawerau.)

Ebből az időből származó leveleiben gyakran beszélt a pápaság hydrájáról, melyet meg kell támadnia. Eddigi viselkedése — mondotta — csak játéknak tűnik föl előtte. «Az Úr vezet és én nem kedvetlenül követem őt.» Ebben az álmisztikus hangulatban indult el, hogy — mint vélte, az Úr vezetésével — a pápaságban fedezze föl a Szentírás *Antichristusát*.[17]

Már 1518 december 11-én említést tett erről a sejtelméről Link Vencelnek. Valamivel nyiltabban írt barátjának és támogatójának, a választófejedelem udvarában élő Spalatinnak 1519 március 13-án: «Átfutom a pápáknak az én vitámra vonatkozó dekrétumait és — ezt csak súgom neked — nem tudom, hogy a pápa maga az Antichristus-e, vagy az Antichristus egyik apostola; oly gyalázatosan van a dekrétumokban Krisztus, vagyis az igazság, keresztrefeszítve.» Amikor ezt írta, még alig

mult el két hónap a X. Leó pápához küldött, szertelenül alázatos ajánlósorok megszerkesztése óta. Egész váratlanul «hullt le az utolsó hályog is» szemeiről. Anélkül, hogy a vitát bevárta volna, a világ elé állt új állításával. A 13-ik tételhez írt «Resolutiókban» tette ezt meg. Ebben a művében arról panaszkodott, hogy senkisem akarja észrevenni, hogy az Antichristus Rómában Isten templomában ül. (2. Thess. 2, 4.)

A vita napja egyre közeledett és Luther még nem kapott rá meghívást, csak Karlstadt. Mikor a leghevesebb harcivágytól űzve Lipcsébe kísérte barátját, akkor kapta meg az engedélyt, hogy résztvehet a vitában.

A szónoki harc június 27-én kezdődött. Karlstadt volt az első, kinek meg kellett mérkőznie Eckkel. Kettőjük vitája — a szabadakaratról — július 2-ig tartott. Karlstadt szánalmas szerepet játszott ; Eck messze kimagaslott fölötte úgy ügyesség, mint tudomány dolgában. A rekedt hangú Karlstadt kicsi termete gyakran szinte megijedtnek látszott és a jelenlévők sokszor unatkoztak, míg bizonyítékait kívülről nem tudván, a különféle könyvekből kikereste. Előfordult, hogy a nagy hőségben a professzorok egész tömege aludt.

Annál nagyobb volt az érdeklődés, mikor július 4-én Luthernek kellett fellépnie Eckkel szemben. Ujján csillogó ezüstgyűrűvel jelent meg a katedrán, kezében virágcsokrot tartott, melyet néha-néha fölényes mozdulattal emelt az orrához. Különben rendjének ruháját viselte.

A terv az volt, hogy először a pápaságról, azután sorban egymásután a búcsúról, tisztítóhelyről és több más eldöntendő kérdésről fognak vitatkozni. A pápaságról szóló vita azonban majdnem a kitűzött idő végéig húzódott. Eck, hogy Luthert döntő válaszra kényszerítse, beszédét a konstanzi egyetemes zsinat azon határozatával kezdte, melyben a cseh Hust eretneknek deklarálták, mert tagadta a pápa primátusát. Luther először azt

állította, hogy Hus tanai között sok keresztény szellemű és az Evangéliumnak megfelelő tétel van, melyeket az Egyház nem ítélhet el. Ebből Eck sietett levonni a következtetést, hogy ellenfele tehát nem ismeri el az egyetemes zsinatok tekintélyét sem; Luther ijedten igyekezett félig-meddig visszavonulni. «Meglehet — mondta —, hogy a zsinati iratoknak idevágó artikulusai nem valódiak; különben is csupán Isten szava csalatkozhatatlan.» Majd ezt is megpróbálta helyreigazítani: «A hittételekre vonatkozó zsinati határozatok elfogadása mindenesetre kötelező, de ezek azért esetleg tévesek is lehetnek». Eck azonban továbbra is kitartott állítása mellett, mely szerint Luther azt mondja, hogy a konstanzi zsinat a primátus kérdésében is tévedett és könyörtelenül ellenfele elé állította ennek a kijelentésnek minden következményét.

A tisztítótűzről, a búcsúról és a gyónásról szóló vita július 14-én Eck és Karlstadt között folyt le. Az egész vita abból állott, hogy Eck kifejtette az Egyház helyes álláspontját, Karlstadt pedig nem tett mást, mint tagadta az Egyház tekintélyét.

Luthert a vereség nagyon kellemetlenül érintette. Hazatérése után azt írta Staupitznak, hogy a vita rosszul kezdődött és rosszul is végződött, ebben azonban Eck és a lipcseiek a hibásak, kik nem az igazságot keresték, hanem a saját dicsőségüket.

Eck pedig triumfált, hogy sikerült Luther eretnekségét lelepleznie, amennyiben végre határozottan is megtagadta a zsinatok és az Egyház tekintélyét. Sokan siettek segítségére és írásban védelmezték meg Eck álláspontját és a lebecsmérelt pápaságot.

Viszont Luther barátai és követői is megszaporodtak. A cseh husziták üdvözölték őt és szövetséget akartak kötni vele, állandó szorosabb viszony azonban sohasem jött létre köztük. Fontosabb volt, hogy az újnémet humanisták rokonszenvét is megnyerte Lipcsében tanusí-

tott magatartása által. A legnagyobb nyereség azonban Melanchthon barátsága és csatlakozása volt.

Melanchthon (Schwarzerd) Fülöp, bár még csak huszonegyéves, de máris nyelvtudós volt; 1518-ban Reuchlin ajánlatára Tübingenből jött Wittenbergbe, hogy az egyetemen a görög nyelvet adja elő. Mikor azonban Lutherrel megismerkedett s ennek a befolyása alá került, érdeklődése mind nagyobb erővel fordult a teológia, mégpedig Luther sajátos teológiája felé. Ennek a nagytehetségű tudósnak a csatlakozása különösen két dologban tett óriási szolgálatokat a lutherizmusnak. Az első az volt, hogy általános képzettségénél és kimondott írói tehetségénél fogva Luther tanait írásaiban bizonyos rendszerbe szedte és tetszetős, meglehetősen tudományos külsővel ruházta föl; a másik pedig az, hogy az állammal és az ellenfelekkel való tárgyalásokat azzal a sikerhez szükséges ügyességgel, előrelátással és simulékonysággal vezette, mely Luther jellemében és modorában hiányzott.[18]

Csodálatos, hogy mennyire Luther hatása alatt állott ez az igazán tehetséges fiatal tudós is. Az első években lelkesedve írta Spalatinnak Lutherről: «Nincs istenibb ezen a földön, nála»;[19] «a mi Illésünknek» nevezi őt,[20] kit «Isten lelke ragad magával». Igaz, hogy Luther sem fukarkodott, ha Melanchthont dícsérhette. Azt mondta róla, hogy «valami emberfölötti van benne». «Túlszárnyal engem tudásával és erényeinek tisztaságával.»[21] Hogy milyen volt a nyelvész teológiai tudása, arról alapos meggyőződést szerezhetünk a Melanchthon által 1521-ben kiadott Loci communes rerum theologicarum című műből.

A lipcsei vita idejében Luther polemikus művei közül megemlítésreméltó az az írás, melyet a jüteborgi franciskánusok ügyével kapcsolatban Eck ellen adott ki. Ezek a szerzetesek bátor szóval harcoltak Luther új tanítása ellen. Eck nyomtatásban kiadott tételekkel sietett

támogatásukra. Luther a ferencrendieket, de különösen pártfogójukat, Ecket, durva hangon utasította vissza s viperáknak és viperafajzatnak nevezte őket. Ekkor támadta írásban először a gyónást is, mely szerinte nem isteni mű, hanem csak az egyik pápa által behozott önkényes intézmény.[22]

A vitairatok mellett praktikus, vallásos könyvecskék is kerültek ki kezei alól. A polemikus művek azonban túlsúlyban voltak. Hoogstratent, az érdemes dominikánust, ki vele szemben a pápa érdekeiért szállt síkra, azzal intézte el, hogy elnevezte őt logikátlan szamárnak és az igazság vérszomjas ellenségének. A galaták leveléhez írt magyarázataiban még jobban kifejtette az Evangéliumra vonatkozó felfogását, mint eddig és egy, az ókori próféták szellemében írt dühkirohanással fejezte be ezt a művét. Ebben az időben jelent meg a zsoltárok magyarázatának első része és a latin adventi elmélkedések. Ugyancsak ekkor látott napvilágot több más írás, melyek a Miatyánkról, Krisztus szenvedéseiről, a halálra való előkészületről, az uzsoráról s hasonló tárgyakról szóltak.

Ehhez járultak még azok a könyvek, melyeket mások írtak ellene vagy mellette. Voltak, kik beszédeit jegyezték föl s adták ki az ő akarata nélkül. Például két prédikációja jelent meg; az egyik a kettős megigazulásról, állítólag Luther előadása szerint; a másik a házaséletről. Ez az utóbbi hallatlanul szabad hangjával nagy visszatetszést szült. Hogy mennyiben különbözött Luther eredeti előadásától, nem tudjuk biztosan. Ő mindenesetre tiltakozott ellene s egy másik beszédet is adott ki, melyben már a házasság tanát és gyakorlatát is támadta. Ez az újabb beszéd nagyon elterjedt.

1519 október elején számolt be Luther elért eredményeiről Staupitznak, ki már kezdett tőle elhidegülni. Panaszkodik is neki ebben a levelében: «Mind inkább hátat

fordítasz nekem... Kérlek, dícsérd Istent bennem, bűnösben is».[23]

Eck más jellem volt, mint ők ketten. Luther és Karlstadt a vita lefolyásáról a saját érdeköket szolgáló jelentést tettek Frigyes szász választófejedelemnek; ez elküldte a tudósítást Ecknek, ki aztán egy terjedelmes nyomtatványban helyreigazította a ferdítéseket, melyek e mű címe szerint «sokféleképen és szemmelláthatólag takarékoskodtak az igazsággal».

Ecknek sokat kellett szenvednie bátor fellépése miatt. Az Egyház hű harcosa azonban nem sokallotta sem a fáradságot, sem a fájdalmakat, miket az igazság védelmében kellett elszenvednie. A pápa primátusáról szóló művét, mely akkor még nem jelent meg nyomtatásban, befejezte. Nagy örömet szerzett neki, hogy X. Leó egy brevével jelentéstétel végett Rómába hívta őt; 1520 január 18-án indult el Salzburgon keresztül az örökvárosba. Magával vitte Luther addig megjelent műveinek latin fordítását és április elsején nyujtotta át a pápának a primátust védelmező mű kéziratát.[24]

VI. VIHARFELHŐK.

A viszonyok, melyek a XV. század végén úgy az Egyház, mint a tudomány és az állami élet terén kialakultak, az emberiség életében új periódust jeleztek. A könyvnyomtatás feltalálása nemcsak a tudományokat tette hozzáférhetőbbé, hanem a kritikának is alkalmat adott a nagyobb arányú megnyilvánulásra. S ez a kritika tollára is vette és nyiltan tárgyalta a kor hibáit.

A kor kritikus szelleme nagy hatással volt a lelkekre, kik mind jobban és jobban süllyedtek az anyagiasság mocsarába. A Luther által előidézett szakadás tehát már tulajdonképen felszántott talajba vetette magvait. Reform után vágyakoztak az emberek. Ezt a reformot azonban nem a hittételek elvetésében, hanem az erkölcsi megújhodásban keresték. Hogy az újraélesztés helyett majdnem halálos kimenetelű operációt végeztek az Egyházon, azt Luther és dogmái okozták.

Knes Miklós kardinális († 1462) annak idején reformprogrammot adott ki, melyben az egyházi élet eltorzulásának okait a sok hivatásnélküli papban, a javadalomhalmozásban, a simoniában és a lelkészek konkubinátusában jelölte meg. A XV. század végén ezek a hibák megnövekedtek s az akkor élők különösen a papság romlott erkölcsei miatt panaszkodtak. A XV. század elejéről azt mondta a De ruina ecclesia című mű, hogy több püspök pénzbefizetés ellenében engedélyt adott papjainak a konkubinátusra.[1] A konkubinátuson kívül a jobban dotált papok olyan bőségben éltek és olyan gőgösek voltak, hogy a nép, különösen a jobb

módban élő polgárság nagy részét elidegenítették maguktól.

A lelkészek száma annyira megnövekedett a sok alapítvány következtében, hogy ebből is arra kell következtetnünk, hogy sokan hivatás nélkül vették fel a papi rendet s dolguk nem lévén, érzéki szórakozásokkal verték el idejüket. Kölnből például Agricola János — előrebocsátván, hogy ezt beszélik — azt írta, hogy «a papok és szerzetesek száma közel van ebben a városban az ötezerhez»; más alkalommal csak a kölni szerzetesek és apácák számát teszi ötezerre. Chimsee püspök abban látta a papság süllyedésének okát, hogy az illetékesek visszaéltek a patrónusi joggal és a javadalmakat méltatlanoknak adták. Az alsópapság egy része nyomorban élt. «Az alsóklérus egy része annyira eltávolodott a papi ideáltól, hogy jogosan beszélhet az ember e kor lelki proletariátusáról, úgy magasabb, mint közönséges, sőt szószerint véve e szót. Ez a lelki proletariátus kész volt csatlakozni minden olyan mozgalomhoz, mely alacsony ösztöneinek kedvezni látszott.»[2]

A hatalmas püspökségek egy kézben való halmozása is rossz vért szült. Pedig akkoriban ez általános szokás volt. Így pl. György pfalzi gróf és bajor herceg körülbelül 13 éves korában lett mainzi prépost, majd megkapta a kölni és trieri székesegyházi kanonokságot; brüggei prépost, Hocheim és Lorch am Rhein plébánosa, végül speyeri püspök lett. S összes javadalmait egyidejűleg megtartotta.

A lelki élet leromlása nélkül a hitszakadás tragédiája teljesen megoldhatatlan rejtély lenne. Az a vélemény azonban nem állja meg helyét, hogy a visszaélések alapjában támadták meg az Egyház szervezetét. Különben sok előnyös vonást is találunk Luther fellépése előtt a német egyház életében. Ez áll különösen a régi szellemben tovább fejlődő nép hitéletéről, mely minden akadály

ellenére is szépen virágzott; áll azonban sok szerzet, mint a dominikánusok és franciskánusok, meg sok világi pap működéséről is. Egy újabbkori protestáns történetíró mondja: «Meg kell állapítani, hogy az örvendetest és szomorút egymás mellett találjuk, egyrészről egész sereg lehangoló jelenség tűnik elénk, másrészről azonban sok igazán lélekemelő is, mindkettő oly mértékben, hogy senki sem vállakozhatik a számszerű leírásukra.» (Below György.)[3]

Luther természetesen már a keresztény dogmától való belső elszakadása idején sem vette észre a felemelő és örvendetes jelenségeket. Mértékfölöttien túlzó kitöréseinél, melyekben az Egyház züllésére beszélt s melyek egész életén végigvonultak, nem szabad szem elől téveszteni azt a körülményt, hogy forrásuk főleg dogmatikus és álmisztikus nézeteiben található föl. Az a megállapítása, hogy az őt megelőző idő az Antichristus uralkodásának ideje, minden, csak nem történelmi és megfontolt ítélet. Az ember csak azon csodálkozik, hogy a protestáns tudomány oly sokáig vallotta ezt a nézetet. Ma szakértő protestáns írók is másképp beszélnek már Luther korlátolt és szenvedélyes kijelentéseiről. Ő — mondja egyik protestáns író — «egyoldalú és torz felfogással» beszélt és a középkor történetét «mint a pápa által vezetett történelmet a legfeketébb éjszakába merítette». (Walter Köhler, 1907.)[4]

A vallásos irodalom is meglehetős virágzásnak indult a könyvnyomtatás szárnyai alatt. Bánatfelkeltési és gyónási könyvecskék, a házasságról szóló írások, haldoklók számára való könyvek, szép, tanulságosan illusztrált képes katekizmusok, a hittételek és elterjedtebb imák magyarázatai, a családi élet kötelességeire vonatkozó utasítások és más hasonló nyomtatványok csak úgy megtalálták útjokat a nép legszélesebb rétegeihez, mint a kiváló prédikációs könyvek a papsághoz. Kempis Tamás egyedül-

álló klasszikus könyve 1500-ig több nyelven 59 kiadást ért meg. Wimpfeling Jakabnak, kit «Németország nevelőjének» neveznek, pompás pedagógiai munkái körülbelül 25 év alatt harminc különféle kiadásban jelentek meg. A Biblia első művészi kiállítású kiadása 1483-ban Koberger nyomdájából került ki (Nürnberg), ezt a kiadást Wohlgemut Mihály 100 fametszete díszítette. Azt mondták róla, hogy «ez a legtisztább kiadása az egész Szentírásnak . . . helyes, érthető német nyelven, szép képekkel».[5]

A vallásos tárgyú fa- és rézmetszetek művészete ebben a században hihetetlen eredményeket produkált. Épp így a festészet, szobrászat és építészet is, mikben mindben a néplélek virágzó élete nyilvánul meg. Luthernek azonban nem volt érzéke ahhoz, hogy ezeket észrevegye. Ő a maga szűk világában élt. Ebből magyarázható meg ítéletének szigorúsága.

Az Egyház zilált viszonyait, különösen a német püspökök anyagias, világi gondolkozását és törekvéseit látva, sok elfogulatlan egyházi író vágyakozott a belső reform után, anélkül azonban, hogy a hittételeket vagy a hierarhiát a legtávolabbról is támadni akarták volna. Ilyenek voltak : Pirstinger Bertold püspök, Trithemius, Wimpfeling, Braut, Geiler von Kaysersberg s nem utolsó sorban dr. Eck János.

Nem állíthatjuk határozottan, hogy Luther ezeknek a műveiből vonta le következtetéseit, sokkal valószínűbb, hogy az a gúnyos modor volt rá hatással, amellyel a humanisták tárgyalták a hibákat. Álláspontjukat, mely a hitet is támadta, ugyan sohasem helyeselte, ő maga sem volt humanista, de az az éles kritika, amivel a humanizmus mindent kezelt, óriási befolyású segítőtársává lett.

A humanizmuson kívül más faktorok is elősegítették a hitszakadást.

Itt-ott még kísértettek a huszita tanok. A felsőbb társadalmi osztályok is szívesen fogadták az új világ keletkezését, mely az egyházi vagyonok elidegenítésével kedvezett kapzsiságuknak. Az ébredező alsóbb népréteg, különösen a parasztság, már kezdett kifejezést adni elégedetlenségének, melyet a ránehezedő óriási terhek következtében érzett; egyes helyeken már zendülések is voltak. Az az ellenállás, mellyel az 1500-ban bevezetett keresztény-római jogot fogadták, szintén táplálta a nyugtalanságot.

Szentekre lett volna szükség, kik a nép gondolkozását megtisztítva útját állhatták volna a széthullásnak. Ezek hiányában a wittenbergi tanár vette kezébe a dolgok irányítását. Hogy milyen eredménnyel, a következmények mutatják.

Sok szem tekintett reménykedve az új császárra, V. Károlyra; azt várták, hogy ő fogja megoldani a vallási és szociális krízist. A fiatal uralkodó tele volt jóakarattal. Küzdélemmel és tenger csalódással teljes élete állandó harc volt az országát veszélyeztető új áramlatok ellen, a hitszakadás azonban túlszárnyalta erőit.

X. Leó halála után a pápák is mindent megtettek, hogy kiirtsák a hibákat és megjavítsák az Egyház életét, sajnos azonban nem olyan egyházfejedelmek ültek Péter trónján, amilyeneket a zavaros idő megkívánt volna. Bármit tettek is, Luther mindenben talált hibát, hiszen előtte a pápák az Antichristus birodalmának vezetői voltak.

VII. A KIKÖZÖSITÉS.

1. A KIKÖZÖSÍTÉS ELŐTT. — A barátságos felhívásnak, hogy Luther Rómába menjen, semmi eredménye sem volt. A kedvelt fiúhoz intézett brevét a szász udvar visszatartotta; Luther sohasem szerzett róla tudomást. És ez nem is volt baj. Csak félremagyarázásra és gúnyra adott volna alkalmat, mert Luther elhatározta, hogy bármi történjék is, tovább halad a megkezdett úton.

A legfontosabb lépés, melyet elítélése előtt a lipcsei vita után tett, a «Pápaságtól Rómáig» című könyv kiadása volt. (1520 június.)[1] Ezzel a művével a primátus tana mellett az Egyházról szóló tant is szíven akarta találni. A német nép számára írt könyvben előállt azzal a már teljesen kialakult véleménnyel, hogy az Egyháznak nincs szüksége pápára. Az Egyház természete nem engedi meg, hogy látható fő uralkodjék fölötte és hogy határozott helyhez, Rómához legyen kötve. Az Egyház *lelki láthatatlan ország*, minden hívőt magábafoglaló szervezet, melyet nem lehet felismerni. Csak bizonyos jelek által válik láthatóvá Krisztusnak, az egyetlen főnek ez az országa. E jelek: a keresztség, az úrvacsora és az igazi (Luther által megtisztított) Evangélium hirdetése. Hát a kulcsok hatalma? Ezzel az egész egyetemes kereszténység lett felruházva, tehát a világiak is.

Közben hallatlan szidalmakkal tárgyalta a pápák állítólagos kapzsiságát, mely szerinte a legalávalóbb módon nyilatkozik meg. Ahogy ellenfeleinek álláspontját támadta, arról egy protestáns író azt mondja, hogy Luthernek ez a könyve «tökéletes szofizma, mely a legegyszerűbb

logikát is kigúnyolja». (Vorreiter.) Egyik ellenfeléről, a franciskánus Alfeldről, azt írta, hogy ez «goromba állata a molnároknak (Müllertier), mely még nem tudja a maga iáját harsogni». De őt nem ijesztheti meg ez a szamár.

Lelki átalakulásának megismeréséhez fontos támaszpontot nyujt egy másik műve, melyet ebben az időben írt. Ez a «Jótettekről szóló beszéd». Ebben a művében ismét az igazi erényt védő pap gyanánt akart bemutatkozni. Protestáns oldalon az utolsó időkig úgy kezelték ezt a művét, mint amelyben «a reformátor először fejti ki és alapítja meg az evangélikus erkölcsösséget» (Köstlin Gyula).[2] Eggyel több ok, hogy bővebben megismerjük.

Ez a könyv azt tanítja: Bár az igazi keresztény egy törvény alá sem tartozik és számára csak a hit szükséges egyedül, éppen hitéből kifolyólag és ettől ösztönözve mégis elfogadja a törvényeket, mikre csak az esendő bűnösöknek van szükségök; sőt a jó keresztény minden erejével a jótettek érdekében serénykedik. A hit az, ami erre a tevékenységre kényszeríti. Ahol nincs jótett, ott hit sincs. A hit azonban Luther szerint nem más, mint Krisztus érdemeiből táplálkozó törhetetlen bizalom Isten irgalmában. Ezt a bizalmat akarta tehát az erkölcs egyetlen forrásává tenni. Továbbá csak azok a cselekedetek jók, melyeket Isten parancsolt. Tehát valamely meg nem parancsolt önmegtagadás magunkravállalása nem ér semmit. A jócselekedetek Luther szerint a Krisztus vérében való hitből és reményből erednek csupán. A tapasztalat éppen nem ezt bizonyítja. És mi van a katholikusok jótetteivel? A Krisztus vérében való hitről mitsem tudnak azok az álszentek, kikkel a pápák uralma alatt élő világ túlos-túl tele van. Luther szerint mindenki téved, aki azt hiszi, hogy az egyéni jótett méltóvá tesz az üdvösségre. Luther hamis felfogása nyiltan tűnik a gondolkodó szemébe. Ő csak a tökéletes szeretetből eredő cselekedetet ismerte el jónak. Az ember szerinte nem választhatja

szabadon a jót; az ember közreműködése az üdvösség megszerzésében, mint mondani szokta, az észnek, ennek «a bolond kéjnőnek» a képzelődése.[3] — Kell ehhez kommentár?

Egy másik írásában az Egyház iránt táplált gyűlölete odáig ragadta, hogy kimondottan vérengzésre lázított. Oly erős szavakat használt, hogy régi protestáns kiadói nem is merték az eredeti szöveget teljes egészében leközölni.[4] Többek között a következőket mondta: «Ha a tolvajokat akasztófával büntetjük, a rablókat pallossal, az eretnekeket tűzzel, miért nem támadunk minden fegyverrel a romlás e tanítóira, ezekre a kardinálisokra, ezekre a pápákra és a római Sodoma minden kelevényére, melyek vég nélkül züllesztik szét Isten Egyházát. Miért nem mossuk meg kezünket az ő vérükben?» Azok előtt, kik az ilyen őrjöngéseiért elítélték, ellenfeleinek izgató és felbőszítő nyelvezetét okolta mindenért, pedig az ellene írt művek kifakadásai együttesen sem közelítették meg azt a félelmetesen elkeseredett és harsogó áradatot, amit haragjában ő zúdított a világra.

Más írásaiban gyakorlati kérdéseket akart a saját szellemében tárgyalni. A «Gyónás módja» című könyvecskében[5] azt a kérdést vetette fel, hogy a titkos bűnöket, melyekről csak elkövetőjük tud, be kell-e vallani? A gyónást lázító szavak kíséretében a kapzsiság és zsarnokság eszközének mondta.

Az úrvacsoráról a «Sermon von dem hochwürdigen Sakrament» című művében beszélt.[6] Elismerte Krisztus valóságos jelenlétét az Oltáriszentségben, de nem mondta meg, vajjon ez a jelenlét a kenyér átváltozása folytán áll-e elő vagy a kenyérrel együtt van-e ott Krisztus. Az áldozati jelleget előadása egészen eltüntette; nem szabad azt hinni, hogy ez a szentség önmagában tetszik Istennek (ex opere operato), hanem az üdvösségre hatása csak a szentséggel egyesült hívek hitének van és azon

hívő hitének, aki a Krisztus testamentumát jelző szent kenyérrel táplálkozik. Ebben a művében követelte a két szín alatt való áldozást is.

Ez ellen a követelés ellen Schleinitz János meisseni püspök emelt először szót 1520 január 20-án kiadott dekrétumában, melyben kifejtette az Egyház álláspontját. Luther egy latin és egy német írásban válaszolt. És mint az már szokása volt, egy lépéssel megint tovább is ment. A cölibátus megszüntetését állította művében a hozzá húzó vagy legalább is hezitáló klérus elé csaléteknek: «Mi lenne, ha azt mondanám, hogy nagyon tetszenék nekem, ha egy zsinat a plébánián működő papságnak feleséget adna? Lám a görög papoknak van házastársuk. És az őket környező veszélyekre gondolva, melyik tisztességes ember nem adná meg ezt a szabadságot a mieinknek is?»

Most végre a választófejedelem udvara is meghökkent a támadástól, melyet Luther a szász püspökség ellen intézett és attól kezdett félni, hogy a viszály még jobban kiéleződik. Spalatin, hogy a választófejedelem nevében visszatartsa Luthert, hosszabb ideig tartó levélváltásba kezdett vele. Ezekben a levelekben mind világosabban tünt ki az a csalóka lelkiállapot, mely úr lett Luther fölött. A békére vonatkozó tanácsot, mit Spalatin adott, nem értette meg. Isten ragadja őt magával — írta —, Isten lássa tehát, mit akar vele cselekedni;[7] ő semmit sem keresett azokból, amiket most tennie kell.

Közben azonban nyugtalanul és feszülten figyelt Rómára, honnét az ő véleménye szerint sem maradhatott el a kiközösítés. Jónak látta, hogy a népet egy, «A kiközösítésről szóló beszéd» című német munkával[8] mindenre előkészítse. A főtéma megint ez: Az igazságtalan kiközösítés (és ő természetesen csak igazságtalanban részesülhet) nem szakít el Krisztus Egyházától, sőt «nagyon nemes érdem Isten előtt és boldognak kell

mondani azt, akit igazságtalan egyházi átok idején ér a halál».

A római kúria, mint fentebb már említettük, politikai okokból túlságosan sokáig várt, hogy megtegye a döntő lépést. Luther írásainak, melyek részint gyújtó német, részint választékos latin nyelven egyre-másra kerültek ki kezei alól, untig elég idejük volt arra, hogy előkészítsék a közelgő szakadás útját.

2. Az egyházi per befejezése. — Dr. Eck bejelentései, melyeket a lipcsei vita után írásban küldött Rómába, végre elérték azt, hogy a kúria még a dominikánus megérkezése előtt megkezdte az eljárás befejezéséhez szükséges pert. A lőweni és kölni teológiai fakultás jelentése és szakvéleménye is nagy hatást gyakorolt a pápára és környezetére.

1520 január 9-én tartották meg a végeleges eljárást megkezdő konzisztóriumot. A Luther és a választófejedelem ellen felhozott vádak megszövegezésében a kiváló teológus, Cajetan kardinálisnak és Accolti Péter bíborosnak, a nagyszerű egyházjogásznak volt legnagyobb része. Az ő vezetésük alatt februártól március közepéig tárgyalta a vádakat egy teológusokból és szerzetesekből álló bizottság. Azután egy szűkebb bizottság Leó pápa elnöklete alatt elkészítette a 41 tételt kárhoztató bulla vázlatát. Mikor Eck március végén megérkezett, felvilágosításaival és bizonyítékaival nagyon segítségére volt a bizottságnak.

A per megkezdésének híre kiszivárgott és Luther nagy nyugtalanságára Wittenbergbe is eljutott. Hogy milyen furcsa szóbeszéd kisérte e hírt, azt bizonyítja az az elterjedt vélemény is, hogy különös nehézséget okoz Rómában az a körülmény, hogy Luther ellen a bizonyítékokat a Szentírásból kell összeszedni.[9]

Mikor a bizottság április végén befejezte munkáját, a határozatot a bíborosok elé terjesztették. Csak a

negyedik konzisztoriális tárgyaláson ért véget az eljárás. Cajetan bíboros azt ajánlotta, hogy a 41 tétel mindegyikéről pontos teológiai formában állapítsák meg, miért és milyen mértékben kell elvetendőnek tartani, mint eretneket, téveset vagy botránytokozót stb. A többség azonban úgy döntött, hogy amint Wiclif és Hus tanával a konstanzi zsinat tette, az összes tételeket vessék el anélkül, hogy külön-külön kvalifikálnák őket. Abban is megegyeztek, hogy a bulla csak a hamis tant ítélje el, Luther személyét pedig csak abban az esetben érje a kiközösítés, ha a neki adandó határidő alatt nem vonná vissza tévedéseit.

Az utolsó konzisztóriumon X. Leó pápa véglegesen elhatározta az «Exurge Domine et iudica causam tuam» szavakkal kezdődő bulla kihirdetését. Ez 1520 június 15-én történt meg.

A bulla bevezetése nagyon ünnepélyes. Ezután jön Luther nevének felemlítése nélkül a 41 tétel kárhoztatása. Csak ezután tér át Luther személyére s miután elrendeli, hogy téves tanokat hirdető könyveit ünnepélyesen égessék el, felszólítja őt, hogy 60 nap alatt vonja vissza tanítását, vagy a visszavonás céljából jelenjék meg Rómában. Igéretet tesz, hogy biztonságáért a pápa kezeskedik. Ha azonban e felszólításnak eleget nem tenne, az egyházi átok, minden következményével együtt, rá is kiterjed. Tulajdonképpen ellene is úgy lehetne eljárni, mint igazi eretnek ellen, a pápa azonban meg akarja várni töredelmes megtérését, hogy mint a hazatérő tékozló fiút szeretettel ölelhesse karjai közé. De amily szeretettel vár erre a Szentatya, épp oly határozottsággal sujtja őt az egyház átkával, ha vonakodnék megtérni.

Egyetlen forrásmű sem közli, hogy Eck dr. minden részében egyet értett-e ezzel a bullával. Az azonban bizonyos, hogy egészében szívesen fogadta. Elvállalta a pápa megbízását is, hogy a bullát Németországban ő hirdesse

ki és ő gondoskodjék arról, hogy lehetőleg végre is hajtsák a büntető rendelkezéseket.

A 41 eretneknek nyilvánított tétel között ott találjuk a tévedést, hogy az ember képtelen minden jóra, az egyedül üdvözítő hit tanát, a megigazulásról és kegyelemről, a hierarhiáról és Egyházról szóló tanokat, a szentségek hatásáról, a tisztítóhelyről, a vezeklésről és a búcsúról szóló tévedéseket. De leghatározottabban és legerősebben Luther legújabb tanait cáfolja a bulla, azokat, amelyek a pápa és az egyetemes zsinatok tekintélyét tagadják.

Ami a bullában a modern fülnek keményen hangzik, az a Szentírás erőteljes nyelve, mit a hivatalos szokásnak megfelelően az eretnekség, mint a legnagyobb rossz ellen idéz az okirat. Igy a protestánsok által annyiszor becsmérelt bevezetésben, mikor az Istent és az egyházfejedelmeket szólítja meg, ilyen szentírási helyeket sző a szövegbe: az Úr szőllőjét «földúlja az erdei kan és a magányos vad elpusztítja azt». (79 zs. 14.)

3. Az úgynevezett nagy reformáló irások. — A közeledő ítélet hírére az izgalom egész lázassá tette Luthert. Az ünnepélyes átok mégis csapás volt a szerzetesre, bárhogy gondolkozott is; csapás, melytől megremegtek lelkének legbelsőbb idegszálai; csapás, mely sok követőjét fogja elszakítani. Ebben a félelemmel vegyes gyűlöletében két írást adott ki, melyeknek az volt a célja, hogy a közeledő kiközösítés hatását csökkentsék. Az, hogy dacos fejét meg is hajthatná s így mindent elkerülne, eszébe sem jutott.

Az első, német nyelvű iratnak a következő címet adta: «A kereszténység megjavításáról a német nemzet nemességéhez».[10] Tüzes szavakkal szólítja fel a nemességet, hogy szálljon síkra Róma sok bűne és gaztette ellen. És leplezetlenül hirdeti egyház-züllesztő tanítását: az egyházi és világi rend között fennálló különbség csak kép-

mutató megtévesztés; a keresztség mindenkit pappá tesz; a hierarhiát, akár erőszakkal is, meg kell szüntetni; a világi felsőbbségnek hatalma van a hierarhia fölött.

A vádirat 25 fejezetét az Egyház hibáinak, egy fejezetét pedig a nyilvános világi élet bajainak szentelte Luther. A könyv főtárgyát tehát az Egyház hibái képezik, melyekkel szemben reformátor gyanánt állítja oda magát. Ezekben azonban alig mond valami olyant, amit már régebben nem említett vagy legalább nem érintett volna. Ami igaz benne, azt már más egyházi írók rég letárgyalták. Haller János, a protestáns történetíró meg is jegyzi: «Talán ez a legkevésbbé eredeti mű azok között, melyeket Luther írt».[11] Ami pedig nem igaz, azt annyira túlozza, hogy az elfogulatlan olvasót már előadása is ellenszenvre hangolja. A háttérben mindenütt ott rémítget az Antichristus-pápa. Ez az Antichristus Dániel jövendölése szerint a világ kincseit «zsákmányul viszi» (11, 8.) és mindent «megront». (11, 44.) «A pápák nagyrésze» különben is «teljesen hitetlen volt!»

«A nemességhez» írt könyv ma is Luther legolvasottabb írása. Ahol többi művei már feledésbe mentek, ez a könyv még ott is tanúskodik arról, hogy mily rémítő erővel tudott a nép nyelvén beszélni ez a néptribun. Barátja, Lang János azt írta neki, hogy ebben a könyvben harci kürt szól, mely keresztülharsog egész Németországon. Más «közelálló barátaival szemben védekeznie kell Luthernek a vád ellen, hogy (ez a kürt) lázadásra szólít» (Kolde Tivadar).[12] Konzervatív protestánsok is határozottan «visszautasító kritikával» tárgyalják a demagóg könyv tartalmát. «Be kell látni» — mondják —, hogy Luther ezzel az írásával átlépte a megengedett határt.» A forradalmi tartalom megijeszti bírálóit. «Luther útja — mondja róla az egyik — mindenesetre óriáshoz méltó volt, még a tagadásban is» (von Sthal Frigyes Gyula).[13]

Luther mindenesetre betörésben reménykedett, mint ő maga mondja. Ez azonban elmaradt. Ennek következtében, mint nemsokára maga is bevallotta, csalódás érte feltüzelt kedélyét és más útra tért, hogy célját elérje.[14] «A nemességhez» című könyvének második részében a tartalom is, meg a hang is sokkal erősebb, mint az elsőben. Ezt az magyarázza meg, hogy munka közben komolyabb hírek érkeztek Rómából, melyek hevesebb támadásra ingerelték őt.

Ugyanilyen hatással volt rá az ifjú humanisták biztatása és hogy a forradalmi érzésű alsóbbrendű lovagok a mű írása közben védelmüket ajánlották föl neki. 1520 július 17-én ezeket írta Spalatinnak: «Schaumburg és Sickingen Ferenc bátorrá tettek az emberek támadásaival szemben; most jöjjön a démonok dühe». Barátjának, Link Vencelnek pedig ugyanezekben a napokban triumfálva írta: «Ennyire megvetik a németek a rómaiak dühét». (1520 július 20.) Azt tanácsolta, hogy a választófejedelem irassa meg a pápának, hogy Luthernek vannak barátai Németországban, kik minden kiközösítő átok ellenére is megvédik őt, ha ki akarnák űzni Wittenbergből.

Tudván azt, hogy a választófejedelem nélkülözhetetlennek tartja őt az egyetemen, azt hirdette, hogy ő szívesen elmenne. Nem sokkal ezután pedig már azt írhatta Staupitznak, hogy nemcsak Hutten és más lovagok biztatják, «hanem a mi fejedelmünk is bölcsen és híven, egyszersmind pedig szilárdan jár el».[15]

Luther, Frigyes választófejedelem tanácsára, még a kiközösítés megérkezése előtt levelet írt V. Károly császárnak, melyben ő, az ártatlan, védelmet kér ellenségeinek ármánykodásai ellen. A levelet V. Károly a wormsi országgyűlésen maga tépte darabokra. Jobb sorsot nem is érdemelt, különösen, ha látjuk a rövidesen bekövetkezett eseményeket.

Augusztus végén, mikor Luther ezt a levelet megírta, már annak a másik könyvnek egy része is nyomdában volt, mely «A babiloni fogságról» címet viseli. Ennek a latin könyvnek már az előszava is Babilonnak mondja a pápaságot és elveti az egész hierarhiát, sőt az egész látható Egyházat is. Az Egyház tévtanát akarta a maga, Isten igéjéből leszűrt tanításával szembeállítani. Itt tehát inkább dogmatikus téren mozgott Luther. Egyes dogmák támadásában tovább ment, mint bármikor.

Mindenekelőtt a szentségeket kell kiszabadítani a pápai uralom fogságából, hiszen már a hetes számuk is szerencsétlen és romboló tévedés. Csak három szentség maradhat meg: a keresztség, a bánat és az úrvacsora s ezek is csak a hit által hatnak. Az úrvacsoránál el kell vetni az átlényegülést; a kenyér megmarad, csak a kenyérrel együtt Krisztus is jelen van. A szentség vételét Krisztus nem teszi kötelezővé. A két szín alatt való áldozás megakadályozása a szentség megcsonkítása. A mise nem áldozat, sőt nem is érdemszerző. Az Egyháznak nincs joga fogadalomra felszólítani. Az úgynevezett házasság szentsége csalás, ezért a pápai házasságjog elvetendő. A papi nőtlenség, mint átkozott intézmény, szintén megszüntetendő. És így haladt tovább az úton, mely a teljes romláshoz vezet, anélkül, hogy maga észrevette volna. Már addig az állításig jutott el, hogy a Szentírás magyarázatára semmiféle egyházi tekintély nem jogosult, csak az Isten igéje, mely mindenkit belsőleg világosít fel és nyugtat meg. Ő magára nézve már biztos ebben a kinyilatkoztatásban. A könyv visszhangzik a pápa zsarnokságától, ravaszságától és babonás voltától; a pápa híveit ostoba vadság tölti el.

A könyv írása közben kapta a hírt, hogy az ellene szóló bulla elkészült. A vihar közeledése démonikus erővel a legmélyéig megrázta lelkét. Könyvét így fejezte be: Ha itt lesz a bulla, Krisztus segítségével következik

ennek a könyvnek a folytatása, amilyent a római Szék sem nem látott, sem nem hallott.

4. A RÓMAI ITÉLET KIHIRDETÉSE UTÁN. — Szeptember végén hirdették ki Luther elítéltetését a bullában megjelölt helyeken. A wittenbergi egyetemnek október 3-án küldte el Eck a kiközösítő bullát.

Luther már szeptember 28-án értesítette von Bünau merseburgi kanonokot, hogy biztos tudomása van a bulla megérkezéséről, de biztosította őt, hogy a bullát vagy ampullát (szóáradatot), mint üres hólyagot, kikacagja.[16] Ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy október közepén kiadja «Az új, Eck-féle bulláról és hazugságról» szóló füzetet, melyben jobb meggyőződése ellenére azt állítja, hogy semmiféle bulla sem létezik, hanem biztosan Eck valami újabb hazugságáról vagy valami hamisításról lesz szó.[17] Politikai sakkhúzás volt ez részéről abból a célból, hogy elodázza a vereséget és hangulatot teremtsen maga mellett.

Nem sokkal ezután készült el egy nagyjelentőségű latin írása is. Ez a híressé vált, németül is kiadott könyvecske volt: «A keresztény ember szabadságáról». Ezt nevezik a protestáns írók a harmadik, úgynevezett nagy reformáló írásnak. A latin könyvet megküldte a pápának és egy kísérő iratot is csatolt hozzá. Ezt a kísérőiratot azután könyvében is leközölte. Ezt a lépést Miltitz kalandos tanácsára tette meg. Ez az ember volt az oka annak is, hogy az október 13-án írt levelet Luther szeptember 6-ról keltezte. Az írásnak azt a látszatot kellett keltenie, hogy még a bulla kihirdetése előtt, tehát nem ennek hatása alatt készült. Igy könnyebben használhatott benne békülékeny hangot azzal a célzattal, hogy hívei számát szaporítsa és a tömeget a kiközösítés ellen hangolja.

Ez, a pápa vagy még inkább az olvasók számára írt levél vezeti be a könyvet. Magában a könyvecskében

azonban a keresztény élet egész summáját tárgyalta. Ez a hitben áll, vagyis Isten iránt való bizalomban. Ez a hit fenséges jót von maga után, a keresztény lélek igazi szabadságát. Ő maga nagy és változatos belső harcok után szerezte meg ezt a hitet és most könyvecskéjében a szabadság értékét, a hitben rejlő drága kincset akarja megmutatni az együgyűeknek; nem is akar másokhoz szólni, csak az együgyűekhez. A könyv két főrészre oszlik. Az elsőben azt fejti ki, hogy a keresztény ember hite által «szabad úr lesz minden teremtmény fölött és senkinek sincs alárendelve». «A keresztény szabadság abban áll... hogy a jámborság elnyeréséhez nincs szükségünk jótettekre.» A második részben azt állítja: «A keresztény ember minden teremtménynek hűbéres szolgája és mindenkinek alá van rendelve». «A jócselekedetek sohasem csinálnak senkiből sem jó és jámbor embert, hanem a jó és jámbor ember visz jó és jámbor tetteket végbe». A jó ember ezt megteszi, jóllehet bízik a szeretetben, mellyel Krisztus minden parancsot beteljesített érette és ezért az igaznak semmiféle törvényre, semmi jócselekedetre sincs szüksége.[18]

Annak a merész lépésnek, hogy Luther az egyházi törvényeket, mint megvetett kényszerítő eszközöket elvetette, szükségképen meg kellett bosszulnia magát a tömegnél. Még pedig azáltal, hogy visszaéltek a hirdetett szabadsággal. Az új rendszer megszervezésénél Luthernek az volt a célja, hogy szent Pál tanítását valósítsa meg, de megfeledkezett az apostol komoly és nagyon hangsúlyozott tanácsáról: «Legyetek állhatatosak és rendíthetetlenek, buzgólkodva mindegyre az Úr dolgában, tudván, hogy a ti munkátok az Úrban nem hiábavaló». (I. Kor. 17, 58.)

Arról a szabadságról, melyet Luther a hívő ember szívében fel akart fedezni, egy híres protestáns ezt mondja: «A keresztény ember szabadságának magas és boldogító

képe máskép szállt le a földre, mint ahogy Luther valamikor aranyos felhők között látta». (Naumann.)[19] Korunk más protestáns írói szintén így ítélték meg ezt a könyvet. Hogy csak néhányat említsünk: Köhler, Troeltsch, Wernle és Besz. A katholikus Hochstraten Luther minden más művénél rosszabbnak tartja ezt a könyvet, mert végtelen csábítóan és behízelgően beszél, közben pedig alapjában rombolja le a jótetteket. A marburgi «Christlichen Weltben» a Luther-jubileum idején írta H. Lodensieck: «Ettől a szabadságtól a Goethe emberideáljáig végeredményében nem kell nagy lépést tenni».[20] Von Schubert heidelbergi teológus pedig azt mondja Luther szabadságáról, hogy «ezen az úton jutott el az emberiség a felvilágosodottság fényéhez».[21]

Luther nem vette észre, hogy azon a veszedelmes lejtőn halad lefelé, melynek a vallási nihilizmushoz kell vezetnie. Pedig mindent inkább akart, mint ezt. Ő hívő keresztény akart lenni és maradni.

Felbátorítva az egyetem magatartása és a választófejedelem azon határozata által, hogy a bulla kihirdetését a szász választófejedelemség területén nem engedte meg, rövidesen kiadta az «Adversus execrabilem Antichristi bullam» című új művét, mely kevés változtatással németül is megjelent «Antichristus bullája ellen» (Wider die Bulle des Endchrists) címen.[22] A latin műben megismételte kétkedését a bulla hitelességében és a maga kiközösítését és átkát mondta ki Jézus Krisztus ez istentelen megrágalmazásának szerzőire. Inkább meghal, semhogy ez az átkozott zsarnokság hatalmat vegyen fölötte. A német kiadásban azonban már démoni hangon kérdezte: «Miféle csoda lenne, ha a fejedelmek, a nemesek és világiak a pápát, a püspököket, a papokat és szerzeteseket fejbecsapnák és kiűznék?»

November 17-én ismét az egyetemes zsinathoz fellebbezett.[23]

1521 január közepén jelent meg latin és német nyelven a «Minden articulus alapja és oka»[24] stb. című könyve, melyben az elítélt 41 tételt védelmezi. «Ki tudja — mondja a német kiadásban — hogy nem az Isten támasztott-e engem és azért félniök kell, hogy nem Istent vetik-e meg bennem. Nem azt olvassuk-e, hogy Isten egy kor számára rendesen csak egy prófétát támasztott?» Németország prófétája ebben a könyvében, az emberi szabadság védelmezésében kifejezetten azt mondja, hogy a teremtmények közt minden szükségszerűen történt, mert Isten rendel el mindent és működik mindenben. A Bibliát éppily határozottsággal jelenti ki egyetlen hitforrásnak.

5. A MÁGLYA. — E könyv megjelenése előtt, 1520 december 10-én, megtörtént az egyházjog ünnepélyes elégetése, mit Luther már előbb bejelentett.

Melanchthon falragaszon hívta meg erre az aktusra a wittenbergieket. December 10-én a tanulók és tanárok nagy tömegben lepték el az Elstertor előtti teret. Máglyát raktak s arra halmozták föl az egyházjogi könyveket és a skolasztikus és Luther-ellenes műveket. A bulla elégetéséről eredetileg nem volt szó. A máglyát az ifjúság gúnydalának kíséretében, egy magiszter gyujtotta meg, s csak mikor már lánggal égett, akkor lépett elő Luther, ki a bullának egyik nyomtatott másolatát a következő szavak kíséretében vetette a lángok közé: «Mivel megháborítottad Isten igazságát, ebben a tűzben pusztítson el téged az Úr. Amen.»

Az egyházjog elégetése (amint ezt az eseményt helyesebben nevezhetjük, mint bullaégetésnek) hatalmas szimboluma volt annak a vallási lázadásnak, mely Németországban volt keletkezőben, hogy felgyújtsa az egész világot. A Lutherért lelkesedő ifjúság nem is sejtette, mily nagyjelentőségű eseménynél volt jelen. Másnap magyarázta meg aztán Luther a történteket és hallgatói előtt kijelentette, hogy tulajdonképen az lett volna szük-

séges, hogy a pápai törvénykönyvek helyett «magát a pápát, vagyis a római trónt égessék el. Luther sajátságos megelégedéssel beszélte el, hogy nem sokkal ezután a farsangoló ifjúság egy pápának öltözött ifjút hajszolt végig az utcákon, majd elfogta és gúnyos szertartások közt elítélte.[25] Mindenesetre furcsa, hogy a próféta ilyenekben találta örömét.

Wittenberg tekintélye a kiközösítő bulla ellenére is nagyobb lett. Csak az első időkben volt kevesebb hallgató az egyetemen, Spalatin rövidesen ismét 400 hallgatót talált Luther előadásain, Melanchthonnál pedig 500—600 hallgatót.

Miután a Luther számára engedélyezett határidő lejárt, a pápa 1521 január 3-án kiadta a «Decet» kezdetű új bullát, melyben a kiközösítést most már rá is kiterjeszti és a tévtanok elfogadásától nyomatékosan óvja a híveket. Június 12-én Rómában, a Campo dei Fierin elégették Luther fából készült szobrát és addig megjelent műveit.

Róma intézkedése nem nagy visszhangra talált Németországban. Ezt a püspökök nemtörődömsége okozta, mellyel késlekedtek kihirdetni a pápa ítéletét.

Károly császár Németalföldön azonnal nyilvánosságra hozta a kiközösítő bullát. Ennek következtében Löwenben, Lüttichben, Kölnben és Mainzban a rendelet szerint nyilvánosan elégették Luther iratait.

1521-ben, mikor a húsvéti gyónás ideje közeledett, megjelent Luther legújabb műve a «Gyónó gyermekek kioktatása a tiltott könyvekre vonatkozólag». Mintaképe ez az ő politikus, látszólag mérsékelt és végeredményében mégis lázító eljárásának, mellyel a praktikus kérdéseket kezelte. Arra szólítja fel a gyónókat, hogyha könyveinek olvasása következtében nem akarják őket feloldozni és megáldoztatni, «akkor hagyj ott szentséget, oltárt, papot és templomot».[26]

Luther ügyes volt ügyének propagálásában. Felhasznált minden eszközt, amit csak hatásosnak tartott. Így a papi nőtlenség ellen 1520-ban kiadta az úgynevezett Ulrich-mesét, mely szerint Rómában egy női kolostor tavában 3000, mások szerint 6000 gyermekfejet találtak. Ő maga is jól tudta, hogy szent Ulrich püspök állítólagos levele a legközönségesebb hamisítvány, de azért nyugodtan terjesztette a rágalmat.[27]

Az ágostonrendben Luther fellépése és Staupitz magatartása megkezdték a rombolást. A többség Luther mellé állt. Mikor 1520 augusztus 28-án[28] Staupitz lemondott a vikáriusi méltóságról, utóda Luther barátja, Link Vince lett. Tizennégy szerzetes és maga Lang is elhagyta a rendet. 1522-ben Háromkirályok ünnepén a rendi konvent Wittenbergben kimondta, hogy az evangéliumi szabadság nevében bárki kiléphet.[29] A hívek és kitartók (kik közé tartozott Natin és Usingen is) helyzete rettenetes volt. Luther maga még látszólag szerzetesi életet élt a wittenbergi kolostorban. Ekkor még nem támadta a szerzetesi fogadalmakat. Staupitz átment a benedekrendbe, hol később, mint apát halt meg. Többször figyelmeztette Luthert, hogy ne menjen túlságosan messze. 1522-ben pedig még azt is írta neki, hogy vigyázzon, mert az ő művét «olyanok dicsérik, kik nyilvános házakba járnak».[30] Sok unszolásra végül is hitéről meglehetősen kielégítő vallomást tett, melyben Luther szabadságelméletét nyiltan elvetette.

VIII. A WORMSI ORSZÁGGYŰLÉS.
(1521.)

1. LUTHER AZ ORSZÁGGYŰLÉSEN. — Miután Luthert kiközösítették, X. Leó pápa felszólította V. Károlyt, hogy szerezzen érvényt az ítéletnek.

1521 január 6-ra volt összehíva az országgyűlés Wormsba. Frigyes választófejedelem, ki Luther pártján állott, azt ajánlotta, hogy kihallgatás céljából hívják meg a reformátort is. Luther maga is azt írta Spalatinnak, hogy kész megtenni ezt a lépést.[1] Hosszas huzavona után 1521 március 2-án a császár aláírta a levelet, melyben Wormsba rendeli őt.[2] Ezt a rendeletet Wittenbergben március 26-án adta át Sturm Gáspár állami futár. Ez volt azzal is megbízva, hogy Wormsba kísérje őt. A császár menlevelet is adott neki, mely szerint az egész idő alatt, míg vissza nem tér otthonába, semmiféle erőszaktól vagy sérelemtől nem kell tartania.[3]

Luther azzal az elhatározással, hogy semmit sem fog visszavonni, április 2-án, húsvét keddjén rendi ruháját öltve magára elindult a fővárosba.

Hívei gondoskodtak róla, hogy útja valóságos diadalút legyen. Erfurtban nagy hallgatóság előtt prédikált az üdvösségnek általa fölfedezett útjáról. A templom zsúfolt karzata recsegni kezdett és pánik támadt. Luther tüstént kiűzte az ördögöt, mert szerinte ennek a fondorlata okozta a zavart. A krónikás a helyreállott rendet azzal magyarázza, hogy Luther hatásos parancsa győzte le a sátánt; ez lenne az első csoda, amit Istennek ez az embere végbevitt.

Április 16-án a székesegyházi toronyőrök trombitajele tudatta Worms lakóival, hogy Luther bevonult a város kapuján. Mintegy száz lovag kísérte díszőrség gyanánt. A nép seregestől tódult az utcára; azt beszélik, hogy kétezer ember is fogadta. Mikor kocsija megállt a szállást nyujtó johanniták háza előtt, démonikus tekintettel nézve a tömegre,[4] e szavakkal szállt ki: «Isten velem lesz».

Az országgyűlés marsallja és heroldja kíséretében már másnap el kellett mennie a püspöki palotába, hogy a császár és az egybegyűlt országgyűlési tagok előtt megjelenjék. Ajkán erőltetett mosollyal lépett a terembe és vizsgálta a jelenvoltakat. Később azonban nem tudta leplezni szorongását. Egy spanyol tudósítás szerint vonásain és arcjátékán nagy félelem és kevés nyugalom tükröződött vissza, mikor azt a keveset elmondta, amit előadhatott. A gyűlés szónoka von Eck János, a kiváló jogtanár és a trieri érsek officiálisa (nem tévesztendő össze az ingolstadti dr. Eck-kel) két kérdést intézett hozzá: először, hogy az eléje tett könyveket a saját műveinek ismeri-e el, másodszor, hogy kész-e tanaiból valamit visszavonni? A könyveket, címeiket elolvasván, sajátjának ismerte el. A visszavonásra vonatkozólag, tekintettel arra, hogy nagyfontosságú lelkiismereti kérdésről van szó, gondolkozási időt kért. A császár rövid tanácskozás után egynapi haladékot adott neki.

Luther este segítőtársaival gondosan elkészítette másnapi nyilatkozatát, amellett azonban víg dolgok között töltötte el az időt.

A döntő ülést ugyancsak a püspöki palotában tartották meg. Luther barátai társaságában jelent meg. Sokkal bátrabb volt, mint az előző napon és sokkal tiszteletteljesebb magatartást is tanusított. A trieri érsek officiálisa rövid beszédet intézett hozzá és megkérdezte, hajlandó-e visszavonni tanítását. Ekkor kezdte meg Luther híressé vált beszédét: Az ő művei részben

praktikus teológiai kérdéseket tárgyalnak, részben a pápa és a pápai udvar ellen beszélnek, részben pedig ellenfeleinek támadásaira válaszolnak. Egyikben sincs semmi olyan, amit támadni lehetne. Nem szakították őt félbe. Mikor beszédét befejezte, Eck officiális rámutatott arra, hogy tanítását az Egyház már régen elvetette és a pápa mostanában ismét elítélte; nem lehet elképzelni, hogy az ő fellépéséig az egész kereszténység sötétben botorkált volna. Végül felszólította őt, hogy minden csűrés-csavarás nélkül nyilatkozzék, hajlandó-e a visszavonásra vagy sem? Erre Luther többek közt így felelt: «... Semmit sem tudok és nem akarok visszavonni, mert a lelkiismeret ellen tenni sem nem biztos, sem nem tiszta dolog. Isten engem úgy segéljen! Amen». Szavait nem az ismert patetikus kijelentéssel fejezte be: «Itt állok, másképp nem tehetek, Isten engem úgy segéljen! Amen». Ezt a mondást a tudományos protestáns körök is régóta úgy kezelik, mint minden történelmi alapot nélkülözőt. Az «Isten engem úgy segéljen. Amen» a középkorban szokásos ünnepélyes beszédbefejező formula volt, egyszerű körülírása a latin Dixi-nek.[5]

Mikor társai kíséretében elhagyta a termet, odakint karjával a levegőbe vágott és így kiáltott fel: «Túl vagyok rajta! Túl vagyok rajta!» (Ich bin hindurch!) A szállásán is ezzel a demonstrációval üdvözölte a söntésben levőket. Víg iddogálásnak adván magukat senki sem gondolt az elmult óra rettentő fontosságára és felelősségteljes voltára.

Luther elutazása előtt többször megkísérelték, hogy megváltoztassák nézeteit. Hiába. Így kárbaveszett a trieri érsek és mások minden fáradozása, hiábavaló volt Johannes Cochläeus minden rábeszélése. Ez beszéli el, hogy Luther könnyezve hallgatta végig, de aztán a kapott kinyilatkoztatásokra hivatkozva mégis visszautasította őt.[6] Cochläus ajánlata, hogy hivatalos bírák előtt

nyilvánosan szálljon ellenfeleivel vitába, szintén meghiúsult.

Frigyes választófejedelem, hogy védencét az elfogatás veszélyétől megóvja, ravasz tervet eszelt ki. Luthert még Wormsban beavatták ebbe a tervbe, mely szerint hazamenet a fejedelem emberei színleg foglyul fogják őt ejteni és egy teljesen biztonságos helyre fogják vinni.

Április 26-án, mielőtt a számüzetést kimondták volna, minden feltünés nélkül elhagyta a várost. Bár megtiltották neki, hogy útközben prédikáljon, ezt a tilalmat áthágta, mert Isten igéjét nem lehet béklyóba verni. Friedberg in der Wetterauból két ünnepélyes levelet írt Wormsba a maga igazolására; egyet Károly császárnak, egyet pedig a fejedelmeknek és követeknek.[7]

Luther wormsi szereplése körül csakhamar ezer mese támadt hívei körében. Igy azt beszélték, hogy mikor a városba ment, tanításának igazolására egy botot szúrt a földbe s abból csodálatos módon terebélyes fa lett. Ezek a mesék azt is mondták, hogy a pápista követek jellemtelen és gyáva személyek voltak, emberek, kik meggyőződésük ellenére ítéltek és csak a pápa kegyét és jutalmazását keresték. A trieri érsek pláne meg is akarta mérgeztetni Luthert, mint a protestáns legenda regéli.

Sötét gondok gyötörték Luthert, mikor május 4-én Amsdorf és egy rendtársa kíséretében Möhrából Gotha felé kocsizott. Waltershausen és Altenstein mögött, este öt lovag támadta meg a kocsit. A megbeszélés szerint Luthert kiráncigálták a kocsiból, lóra ültették és a felfedezés elkerülése végett kerülő úton az Eisenach mellett fekvő Wartburg várába vitték, hová éjjel 11 óra tájban érkeztek meg. A szintén beavatott Amsdorfot, ki a látszat kedvéért szitkozódni kezdett, útjára engedték, a szerzetes pedig megszökött.

Wartburg a választófejedelem birtoka volt. Ez azonban, nehogy kellemetlenséget szerezzen magának, nem

akarta tudni, hová viszik Luthert, a hely kiválasztását ezért tanácsosaira bízta. Céljukat elérték. Luther egy időre eltünt a világ színpadáról. Pártfogója ennél többet igazán nem tehetett ekkor megmentésére.

2. AZ ITÉLET: SZÁMÜZETÉS. — A császár tanácsosai már az országgyűlés megnyitása előtt is azon az álláspontón voltak, hogy a császár saját hatalmából kifolyólag jogosult Luthert számkivetésbe küldeni. A két pápai nuncius arra hivatkozott, hogy a császárt esküje kötelezi az Egyház érdekeinek és jogainak megvédésére. A szász választófejedelem tiltakozásával szemben Gattinara főkancellár azt a tanácsot adta, hogy az ediktumot a fejedelmek előzetes tudtával, de nem az ő tanácsukra és nem az ő beleegyezésükkel adják ki.[8] Február 19-én, tehát még Luther megérkezése előtt felhatalmazta az országgyűlés a császárt, hogy abban az esetben, ha Luther vonakodnék visszavonni tanítását, adja ki a megfelelő parancsot. Április 20-án pedig ismét hozzájárultak a követek a számkivetéshez. Később, 1524-ben, a nürnbergi országgyűlés is teljesen elismerte a császár által kimondott számkivető ítélet jogosságát.

Az ediktumot május 8-i dátummal adták ki. Ekkor Luther már több napja tartózkodott titkos menedékhelyén és a számára kiadott menlevél is lejárt már.

Az okirat felsorolja Luther eretnek tanait s kijelenti, hogy ezenkívül Luther lerombolja a felsőbbség tekintélyét és olyan írásokat ad ki, amelyek csak engedetlenségre, zendülésre lázítanak, szakadásra és meghasonlásra vezethetnek. Olyan keresztény szabadságot hirdet, mely minden törvényt elvet. Tehát a választófejedelmek, fejedelmek és a wormsi országgyűlés tagjainak egyhangú tanácsával és akaratával számkivetésre ítéli Luthert. E szerint tehát senki sem adhat neki szállást, enni és inni, sőt ellenkezőleg köteles mindenki, aki csak ráakad, elfogni és az államhatalomnak átadni őt. Luther összes

írásait, mint a mérget, nyilvánosan kell elégetni, még ha mellesleg valami jót tartalmaznak is.

Mikor a száműzetés híre megérkezett Wartburgba, Luther így írt Amsdorfhoz:[9] «Borzalmas ediktumot adtak ki ellenem, az Ur pedig kineveti őket». (Zsolt 37, 13; Vulg.-ban. 36, 13.) Spalatinnak pedig azt írja ellenfeléről, a *hithű, kiváló erkölcsű György szász fejedelemről*:[10] «Bár méltó lenne ez a drezdai disznó arra, hogy egyik nyilvános prédikációmnál megöljön».

IX. WARTBURG.

1. Külső és belső harcok. — Wartburgban Luther lovagi öltönyt vett magára, szakállat és hajat növesztett s hogy teljesen ismeretlen maradhasson, Görg lovagnak nevezte magát. A tizedik napon a következőket írta Spalatinnak: «Tétlenül ülök itt egész nap és tulságosan táplálkozom». Ez a tétlenség azonban, mint ebben a levelében tervezte, csak átmeneti állapot, hogy aztán, ha holmija Wittenbergből megérkezik, épp az ellenkező végletbe csapjon át.[1] Bár nem tudta minden tervét megvalósítani, a csend és a visszavonultság ideje mégis emberfölötti munkálkodás ideje volt. «Mialatt itt időzöm — írta egyik első levelében — egész nap az Egyház képe van szemeim előtt és hallom Isten zsoltározó hangját: hiába alkottad-e mind az emberek fiait? (Zs. 88, 48.) Ó Istenem, milyen rettenetes szörnyalkotmánya is Isten haragjának a római Antichristus átkozott birodalma.»[2]

Az a hangulat, amelyben ezeket a szónokias szavakat írta Melanchthonhoz, lelkének alaphangja maradt a várban töltött tíz hónap alatt. Hogy úgy mondjuk, itt nyerte el jövő munkájához a lelki keresztséget.

Lakása egy nagyon egyszerű cella volt, honnét nem nyilt pompás kilátás a zölderdős hegységre, mint azt egyes életrajzok írják. Az erkélyt is csak a mult században készítették. A szobát ma olyan Luther-ereklyék töltik meg, melyek hitelességében joggal kételkedhetünk. Ajtajához szűk és meredek lépcső vezet. A vár maga a pusztulás benyomását tette az emberre. A régen tata-

rozott, sivár, elárvult falak pompásan illettek lakójuk lelki állapotához. Egy lelkész végezte a várkapitány teendőit és ő misézett a kis számban érkező vendégek előtt. Luther kerülte a misecsuhás (Messpfaff) társaságát. Néha, inkább a látszat, mint a szórakozás kedvéért vadászni ment a lovag. Oly visszavonultan élt, hogy még hónapok mulva is kevesen tudtak tartózkodási helyéről. Sokan azt hitték, hogy ellenségei rabolták el, mások pedig azt, hogy meggyilkolták.

A wartburgi vendégnek eleinte nagy gondokat okoztak az erfurti zavargásokról érkező hírek. Azt hallotta, hogy az elutazását követő napon a deákok és a csőcselék megtámadták az Egyházhoz hű Sever-templomi kanonokokat, házaikba betörtek s ott a legrettenetesebb pusztítást vitték végbe. Mindezt Luther okozta az Egyház ellen való gyűlöletre lázító erfurti prédikációjával. Luther egyik Wittenbergbe küldött levelében panaszkodott az erőszakoskodás miatt: «Az ilyen eljárás rossz hírbe hozza evangéliumunkat és jogos visszautasítást vált ki... A sátán akar gúnyt űzni fáradozásainkból».[3] Nemsokára még nagyobb zavarok jöttek. Közben tollával kezdett ismét harcolni.

Már az első héten papirra vetette és június 1-én Sickingen Frigyes lovagnak, az ő különleges urának és patrónusának ajánlotta a «Gyónás, van-e hatalma a pápának, hogy erre kötelezzen» című füzetet.[4] Ez az írás azt tanítja, hogy a pápaság gyónása jogtalan és csaló intézmény; ezzel szemben az önként, akár világi előtt is végzett magángyónás értékes és üdvhozó dolog, mert önmegalázásra vezet és mert a felebarátunk vigasztalása megerősít. Csak az ily módon nyert feloldozás lehet érvényes és a keresztény ember szabadságához méltó. Különben is senkit sem lehet kényszeríteni a szentségek vételére, amint a hitet sem szabad és nem is lehet kötelezővé tenni.

Az első két hónap alatt jelent meg az Ambrosius Catharinus ellen kiadott hosszabb támadása. Ez a hithű olasz dominikánus többször is írt Luther ellen, aki most is egy ilyen könyvre válaszolt. Ebben azt írta, hogy Dániel próféta (8, 25) jövendölése az Antichristusról minden betűjével határozottan beteljesedett a pápa személyében. Ez volt az a műve, melynek a «Babiloni fogság» csak előjátékát, preludiumát képezte. Meglehetős képet adott ez a könyv arról a lelki túlfeszültségről, melyben Luther wartburgi idejét átélte.

Ugyancsak ebben a könyvében írta azt is, hogy az egyetemek teológiai fakultásai az Apokalipszis által leírt kutak, melyekből sűrű füstben szállnak föl a skorpió erejű sáskák.

Apróbb írásai közül, melyekkel az egyetemeket támadta, durvaságával kitűnik a párisi teológiai fakultás ellen kiadott füzet.[5] Ebben ilyeneket olvashatunk: A fakultás «a legnagyobb szellemi kéjnő, ki valaha is mutatkozott a nap alatt és igazi hátsó ajtó, mely a pokolhoz vezet». «A pápának, az igazi Antichristusnak» bűnbarlangja. «Ha ezeknek a párisi uraknak a gyomruk megkordul» stb., már azt kiabálják, hogy «ez hittétel». Működésük bizonyíték arra, hogy «a pápa nem becsül többre, mint arra, hogy nem lennénk méltók arra sem, hogy az ő bizonyos helyiségévé tegyen»... Stb.

Mily rikító ellentét van ez izgatott, legtöbbször vad gyűlölet, szenvedély és gyalázkodással átitatott munka és a wartburgi szent hercegnő, Erzsébet, gyengéd és emberszerető működése között. A szegényeket szerető szívű, Egyházához hű és imádságos lelkű szent Erzsébet emlékével e falak között mindenütt találkozhatott a harcos tollú íróember. Itt volt a még ma is szépen tartott női lakosztály, a szoba, ahol élt; a dúsan ékesített kápolna, hol legszívesebben tartózkodott; itt emelkedett az ég felé a torony, amelyből annyiszor szemlélte a ter-

mészet gyönyörű tükrében leendő mennyei lakását. És Luther ?

Az ő lelki állapotát szomorúan világítják meg barátaihoz írt levelei. Aki azt hinné, hogy a magányt arra használta föl, hogy a lelkébe nézzen és nyugodtan vizsgálja felelősségteljes működését, mire Isten kegyelme most bőséges alkalmat adott neki, az szomorúan csalódnék ezeknek a leveleknek olvasása közben. Bár találunk bennök imákat is, egész rövid, néha forró fohászkodásokat önmagáért és ellenségei ellen, de hiányzik a legfontosabb ima. Az Úr imája helyett: «legyen meg a Te akaratod», mindenütt az «én akaratom legyen meg» csendül ki. Szinte úgy látszik, hogy azt az Isten akaratán való megnyugvást, mit valamikor oly hangosan hirdetett, most egészen elfelejtette.[6]

A kísértéseket, ha valóban lelki ember lett volna, imával és vezekléssel igyekezett volna leküzdeni. Luther vezekléseiről sehol sem hallani, azt pedig, hogy nem imádkozott, maga is beismerte :[7] «Már van nyolc napja, hogy sem nem írtam, sem nem imádkoztam, részben a hús kisértései, részben testi bajaim következtében».

Erős nemi kísértéseket (ferveo carne, libidine etc) vallott be itt egész nyiltan. Már 1519-ben is panaszkodott ilyen kísértésekről (titillationes) Staupitznak.[8] Ezeket és az általa emlegetett bűnöket az ördögnek tulajdonította.

Úgy látta, hogy Wartburgban hemzsegnek az ördögök. Ezt részint az ifjúkorában hallott ördögmesék, részint azonban a kételkedéséből és a lelkiismereti furdalásaiból származó nyugtalanságok okozták. A lelkiismeret szavát igen gyakran az ördög birodalmába vezette vissza. «Hidd el nekem — írta november 1-én Gerbel Miklósnak — hogy ebben a tétlen egyedüllétben ezer ördögnek vagyok odavetve».[9]

Itt élte át azt a belső harcot is, mely arra vezetett,

hogy tagadta, sőt teljesen elvetette a szerzetesi és nőtlenségi fogadalmak kötelező voltát. Kemény harc volt. Idáig szigorúan megtartotta a tisztaságra vonatkozó szerzetesi kötelességeit. Most az új keresztény szabadság csalóka képe kezdett csábítóan fellépni fogadalma ellen.

Feldkirch (Bernhardi) Bertalan kronbergi prépost volt az első vagy legalább is az elsők egyike a Luthert követő papok között, ki ezidőtájt megnősült. Karlstadt egy füzetet adott ki a fogadalmak ellen s rövidesen ő is házasságot kötött. Mikor Luther először hallott a szerzetesek nősüléséről, bizonyos mértékig megütközve írta Spalatinnak :[10] «Ó Istenem, hát a wittenbergiek a szerzeteseknek is hoznak feleségeket ? Én rám azonban nem fognak egy nőt sem rámerőszakolni». Közben pedig folyton kereste a fogadalom kérdésének látszólag megnyugtató megoldását. S amit keresett, azt — mint előreláthatóvolt — meg is találta.

A kulcsot hozzá ismét a keresztény szabadság eszméjében fedezte föl. «Aki a keresztény szabadsággal ellentétes gondolkozás következtében tett fogadalmat — így fejtette ki a megváltó gondolatot[11] — annak szabaddá kell lennie, fogadalma pedig átkozott legyen! Mindenki ilyen, aki azért tett fogadalmat, mert az üdvösséget vagy a megigazulást kereste». Így tett mindenki fogadalmat, ő maga is ; hiszen, míg a jótetteknek volt valami értékük, mindenki így gondolkozott.

Új fölfedezése érdekében először is «Tételeket» írt a wittenbergi egyház püspökei és diakonusai számára,[12] azután pedig elkészítette felelősségteljes és súlyos következményeket előidéző könyvét : «A szerzetesi fogadalomról ; Luther Márton ítélete».[13] A könyv a szerzetesélet és a tökéletességről szóló katholikus tanítások, valamint a jócselekedetek és a vezeklések kigúnyolása mellett csupa frivol illetlenséget és üres gyalázkodást tartalmaz. Írója ajánlólevelet fűzött eléje édesatyja számára, hogy

olyan látszatot keltsen, mintha műve személyes tapasztalatokkal lenne tele. Atyja, írta, ne haragudjék, amiért egykor kolostorbalépésével megszegte az engedelmesség szigorú parancsát; most felismerte, hogy fogadalma egy kökényszemet sem ért; Isten kiszabadította őt a hamis kötelékek közül.

A szerzetből való rohamos kilépéseket ekkor még helytelenítette Luther. Magáról kijelentette, hogy nem akar változtatni életmódján. A rendi ruhát Wartburg után még pár évig viselte.

2. Szellemvilág. Látomások. — Mialatt Luthert ennek az utolsó könyvnek az írása kötötte le, azt írta Spalatinnak:[14] «Nemcsak egy sátán van velem, jobban mondva ellenem; magam vagyok és néha még sem vagyok egyedül». Azt hitte, hogy pokoli erők támadják értékes felfedezései miatt. Bizalmas barátja, Ratzeberger Mátyás orvos, Luther szájából hallotta a következőket: «Mivel egyedül volt, sok szellem jött hozzá és zörgő kísértetek nyugtalanították»; imával mind elűzte őket; erről azonban nem akart bővebben beszélni.[15]

Idővel azonban az asztali-beszélgetések során mégis csak elmondott egyet-mást, mégpedig azzal a szilárd meggyőződéssel, hogy annak idején a láthatóvá vált ördöggel volt dolga. A kutya alakjában megjelent ördögről említést tesznek Luther is és Ratzeberger is.[16] Egy nagy fekete angol kutya egyik este megakadályozta, hogy ágyába feküdjék és csak akkor tűnt el, mikor Luther egy zsoltárverset imádkozott el fölötte. Luther elbeszélése szerint úgy szabadult meg a kutyától, hogy felemelte a veszedelmes állatot és kidobta az ablakon. Ilyen fekete kutya, mondta, a valóságban nem volt Wartburgban. Mindenesetre különös ördög vagy kutya az, amelyik csak úgy egyszerűen kidobatja magát az ablakon. Egy másik alkalommal a szekrényében lévő mogyorót szórta szét az ördög, majd a lépcsőn zörgött úgy, minhat

üres hordót görgetne. Eisenachban, vagyis Wartburgban egyszer egy ilyen jelenségnél megvetéssel kiáltott a sátánra: «Ha úr vagy Krisztus fölött, hát légy úr». «Én tapasztaltam — mondta máskor — hogy szellemek járkálnak és ijesztgetik az embereket, nem hagyják őket elaludni, úgyhogy egészen belébetegszenek.»

De nemcsak ijesztgetésekben részesítette őt a másvilág, hanem vigasztalásokban és bátorításokban is.

«Isten tíz évvel ezelőtt», beszélte 1532-ben, tanítványának, Schlaginhaufennek, «angyala által erősített meg a harcra és írásra.» Az időpont megjelölése valószínűleg a Wartburgban töltött hónapokra mutat. Valószínűleg erre az időre esett az a látomány is, melyről tanítványai beszéltek. Egykor, midőn már az Ige szolgálatában állván — beszélték — szobájában imádkozott a Megfeszítetthez, ragyogó fényben jelent meg előtte az Úr, testén látszott az öt seb; Luther azonban gyanakodott, hogy az ördög az, miért is rákiáltott: «Takarodj, te gyalázatos ördög»; a jelenés azonnal eltűnt. Luther különben nem szívesen emlegetett ilyen dolgokat. Ha tehát, mint az itt következő szavakkal, mégis beszélt a saját tapasztalatairól, annak még nagyobb súlya van: «Szellem itt, szellem ott», kiáltotta ellenfeleinek, az úgynevezett rajongóknak, «én is láttam szellemeket!»

Már a wartburgi idő előtt és azután is voltak ilyesféle kalandjai. Szerzeteskorában, mikor egyszer mint kezdő tanár az étteremben tanult, hallotta, hogy az ördög az úgynevezett pokolban (a fáskamrában) hosszú ideig susogott; később pedig kolostori szobájában hallotta ezt. Fontosabb a következő eset: 1525-ben hivatalosan tárgyalt a strassburgi zwingliánusok kiküldöttével, Casel Györggyel. Ekkor biztosította ezt Luther arról, hogy a kolostorban «gyakran szerzett belső meggyőződést, hogy Jézus teste jelen van az Úrvacsora kenyerében (dogma, amit a zwingliánusok nem akartak elhinni); rettenetes

látomásai voltak; angyalt is látott (se angelos vidisse), úgy, hogy kénytelen volt a misét abbahagyni». «Mit akarnak hát ezek a strassburgi szentségtagadók az ő állítólagos szellemükkel? — kérdezte. — Csak egyedül nekik van ilyen? Mindenek előtt átélték ők azt a halálos ijedelmet, amit én (mortis horrorem expertus?)»

Tehát nem kételkedhetünk abban, hogy Luther átélt ilyen víziókat. Rikító, túlvilági támadásokra és megerősítésekre vonatkozó képzelődések voltak ezek, külső vagy belső élmények félremagyarázásai, ez különösen a wartburgi időszakra vonatkozólag biztos. A várat az ő Patmosának nevezi, mert, mint szent Pál ezen a szigeten, úgy ő ebben a várban szerzett túlvilágra vonatkozó tapasztalatokat. Szélsőségesen túlérzékeny képzelő ereje nagyon alkalmassá tette az ilyen hallucinációkra és illúziókra, különösen, mikor jelentkezett aggasztó, ideges szívszorulása (Präkordialangst), mely gyakran kínozta, vagy mikor a túlzásbavitt irodalmi tevékenység idegeit felkorbácsolta.

A beképzelt kinyilatkoztatások természetesen isteni hivatására vonatkoztak, melynek értelmében az új Evangéliumot kellett hirdetnie. Így Patmosában kapta meg Luther az eljövendő esztendők számára az előbb említett lelki keresztséget; az értékes «szellemi elsőszülöttek», mint ő nevezte őket[17] (primitiae spiritus), ott lettek osztályrészévé.

Az ördöglegendák természetesen nagyon megsokasodtak. Semmi sem bizonyítja a wartburgi szoba ördögjelenését, amelyik pedig a legnépszerűbb mesévé lett. Sem Luther, sem tanítványai nem említik sehol, hogy a tintásüveget az ördöghöz hajította volna. A falon található tintafolt mesének bizonyult és az sem adja meg történelmi jellegét, hogy mindig megújítják, valahányszor a jámbor vándorok ott időzésük emlékéül lekaparják. Ilyen tintafoltok, melyeket mind a Luther által

«Isten segíts» kiáltás kíséretében eldobott tintásüvegek csináltak, régebben más helyeken is voltak találhatók. Hiszen éppen ez a legenda olyan gyümölcsöző. Igy volt a wittenbergi és a kóburgi Luther-szobában is.

3. «VÉTKEZZ BÁTRAN.» A SZENTMISE. — Az elfogultság, mit Luther az egyedül üdvözítő hittel szemben érzett, odáig vitte őt, hogy 1521 augusztus 1-én Wartburgban kelt levelében leírta Melanchthonnak a történelmi mondást:[18] «Vétkezz bátran, csak higyj még bátrabban». Ezzel a paradox mondással nem a vétkezésre akart felszólítani, mint azt oly gyakran mondták. Ellenkezőleg, mindig a bűn ellen írt és beszélt. Csupán nagyon szerencsétlen képletes kifejezése ez az általa tanított hittételnek, hogy az irgalmas Istenben való bizakodó hit már magában is meghozza az esetleg elkövetett bűnök bocsánatát, csak a bizalom legyen bátor.

Úgy látszik, Melanchthont bűntudat gyötörte. Luther a maga erőteljes módján teljesen meg akarta szabadítani őt ettől. Először tehát arra figyelmeztette, hogy a kegyelem prédikátora lévén, ne adja át magát a bűnösség beképzelésének, hanem örvendjen Krisztusban, a bűn legyőzőjében. Az isteni Bárány megbocsátó jóságától, írta erőteljes nyelvén, nem fog minket «elszakítani a bűn, még ha ezer és ezer paráznaságot és gyilkosságot követnénk is el naponta». Igy jutott el a hirhedt mondáshoz. «Az Isten nem üdvözíti a képzelődő bűnösöket. Légy bűnös és vétkezz bátran, csak higyj még bátrabban.» (Esto peccator et pecca fortiter, sed fortius crede.) Az utóbbi szavak között még rosszabb benyomást tesz az emberre ez a «vétkezz bátran». Alapjában véve önmaga ítélte el ezekkel a szavakkal a Luther-féle tanítást az egyedül üdvözítő hitről és a megigazulásról. Ahelyett, hogy a bűnöst töredelmes bánatra, önmegalázásra és a vezeklés elégtételére sarkalná, a bűn és büntetés ellen

egyedül Krisztus érdemeit játsza ki merészségében ; ezáltal a bűn elveszti ijesztő voltát a hívő előtt. A visszataszító Pecca Fortiter alapja Luther egész teológiai rendszerében kereshető.[19]

A szellem, mely Wartburg lakóját a fogadalmak ellen vívott harcra csábította, tovább tüzelte Luthert, hogy most már a szentmise ellen intézzen támadásokat. A szerzetességet és a szentmisét gyakran nevezte Luther a pápaság legerősebb pilléreinek. Abban a Melanchthonhoz írt levelében, melyben oly hevesen támadta a fogadalmakat, arról is értesítette őt : «Sohasem fogok többé privátmisét mondani». A szellemi keresztség hatása alatt 1521-ben írta meg Wartburgban a «Privátmise eltörléséről» szóló latin könyvecskét, melyet később németül is kiadott : «A misével való visszaélés» címén.[20]

Ez volt az igazolása annak a harcnak, melyet ebben az időben kezdettek meg a wittenbergiek a szentmiseáldozat ellen.

Nem volt híve annak, hogy elhamarkodottan szüntessék meg a szokásban lévő liturgikus ünnepséget. Tudta azt is, hogy ezzel még a szász választófejedelmi udvar ellenkezését is kihívnák maguk ellen. Hanem azért mindent megtett, hogy a misére vonatkozó terveit valóra váltsák az egyetemi városban. A német nyelvű könyvecskében «kedves testvéreihez, a wittenbergi ágostonrendiekhez» fordult. Azt írta, hogy működésük nagy örömet szerez neki, de kéri őket, hogy a szilárd meggyőződés sziklájára álljanak és védjék a gyengéket. Kérését a maga lelkiismeretfurdalásaival igazolta. «Hányszor vergődött a szívem» — mondotta — «hányszor büntetett és vetette szememre az egyetlen legerősebb érvet : Csak egyedül te vagy okos? A többiek mind tévednek és oly hosszú időn keresztül tévedtek? Mi lenne, ha te csalódnál és tévedésre csábítanál annyi embert, kik mind elkárhoznának mindörökre?»[21]

4. ZAVAROK WITTENBERGBEN. ÚJABB KÖNYVEK. — Ez a támadás Wittenbergben nagyobb sikert ért el, mint Luther akarta. Zwilling Gábor (Didymus) ágostonrendi szerzetes be akarta hozni a miseáldozat jellegétől megtisztított úrvacsorát. Egyesek ezért új prófétának és második Luthernek nevezték. Maga Melanchthon is egészen a pártjára állott. A helyzet kezdett veszedelmes lenni. Lázadás előjelei mutatkoztak. Luthert nyugtalanították ezek a hírek. Azért hirtelen elhatározással december 3-án titokban Wittenbergben termett. Egész december 11-ig maradt itt, hogy felvilágosítást kapjon a helyzetről. Wartburgba visszatérve megírta a «Hűséges figyelmeztetés minden keresztény számára, hogy tartózkodjék a lázadástól» című könyvét.[22] Csak a felsőbbségnek, nem pedig omnes úrnak (t. i. a tömegnek) van joga arra és kötelessége, hogy intézkedjék azokkal szemben, kik ellenzik az evangélium terjedését. Lázadás által csak az ördög gyalázná meg az evangélikus tanokat.

A Wartburgban töltött napok alatt fejezte be Luther a «Mária Magnificat dicsérő énekének magyarázatát» is.[23] Feltűnő az a bensőségesen jámbor hang, melyet ezeken a praktikusan vallásos lapokon megütött. Feltűnő, mert dicsérte «a legáldottabb Szűzet», «az Úr gyöngéd Anyját». A szent Szűz hitét magasztalta Luther, természetesen az új tanítás szellemében. Éppen ezért alapjában véve mégis csak vitairat ez is. Ezt bizonyítják a fölösleges intelmek, mint például az, hogy Mária nem valami «segítő istennő». Bár a Szűzanya segítségül hívását ebben a munkában még nem tiltotta meg. Különben még vallotta az apostoli hitvallásban rejtőző igazságot is, hogy Mária a szülés után is szűz maradt. 1522-ben megjelent imádságos könyvébe a Miatyánk és a Hiszekegy mellé az Üdvözlégyet is felvette. Érdekes, hogy még 1527-ben is elismerte az ágostonrendiek tanítását Mária szeplőtelen fogantatásáról.

1522 elején kiadta a «Pápa szentséges Úrvacsorazabálása» (Vom Abendfressen des allerheiligsten Herrn des Papstes) című füzetet.[24] Ebben gúnyos megjegyzéseket fűzött az évenként megjelenő nagycsütörtöki bullához, mely összefoglalta az eretnekek tévedéseit és Luther elítélését is leközölte. Már a bevezetésben elmondta, hogy a «bulla-szatócs, a kardinálisok» és az összes főpapok stb. számára «kicsiny lenne a Rajna, hogy belefojtsák e fickókat». Képzelhető, hogy az ilyen kijelentések mennyire akadályozták meg a Luther által elkerülendőnek mondott erőszakoskodásokat és lázadásokat.

Szinte érthetetlen, hogy ilyen tevékenység mellett, hogy tudta Luther ez alatt az idő alatt még az Újszövetséget is lefordítani németre a görög nyelvből. Hihetetlenül rövid idő, mintegy három hónap alatt készült el ezzel az igazán pompás nyelvezetű fordításával. A kár csak az, hogy még ennél a szent munkánál is a vitatkozás célja vezette. A Szentírást népolvasmánnyá, szinte az ő tanainak előfutárjává akarta tenni, ezért található a szövegben annyi célzatos kifejezés. A Titkos jelenések könyvének illusztrációi pedig határozottan elárulják a támadás szándékát. A babiloni asszony például a pápai tiarát hordja fején ; Róma, a pápai város, mint Babylon lángok közt omlik össze ; a pápaság védőit hétfejű sárkánynak rajzolja stb. stb. E képek még ma is nagy feltűnést keltenek. Tökéletesen megfelelnek Luther anormalis apokaliptikus lelkületének.

5. Hazatérés. Wittenbergi győzelem. — Mialatt Luther magányában a bibliafordítással volt elfoglalva, Wittenbergben olyan dolgok történtek, melyek megérlelték elhatározását, hogy tartózkodási helyét minden áron, még a legnagyobb veszélyek ellenére is az egyetemi városba helyezze át.

December 3-án diákok és polgárok bántalmazták a papokat, kik a plébániatemplomban misézni akartak.

A sarutlanok kolostorát és több kanonokot megtámadtak. A legrosszabb pedig az volt, hogy a heves Karlstadt, ki olyan kevés babért szerzett a lipcsei vitán, élére állt az új mozgalomnak és valósággal második, nem habozó, hanem konzekvens Luther szerepet játszott. Kijelentette, hogy a papokat törvénnyel kell kötelezni a nősülésre és hogy egy szín alatt áldozni tilos. Karácsonykor tartott úrvacsorát elsőízben borral és kenyérrel szentmise nélkül s aki kívánta, azt gyónás nélkül is megáldoztatta, természetesen két szín alatt. Január 19-én megnősült. — A wittenbergi ágostonrendiek pedig a mellékoltárokat hordták ki templomukból úgy, hogy csak a főoltár maradt meg; a szentképeket és a betegek olaját elégették. — A gyónás megszűnt; a bőjttől iszonyodtak; az ünnepnapokat a vasárnap kivételével el akarták törülni; a betegek, foglyok és halálraítéltek nem részesültek vallásos vígasztalásban. Ezek helyett az anyagi nyomor enyhítését tűzték ki célul és a misealapítványokból és más egyházi javakból e célra közös pénztárt létesítettek. Karlstadt a laikus-kereszténység felé vezető útra lépett.

A hitéletet újabb veszélyes mozgalom rázta meg, mikor december 27-én a zwickaui próféták jelentek meg Melanchthon előtt Wittenbergben. Ezek azt tanították, hogy a hitről mindenkit a Lélek kinyilatkoztatása világosít föl; hogy az Egyházat Luthernél nagyobb valakinek kell megreformálnia, az egész polgári társadalmat át kell szervezni és minden papot agyon kell verni, minden hitetlen embert ki kell irtani. Ha a szentségek hatását csak a hit idézi elő, mint Luther állította, akkor a kisdedek keresztsége érvénytelen, csak felnőtteket szabad megkeresztelni, mert a gyermekek képtelenek a hitre. Ezért nevezték e hitújítókat újrakeresztelőknek. Melanchthon elfogadta ezeket a tanításokat.

Ha az ember Luther egyházának álláspontjára helyez-

kedik, el kell ismerni, hogy mindezeknek az újításoknak jogos alapjuk volt. Az istentisztelet megváltoztatására Luther maga adott útbaigazítást. A zwickauiak tanítását sem lehetett tulajdonképen elvetni, hiszen Luther maga is azt hirdette, hogy az embereket a Szentlélek egyénenként világosítja föl és ő maga is kinyilatkoztatásokkal és látomásokkal bizonyította tételeinek igaz voltát. És csodálatos, hogy okoskodásukat még sem fogadta el, hanem csodát követelt tőlük bizonyítékul és azt kutatta, átmentek-e a lelki harcnak olyan szellemi keresztségén, mint ő.[25]

Mikor Wittenbergben, mint Frigyes választófejedelem írta,[26] «minden csodálatossá lett, mindenki tévútra került és senki sem tudta, ki a szakács és ki a pincemester», 1522 január 20-án végre elrendelték, hogy a vallási béke megzavaróit és az eddigi templomi rend felforgatóit kutassák fel és büntessék meg. Maga Frigyes is Lutherhez fordult. Luther pedig már maga is elhatározta, hogy visszatér Wittenbergbe és a választófejedelem tudta nélkül március 1-én lovagi öltözetben útra is kelt.

Erre azonban nemcsak a merészsége vitte, mint azt Bomából a választófejedelemhez írt hősi levél alapján protestáns életírói oly szívesen hirdetik, hanem a kényszerűség is. Más módon semmiképp sem tarthatta meg kezei közt a gyeplőt, melyet meggyőződése szerint az ég bízott rá. A hosszú egyedüllétnek is oly súllyal kellett a Lutheréhez hasonló természetre ránehezednie, hogy kénytelen volt minden áron, még a legnagyobb veszély árán is lerázni magáról. És közbejátszott a fentebbi rendelet is. Ha sikerül rendet teremtenie, ha nem is lesz teljesen igazolva, de bizonyos fokig mentségére fog válni, hogy mégis ő szüntette meg a zavargásokat. Ez hát a nagy hősiesség magyarázata.

Március 6-án lovagolt be Görg úrfi Wittenbergbe.

Több lovag kísérte őt. Kessler, a svájci deák leírta külsejét. Meglehetős kövérnek, egyenes testtartásúnak találta őt; menés közben fejét magasra tartotta és inkább hátra dőlt, mint előre. Különösen kiemeli «mély fekete szemöldökeit és szemeit, melyek pislogtak . . ., hogy alig lehetett rájuk nézni.» A feltűnő szemekről egy évvel később Dantiscus János, Kulm és Ermland püspöke is említést tett; mikor Wittenbergben Lutherrel találkozott, ezeket mondta: «Szemei élesen néznek és valami olyan ijesztő csillogásuk van, mint néha a megszállottaknál látni».[27]

Luther, kit tette valóságos fennkölt érzéssel töltött el, következő vasárnap bizakodva ment a városi templom szószékére és nyolc napon keresztül ismert erőteljes modorában prédikált a zavarok ellen. Tekintélyes fellépésével — szinte azt szeretné mondani az ember, hipnotizáló erejével — sikerült az ellenállást letörnie és a rendet helyreállítania. A híressé vált beszédek alapján írta meg röviddel ezután «A két szín alatt való áldozás» című művét.[28] Ennek gondolatmenete a következő:

A misét, mindenesetre erőszak nélkül, meg kell szüntetni; Isten szabad elhatározást enged a papoknak a nősülésre és a szerzeteséletre vonatkozólag; épp így nem intézkedik a bőjt, a templomi képek stb. ügyében sem. A két szín alatt való áldozásra vonatkozólag önmagával ellentmondva azt állította, hogy bár ez Krisztus rendelete és az úrvacsora lényegéhez tartozik, mégis szabad elhatározás tárgya és semmiféle kényszerré nem lehet tenni. Hasonlókép határozatlan a képek használatára vonatkozó kijelentése is. A régi gyónás helyét a jóbarát előtt végzett önkéntes gyónás foglalja el. Tapasztalatból tudja, hogy neki milyen vigasztalást és megerősítést nyujtott ez; e nélkül már régen megfojtotta volna az ördög. A gyónási titoktartást nem ismerte el kötelezőnek. Az ősegyház gyónása helyett nélkülöz-

hetetlen fegyelmező eszköznek látta az egyházi átok bevezetését.

Ezek voltak a könyv alapgondolatai és a prédikációk témái. E beszédek hatása alatt Karlstadt elköltözött Wittenbergből, falura ment, parasztruhát öltött magára és fenntartotta összeköttetését az újrakeresztelő Münzer Tamással A zwickaui próféták, miután Luther csodát követelt tőlük, szintén eltűntek Wittenbergből.

Aki Luther győzelme után a wittenbergi plébániatemplomba lépett, az istentiszteletnél megint a régi egyházi ruhákat látta a papon, hallotta a régi latin énekeket. Az ostyát mise alatt ismét felemelték és megmutatták a népnek. A nép szeme előtt a mise úgy folyt le, mint azelőtt, csak az áldozati jelleget kifejező imákat hagyta ki Luther. A népet szándékosan nem világosították fel. «Nem vonhatjuk el a közönséges embert a szentségtől, amint tennünk kellene, míg nem ismeri meg az evangéliumot.»[29] «A mise formája — mondta — csupa külsőséges dolog; az áldozatra vonatkozó kárhozatos szavak annál inkább is elhagyhatók, mert ebből nem lesz botrány, hiszen a közönséges keresztények észre sem veszik; ezeket a szavakat, különösen a kánont, a pápista egyházban is mindig egész halkan szokták kimondani.»[30]

X. A LUTHERANIZMUS TERJEDÉSE.

1. Az elterjedés okai. — Azok között az eszközök között, melyek a lutheranizmus megerősítését és elterjesztését szolgálták, egyik leghatásosabb a fentebb említett tudatos félrevezetés volt.

A mise lényegét megváltoztatták, a külső formát azonban a lehetőség szerint megőrizték, hogy a változásra «a közönséges ember» Luther szavai szerint «sohase jöjjön rá»; az átalakulást «botrány nélkül» kellett előidézni.[1] Midőn egy hazájába visszatérő előkelő deák megkérdezte, mint viselkedjék az otthoni katholikus környezetben, Luther saját bevallása szerint azt tanácsolta neki, hogy «a bőjtöt, az imát, a misehallgatást és a szentek tiszteletét csak csinálja velök végig», de igyekezzék atyját felvilágosítani; ha «atyja kedvéért résztvesz a misén és a többi istengyalázkodásokon», azzal nem tesz semmi rosszat.[2] És régi, kolostori miséiről mégis azt mondta, hogy azokkal a leggyalázatosabban megbántotta Istent, jobban, mint hogyha rabló vagy leánykereskedő (Hurenwirt) lett volna. Más helyen azt írta: «annak, aki nem értené meg a prédikációt, ha látná a mi misénket, kórusunkat, orgonánkat, harangjainkat, kazuláinkat, azt kellene mondania, ez jó pápista templom».[3]

A másik elterjesztő eszköz az az előnyös változás volt, amelyet sokan, még sok jóakaratú ember is, vártak az új tanoktól. Csábító szavak hangzottak el arról, hogy Krisztus a mi közreműködésünk nélkül ment meg bennünket, hogy a kegyelem magától működik s a mi beleavatkozásunk e tevékenységbe bűn. Eszerint az erény

diadalát nem lehet megakadályozni. Csak lassan-lassan kezdték észrevenni az új tanítás romboló hatását. Azok közül, kik később bátran küzdöttek az összeomlás ellen, kezdetben sokat ragadott magával Luther fellépése. Különösen a humanisták között volt sok kiváló ember, kik eleinte a wittenbergi mozgalom mellé álltak s kik azután igazi mivoltát megismervén, harcoltak ellene.

De legtöbb hívet mégis az hozott, hogy az új tanítás sok egyházi törvény súlyát emelte le a lelkekről. Az egyházi törvények kötelező ereje megszűnt. Végeredményben ez volt az a jelszó, mely szélesre tárta az ajtót a könnyebb életet keresők előtt. Nincs kötelező gyónás ; nincs bőjti rendelet ; nincs egyházi felsőbbség ; a házasság sem felbonthatatlan már. Ezek és hasonló adományai az új evangéliumnak a szabad keresztény ember számára csak csalogatólag hathattak. És elsősorban szíves fogadtatásra talált az egyedül üdvözítő hit tana. Hiszen most már nem volt oly rettenetes a bűn és büntetés.

A klérus hivatást vesztett tagjai rendkívüli tömegben özönlöttek az új próféta köré. A férfi és női kolostorok kapui megnyiltak és szinte rajonként engedték ki azokat a szerzeteseket, kik hivatás nélkül léptek a rendbe, vagy a világ után vágyakozva terhesnek találták szent fogadalmuk megtartását. Azok száma, kik ilyen földi motívumokból tértek át az új hitre és most Wittenbergtől várták az új elhelyezkedés lehetőségét, oly nagy volt, hogy Luther így kiáltott fel : «Ki fog ettől a seregtől megszabadítani minket». A wittenbergi vezetők házasságának híre csapatostól vonzotta a rossz papokat és szerzeteseket.

A nyilvános élet terén is gyujtólag hatott a szó : szabadság és ez is sokakat vonzott Luther táborába. A kilátás, hogy az óriási egyházi vagyont meg lehet szerezni, oly erősen csábított, hogy a régi Egyházhoz való hűség nem tudta legyőzni a pénzéhséget és az így magyarázott

új szabadságot. Az állami és egyházi visszaéléseket, melyekről fentebb tettünk említést, Luther alaposan kihasználta, hogy emlegetésükkel minél több embert bírjon csatlakozásra. Az apokaliptikus kifejezések, melyekkel e visszaéléseket feszegette és nagyította, a fametszetek, melyekkel könyveit telerakta, a durván gúnyolódó versek és dalok, melyeket terjesztett, sok lelket fogtak meg.

És nem utolsó sorban jött segítségére az erőszak sem; az erőszak, melyet a világi hatalom vett igénybe, hogy az új hitet terjessze s melyet a wittenbergi vezetők jóváhagytak. Csak egy példa a sok közül. Luther figyelmeztette az első prédikátort, ki Altenburgban működött, az általunk már ismert Zwilling Gábort, hogy csak «az igével szabadítsa föl a lelkeket», mert ezt megígérte az uralkodónak, aki súlyt fektetett erre. Mikor azonban a hithű ágostonrendiek, kik ősi jogon töltötték be a plébánosi állást, vonakodtak egyik templomot átadni az új prédikátornak, Luther ennek érdekében egy írást küldött a városi tanácshoz, melyben felszólítja őket, hogy minden további nélkül kobozzák el a templomot és adják át Zwillingnek. Később Link lett prédikátor Altenburgban. Ő 1524-ben kivitte azt, hogy a közszeretetben álló ferencrendieknek a magisztrátus megtiltotta, hogy nyilvánosan misézzenek, prédikáljanak és gyóntassanak. Ugyanez a magisztrátus feliratban fordult a választófejedelemhez, amelyben figyelmeztette őt, hogy úgy az Ó-, mint az Újtestamentum kötelezi az uralkodókat, hogy a bálványimádást ne tűrjék meg. Frigyes választófejedelem halála után Luther felszólította az új választófejedelmet, Jánost, hogy vessen véget Altenburgban a katholikus istentiszteletnek, ennek az altenburgi bálványozásnak. És így ment ez számos helyen. Ahol a magisztrátus nem akart közbelépni, ott Luther felszólítására a nagyhatalmú nemesség vette kezébe a dolgot

és a legnagyobb erőszak árán is kivitte a vallásváltoztatást.

2. SZERZETES SEGÍTŐTÁRSAK. — A szász választó-fejedelemség területén fekvő Lichtenberg szinte iskolapéldája annak, hogy mennyire elősegítette a lutheránizmus terjedését az a körülmény, hogy a fontosabb állásban lévő klerikusokat a tisztasági fogadalom megszegésére csábították. Míg idáig a külső kényszer igénybevételéről volt szó, most nézzük azt, hogy a morális kényszer bizonyos nemét is felhasználták a hitújítók, mert tudták, hogy az érzéki vágyak kielégítésére való felszólítás sok ember előtt mindennél nagyobb csábító erővel bír. Luther levele, mellyel Lichtenbergben megindította a vallásváltoztatást, szokatlan bizonyíték erre vonatkozólag. A szent Antal-lovagok rendjének híres háza volt Lichtenbergben. Ennek élén Reissenbusch Farkas jogi doktor, egykori wittenbergi deák állott. Ünnepélyes fogadalmat tett annak idején s most ő volt a kolostor elüljárója (praeceptor) s egyúttal a rend vagyonának kezelője is. Luthert figyelmeztették barátai, hogy ezt az embert fogadalma ellenére is könnyen rá lehetne venni a megnősülésre. Luther különben maga is beszélgetett erről egyszer vele. Ezért levelet írt hozzá, melyet ki is nyomtatott, hogy szélesebb körben is érjen vele sikert. A levél minden látszólagos érvet felhasznál, hogy úgy a címzettet, mint a többi olvasókat rábírja arra, hogy szegjék meg tisztasági fogadalmukat és minél hamarább kössenek házasságot. Azzal kezdi, hogy Reissenbuscht Isten is arra teremtette, hogy megnősüljön, nemcsak «teremtette . . . de kényszeríti is» ; a tisztasági fogadalom nem ér semmit, mert lehetetlent követel. A tisztaságot megőrizni «oly kevéssé áll hatalmunkban, mint csodát tenni». Ezután részletesen és néhol visszataszítóan kifejti a látszólagos leküzdhetetlen kényszert, mellyel a természet megkívánja a nősülést. Az egész

klérusnál és az összes zárdákban határtalan erkölcstelenséget idéz elő az, hogy az érzéki vágyak nem elégülhetnek ki a házasságban. Kellemetlen nyelven, szinte démonikus előadással, az elképzelhető érzékingerlő stílussal kísérti Luther az olvasót fogadalmának megszegésére.[4] Reissenbusch elesett a morális támadás következtében, Isten oltára előtt tett fogadalmát megszegve kilépett a rendből és egy torgaui szegény szabó árvájával házasságot kötött. A választófejedelem jóváhagyásával megtartotta praeceptori állását és továbbra is ő kezelte a rend vagyonát. Ilyen nagy súlyt helyeztek Wittenbergben a papok és szerzetesek megnősülésére, mert tudták, hogy ez a terjeszkedésnek egyik legjobb elősegítő eszköze.

Luther már előbb is felszólította fogadalomszegésre többek között a német lovagrendet is. Miután 1523 november 29-én Wittenbergben fogadta a nagymester látogatását, kiadta a «Német lovagrend uraihoz intézett figyelmeztetés, hogy a hamis tisztaságot kerüljék és a házasélet helyes tisztaságát válasszák» című írást.[5] Luther izgatásai végre is célt értek a szerzeteseknél.

Most tehát a püspökségek ellen fordult s mert itt nem tudott eredményt elérni, szidalmazni kezdte őket. Midőn a meisseni és a merseburgi püspök felelősségre vonta a nős papokat, egyenesen a hierarhia ellen támadt és minden mértéket meghaladó hangon bélyegezte meg a főpapokat azzal a céllal, hogy állítólagos erkölcstelenségük miatt kipellengérezhesse őket és még erősebben szólíthassa fel a nősülésre és a tiszta evangéliumi tanok elfogadására. E füzetnek «A pápa és püspökök hamisított lelkészi állása ellen» címet adta.[6] «Isten kegyelméből való evangélistának» nevezte magát benne. Épp oly joggal nevezheti így magát, írta, mint ők nevezik püspököknek magukat, mert biztos benne, hogy így hívja őt Krisztus is, aki az utolsó napon be fogja bizonyítani, hogy Luther

evangéliuma nem Lutheré, hanem Krisztusé. Azt tanítja ebben az írásában is, hogy sexuális ösztönt a lelkészi állapot épp úgy nem győzheti le, mint ahogy nem lehet elvenni a tűztől azt az erőt, hogy égessen ; ez az állapot vagy «csupa paráznaság», vagy «tisztátlan, kénytelen-kelletlen, nyomorult, eltékozolt tisztaság».

A püspökségek lebecsmérlése mellett különösen szívén feküdt az apácák felszabadítása. A wartburgi magány után közvetlen következő időben két füzetet adott ki, melyeket a kedves gyermekek közül azoknak ajánlott, kik az evangélium hangjára akarnak figyelni. Az egyik 1523 áprilisában jelent meg «Ok és válasz arra, hogy a szűzek a kolostort istenesen elhagyhatják» címen, a másik, ezzel az elsővel szemben szinte idillikus és tárgya egy bátorító példa: «A történet, hogy Isten hogyan segített meg egy zárdaszűzet».

Az elsőnek[7] megírására az adott alkalmat, hogy Koppe Lénárd tanácsúr segítségével 12 ciszterci apáca szökött meg Nimbschen bei Grimmából, a kolostorból, kik közül kilenc Wittenbergbe jött. Ezek közt volt Bora Katalin és Staupitznak egyik nővére is. Luther kijelentése szerint ezeknek a lapoknak az volt a célja, hogy példát adjanak arra, hogy az apácák hogyan szabadítsák föl lelkiismeretüket és mi módon mentsék meg lelkük üdvösségét. Azt az ellenvetést hozzák föl — mondotta — hogy az ilyen megszökés és a fogadalmak megszegése botrány. «Botrány ide, botrány oda. A szükség törvényt bont és nincs botrány . . . Meg kell mentenem a lelkemet, ha az egész világ megbotránkozik is.» Érdekes, hogy Luther bevallja, hogy az ő írásai által felvilágosított 12 apácának szökési tervét Koppéval együtt ő készítette elő. Ezek az apácák nagyobbrészt nemesi családok lányai voltak, kiket a szokásnak megfelelően zárdában neveltettek s kik azután önként léptek szerzetbe, de nem sok tisztességet hoztak rendjükre. Rokonoknál és Witten-

bergben való elhelyezésük sok gondot okozott Luthernek. Férjhezadásukra nem nyilt azonnal alkalom.[8]

Néhány hét mulva újabb három apácát szöktetett meg családja Nimbschenből. A mannsfeldi kolostorból pedig 16 apáca szökött meg. Ezek közül öt a lutherbarát Mannsfeld Albert grófnál talált szállásra.

A másik, «A történet, hogy az Isten hogyan segített meg egy zárdaszüzet» című munkának hősnője Oberweimar Florentina nevű apáca,[9] ki a neuhelftai kolostorból jött Wittenbergbe. Ez elmesélte Luthernek, mint szabadult meg azoktól az állítólagos testi gyötrelmektől, mikkel lutherbarát gondolkozása miatt a zárdában kínozták. Luther föltétlen hitelt adott szavainak és történetét Mannsfeld Albert grófhoz intézett írásában örökítette meg, «mint jelet, mely az evangélium megerősítése végett történt», hozzá téve, hogy nem szabad tűrni, hogy a dolgok így folyjanak tovább. Florentina kitöltötte a kolostorban az előírt próbaévet és azután fogadalmat tett. Miután az újhitű könyvek olvasása következtében gondolkozása megváltozott, a főnöknő büntetést szabott ki rá és szigorú őrizet alatt tartotta. De lám, ó csodák-csodája, «az a személy, akinek kötelessége lett volna őt becsukni, a cellát nyitva hagyta» és így megszökhetett! «Isten szavát és működését», írta Luther a legnagyobb komolysággal, «félelemmel kell észrevenni és jeleit és csodáját nem szabad szélnek ereszteni.» Sajnos azonban, Isten ilyen csodás jeleire rendesen nem ügyelnek.

A zárdai élet kárhoztatására 1522-ben másik csodát is tett Isten, mert egy szörnyszülött borjú jött a világra világra Freibergben (Szászországban). Luther legalább teljes komolysággal állapította meg, hogy ez is csoda volt.[10] Mikor elhozták hozzá ezt a szörnyszülöttet, úgy találta, hogy ez egy csuhában prédikáló szerzetest ábrázolt és világosan azt jelképezte, hogy Isten haragszik a

szerzetességre. Misztikus hangon hozta a világ tudomására felfedezését a «A freybergi szerzetes-borjú jelentősége stb.» című írásban.[11] A babona ebben az időben határozottan valami titkos jelentőséget tulajdonított a szörnyszülötteknek. Amit azonban Luther most produkált, az minden mértéket fölülmult. Protestáns oldalról azt állítják, hogy ezt a füzetet csak gúnyból írta, ha azonban átolvassuk, el kell vetnünk ezt a véleményt. A monstrumról szóló írás maga is monstrum lett. Félelmetes komolyság csendül ki a prófétikus, túlzóan spirituális sorok közül. A szerző a Szentírást használja föl arra, hogy bebizonyítsa, mennyire alapos a magyarázata; talán a közeledő utolsó napot is akarja hirdetni ez a jel, «mert idáig nagyon sok jel torlódott össze». Zsörtölődő hangon mutat rá a szörnyalak egyes részeire, melyek szerinte csodálatosan jelképezik a szerzetességet. Az elképzelt csuha a kolostorok istentiszteletét jelenti; ez hátul el van szakadva s ezzel mutatja a szerzetesség tisztátalan voltát; a lábak a «hetyke tanítások»; a szörnyeteg vak, mert a szerzetesek is vakok; nyakára szorosan csavarodik valami s ez jelenti a szerzetesek megátalkodott gondolkozását; az elcsenevészedett szarvak bizonyítják, hogy Isten le akarja dönteni a szerzetesintézményt; a borjú testtartása olyan, mint valami szónoké s ez kétségtelenül azt ábrázolja, hogy Isten kárhoztatja a szerzetesek szónoki működését.

Ugyanebben a füzetben Melanchthon is adott ki egy írást «A római pápaszamár» címen, melyben egy szörnyszülött szamárról írt, melyet állítólag Rómában a Tiberis folyó habjai közt találtak.

Úgy a szerzetesborjúról, mint a pápaszamárról szóló írás rövidesen annyi olvasóra tett szert, hogy több kiadást ért meg és idegen nyelvekre is lefordították.

Az a határozott meggyőződöttség, amivel Luther az ilyen jeleket, melyekben maga Isten nyilatkozik meg,

tárgyalja, egész működésére ráteszi a morális jóváhagyás koronáját. Abban az ellenzékieskedő munkában, melyet Wartburg óta az Egyházzal szemben kifejtett, nemcsak a harci kedv nyilatkozik meg, hanem a számítás és elkeseredés, a gyűlölet és más elvetendő tényezők is. Nem szabad elfelejtenünk túlzott elbizakodottságát sem. A lelki túlfeszültség következtében nem vette észre lépéseinek romboló hatását. Különösen az utolsó dolgokról szóló fogalmak verték bilincsbe a lelkét.

De el kell ismernünk, hogy Luther történelmi jellemképe, még a Wartburgot követő polémikus feszültség korában sem szűkölködött előnyös vonások nélkül. Ezekhez tartozik elsősorban nyilvános élete. Amennyire könnyelműen vette azt, hogy az országgyűlés elítélte, annyira szerény körülmények között élt; megelégedett a kolostor nagyon is szűkös anyagi viszonyaival, melyek következtében ellátása bizony már szegényesnek is alig volt mondható. Barátainak, ha tanácsra volt szükségük, még írásban is szívesen állt rendelkezésére, pedig szinte száz levéllel rohanták meg. A deákokat megnyerő, igénytelen lényével bilincselte magához. Prédikációiban erkölcsi tanításokat adott, mégpedig mindig csodálatosan világos, határozott stílusban, plasztikus szóképekkel fűszerezve és népies közvetlenséggel. Ebben az időben, mikor úgyszólván minden idejét a harc foglalta le, talált módot arra is, hogy gyakorlatiasan vallásos népiratokat adjon ki; így «Imádságos könyvét», sok bibliai történetet magyarázó prédikációit, ezenkívül a parancsokról, a hitről, a Miatyánkról és Üdvözlégyről szóló szentbeszédeit.[12] Ezeknél azonban jelentősebb az Ószövetség fordítása, melynek részei egymás után kerültek sajtó alá.

Dantiskus szerint 1523-ban otthon már nem viselte az ágostonrend ruháját, a prédikációinál azonban 1524 októberéig még ebben jelent meg. Ekkor már meglehető-

sen lehordott volt ez a ruha úgy, hogy egy világias kabátot vett föl föléje. Ehhez a szövetet a választófejedelemtől kapta ajándékba.

3. POLITIKAI MOZGALOM. — Wittenbergbe való visszatérése óta, mint láttuk, Luther éppúgy dolgozott új tanainak elterjesztésén, mintha Wormsban semmi sem történt volna ellene. A száműzetés kimondása nem sok akadályt gördített útjába. A könyveire vonatkozó tilalomnak tulajdonképen hatása sem volt; nem akadályozták meg, hogy prédikátorokat küldjön szét és hogy hatalmába kerítse a plébániákat; személyes szabadsága sem volt korlátozva, legalább is a szász választófejedelemségben nem.

Ügyének hasznára volt, hogy V. Károly császár a wormsi országgyűlés után mindjárt elment Németországból és jóformán nem is értesült a német viszonyokról. Háborúja, melyet I. Ferenc francia királlyal éveken át vívott, egészen igénybe vette őt. A Luther-ellenes körök számára — pedig ezek szép számmal voltak — hiányzott tehát az ellenálláshoz szükséges szervező, összefogó erő és a céltudatos vezetés.

A hadseregnek kezdetben erélyes intézkedései, melyeket a wormsi ediktum érdekében tettek, nem találtak visszhangra. Az ellenzék egyrészt a néplázadás veszélyét emlegette s ezzel takaródzott, másrészt pedig azt hirdette, hogy a teologiai kérdésekben még nem történt döntés. A hadsereg katholikus tagjai a római pénzkövetelések miatt panaszkodtak s ezzel szintén akadályt gördítettek az erélyes fellépés elé.

S mikor a helyzet Németországban ilyen veszélyes volt, 1521 december 1-én meghalt X. Leó pápa. Utóda a jámbor és tudós VI. Hadrián, már mint löweni tanár és tortosai bíboros harcolt az egyházszakadás ellen. Most azt tervezte, hogy alapos belső reformmal és a római kúria és a klérus hibáinak bevallásával fogja a

német ellenségeskedést megszüntetni. Chiergati nunciust küldte Németországba; ennek követelését, hogy a wormsi ediktum rendelkezéseit hajtsák végre, a rendek azzal vetették el, hogy ez polgárháborút idézne elő. Ehelyett azt kívánták, hogy egy éven belül zsinatot hívjanak össze Németországba s e zsinat döntsön a vitás kérdésekben; addig pedig az Evangéliumot a legjobb keresztény meggyőződés szerint hirdessék. Luther meg lehetett elégedve a határozattal. Hadrián 20 hónapos uralkodása alatt a római viszonyok örvendetesen javultak s ez a világi hatalmasságokat jobb véleményre hangolta az utolsó német pápával szemben. A teljes javuláshoz azonban időre lett volna szükség. Nagy csapás volt tehát, hogy a pápa nagyon korán hunyta le szemeit.

1524 januárjában kedvezőbb kilátásokkal nyilt meg az új országgyűlés Nürnbergben, mert az új pápa, VII. Kelemen, a feddhetetlen előéletű egyházfejedelem, mindent felajánlott, hogy a wormsi ediktum alapján a hitújítás terjedését meg lehessen akadályozni. Nunciusától, Campegio Lőrinctől azonban azt követelte az országgyűlés, hogy a rend ideiglenes helyreállítása végett német tartományzsinatot hívjanak össze őszre Speierbe. Campegio kijelentette, hogy e zsinat megtartása az örökös skizma kezdetét jelentené, a pápa tehát a leghatározottabban visszautasította a követelés teljesítését. Később a császár is határozottan megtiltotta a részvételt s ehelyett az ediktum végrehajtását rendelte el.

Luther újból megkezdte a harcot a wormsi ediktum ellen. Kinyomatta ennek a szövegét és az 1524-i nürnbergi országgyűlés befejező beszédét állította szembe vele a következő címen: «Lutherre vonatkozó két ellentétes császári rendelet».[13] A németeket azzal izgatta, hogy lássák be, hogy «a pápa szamarainak és martiroknak kell maradniok, még ha mozsárban törik is őket össze»; («ob man sie gleich im Mörser zerstiesse») önmagáról

pedig hősies szavak kíséretében jelentette ki a fejedelmeknek, hogy kész a halálra : «Mi lenne, ha Luther élete oly értékes lenne Isten előtt, hogyha ő nem élne, önök közül senkinek sem lehetne biztos az élete és trónja, és hogy halála mindnyájuknak szerencsétlenséget jelentene? Istennel nem szabad tréfálni». Ennyire beképzelte magának, hogy őt Isten küldte.

Luthernek ezzel a spiritualizmusával szemben és az általa annyiszor emlegetett forradalom leküzdésére, melyet szerinte csak ő képes megakadályozni, Campegio azt ajánlotta, hogy a katholikus fejedelmek kössenek védszövetséget. 1524 júniusának végén Ferdinánd, a bajor hercegek és a legtöbb délnémetországi püspök Nürnbergben szövetségbe tömörült a katholikus vallás megvédésére, az eretnekség kiirtására és az ország megerősítésére. Ezt az egyesülést a vallási mozgalom növekedése és a veszélyes politikai állapotok tették szükségessé. Nem ez volt a német egység bomlásának kezdete, mint azt a protestáns írók mondják, hanem a már megindult viszály és az állami segítséggel terjesztett vallási zavarok tették tönkre az egységet. A császár üdvözölte a nürnbergi szövetséget, a pápa pedig még jobban örült neki, mert azt remélte, hogy most már végre végeszakad a viszálynak. Azon azonban hiába fáradozott a Szentatya, hogy az északnémet fejedelmeket is rávegye arra, hogy csatlakozzanak a szövetséghez.

Azok közé, akik a legkevesebb reményt nyujtották arra, hogy szembeszállnak az újítással, tartozott Brandenburg Albrecht mainzi érsek és választófejedelem. Ez a könnyelmű életfelfogású és szabados erkölcsű főpap olyan neves lutheránusokat tartott udvarában, mint amilyen volt pl. Capito Farkas. Luther tudta, hogy mennyire számíthat rá. Ezért december 1-én azt merte írni neki, hogy nem szabad zaklatnia a nős papokat és hogy székvárosában be kell szüntetnie a búcsúk gyakor-

lását.[14] Három hét mulva válaszolt neki Albrecht, aki annyira megalázza magát ebben a levelében, hogy Kedves Doktor Úrnak szólítja őt. Luther levelét, — írta az érsek — «kegyesen és jóakaratúan fogadta»; a búcsúkat már régen beszüntették Halleban; ő «jámbor papi és keresztény fejedelem» akar lenni és Lutherrel szemben «Krisztus kedvéért kegyességet és jóságot akar tanusítani».[15] Luther 1525 június 2-án újabb levéllel fordult hozzá és határozottan felszólította, hogy «házasodjék meg és a püspökséget alakítsa át világi fejedelemséggé»; a lelkészi állások úgyis menthetetlenül tönkrementek; ha Isten nem tesz csodát, akkor «rettenetes lenne, ha a férfit nő nélkül találná halálakor». Ezt a levelet persze szintén kinyomatta később.[16]

Szász Frigyes eltűrte, hogy a katholicizmust minden téren támadják. Egészen 1525 május 5-én bekövetkezett haláláig kétszínű játékot játszott az őszinteség és igazságszeretet teljes elmellőzésével. Nőtlen volt, de egy Weller Anna nevű nőtől volt két fia és egy leánya.

Az újítással szemben gyakorolt magatartása különösen Luthernek a mise ellen vívott harcában mutat ijesztő jelenségeket. Már 1522 áprilisában engedett Luther erőszakoskodásának és megtiltotta, hogy alapítványi templomában az ereklyéket a szokásos közszemlére kitegyék. 1523 március 1-én felszólította Luther a káptalan tagjait, hogy a szentmisét egyszersmindenkorra szüntessék be, mert különben, mint nemkeresztényeket, ki fogják őket zárni az egyház közösségből. Egy másik levelében pedig azzal fenyegette meg őket, hogy nem fog értük imádkozni; majd megláthatják, hogy milyen következményei lesznek ennek Isten előtt! Minő romantikus önáltatás a saját értékére vonatkozólag. Mivel a fejedelem még vonakodott kívánságát teljesíteni és arra hivatkozott, hogy ez a kérés zavart idéz elő, Luther egy prédikációjában a népet szólította föl, hogy vessen véget a

misézésnek ; csak ne bántalmazzák tettleg a kanonokokat, a fejedelemnek azonban «csak a világi dolgokban van intézkedési joga». Egy másik dörgedelmes beszéde 1524 november 27-én hangzott el ; a fejedelmeknek és elüljáróságoknak már végre kényszeríténiök kellene a «babiloni kéjnő istenkáromló szolgáit», hogy szüntessék meg azt az ördögi misézést. A népet és a deákokat már alig lehetett visszatartani a tettlegességektől. A városi tanács és az egyetem is Isten haragjával fenyegették meg a papokat, kik még mindig kitartottak. A bölcs Frigyes pedig sorsukra hagyta őket. Ha egyetlen erélyes szóval tiltakozott volna és hivatkozott volna katonaságára, elég lett volna arra, hogy legalább a városi ellenfelekbe belefojtsa a szót.

Igy azonban a papok végre is kénytelenek voltak meghajolni a felszabadított szenvedélyek előtt. 1524 karácsonyán maradt el először a szentáldozat, hogy soha többé be ne mutassák az Úrnak. Luther egy beszédében azt mondta a még meglévő kanonokokról, hogy az a «három disznó és has» még megmaradt a «nem a mindenszentek — hanem a minden ördögök templomában».

A szentmiseáldozatot támadó beszédeit visszhangozza a füzet, melyet 1525 elején «A csöndesmise isszonyúságáról, amint a kánont nevezik» címen adott ki.[17]

Spalatin, Luther barátja és Frigyes választófejedelem volt tanácsosa, 1525 májusának elején azt írta a már súlyos betegen fekvő Frigyesnek, hogy neki, mint a fejedelemnek lenne kötelessége a reformáció ügyét kezébevenni.[18]

Néhány nappal később, május 5-én, már szinte hullaként feküdt Frigyes a lochaui várban. Két szín alatt vette magához az úrvacsorát és kijelentette, hogy Luther tanítása mellett kitartva akar meghalni. Az első német fejedelem volt, aki így lépte át az örökkévalóság küszöbét. Luthert magához hivatta, de ez már későn érkezett.

Sohasem találkozott a fejedelemmel. Május 10-én, majd a temetésnél május 11-én gyászbeszédet tartott a wittenbergi vártemplomban, mely nem volt más, mint mértéken felül való dícsérete barátságos és bölcs védőjének. A megholt utódjával, Jánossal, azonnal felújította a régi szoros viszonyt. Azt remélte, hogy benne az előbbinél is sokkal jobb támogatóra talált. És nem is csalódott. Az ő segítségével 1525-ben befejezhette a szász választófejedelemség területén a katholikus kultusz teljes kiirtását.

Amint a nyomás a szász választófejedelemségben fölülről jött, úgy volt ez a többi német területeken is. Különösen a szabadvárosok siettek szabályrendeleteikkel az új egyház terjeszkedésének segítségére lenni. A császár távollétében az egyes fejedelemségek mind nagyobb önállóságra tettek szert. Hatalmukat pedig az új egyház még csak jobban megnövelte s ennek segítségével akarták megalapítani az abszolutizmust, természetes tehát, hogy mindinkább közreműködtek elterjesztésében.

János választófejedelemnek már trónörökös korában, 1523-ban ajánlott Luther egy füzetet, melynek «A világi elüljáróságról; mennyiben tartozunk ennek engedelmeskedni?» címet adta.[19] Ez tulajdonképen nem volt más, mint egy — János előtt tartott — prédikáció, melyet Weimarban mondott el és az ő fölszólítására adott ki. Ami jó van benne, azt a katholikus írók Luther előtt már régen megírták. Szép, de szintén nem új a harmadik rész, melyben a fejedelmek számára ad figyelmeztetéseket. A második részben csak a katholikus fejedelmeket tartja szem előtt, ezért megállapítja, hogy a fejedelemnek nincs beleszólása a vallás ügyeibe.

Ezért von éles határt Isten országa és a világi országok között. A világ az ördög lakóháza, megszelidítéséhez fegyverre van szükség; az igazi keresztény pedig Isten országában lakik, hol nincs szükség sem törvényre, sem kényszerre és ahol csak az Úr szava kormányoz. A hegyi-

beszéd, Luther szerint, nemcsak útmutatás a tökéletességre, nemcsak evangéliumi tanácsokat ad, mint a pápisták tanítják, hanem igazi parancsokat.[20]

Luther ekkor még nem gondolta, hogy nemsokára odáig jut, hogy a fejedelemben kell a vallás védőjét és őrzőjét látni, kinek az a főkötelessége, hogy a farkasokat, vagyis a katholikus ellenfeleket elűzze és a szentségtörő istentiszteletet kiirtsa.

4. A KÖZSÉGI EGYHÁZ SORSA. — Luther eleinte szabad községi egyházakat akart szervezni[21]. Ez az ábrándja azonban nem sokáig tartott. Csakhamar kitűnt, hogy lehetetlen az eddigi plébániák tagjai közül azokból, kiket az ige felvilágosított, olyan gyülekezetet szervezni, amely a világi és egyházi rendeletek kényszerítő ereje nélkül is megállhatná helyét. Igy a szabad községi egyház eszméjéről szükségszerűleg rá kellett térnie a lelkészi vezetéssel bíró, de állami védelem alatt álló népegyház gondolatára. És a belső kényszer hatása alatt ismét tovább kellett mennie, míg el nem jutott az állami kényszeregyház ideájához. A láthatatlan egyház eszméjének, amiből tulajdonképen kiindult, közben természetesen lassan el kellett kopnia.

Igen érdekes a községi egyházaknak Luther által elképzelt szervezete. — Minden kötelező törvény nélkül fennálló testvéri szövetségek lettek volna ezek. A szabad szövetség központját csak a szolgálat képezte volna és nem a hatalom; «a szellem egysége» lett volna — mint Luther mondta — «nem a helyé, a személyeké, a dolgoké vagy a testeké». Nem akart szektaszerű dolgot szervezni. «Azok, kiknek szívét az Isten megillette — írta Luther — gyűljenek össze és válasszanak püspököt, azaz szolgát vagy plébánost.» Minthogy azonban mindenkinek van papi hatalma, azért minden egyes tag önálló véleményt alkothat a hitről és mindenkinek joga van a tévedő szónokot kijavítani. «A keresztény gyülekezetnek vagy közös-

ségnek joga és hatalma van minden tanítás fölött ítélkezni és tanítókat meghívni, beiktatni és letenni.»[22]

«De — írja egy protestáns reformáció-kutató — sehol sem valósulhatott meg a szabad községi egyház ideálja.» (Walther Friedensburg.)

5. ISTENTISZTELET. SOKOLDALÚ TEVÉKENYSÉG. — A tervezett községi egyházak részére 1523-ban kiadta Luther «Az istentisztelet rendje a községben» című tanácsgyűjteményt; a rendelet szót óvakodott használni.[23] E szerint az ige és a hit felkeltése a legfontosabb a nyilvános kultuszban.

A misére vonatkozólag, mit vasárnap az úrvacsorával egyidejűleg kellett megtartani, ugyancsak 1523-ban adott ki latin nyelven egy füzetkét, melynek címe volt «A mise és áldozás módja a wittenbergi egyházban».[24] Az úgynevezett misét eszerint még nem tartották német nyelven. Egyes részei a katholikus latin mise sorrendjében követték egymást. A wittenbergi plébániatemplomban a szertartást végző még miseruhát és miseinget is viselt. Mint az igazi mise, úgy ez is Introitussal, Kyrievel, Glóriával és egy Orációval kezdődött, ezt követte a Lecke, majd az Evangélium. A prédikáció a cselekmény közepén, a Credo után, a díszhelyet foglalta el. Ekkor jött a tulajdonképeni ugrás. Hogy a mise áldozati jellege eltűnjék, a felajánlás és a rákövetkező imák kimaradtak s azonnal következett a Praefatio. A wittenbergi templomban az Úrfelmutatás a gyengék kedvéért megmaradt. A Pater noster után a szertartást végző áldozott és a jelentkező hívek is két szín alatt járultak úrvacsorához. A befejezést néhány áldozás utáni katolikus ima, a Benedicamus és egy bibliai forma szerint elmondott áldás alkotta.

Ez a leírt miseforma képezte az átmenetet a mai luteránus istentisztelethez. Az idők folyamán leegyszerűsödött és ridegebb lett. A Luther által hangsúlyozott

szabadság következtében az egyes vidékeken helyi sajátságokat vett fel. A latin nyelv kiküszöbölésére már 1526 elején megindult a mozgalom Luther «Német mise és istentiszteleti rend» című füzetével.[25]

Rövidesen panaszok kezdtek hangzani, hogy a prédikációk elburjánozódása folytán az istentisztelet sivárrá és közönségessé válik s nem áll másból, mint a pápaság ellen intézett támadásokból. A katholikus szertartásokat, melyek már magukban véve is gazdagabbak és változatosabbak voltak a Luther által előírt szertartásoknál, a szent eucharisztikus Áldozat eszméje hatotta át. Ezzel szemben Luther kultuszából hiányzott a szív, mely azelőtt az istentiszteletet éltette; szinte hulla lett. Az egyre nagyobb szerepet játszó vallásos népének sem tudta belevinni a régi élénkséget és meleget, bár tagadhatatlanul nagy hatással volt a hívekre.

1523 óta maga Luther is kezdett istentiszteleti és más vallásos énekeket írni,[26] melyek jól sikerültek és példaképei lettek a népiességnek és az egyszerű, természetes erőnek. Nagyon sok lélekre voltak hatással és nagyszerű eszközei lettek az újítás terjesztésének. Sokat vett föl az új vallás énekei közé a régi szép egyházi dalokból. Egyiket-másikat, ifjúkorának felejthetetlen emlékeit, igazán nagyrabecsülte később is.

Nem áll az, amit régebben oly szívesen emlegettek, hogy a német nép vallásos és templomi énekét Luther teremtette meg. Mint könyvünk elején is láttuk, már előtte is régen zengett a népének a templomokban és templomokon kívül. Ő csak nagyobb lendületet adott neki hívei között és egyházában a liturgikus ének helyébe állította. A lutheránus hívek számára az első egyházi énekgyűjteményt Walther János adta ki 1524-ben. «Lelki énekes könyvecskéje» öt részből állt. Luther írt hozzá előszót és állítólag az ő kezdeményezésére készült el a könyv, melyben 24 ének található. Az énekek szövegét

Luther írta. Ehhez később még 12 tőle származó ének kapcsolódott. A híres «Erős várunk nekünk az Isten» kezdetű éneket, melyet költői tevékenységének koronája gyanánt emlegetnek, csak 1527—28-ban írta.

A dallamokat részint a régi katholikus idők hagyományai alapján hozzáértéssel és ízléssel komponálta meg Walther. Bár az újabbkori protestáns írók azt állítják, hogy némelyek énekhez a zenét is maga Luther készítette, ezt bebizonyítani nem tudják. Egy tudósítás ugyan maradt fenn erről, mely állítólag egy kortársától származnék, ki őt Wittenbergben meglátogatta, erről azonban megállapítható, hogy éppolyan későbbi időből származó hamisítás, mint az a hír, hogy Luther az egyik vendéglőnek törzsvendége volt.[27]

A változatos tartalmú írások közt, melyeket ezekben az években adott ki Luther, található a «Keresztény figyelmeztetés a külső Istentisztelet tárgyában» című munka is.[28] Ez a livlandi új keresztények számára készült. Szemeink elé állítja a zürzavart, mely a változás és a Luther által megengedett szabadság folytán szükségszerűen lépett föl az istentisztelet terén.

Mint Livlandban, úgy másutt is nagy volt az egyenetlenség és tanácstalanság, mégpedig nemcsak liturgikus kérdésekben, hanem sokkal fontosabb dolgokban is.

Strassburgban is nagy volt a viszály, mint azt Luthernek «A strassburgi keresztényekhez a rajongás ellen írt levél» című írása is bizonyítja.[29] Karlstadt, ki önálló véleményei folytán feszült viszonyban volt Lutherrel, Strassburgban működött. Miután Luther egy választófejedelmi rendelettel kiűzette Szászországból, Strassburgba ment, hol a képek, falfestmények, miseruhák és más hasonló pogány dolgok ellen kezdett izgatni; terjesztette azt a tant is, hogy Krisztus nincs jelen az Oltáriszentségben. Tevékeny pártot gyűjtött maga köré. Még a Zürichben lakó Zwingli is hatással volt a mozgalomra. Capito és

Butzer strassburgi teológiai tanárok Zwingli hívei voltak. A strassburgi prédikátorok Luthertől kértek utasítást, hogy mint viselkedjenek a mélyreható differenciákkal szemben. Luther, minthogy hasonló rajongókról más helyről is kapott értesítést, válaszát kinyomatta. Rajongó volt számára mindenki, aki a kultusz kérdésében az ő felfogásával szembehelyezkedett; aki egyéni inspirálás folytán mást tanított, mint ő; aki Karlstadt és a zwickaui próféták példájára felsőbb felvilágosítást vélt kapni az égből; de különösen azokat tartotta rajongóknak, akik az úrvacsorára vonatkozólag az övétől eltérő meggyőződésen voltak.

Karlstadttal és Zwinglivel nemsokára még sokkal súlyosabb vitája volt.

A svájci Zwingli Ulrik már mint einsiedelni plébános, majd később, 1518 végén, mint zürichi plébános olvasta Luther könyveit és ezek hatása alatt, valamint egyoldalú humanista képzettsége folytán, «reformátori» gondolatokkal foglalkozott. Luthert magasztalta, mint Krisztus megismerésére vezető világosságot, mint az igazság hősét, mint a jövő emberét. De lelki önállóságára nagyon féltékeny volt a wittenbergi prédikátorral szemben. «Krisztus tanítását» — állította 1523-ban — «nem Luthertől tanultam, hanem az Isten Igéjéből. Ha Luther kereszténységet hirdet, nem tesz mást, mint én.» Maga beismerte, hogy már katholikus pap korában összeütközésbe került a celibatussal.[30] Azt tanította, hogy a papi önmegtartóztatást az ördög találta ki.

A Luther és Zwingli közt keletkezett harcot az a levél okozta, melyet Zwingli 1524. november 16-án írt Alber Mátyás reutlingi prédikátornak. Ebben a levélben mondta először, hogy a «Hoc est enim corpus meum» (mert ez az én testem) textusban az «est», csupán azt akarja mondani, hogy «jelenti, jelképezi». E szerint a magyar szöveg így hangzanék: «ez jelképezi az én testemet». Azt, hogy az

áldozásnál Krisztus testét valóságosan, testileg is magához veszi az ember, 1525 márciusában írt Commentariusában még csak tárgyalni sem akarta.

Közben Luther nyilvánosságra hozta támadását Karlstadt úrvacsoratana és többi tanításai ellen, valamint Karlstadt lelkibarátai ellen. A felháborodástól csepegő, vaskos munka címe : «A mennyei próféták ellen, a képekről és a szentségről».[31] Többek között ezt írta : «Ha a ti lelketek, az igazi Lélek lenne, úgy hivatását jelekkel és szavakkal bizonyította volna ; de nem más, mint orv, titkos ördög».

Ennek a művének főcélja az, hogy Karlstadttal szemben a lehető legalaposabban bizonyítsa be Krisztus valóságos jelenlétét az Oltáriszentségben. Oly éleseszű és nagy tudásra valló érveket sorakoztat fel az «est» szó betű szerint való értelmezésére, hogy katholikus teológusok is tanulhatnának tőle. Csak az a baj, hogy félúton megáll, az átlényegülést tagadja és azt állítja, hogy Krisztus a kenyérrel együtt van jelen. Ennél az önkényes állításánál megint a dacos, pápaellenes Luther nyilatkozik meg. De ez a dac még sokkal többször támadja a rajongókat. Ickelsamer nem alaptalanul vádolta őt azzal, hogy egyes katholikusellenes tételeket csak dacból ráncigált elő, nem a szükséges következtetés és nyugodt megfontolás következtében, hanem mint maga is bevallja, azért, mert a pápisták oly keményen kezelték.

A Karlstadt köréhez tartozó Ickelsamer kiadta a «Néhány testvér panasza» című írását, melyben — eltekintve több túlzástól és torzítástól — figyelemreméltó ügyességgel részletezte Luther tanait és jellemét.[32] A wittenbergi iskola fejét az igazán rajongó újrakeresztelők, kik lelkiemberek akartak lenni, a világban és érzékiségben elmerült tévelygő gyanánt ismerték. Ha a személyes támadásokat tulzásba is vitték, ügyesen bizonyították többször is, hogy Luther nem tudja beigazolni isteni

küldetését és hogy nincs joga elítélni mindazt, ami nem egyezik meg az ő véleményével. Nem hitték el neki azt, amit a strassburgiakhoz írt levelében öntelten mondott, hogy «a fővonásokban idáig jogosan és jól tett mindent»; aki mást mond, írta «az nem lehet jó lélek».[33] Eléje tárták, hogy éppen a legfontosabb dologban, a Biblia magyarázatában példátlanul önkényesen járt el.[34] Tőle tanulták, hogy a Bibliát szabadon lehet kutatni és ők higgadtan éltek ezzel a szabadsággal; most megtiltotta ezt nekik, pedig tőle függetlenül «ad az Evangélium szabadságot a hitre és jogot az ítéletmondásra». «Te csak a saját dalodat akarod hallani — mondta neki Ickels amer.[35]

Münzer Tamás ment a legmesszebb excentrikus rajongásában. Az egykori katholikus pap 1523 húsvétja óta Allstedtben, Eisleben mellett működött, mint újhitű, felsőbb szellem által megihletett prédikátor. Az ő célja az volt, hogy az istenteleneket erőszakkal írtsák ki, a jókat pedig egy kommunisztikus államban egyesítsék. Hogy kész volt a tettlegességre, azt bizonyítja az, hogy az Eisleben mellett fekvő Malderbach búcsújáró kápolnáját egy határtalanul felizgatott tömeg élén lerombolta. A szellemi és szociális felforgatást, melyet meg akart valósítani, egy prédikációban jelentette be. Ez később nyomtatásban is megjelent.

Erre Luther 1524 július utolsó napjaiban kiadta ellene a «Levél a szász hercegekhez a lázadó lélekről» című írást,[36] melyben arra szólítja fel ezeket, hogy «tiltsák meg a garázdálkodást és előzzék meg a lázadást».

Luthernek erre a levelére Münzer nyomtatásban válaszolt. Feleletében, melynek «Védbeszéd» stb. címet adta, azt panaszolta, hogy Luther a herceg-levélben «oly ádázul és utálatosan pukkadozik, mint valami pompás zsarnok». Ő, Münzer, csak a Szentírásból prédikál, nem pedig «Isten ments, a maga elbizakodottságából». Luthert, mert wormsi szerepléséről az a hír terjedt el, hogy

ott bátran viselkedett és más állítólagos nagyszerű tetteiért hazug doktornak és hazudozó Luthernek nevezte.

A rajongók hangos kritikája, mely azt bizonyította, hogy éles szemmel figyelik ellenfelüket, Luthert bizonyos tekintetben megfontoltabbá és életének hibáival szemben mindenesetre elővigyázatosabbá tette. Mindent megtudnak, amit tesz, mondotta, ő csodája lett a világnak. (Spectaculum mundi. I. kor. 4, 9.) Bizonyos mérsékletre tett szert abban, hogy a Szentlélekre, belső hangra és isteni felvilágosításra hivatkozzék. Az úgynevezett külső ige, vagyis az írások tartalma kezdett nagyobb beccsel bírni előtte. A rajongókkal szemben praktikusságra hajló természete szerzett neki előnyt. Meg kell bocsátani neki, hogy nagy fölénnyel kezelte ezeknek ködös tanítását.[37] Bármily zavaros volt is Luther tanítása Isten fogalmáról, a szenvedés és keresztelméletéről, sem ebben, sem pedig a keresztény közösség megalapításában és a szociális kérdésekben nem hajszolt olyan kivihetetlen fantazmagóriákat, mint a rajongók.

Hangsúlyoznunk kell azonban azt, hogy ezek a rajongók éppen az ő úgynevezett reformáló gondolataiból vették elméletük alapját. Hogy messzebb jutottak nála, azt egyrészt az okozta, hogy a logikus következtetést végigvezették, míg Luther — ezt nem akarván — a félúton megállt, másrészt pedig az, hogy az ő tételeit félremagyarázták és önkényesen megtoldották. De bármint áll is a dolog, mégis az ő lelki gyermekei ezek is ; az ő ábrándjainak és rombolásainak gyümölcsei, az ő földjén értek meg. Szomorú büntetés volt számára, hogy egész életén keresztül azért kellett küzdenie, hogy a saját művét megvédje e rajongóktól. Haragja az ellenállás folytán egyre nőtt. Tagadhatatlan az is, hogy fellángolt benne a féltékenység is. «Az én területemre akarnak betörni, az én dicsőségemet akarják elrabolni — mondotta félreérthetetlenül ; — magukhoz akarják ragadni a veze-

tést és kisajátítani, amit én szenvedve és kínlódva tudtam elérni». «Felhasználják és kiélvezik a mi győzelmünket, gúnyolódott, feleségeket vesznek maguknak és elhagynak pápai törvényeket, amikkel ők nem küzdöttek.»[38]

Luther nagy súlyt helyezett arra, hogy a kisdedek-keresztségét a rajongó újrakeresztelők támadásaival szemben is fenntartsa. Amellett nem engedett abból a dőreségből, hogy bár az ember ezt nem tudja megérteni, a kisdedek mégis hittel veszik föl a keresztséget. 1523-ban adta ki a «Német keresztelőkönyvecskét.»[39] Eszerint a régi ritust kell megtartani. A keresztelő háromszor rálehel a gyermekre és az ördögűzést is elvégzi, sót tesz a szájába, füleit nyállal megérinti és szentelt olajjal keni meg a hátát és mellét. Ennyire ment akkoriban az engedékenység terén.

1523-ban és 1524-ben a svájci St. Gallenben és Zürichben erős mozgalom indult meg a kisdedek keresztelése ellen. Ez hatalmas tápot adott a német újrakeresztelők tevékenykedésének, minek leglelkesebb hangadója Grebel Konrád volt. Ő társaival a papi tizedet támadta, a papokat mind halálraszánta, minden vagyont közössé akart tenni és ahol nem tisztelték Isten törvényét, ott mindenütt meg akarta szervezni a szentek községét. A svájci rajongók látszólag épp oly szigorúak és jámborak voltak, mint a németek. Közben azonban itt is, ott is hallani lehetett hangokat, melyek a test emancipációját követelték. Elsősorban az apácáknak akartak engedélyt adni a házasságra.

6. Folytatólagos irodalmi harc. — A házasság szentségének kérdése állandóan foglalkoztatta Luthert. A házaséletet megfosztotta szentségi jellegétől és a közönséges világi dolgok közé alacsonyította le. Új rendet kellett tehát teremtenie, hogy a teljes züllésnek elejét vegye. Emellett pedig a keresztény ember új, szokatlan

szabadságát ezen a téren is meg kellett okadatolni az aggályoskodók előtt.

Egyik beszédét «A házasállapotról» címen[40] már 1519-ben kiadta. Ezt átjavítva újból ki kellett adnia, mert a benne található illetlen fordulatok nagyon hangos panaszra adtak okot. Az új kiadás címe «A házaséletről» volt és 1522-ben jelent meg.[41] Ennek oldalain is elidegenítő szabadossággal és a nála megszokott nyers modorban tárgyalta a szexuális kérdést.[42] Kijelentette, hogy a pápák által kitalált házassági akadályok és tilalmak majd mind elvetendők és kárhoztatandók. Megtámadta a házasság felbonthatatlanságát is, amennyiben bizonyos körülmények között megengedhetőnek tartotta a válást és az új házasságot. Híressé vált az a tétele, hogy amikor a feleség megtagadja a házastársi kötelesség teljesítését, a férj kényszerítheti őt erre : «Te nem akarsz? Akar majd más ; ha feleség vonakodik, akkor jöjjön a szolgáló». Ha a feleség huzamosabb ideig vonakodik eleget tenni férje kívánságának, az engedje őt az ördöghöz szaladni és a felsőbbség jóváhagyásával kössön új házasságot.

Ha emellett a könyv mellett Luther más írásait és kijelentéseit is figyelembe vesszük, akkor látjuk, hogy mennyire meglazította a házasság kötelékeit. Bebel Ágoston igazat mond, amikor azt írja : «A házasságra vonatkozólag csodálatosan radikális nézeteket fejteget». A «Szent Pál korinthusi levelének hetedik fejezete» című írása is ebbe a kategóriába tartozik; ez 1523-ban jelent meg. (I. Cap. 7.)[43] Némelyik helyén már botrányosan szabados nyelv jellemzi ezt a könyvét.

Az illem határát átlépő stílus, ebben az irányban igazán valóságos zabolátlanság az egyik főhibája Luthernek. Az a törekvés ragadta erre, hogy túlságosan a nép nyelvén beszéljen és semmi esetre sem az, hogy örömét találta a szexuális kérdéseknek sikamlós módon való tárgyalásában. Alig-alig vádolhatják azzal, hogy durva

kifejezéseivel az érzékeket akarta volna ingerelni. Igen gyakran mozgott, különösen ellenfeleivel szemben használt erős kifejezéseivel, a test éppen nem nemes működéseinek területén. Szívesen dobott ellenfelei arcába közönséges trágyát, melyet előbb szinte élvezettel kavargatott fel, hogy minél bűzösebb legyen. Ebből a szempontból nem találni senkit, aki őt felülmulná sem ezekben az években, sem a következő, úgynevezett gorombakorban, sőt még a középkor valóban nem finom idejében sem. E téren szinte óriás gyanánt hat azokban a műveiben is, melyeket idáig már letárgyaltunk. Később pedig csodálatos méreteket öltött ez a készsége. Tehát csak nagyon kevéssé mentheti őt még korának finomságot nélkülöző beszédmódja is. Kortársait, sőt még barátait is megbotránkoztatták azok a szennyes kifejezések, melyekkel nemcsak elvakult haragjában, hanem gyakran csupa tréfából és gúnyból árasztotta el ellenfeleit.[44]

A teológiában jártas VIII. Henrik angol király 1521-ben «A hét szentség védelme» című könyvében erős hangon támadta meg Luthert, az eretneket; ezért a pápa a katholikus hit védője címmel tisztelte meg. Luther 1523-ban latin és német nyelven felelt erre a «Válasz VIII. Henrik angol király könyvére» című írással.[45] Ez a könyv ugyancsak bőven ontja a királyra a támadásokat. Ismét «le akarja álcázni» benne «a római kéjnő szégyenét»; a király «kéjnői homloka» túlságosan szemtelen, mert a «római bíboros kéjnőt, a paráznaság részeg anyját» védelmezi. Ez a bolond, a disznó és szamár hányása, mondja többek között, testének trágyáját akarja rákenni az én mennyei királyom koronájának dicsőségére, pedig őrá magára kell e szemetet hajítani, erre a hazug gazfickóra és farsangi bolondra, erre az őrült szörnyszülöttre.

Ezekben az években megjelent írásai közül fel kell említeni latin könyvecskéjét, melyet «A fölfegyverzett férfi, Cochläus ellen» címen adott ki. Ezt a harcos férfit

nevetségessé akarta tenni azért, mert az ő wormsi szereplésére írt és a szentségeket védelmezte.[46] Cochläus, ki ügyes vitázó volt, nem kevésbbé borsos című könyvvel válaszolt «A wittenbergi csuhás minotaurus ellen» című művében;[47] komolyan, de nem szerencsésen játsza ki Luther ellen a freibergi szörnyszülött borjút, melyről azt állítja, hogy az nem a szerzeteseket, hanem magát Luthert akarja szimbolizálni.

Benno meisseni püspök szenttéavatása ellen 1524-ben írta az «Az új bálvány és régi ördög ellen, kit Meissenben akarnak felállítani» című munkáját.[48] Ezzel a könyvvel akarta tönkretenni azt a jó hatást, amit a György szász herceg által megindított mozgalom tett a katholikusokra. Ennek a mozgalomnak a célja az volt, hogy az agg korban elhunyt Benno meisseni püspököt Róma avassa szentté és emelje Szászország patronusává.

Ebben az időben kezdett arra gondolni, hogy hívei számát a zsidósággal szaporítsa. Fantasztikus beképzeltségében jeleket vélt fölfedezni arra vonatkozólag, hogy a zsidó faj vonzódik hozzá és tanaihoz és hajlandó lesz csatlakozni az új valláshoz. Milyen nyereség és mily dicsőség lenne Izrael népét megnyerni az igazi evangéliumnak! Ebből a gondolatból született meg 1523-ban művecskéje, a «Krisztus született zsidó».[49] Arra az ígéretre építette e mű gondolatmenetét, hogy a világ végén a zsidóság meg fog térni. «Adja Isten, hogy oly közel legyen ez az idő, amint mi kívánjuk.» Ez a heves vágya azonban nem gyakorolt valami nagy hatást a zsidóságra. Csalódása természetesen a nála megszokott módon az ellenkező végletbe hajtotta és rövidesen a leghallatlanabb támadásokat intézte a zsidók ellen.

Működésének idegromboló sokoldalúsága között arra is talált időt, hogy szociális irányú munkákat írjon. 1519-ben megjelent rövidebb írását, melyet az uzsora ellen adott ki és 1520-ban írt hasonló tárgyú nagyobb

beszédét 1524-ben «A kereskedés és uzsora» című mű megjelenése követte.[50] Az uzsoráról szóló írásai, melyekhez 1540-ben még egy másik hasonló tartalmú mű is csatlakozott, bizonyították, mily élénk érdeklődést tanusított a korában fellendülő kereskedelem morális vonatkozásai iránt. «A kereskedés és uzsorában» megtiltotta a kamatszedést. «Aki pedig kölcsönöz, hogy jobbat vagy többet kapjon vissza, az nyilvános és átkozott uzsorás.» Különben ez a munkája nem szűkölködik érdekes gondolatok nélkül és bepillantást enged az akkori kereskedelmi életbe.

Utóbbi időben nagy hírre tett szert az iskolák érdekében írt «Németország összes városainak tanácsaihoz, hogy keresztény iskolákat alapítsanak és tartsanak fönn» hosszú című munkája.[51] Ebben a hangsúly a mű tartalma szerint a cím keresztény szaván volt. Az adott okot a megírására, hogy észrevette, hogy az iskoláknak a vallási villongás következtében való visszafejlődése milyen kárt okoz az ő működésének. Célja saját kijelentése szerint az volt, hogy keresztény, vagyis újhitű iskolák alapításával biztosítsa az új evangélium terjesztéséhez szükséges egyházi és világi erők utánpótlását. Ezeken a lapokon a tanításra vonatkozó sok jó gondolat mellett otromba támadásokat olvashatunk a katholikus iskolák ellen, melyeken a fejlődés nevében vérző sebet akart ütni e művével.

Hogy az Egyházat támadó szűk látókörből még ilyen kultúrális kérdéseknek, mint a kereskedelem és iskola, tárgyalásánál sem tudott kilépni, az nála a legtermészetesebb dolog,

Irodalmi működése alatt azonban a Szentírással foglalkozott a legszívesebben. A német nyelvű kiadás minden egyes könyve elé előszót írt, melyben kifejtette a maga álláspontját a bibliamagyarázat és az egész teológia terén. Ebből a szempontból legjelentőségteljesebb a

római levélhez írt előszava; ez mintegy vázlata az ő evangélikus hittanának. Megálkapította benne, persze tévesen, hogy a rómaiakhoz írt levél elítéli «az emberi törvények és rendeletek összes kelevényeit és férgeit, melyek most az egész világot megfojtják» és az egyedül üdvözítő hitet tanítja.[50] Az Újszövetséghez írt általános előszó szintén figyelmet érdemlő. A vége felé azt hangsúlyozta, hogy az Újszövetség könyvei közül azok a legjobbak, amelyek azt hirdetik, hogy «mint adja aKrisztusban való hit az életet, az igazságosságot és az üdvösséget». «Szent János Evangéliuma és első levele, szent Pál levelei, különösen a rómaiakhoz, galatákhoz és ephesusiakhoz írt levelek és szent Péter első levele. Ezek azok a könyvek, melyek Krisztust mutatják meg neked.» «Messze fölülmúlják a három Evangéliumot: a Mátyásét, Márkét és Lukácsét.» «Hozzájuk képest szent Jakab apostol levele csak jó szalmalevél, mert hiszen semmi evangéliumi jelleg sincs benne.»

Általában így bírálta a Szentírás könyveit; mindig a maga teljesen szubjektív, önkényes módján. A szent könyvek értékét mindig a saját tanával mérte. A Szentírás Istentől inspirált könyveinek rég megállapított és mindig tisztelt kánoni jegyzékét azzal a szabadsággal mellőzte, mely minden bizonyosságot tönkretett. A kánon a szent hagyomány kezességére támaszkodott és az Egyház által lett jóváhagyva. Luther ezzel szemben a vallási érzést, vagy talán jobban mondva, hangulatot tette bíróvá arra vonatkozólag, hogy mely könyvek tartoznak a Bibliához, melyek kétségesek és melyek elvetendők. A tulajdonképeni inspiráció tana is veszélyben forgott nála. Nem tudott arról a különleges isteni tevékenységről, mely a szent könyvek íróját írás közben felvilágosítja, bár a Bibliát a szerzők általános istenküldötti hivatásánál fogva Isten szavának tartotta. Közismert, hogy az ősorthodox lutheranizmus idején

a Szentírást magyarázók a másik végletbe estek és az úgynevezett verbálinspirációt tanították, mely szerint minden egyes szót maga az Isten diktált az íróknak. A katholikus vélemény mindig megmaradt a helyes középúton.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a Bibliának azon részeit, melyeket megtartott, teljesen a mult idők hagyományaiból vette át. Itt tehát kivételesen és a kényszer hatása alatt elismerte a hagyomány jogosságát. Jóllehet, máskülönben a hagyomány ellen küzdött, ebben a vonatkozásban mégis a hagyomány lett a vezetője és kezese, bár ezt sohasem vallotta be. Harnack Adolf egyik kifejezése szerint Luther a Bibliára vonatkozó felfogásában «flagrans ellentmondásokba» keveredett, különösen azáltal, hogy módszerével, mellyel a Biblia könyveit bírálta, «az írott ige külső tekintélyét letörte».[51] A felelősség ezért arra a Lutherre hárul, ki másrészről a Szentírást állítja oda kizárólagos hitforrás gyanánt.

Ha még megfigyeljük sokszor előítéletekkel telt és önkényes magyarázatait is, akkor még jobban kitűnik művének zavaros és zavaró volta. Elmélete és gyakorlata üti ki kezéből egyetlen fegyverét.

A szent bizonyítékok közt tanusított tévelygése bizonyítja be legjobban a gondolkodó ember előtt, mily szükség van a csalatkozhatatlan Egyházra, a Szentírás Istentől megbízott őrzőjére és autentikus magyarázójára. Az Egyháztól elrabolván a vezetést és saját rendszerének egyéni szisztémáját követvén, Luther arra az útra tért, mely a szabad, a kinyilatkoztatástól mentes és éppen ezért biztos alappal sem rendelkező kereszténységhez vezetett.

7. A FELSZABADÍTOTT KERESZTÉNYSÉG ÉS A SZABADSÁGÁTÓL MEGFOSZTOTT AKARAT. Miközben Luther az 1520-tól körülbelül 1525-ig terjedő időszak alatt mindinkább közeledett a kötelező dogma és hitszabály nélküli

szabad kereszténységhez,[52] akarata ellenére is távolodott a keresztény vallás normáitól. Valódi keresztény gyanánt akart feltünni, de egyéni szisztémájának egész szövedéke máskép mutatja be őt. Minthogy következtetéseit nem vezette le végig, hanem a félúton megállt, rendszere, bár ezt sohasem ismerte be, odasodorta, hogy lassan minden pozitív alapot feladjon. Máskép ugyanis lehetetlen megítélni fejtegetéseit, melyeket oly gyakran befolyásolt a szenvedély és melyekből annyiszor csillant ki a szónokiasság. Nem ritkán olyan szabadságot hirdettek ezek a fejtegetések, melyek sehogy sem egyeztethetők össze az igazi kereszténységgel. Ez a jelenség valószínűleg összefügg az őt kezdetben lelkesítő forradalmi szellemmel. Természete egyáltalában nem volt mérsékletre teremtve. A munka lázában nem mérlegelte a szavakat. Kétkedésre és kritikára hajló lelkét a világ színpadán elért nagy sikere újabb kétkedésekbe és kritizálásba vitte.

A pozitívumra vonatkozó reakció a rajongó szekták megerősödése következtében kezdődött lelkében. A helyett, hogy a belső felvilágosítást és a lélek izlését tette volna zsinórmértékké, most végre a hitszabályt tolta előtérbe és a jócselekedeteknek is kezdett nagyobb jelentőséget tulajdonítani. Midőn észrevette a széthullást és romboló hatását azon prédikációinak, melyekkel a keresztény embert akarta felszabadítani a törvények alól, kénytelen volt a büntetéstől való félelem ellen vívott harcát lassan-lassan feladni. Midőn pedig a parasztháború hozzákezdett a szociális és erkölcsi rend kiirtásához, mind erősebben kezdett a pozitívum felé fordulni, vagy, mint mondották, a szabad evangéliumtól a protestantizmus, mégpedig az állami protestantizmus törvénycsarnokához fordult.

Később is kicsendült eszméi közül a szabadság és az intellektuális függetlenség hangja; rendszerének alap-

hibáját nem lehetett kiirtani; csak az ő izgatott mentalitásához kellett érnie a támadásnak és már előtört a szabadsághirdető Luther.

Luther, igaz, hogy nem mérlegelvén mindig szavainak súlyát, a pápaság törvényeivel szemben vívott harcában a tökéletes anarchiát hirdette. A modern, balrahajló protestantizmusnak ez az úgynevezett szabadság mindenesetre rokonszenves. Az újabbkor protestáns teológusának felszólítására vonatkozólag, hogy vissza kell térni Luther szabadságtól átitatott tavaszához, igen jellemző és figyelemreméltó Paulsen Frigyes protestáns filozófus és történetíró megjegyzése: «Az alap, hogy a hitet semmiféle földi tekintély nem írhatja elő az embernek, anarchista».

Luther szabadsága hirdetése közben egy szabadságot mégis tagadott: az akaratét. Az Isten mindenhatóságának és egyedülműködésének, valamint annak, amit ő kegyelemnek nevezett, azt a hatást tulajdonította, hogy az erkölcsi és érdemszerző cselekedetek terén az ember szabadsága elpusztult. Luthernél az Isten az üdvösségre vonatkozó dolgokban úgy kezeli az embert, mint valami göröngyöt; mint valami állaton — mondotta a nagy felszabadító — úgy lovagol az emberen az Isten vagy az ördög.

Erasmus 1523-ban elhatározta, hogy megtámadja Luther tarthatatlan és romboló szabadságtanát.[53] Luther 1524 tavaszán hallotta meg, hogy eddigi támogatója ellene akar fordulni. Áprilisban tehát sajátságos levelet küldött Baselbe Erasmusnak, melyben először ugyan azt írja, hogy nincs mitől félnie még akkor sem, ha minden erejével is megtámadja őt, később azonban, hízelgően feldícsérve ellenfele tulajdonságait és szolgálatait, arra kéri: «Ne írj ellenem, ne szaporítsd ellenfeleim számát és erőit, különösen ne adj ki könyvet ellenem, amint én sem fogom ezt ellened megtenni».

Még 1524-ben megjelent Baselben a humanista fejedelem félve-félt latin nyelvű műve «De libero arbitrio diatribe» (A szabadakaratról szóló tanulmány) címen. Ez diadalmas kipellengérezése a szabadakaratot tagadó hitnek; kipellengérezése a maga teljes tarthatatlanságában és meztelenségében. A tudós író a legnagyobb, sokszor aggályos tartózkodással írta meg e művét, melyben éppoly pompásak a cáfolatok, melyekkel kimutatja, hogy a Luther által felhasznált bibliai helyek nem bizonyítják az akarat megkötöttségét, mint amily pompásan használta föl a szent szöveget a szabadakarat bebizonyítására.

A katholikusok nagy örömmel fogadták e művet. György herceg írásban fejezte ki háláját a szerző előtt. Luther környezetében is visszhangra talált a munka. Capito Farkas már régebben küzdött az akarat szolgasága ellen. Mosellanus Péter (Schade) Lipcsében oly nyiltan beszélt Luther e tétele és a pokolra szóló predesztináció ellen, hogy Wittenberget aggódva figyelmeztették rá. Agricola Györgyöt, a tudós természetbúvárt, ki eleinte tisztelte Luthert, épp az akaratszabadság megtámadása hangolta a vallásalapító ellen. Melanchthon, kinek, bár egyidőben egyetértett vele, később mégis kellemetlen volt ez a tan, megköszönte Erasmusnak a mérsékletet, amellyel könyvét megírta s amiért ő maga is küzdött. Bizonyos főtételekben mind jobban meggyőződött Erasmus igazáról és ellenzője lett a determinizmusnak.

XI. 1525, A VIHAROS ÉV ÉS AZ ESKÜVŐ.

Az 1525. évet több okból is viharos esztendőnek kell nevezni. Elsősorban a borzalmas parasztháború nyomta rá ezt a bélyeget. Azután Luthernek harcolnia kellett a mindjobban serénykedő újrakeresztelők és rajongók ellen, küzdenie kellett a katholicizmus köreiből kikerülő ügyes ellenfelekkel és védekeznie Erasmus nagysikerű könyve ellen, mely a szabadkaratról szólt. Ez ellen írta meg az 1525-ik forrongó évben a «Szolgaságra jutott akarat» című művét.

1. LUTHER ÉS A PARASZTHÁBORÚ. — Allstadtban Münzer Tamás, Orlamündében pedig Karlstadt működött 1524-ben. Ezek alaposan fellázították a thüringiai népet. Luther a szász választófejedelmi udvar megbízásából a nyugtalankodó vidékre utazott. Jenában, a Fekete Medvében eredmény nélkül tárgyalt Karlstadttal, innét Orlamündébe ment, de, mint maga írta, örült, hogy innét «kövekkel és sárral meghajigálva nem dobták ki».[1] Ennek következménye volt Karlstadtnak föntebb már említett számüzetése. Ez azonban nemsokára Rothenburg a. d. Tauberben űzte tovább garázdálkodásait. Münzer a nagyiparú fővárosban, Mühlhausenben izgatott, hol az evangélikus prédikátorok már meglehetős forrongást idéztek elő. Nemsokára fel is lázadt a fölfegyverzett tömeg; Münzernek szöknie kellett Szászországból. Romboló tanait ezután Délnémetországban hirdette, hol a zürichi újrakeresztelőkkel is érintkezésbe lépett.

Általános volt a meggyőződés mind a városiak, mind

a parasztok között, hogy még 1524-ben nagy forradalom fog kitörni a fejedelmek és papok ellen. A békétlen és félrevezetett hitű parasztságra támaszkodott az a véres lázadás, melyet a fanatikus Münzer, «minden istentelenekkel szemben Gedeon kardjával fölfegyverzett szolgája Istennek», hirdetett prédikációiban.

A parasztság a középkor elején gyakran lázadt fel a felsőbbség ellen, részint azért, hogy megszabaduljon a ránehezedő súlyos terhektől, részint pedig a kor zavargást szító és újdonságot hajhászó szociális eszméi következtében. Most azonban a lázadások impulzusát a nép közt nagyon elterjedt luteránus gondolatok és jelszavak adták meg. Amily történelmi tévedés lenne Luther művére hárítani a véres mozgalom egész felelősségét, éppoly hiba volna azt állítani, hogy az új vallás eszméinek és prédikátorainak csak nagyon kis részük volt a zavargásokban. A főszerepet igenis az evangélikus szabadságteória játszotta.

A lázadó parasztok nemcsak követelték az egyházi és világi katholikus uraktól és fejedelmektől, hogy engedjék meg a szabad vallásváltoztatást vagy legalább kobozzák el az egyházi birtokokat és a papi előjogokat, hanem követelték ezt az úgynevezett evangélikus szabadság nevében.

Hányszor lázított maga Luther is arra, hogy az Antichristus templomait, kolostorait és püspökségeit «zavarják szét»; láttuk ezt már idáig is és még később is fogjuk látni. Ha ezt a felsőbbség által akarta megtétetni, természetes, hogy a parasztok a kezdeményezéssel a felsőbbséget vádolták. Az elüljáróság megemlítése nélkül is gyakran szólította fel támadó beszédeiben a népet ilyennemű zavargásra. A parasztok tehát most elérkezettnek látták az időt arra, hogy kövessék szavait.

A tűz 1524 augusztusában a déli Schwarzwaldban, különösen Waldshut mellett kezdett pislogni. 1525 elején aztán Kempten hercegapát területén lobbant lángra. Az

itt elért eredményektől vérszemet kapva Németország majdnem egész délnyugati részén, a Bódeni-tóig és a Felsőrajnáig terjedő vidéken felkelt a nép. A parasztok megostromolták és felégették a várakat és kolostorokat, kifosztották a templomokat. A papok és nemesek borzalmas bántalmazásoknak voltak kitéve. Svábországból rövidesen Odenwaldra és a frankvidékre terjedt át a baj. Magán a frankvidéken 200 kolostor és vár esett áldozatul.

Közben Münzer Tamás a mühlhauseni népet is rávette a forradalomban való részvételre és a városokat, mint Erfurtot, Nordhausent és Eisenachot is belekapcsolta a zavargásokba. Az ő forradalma határozottan a kommunizmus és vallási fanatizmus jegyében folyt le. Ő maga sokkal borzalmasabb dolgokat vitt végbe, mint a többiek. De nemsokára elérte sorsa. Hesseni Fülöp, János választófejedelem, György és Henrik szász hercegek 1525 május 15-én döntő győzelmet arattak csapatai felett Frankenhausen mellett. Háromszáz foglyot végeztek ki, kik között ott volt Münzer is. Cochläus és Fülöp őrgróf hiradása szerint halála előtt töredelmesen megbánt mindent és a katholikus egyház szertartásai szerint vette föl az utolsó szentségeket.

A nagy forradalmat letörték és Németország megszabadult a teljes pusztulás veszélyétől. A parasztság helyzete nyomasztóbb lett, mint azelőtt volt, mert a fejedelmek hatalma megnövekedett.

Minket azonban inkább az érdekel, hogy milyen magatartást tanusított Luther a parasztháború alatt?

Még mielőtt kitört volna a forradalom, kiadta a «Figyelmeztetés a békére» című művét.[2] A parasztság felszólította őt, hogy az evangélium szellemében nyilatkozzék Hubmaier lázító «Tizenkét tételéről.» Ennek a felszólításnak tett eleget ezeken a lapokon, melyeken egyik-másik tétel igazságos voltát elismerte és arra törekedett, hogy békét és nyugalmat teremtsen. Közben azonban olyan

erős kifejezésekkel tárgyalta a feljebbvalók «embernyuzásait és kincseit» és úgy beszélt a fejedelmek ellen, «kiknek nyakára kard való» és kiknek «elbizakodottsága ki fogja törni a nyakukat», hogy ezáltal még csak növelte a lázadási kedvet. Többek között azt írta, hogyha az urak és fejedelmek «megtiltják az evangélium hirdetését és elviselhetetlen terheket raknak a népre, akkor mindenesetre megérdemlik, hogy Isten letaszítsa őket trónjukról».

Már Mansfeld vidékére és Thüringiába is átcsapott a forradalom, mikor április végén és május elején Eislebenből a veszélyeztetett vidékre utazott és prédikációkkal akarta, persze eredmény nélkül, legyűrni a lázadást. Utazásáról borzasztó veszélyek emléke maradt meg benne, melyek evangéliumát, sőt életét is fenyegették. Erről az útjáról írta Rühel János dr.-nak, hogy «ahány paraszt csak van, az mind rabló és gyilkos».[3] Május 6-án már ismét Wittenbergben volt Luther.

Alig érkezett haza, máris kiadta a híressé vált «A gyilkos és rabló paraszthordák ellen» című rövid röpiratát. Ez az elképzelhető legerősebb hadüzenet a felkelők ellen; égő szenvedéllyel megírt felszólítás a fejedelemhez, hogy a legkegyetlenebb erőszakkal fojtsák saját vérébe a forradalmat. A lázadók «rabolnak és dühöngenek és úgy tesznek, mint a veszett kutyák». «Azért szét kell őket szórni, megfojtani és leszúrni titokban vagy nyiltan, amint a veszett kutyát is agyon kell ütni.» Most, írta, a fejedelem vérontással jobban rászolgál a mennyországra, mint az imával. Nem akarja megakadályozni, hogy a fejedelmek «a jog és jóváhagyás előzetes kikérése nélkül» is közbelépjenek, bár az evangélikus felsőbbséghez kellene fordulni az ilyen kéréssel. Csak azok számára volt mentő szava, kik akaratuk ellenére, kényszer hatása alatt keveredtek a fölkelők közé. Ezt azonban mindjárt elnyomta éleshangú felszólítása: «fojtsa meg őket, aki tudja» stb.

Gondolkozásának túlfeszítettsége megnyilvánult abban a reszketésben is, amellyel rámutatott a világ végére, mitől állandóan félt. Isten talán azt akarja — mondotta — hogy «az utolsó nap előjeleként a világot vad, sivár halommá változtassa».

Mikor a fejedelmek győzelme és Münzer kivégzése elcsitította benne a sivár halomtól való félelmet, május közepén «Rettenetes történet és Isten ítélete Münzer Tamás fölött» címen röpiratot adott ki Münzer haláláról. Megcáfolta ebben a rajongónak prófétai hivatását és megvédte a maga evangéliumát. A röpirat a rajongók sorában található ellenfeleinek visszariasztására készült. A győzők kegyetlenségéről elterjedt hírek alapján a fejedelmeket is figyelmeztette ebben a brosúrában, hogy «a foglyokkal és az önként meghódolókkal szemben gyakoroljanak irgalmat». Ez a figyelmeztetés azonban nem volt eléggé erőteljes. Sok más emberrel együtt Rühel mansfeldi tanácsosra is rossz hatást tett, hogy Luther oly vadul követelte a büntetést. «Az ön jóakarói közül sokan találják különösnek», írta ez neki május 26-án, «hogy ön az elnyomást minden irgalom nélkül rábízta a zsarnokokra . . . Szükséges lenne, hogy ön ezt az idők folyamán mentegesse.» Mások azt vetették Luther szemére, hogy a fejedelmek szolgájává süllyed, mert ezeknek vérengzését jóváhagyja és követeli. Ismét mások elfordultak tőle és mint Luther panaszolta, most el akartak felejteni minden jót, amit ő hozott a világnak. A «Gyilkos parasztok ellen» készült borzalmas írás szerzője azonban igazi Luther-féle daccal bizonyította a maga igazát: «Az ördög szállta meg Münzert és hordáját»; «ahol a parasztokban ilyen lélek lakik, ott végső ideje, hogy megfojtsák őket, mint a veszett kutyákat». Ezt hozta fel mentségére Rühel tanácsos előtt.

Hanem azért még sem volt oly közömbös előtte a hangulat, mely ellene támadt. Rövidesen kiadta «A parasz-

tok ellen írt kemény könyvecskére vonatkozó körlevél» című írását. Ebben meg akart felelni minden «bölcsecskének, aki most őt akarja kioktatni, hogy hogyan írjon».

A későbbi években mondta egy alkalommal: «A forradalom alatt én, Luther Márton, vertem agyon minden parasztot, mert én mondtam, hogy agyon kell őket ütni, a vérük rajtam szárad. De én az Úristenre dobom ezt a vért; ő parancsolta meg nekem, hogy beszéljek». Ezeknél a rettenetes emlékezéseknél, maga előtt is csak azzal a hiedelmével tudta igazolni magát, hogy ő nem más, mint eszköz Isten kezében.

Katholikus részről a forradalom végén tanusított kegyetlensége miatt elhangzott panaszok mellett még azzal is nyiltan vádolták, hogy vallásrombolásával és lázító prédikátoraival ő okozta a háború rémségeit. Ezt írták ellene könyveikben Cochläus és Emser; ezt vetette szemére korának éles megfigyelője, Erasmus; ezen a véleményen volt korábbi jóakarója, Zazius Ulrik, a jogtudós. Egy Mainzban megjelent Luther-ellenes vitairat szerzője ezeket mondta neki: «Nyilvános írásokban lázítottál arra, hogy az emberek minden fegyverrel támadják meg a pápát és a kardinálisokat és hogy mossák meg kezüket a vérükben... Te Isten kedves gyermekeinek és jó keresztényeknek nevezted azokat, kik odáig akarták vinni a dolgot, hogy a püspökségeket feldúlják és a püspökök hadseregét kiirtsák... Te gyilkosok vermének mondtad a kolostorokat és arra lázítottál, hogy ezeket pusztítsák el».[4] Más kortársai szeme elé állították a különbséget, mely azok között a beszédei és írásai között található, melyek a fölkelés elején helyeselték a parasztok törekvéseit és azok között, melyek akkor jelentek meg, mikor azt hitte, hogy az orkán evangéliumát és a saját helyzetét veszélyezteti; a vád, hogy a fejedelmek lakája lett, nem is olyan alaptalan.

Igazán vallásos érdek és egyúttal politikai kényszer

idézte elő 1525 július 19-én a dessaui katholikus szövetséget, mely Északnémetországban a régensburgi katholikus szövetséget utánozta. György szász herceg, ki az új szövetség lelke volt, azt mondta az egyesülés céljáról, hogy az nem más, mint «a forradalom gyökerének, az átkozott lutheránus szektának kiirtása», mert a lutheránizmus kiirtása nélkül a forradalmat «sem lehet teljesen elfojtani». 1525 karácsonyán Lipcsében elhatározták a szövetség fejedelmi tagjai, hogy felszólítják a császárt, szerezzen érvényt a wormsi határozatoknak.

Ugyanebben az évben, november 15-én a katholikus papság is abból a célból jött össze Mainzban, hogy a császárt visszahívják Németországba. Mikor a mainzi erőshangú döntések Luther tudomására jutottak, az új választófejedelem felszólítására szokatlanul heves írásban támadta meg őket. Ezt az írást azonban, mivel György herceg a választófejedelemnél közbelépett, nem adta ki.

A katholikus állásfoglalás ellen a lutherbarát fejedelmek is szövetséget alkottak. Azt a felszólítást, hogy okulva a parasztháború tapasztalatain, mint győzők az esetleges újabb forradalmak leküzdésére csatlakozzanak a többi győztes fejedelmekhez, visszautasították. Oly keveset tanultak az átélt veszélyekből, hogy az erők egyesítése helyett inkább a szakítást választották.

A viszályra maga Luther adott sajnálatos példát magatartásával, melyet a parasztok ellen tanusított. Ezt a társadalmi osztályt megvetéssel és gyűlölködő hangon támadta tovább is. Viszont a parasztok is teljes egykedvűséget és nyilt gyűlöletet tanusítottak vele és evangéliumával szemben. Luther népszerűsége nagyon megfogyatkozott az igazi nép előtt, ennek következtében még azzal sem tudta nyomott hangulatát elűzni, hogy folyton sértegette őket.

Luther nagyon szerette volna a már eddig is melléje

állott fejedelmek és főurak körét a hatalmasok nagyobb számával bővíteni. Ezért kétes bátorsággal levélben szólította föl csatlakozásra Henrik angol királyt, kit nemrég még gyalázatos sértegetésekkel halmozott el. A királytól nagyon megalázó választ kapott.[5]

Még magához, György szász herceghez is írt levelet, hogy ezt a fejedelmet, ki legserényebben küzdött ellene, «figyelmeztesse, hogy álljon az Isten szava mellé». 1525 december 22-én a legalázatosabb hangon írta neki azt, hogy ne higyjen az őt körülvevő hízelkedő és képmutató embereknek, hanem hagyjon föl tanának kegyetlen üldözésével, mert erről a tanról Luther «biztosan tudja, hogy Isten igéje». Nem «egyforma dolog Münzer ellen vagy Luther ellen küzdeni», ezt az ő imájának hatása bizonyíthatja be a herceg előtt, ha, ne adja Isten, erre kerülne a sor. «Én magamat és az én imámat még az ördögnél is erősebbnek tartom és ha ez nem úgy lenne, már régen máskép állna Luther ügye; hogy lehet az, hogy Istennek nagy csodáját, melyet velem tett, sem nem látják, sem észre nem veszik.»[6]

Már néhány nap mulva kezében volt a herceg válasza, melyből alaposan megérthette, milyen hatást tett külsőleg alázatos, de mégis öntelt levele.[7] Többek között ilyeneket olvashatott: a próféták «mind nagyon illedelmes, igaz és jámbor emberek voltak», ő azonban hitehagyott, kit apostaták vesznek körül. Ő, a herceg, mindig hű marad az Egyházhoz, az igazság sziklájához «A te eredményeid iszonyatot és utálatot váltanak ki belőlünk tanaiddal és evangéliumoddal szemben.» «Követtek-e el Istennek szentelt személyek valaha is több szentségtörést, mint a te evangéliumod hatása alatt?» «Mikor volt több szökött szerzetes és apáca, mint amennyi most van Wittenbergben?» «Mikor volt több házasságtörés, mint amióta te azt írtad: ha a feleség nem tud férjétől teherbe jönni, menjen más férfihez és hozzon

gyümölcsöt, kit a férj köteles eltartani.»[8] A levél végén rátért Luther házasságára is, melyet nem régen kötött meg a kiugrott apácával. Azt ajánlotta neki, hogy boruljon Krisztus lábai elé, «akkor megszabadul a szerzetes az apácától». Figyelmeztette őt az ítélő Istenre, «kinek mind a ketten esküvel fogadtátok meg», hogy tartózkodni fogtok a tisztátalanságtól.

2. LUTHER HÁZASSÁGA AZ APÁCÁVAL. — A viharos év Luther lelki életében is nagy viharokat jelentett. A megrázkódtatásokat, melybe a hozzá közelálló parasztháború szomorú tapasztalatai rántották őt, már említettük. Ehhez járult az új vallás elterjesztésével összefüggő, szinte emberfeletti munkálkodás, a sok gond, amit művének fenntartásáért kellett elszenvednie és a megsokasodott kísértések, melyeket az ördögnek tulajdonított.

Melanchthont is gyötörte, sőt a sír szélére vitte a gond és az álmatlanság. Amit azonban Luther szenvedett a gondok következtében, azt egyetlen barátja sem élte át. 1525-ben írt levelei, különösen azok, melyeket Spalatinnak küldött, szomorú képet adnak fájdalomteljes küzködéséről. Búskomorság és szomorúság társult az étvágytalansággal, hogy leküzdje őt.

Különös betegség látogatta meg 1523-ban. Láz és álmatlanság gyötörte. Már valamivel javult az állapota, mikor ápolója, Eberlin, a volt franciskánus barát, részletes információ alapján tanácsot kért barátjától, Rychard Farkas ulmi orvostól, ki Luthert személyesen ismerte. A betegségről szóló leírás nincs meg, az orvos latin válaszát azonban, melyet Magenbuch wittenbergi orvosnövendék nevére címezett, Kolde Tódor, protestáns történetíró, nyilvánosságra hozta. Elsősorban azt tanácsolta, hogy az új Illés álmatlanságának kell végétvetni. A furcsa orvosságok, melyeket ajánl, érdekes bepillantást vetnek az orvosi tudomány által akkoriban használt gyógyszerek tömegébe. Az álmatlanság ellen

női tejből és ibolyaolajból készült keverékkel kell homlokát borogatni. Ha pedig a franciabetegség még így is akadályozná az alvást, erre sáfránnyal és borpárlattal összefőzött szarvasvelőből és földi gilisztából kell tapaszt készíteni, az majd megenyhíti a «francia-betegség» okozta fájdalmakat és meghozza az álmot. Nagy feltünést keltett a levél nyilvánosságrahozatala alkalmával a francia-betegségről szóló rész. A malum Franciae ugyanis a syphilis, a vérbaj. Egyetlen más forrás sem említi, hogy Luther ebben a betegségben szenvedett. Az ellenben bizonyos, hogy ebben az időben járványszerűen terjedt el ez a baj, mely Francia- és Olaszországból indult ki. Már akkor is tapasztalatból tudták, hogy nincs épen sexuális érintkezésre szükség ahhoz, hogy valaki megkapja ezt a rettenetes betegséget.

Metzsch János városkapitány 1525-ben lelki fájdalmakról panaszkodott Luthernek, ki azt ajánlotta neki, hogy minél gyorsabban nősüljön meg, ez majd meg fogja őt gyógyítani. Ebből lehet következtetni arra, mondja egy protestáns Luther-kutató, hogy «miféle kisértései voltak Luthernek».[9] Biztosan házasságának még függőben levő kérdésére vonatkoztak.

Bár túlon-túl ajánlotta másoknak, még papoknak és szerzeteseknek is, hogy házasodjanak meg, maga sokáig küzdött a nősülés gondolatával. Attól félt, hogy ezáltal saját hírnevét és evangéliumának tekintélyét teszi kockára. Előre látta, hogy ellenfelei arra használnák föl házasságát, hogy még határozottabban és eredményesebben léphessenek fel ellene, Amellett azt is tudta, hogy Frigyes választófejedelem, ki szerette volna külsőleg lehetőség szerint megőrizni a régi helyzetet, nem jószemmel nézte a nős papokat és szerzeteseket. Vagy talán az a morális gondolkozás és lelkiismeretfurdalás tartotta vissza, mely még mindig élt benne és néha hatalmas erővel kínozta s amely abból a korból származott,

mikor a kolostorban ellentéte volt a mostani Luthernek és híven megtartotta szent fogadalmát.

Mások mellett különösen Spalatin és Amsdorf sürgették a házasságát. Bár 1524 november 24-én még azt írta, hogy nem gondol nősülésre,[10] úgy látszik, pár hónappal később más hangulat fogta el őt. Igen jellemző felfogására és lelki világára, hogy ez a hangulat épp a parasztháború legborzalmasabb viharában győzte le őt, azokban a napokban, mikor a legnagyobb lelki megrázkódtatások érték s amikor attól félt, hogy maga halálra, műve pedig pusztulásra van ítélve. Titáni természete reakciót követelt az ördög ellen és ennek a reakciónak minden pokoli hatalom és az egész pápaság bosszantására a házasságnak kellett lennie. 1525 május 4-én Rühel mansfeldi tanácsoshoz írt levelében olvasható megjegyzése, melyet az ő «Katinkájára» és az ördögnek szerzendő haragra vonatkozólag tett, a maga rövidségében is sokat mond. Más, erőteljesen dacos kifejezések is járulnak ehhez ; így többek között az a kijelentése, hogy példája által kell elismernie a világ előtt a házasélet értékét. Szavak ezek, melyeknek az volt a céljuk, hogy úgy saját maga, mint mások előtt elrejtsék azt, hogy tulajdonképen az ima által meg nem zabolázott szenvedélye vitte őt odáig, hogy Istennek tett ünnepélyes fogadalmát megszegje.

Melanchthon tanusága szerint nagyon közel engedte magához a kiugrott apácákat, kik éppen nem voltak az erkölcsösség példaképei. Már említettük, hogy egyrészüket a wittenbergi családoknál helyezte el, más részük azonban Luther kolostorában kapott szállást. Már pedig Luther beszélgetés közben sokkal szabadabb tónust használt, mint írásaiban. Néha igazán illetlen tréfákat engedett meg magának.

Bár házasságát igyekezett misztikus okokkal motiválni, ellenfelei jobban ismerték őt, semhogy hasonló

miszticizmussal tárgyalják e lépését. És ő tudta ezt. Már Wartburgban mondotta, hogy szinte hallja, amint katholikus ellenfelei így beszélnek róla: «Ó, hogy szorítja a barátot a csuha, hogy szeretne nőt venni magának».[10]

A zavaró gondolatokat azonban nagyon hamar legyőzte sajátságos felfogása Isten működéséről. Mikor a mainzi kardinálist felszólította, hogy nősüljön meg, egész nyiltan ezt üzente neki 1525 június 2-án: «Ha az én házasságom ... erősítés lenne erre nézve, akár azonnal is kész volnék rá, hogy példát adjak kegyelmességednek, miután úgyis azon a nézeten vagyok, hogy mielőtt eltávoznám az életből, a házasság kötelékébe lépjek, mely köteléket én úgy tisztelek, hogy azt Isten megköveteli, még ha nem több is, mint jegyesi József-házasság».[11] Azokhoz az apácákhoz pedig, akik szűzességi fogadalmuknak búcsút mondtak, mint már említettük, nyomtatásban intézte a következő felszólítást: «Botrány ide, botrány oda! Szükség törvényt bont és nincs többé botrány». «Ha tiszta akar az ember lenni — volt egy másik mondása — ennek nem szabad cselekedet által történnie, hanem a hit által kell magunkban megújítani Krisztus születését ... A bűn nem tud belém harapni (mordere); a bűn erejének vége van.» «Summa summarum, jótett ide, jótett oda, a tantól és a hittől függ minden.»[12] Katolikus felfogás szerint házassága nemcsak szentségtörés volt, hanem még hozzá érvénytelen is, mert a fogadalma és e fogadalomnak az Egyház részéről való átvétele által lehetetlenné lett téve a házasság szentségének felvétele.

Lelki küzdelméhez a hátteret még mindig a borzalmas parasztlázadás lángja folytán előállott füst sötétítette el. Ezrek lelkét riasztotta meg a győztes fejedelmek véres bosszújáról szóló hír. Ez azonban nem tartotta vissza attól Luthert, hogy esküvőjének színjátékával lépjen

a világ elé ; ellenkezőleg, amint láttuk, éppen a kor rettenetessége érlelte meg lelkében az elhatározást.

Választása az egyik kilépett apácára esett, ami még rettenetesebbé tette lépését a katholikusok előtt. Bora Katalin maga is hevesen kívánta ezt a választást.[13] Más fölajánlott házasság nem kellett neki. Többre vágyott. Azt mondta, hogy vagy Luther, vagy Amsdorf lesz a férje. Női raffinériával fonta be Luthert. Piros-pozsgás arcával nem volt éppen szépségnek mondható ; nagyon okos, ügyes és pergő nyelvű volt. Luther azt mondta később, hogy mindig látta nagyravágyását és azt akarta bizonyítani, hogy nem szerelemből vette el. Úgy látszott, szorgalmas és odaadó háziasszony lesz belőle. Ez a látszat általánosságban valósággá lett. A szállingó pletykák, hogy már előbb is szorosabb viszonyban élt volna Lutherrel, nincsenek bebizonyítva ; valószínűleg csak Luther szabados modora és a meglepetésszerűleg megkötött házasság adott rájuk okot.

Június 13-án este, anélkül, hogy a barátai is tudtak volna róla, szinte elidegenítő gyorsasággal kötötte meg házasságát a lakásán. Csak Bugenhagen, Jonas, Cranach Lukács és felesége és dr. Apel jogtudós voltak jelen. A szertartást valószínűleg Bugenhagen végezte, mint plébános. Az esküvői lakomát június 27-én tartották meg a környék szokása szerint több meghívott jelenlétében.

Gondolkozásmódjára élénk fényt vetnek első levelei, melyeket az esküvő után írt s egyúttal azt is meglátjuk belőlük, milyen hatást váltott ki e lépése. Többek között ezt írta : «E házasság által úgy lealacsonyítottam s oly megvetetté tettem magam, hogy remélem, az összes angyalok nevetni fognak, az összes ördögök pedig sírni».[14] Midőn a jogászok nem akarták elismerni házasságának érvényességét,[15] ismételten csak ilyen okadatolással válaszolt : «Isten akarta így» ; «az Isten váratlanul, míg én

egész másra gondoltam, a házasállapotba taszított.»[16] Bugenhagen kellemetlen nyiltsággal mondta, hogy Luther csunya pletykák hatása alatt, hirtelen lett férjjé. És maga Luther a következő jelentőségteljes szavakkal értesítette Spalatint a házasságáról: «Befogtam azoknak a száját, akik engem Bora Katalinnal megrágalmaztak».[17]

Különben nincs hiánya érvekben, melyeket házasságának igazolására felsorol, sőt a kieszelésükben nagyon találékony. A természet törvényén kívül már bemutattuk Isten akaratára és az alattomos rágalmakra való hivatkozását. Ehhez járul, hogy valószínűnek tartotta, hogy a háborús idő alatt meg fogják ölni és ezért dacolni akart az ördöggel, amiért ez elidegeníti tőle a világot.[18] A világ végének bekövetkezése előtt pápista ellenségeit is bosszantania és ingerelnie kellett, «még veszettebbé és bolondabbá kellett őket tennie». Azután engedelmeskednie kellett édesapjának, ki úgy kívánta valamikor, hogy házasodjék meg. És végül hetedszer (!) meg kellett könyörülnie a szegény, elhagyatott Bora Katalinon, kit később «legszentebb doktorné asszonynak» hívott.[19]

Durvábbnál-durvább, szinte reprodukálhatatlan tréfákkal fűszerezte házasságáról szóló leveleit és a felsorolt indítóokait. Melanchthon azonban azt mondta róla, hogy minden tréfálkozása ellenére is gyászban és nyugtalanságban élt.

Az új pár a wittenbergi ágostonrendi kolostorban lakott. János választófejedelem a szerzetesek egykori házát, melyet Luther annak idején neki ajánlott fel, átadta Luthernek és rokonainak. Bora a szerzetesek celláit kiadta deákoknak, kik náluk kaptak élelmezést is és ennek fejében a szegényes jövedelmet megnövelték. Nem vall valami nagy gyengédségre, hogy az utolsó tányérig mindent használatba vettek, még olyan kegyeletes emléktárgyakat is, mint például szent Erzsébet ivópohara.[20] Mint családatya azonban csakhamar elfelejtette Luther

az új viszonyok között a Melanchthon által emlegetett gyászt és nyugtalanságot.

A pihenés nélküli irodalmi tevékenység is teljesen elterelte egy időre figyelmét a lelkiismeretfurdalásokról.

3. A NAGY MŰ: A RABSZOLGÁVÁ LETT AKARAT. — 1525, a viharos esztendő, Luther polemikus működésében is szokatlanul viharos volt.

A különösen szenvedélyes hangon megírt «A mennyei próféták ellen» című munkáról már volt szó. Ugyanebben az időben hevesen megtámadta VII. Kelemen pápának a jubileumi esztendő alkalmával kiadott két bulláját: Az Antichristus — írta — ismét jön a maga lomha, büdös, hazug, az emberek által rég kigúnyolt búcsúárujával; Németország a végén rosszabb sorsra fog jutni, mint Jeruzsálem.[21] Két sermont adott ki, hogy egyházi szabályokat támadva kijelenthesse, hogy a házasság, a csuha levetése, a húsevés és más hasonlók nem állhatnak a pápa zsarnoksága alatt.[22] 1526 elején jelent meg egy képes gúnyírata «A pápa és tagjai képben és írásban» címen. Ebben felsorakozik egyházi ruhájában mindenféle világi és szerzetespap. A képek alatt gúnyversek állnak, melyeknek célja a klérus meggyalázása. A bevezetésben azt írta Luther, hogy ez a gúny még mind kevés; a pápa kéjnőjével királyok és fejedelmek paráználkodtak és még most paráználkodnak. A Jelenések könyvének megfelelően (17, 1 köv.) nyilvánosságra kell hozni mindent, míg ez a Jezabel nem hever úgy széttaposva, mint az utca sara s amíg nincs nála megvetettebb.[23]

Eddig felsorolt műveihez és több más könyvéhez, melyeket 1525-ben különösen a parasztok ellen írt, ebben az évben csatlakozott kimerítő műve: «A rabszolgává lett akarat». (De servo arbitrio[24].) Luther saját értékelése szerint ez képezi műveinek koronáját és rendszerének főtanát és szegletkövét.

Ennek a latin könyvnek kellett a világ tudomására

hozni Luther védekezését Erasmus könyve ellen, melyben az ő akarat- és kegyelemtanát támadta. Ennek a könyvnek kellett bebizonyítania, hogy az ember akarata nem szabad a jó megválasztásában. Sokáig nem akart vitába szállni a nagy humanistával. Mint később maga közli, végre is élettársának kérései vették rá a mű megírására. A teológia ugyan meglehetősen közömbös, sőt ismeretlen terület volt Bora Katalin előtt, de ez a nagyravágyó nő nem akarta elviselni a látszatot, hogy Luther nem tud felelni a támadásra. Elkeseredve hallotta, hogy a katholikusok triumfáltak és hogy Erasmus sok tisztelője elfordult az új evangéliumtól. Amikor végre 1525 második felében Luther munkához látott, mint maga is bevallotta, a támadás elolvasása közben azt érezte, hogy a kés a torkán van.[25] A maga részéről el volt határozva, hogy mind a szabadakaratnak, mind e tan minden hívének torkát szegje és az Isten zsarnoki mindenhatósága nélkül működő emberi jóságot minden eszközzel kiirtsa. Önmagának sűrűn ellentmondó mű lett az, amit írt, tele szenvedéllyel és hévvel ; mű, mely az ellenfeleket szélsőségekkel akarja lefőzni. Az embert nemcsak számtalan félremagyarázott szentírási idézettel fosztja meg attól a képességétől, hogy a jót, a természetfeletti jót felismerheti és választhatja, hacsak Isten mindenható működésével nem pótolja az értelmet és akaratot, hanem a harc hevében úgy állította be Luther a dolgot, hogy bizonyos fátum mindent Isten működésének rendel alá. Ha Isten mindent előre tud, ami tagadhatatlanul így van, akkor mindennek szükségszerűleg kell történnie. Még ahol nincs is szó az ember üdvössége érdekében adott kegyelemről, ott is mindent Isten tesz. Amint azonban Isten uralkodik az ember akaratán, úgy uralkodhatik az ördög is. «Az ember akarata úgy áll a kettő között, mint a hátasló — mondotta — «ha Isten száll a nyeregbe, akkor az ember úgy akar tenni és úgy megy,

amint Isten akarja... Ha az ördög száll a nyeregbe, akkor az ördög akarata szerint jár és akar az ember is.»

Több protestáns Luther-kutató sem tudta ezt a tételt elfogadni. Közülük például Kattenbusch protestáns teológus azt mondja, hogy Luther alaphangulata ennek a könyvnek a megírásánál «nem volt normális», egyáltalában nem volt egészséges vallásos lelki állapot; Köstlin Gyula szerint kérdéses, hogy ezt a pietétikus «formát nem kell-e patológikus tünet gyanánt megítélni»; és Scheel Ottó úgy beszél róla, mint a mű «beteges lelkiállapotban felvetődött vallási alapgondolatáról.»

Az akarat rabságáról szóló tan, mint Luther egész rendszere is, személyes motívumból származott és teljesen az ő természetellenes lelkiállapotára lett szabva. Maga mondta: «Ha felajánlanák nekem a szabadakaratot, egyáltalában nem fogadnám el; nem látnám azt, hogy bármit is hatalmamban áll megtenni üdvösségem érdekében.» Így zuhant aztán a predesztináció felé. Azt hirdette, hogy a kinyilatkoztatásokban megismert isteni üdvözítő akaraton kívül van Istennek másik akarata is, melyet az emberek elől elrejt. Erre vonatkozólag azt mondja az előbb említett Kattenbusch: «Luther kifejezetten azt a teóriát szögezi le, hogy Istennek két, belsőleg ellentmondó akarata van, egy titkos, amelyről senki sem tud semmit és egy másik, amelyet kinyilatkoztatott... más szavakkal, Isten hazudhat».[26]

Luther predesztináció tana csak annyiban különbözik Calvin és Zwingli hasonló tételétől, hogy ezek, különösen Calvin, rendszeresebben beszéltek. Kedvetlenül ugyan, de elismeri ezt Köstlin is. «Az elszántság — mondja — amellyel Luther a predesztináció legkeményebb konzekvenciáit fogadja, lényegileg ugyanaz, mint a reformáció többi nagy embereié, mint Zwinglié és Calviné.»[27]

Az akarat rabságára és a predesztinációra vonatkozó

álláspontját sohasem adta föl, bár később egyes kitételein enyhített. 1537-ben írta Capitonak: «Egyetlen írásomat sem ismerem el annyira igaznak, mint a rabságra jutott akaratról szólót és a Katekizmust». Ha a többi elpusztulna, nem siratná meg.

Az az érthetetlen csupán, hogy néhány protestáns teológus meghajol az állítólagos mély vallásosság előtt, mely szerintük a De servo arbitrióból kiárad. Csodálkoznak a mindenható Istennel szemben megnyilvánuló mélységes alázaton, mely a könyvben hirdetett önmegsemmisítésből fakad. Nem veszik észre, hogy ez a szerencsétlen írás nem igazi alázatosságot követel, hanem az emberi természet bizonyos nemű öngyilkosságát tanítja. Még a Weimarer Ausgabenben legújabban megjelent kritikai kiadás szerkesztője is azt írja az előszóban, hogy a De servo arbitrio «Luther legragyogóbb latin és talán legragyogóbb vitairata». Igaz, hogy ez inkább a stílusra vonatkozik, mert a könyv tartalmát így jellemzi: «Nem szabad elfelejteni, hogy a titokban cselekvő Istenről szóló egész előadás nagyon pantheisztikus és mechanikus színezetű».

Luther predesztináció tana mellett nagy ellentmondást váltottak ki Isten parancsaira vonatkozó kijelentései is. Ha az embernek nincs szabadakarata, akkor mirevalók egyáltalában a parancsok? Úgy sem tudja őket teljesíteni? Mi címen torolja meg akkor Isten a bűnt büntetéssel? Egyesek Luther írásai alapján teljesen túltették magukat a parancsokon. «Hagyjátok, hogy tegyük, amit teszünk.»[28] Ezt Luther határozottan meg akarta akadályozni. Bizonyítása azonban ennyiből állt: Isten azzal a bölcs céllal adja nekünk a törvényeket, hogy megtanítson arra, mily keveset tudunk mink megtenni; a törvény és a megtorlás ébressze föl tehetetlenségünk folytán a gyengeség érzetét, gyújtsa lángra bennünk a megváltás után való vágyat és így magunk megsemmisítése útján vezessen el

az üdvösséghez. Mint ez, éppúgy Luthernek azon tana is, melyben Istennek a bűnhöz való viszonyát tárgyalta, sok ember előtt érthetetlen volt. Ha az embernek nincs szabadakarata, akkor ki hozza a bűnt a világba? Luther válaszul azt a rettenetes tételt állította föl, hogy a bűnért is Isten a felelős. Sőt odáig ment, hogy még Júdás árulásáról is ezt mondta: «Az ő elhatározása Isten műve volt, Isten hozta mozgásba az ő akaratát, amint mindent Isten mozgat a világon».

Minthogy Istenről és a bűnről Luther már azelőtt is ilyen nézeteket vallott, igazán nem lehet csodálkozni azon, hogy az új vallás prédikátorai között viszály tört ki. Hiszen a jobbérzésű emberek még sem voltak hajlandók elfogadni ezeket a tanokat. Igy történt aztán, hogy Erfurtban, hol Luther és társai valamikor oly békésen éltek celláikban, mélyreható mozgalom indult meg.

4. Zavarok Erfurtban. — Azoknak a zavaroknak, melyek a vallási összeomlást 1525-ben követték, tipikus példája az a mozgalom, mely a mainzi érsek fennhatósága alatt álló Erfurtban tört ki. Ezekkel az eseményekkel és Luthernek velük szemben tanusított magatartásával érdemes külön is foglalkozni.

Az első erfurti papüldözés után Luther, alighogy hazatért Wartburgból, írt «Egy levél az erfurti egyház részére» című művecskét, melyben óv a zavargásoktól.[29] Nem sokkal ezután azonban Erfurtban prédikált és akkor a leghevesebben izgatott az «elhízott és lusta papok és szerzetesek» ellen. «Az ördög fejének ezeket a magjait szét kell morzsolnunk.» «A hit hoz létre mindent, a jócselekedetek is belőle származnak.»

De éppen Erfurtban nem teremti a vallási, hitbeli átalakulás ezeket a jótetteket, sőt a legrosszabb erkölcsi gyümölcsöket hozza létre, úgyhogy 1524-ben a vallásújítás barátja, Hessus Eoban, a költőkirály is így kénytelen írni az állapotokról: «Az ön evangéliumának

hatásai: a rossz erkölcsök, az ifjúság elromlása, a tudományok megvetése, zavargások és viszályok».

A tudós Usingen, Luther egykori tanára, arról értesít, hogy még ugyanebben az évben véres zavargás tört ki Erfurtban és a vidéken. Luther, ki tudta, hogy Usingen energikusan kelt az Egyház védelmére, minden hálát feledve, bolondnak nevezte a tiszteletreméltó férfiút. Frivol hangon gúnyolódott a fölött, hogy annak a főiskolának, melyben őmaga is nyerte kiképeztetését, tanárai még mindig katholikus módon gondolkoznak; úgy állította be őket, mint «barettet és csúcsos kalapot viselő szofistákat».

A tanácsosok többsége minden eszközzel elősegítette a vallásváltozást. 1525 április 27-én, midőn a forradalom szelleme már megfertőzte Németországot és már csörgött a parasztok fegyvere, az erfurti magisztrátus szigorú kutatást rendezett a templomok kincsei után. Pompás műértékeket kótyavetyéltek és pusztítottak el. Műkincseket, melyeket még őseik szereztek és mindig híven megőriztek.

A forradalom napja Erfurt környékén is felvirradt. A parasztok szenvedélyesen követelték az új szabadságot. Az volt a szándékuk, hogy szövetkeznek a város alacsonyabbrendű polgárságával. Követeléseiket az új evangéliumra alapozták. «Isten felvilágosított bennünket, hogy fegyverrel kell Erfurtra támadnunk» — kiáltotta egyik vezetőjük.[30] Tizennégy község képviselője esküdött meg égre emelt ujjal egy söntésben, hogy «Isten igéjét fogják erősíteni és élet- és vérszövetséget kötnek, hogy eltöröljék a régi adókat.» Április 25 vagy 26-án történt. Kaszával, kapával és puskával felfegyverkezve vonultak a város falai alá. A tanács mindjárt arra gondolt, hogy a támadást a papság és a gyűlölt mainzi uraság ellen használja föl. A papgyűlölő Hoff Herrmann közbenjárására kinyitották a kaput a fenyegető tömeg előtt.

Kikötötték, hogy a polgárok házait ne bántsák, az érseki palotát és a vámházat azonban nem védték meg a kifosztás ellen. A sóhutát, majd később úgyszólván minden papi házat is megostromoltak és kiraboltak. A csőcselék kimondhatatlan durvasággal bánt az egyházi szerekkel, a képekkel és a templomok ereklyéivel. Az alsóbbrendű polgárok is segítettek a fosztogatásban. «Lutheránus prédikátorok, mint Eberlin von Günzburg, Mechler Egyed, Lang János jártak az érseki udvarban a városi és falusi nép között és prédikáltak nekik.» Hogy a parasztságot elhelyezzék, számos férfi és női kolostort lefoglaltak és a szerzeteseket kegyetlenül az utcára tették. Az ágostonrendi kolostort, a szerzetes Luther egykori otthonát, betörők szentségtelenítették meg.

A régi kultusz halálos ítéletét jelentette aztán az a határozat, hogy plébánosokat csak a község iktathat be vagy tehet le és hogy a szószéken csak «a tiszta isteni igét szabad hirdetni, anélkül hogy bármiféle emberi törvényt, rendelkezést és tanítást tennének hozzá». A dóm prédikátora, Lang János lett, a «hitehagyott, kiugrott, nős szerzetes», amint egy akkori katholikus tudósító nevezte őt. A legtöbb pap elhagyta a várost.

A tanács beleegyezésével kijelentették, hogy az érsek fennhatósága megszűnt.

Azonban a magisztrátus is nagyon hamar elnyerte méltó jutalmát. A nép letette az elüljáróságot és az alsóbbrendű polgárok a parasztokkal szövetkezve, két bizottságra ruházták a város ügyeinek intézését. Egyesek azt is hangoztatták, hogy a tanácsosoknak fejét kellene venni. A prédikátorok hosszas fáradozása végül újra elérte azt, hogy ismét elismerték őket a város vezetőinek.

A jövőre vonatkozólag 28 pontból álló szabályzatot hoztak, mely nagyon megszűkítette a tanács intézkedési jogát. Egyes vitás pontok fö.ött nem tudtak megegyezni, ezért elhatározták, hogy Luthert kérik fel a rendcsiná-

lásra. Ez azonban szerencsére nem akart Erfurtba menni. Szerencsére, mert még jobban elrontott volna mindent. Békeszerzéshez és egyáltalában szervezéshez nem volt tehetsége. Azonkívül ebben az időben már gyűlölte a csőcseléket. Ezért csak írásbeli jóváhagyás végett terjesztették eléje a 28 pontot.

Luther kijelentette, hogy a szabályzat teljesen «ügyetlen»; «hallatlan vakmerőséggel és szemtelenséggel akarnak az utolsók az elsők fölé kerekedni»; ennek a szabályzatnak az értelmében a tanács a község szolgája lesz. Nem szabad mindent a «csőcseléknek» kormányoznia; nem szabad «összekötözött kézzel és lábbal», mint valami «bálványt» ültetni oda a magisztrátust, hogy nézze, mint «fékezik és hajtják a lovak a kocsist». Elkeseredett hangulatában csodálatosképpen még azt is megengedhetetlennek tartotta, hogy a plébánia maga válassza a plébánost, a tanácsnak legalább «felügyeleti» jogot kell adni.[31]

Csak az az intézkedés nyerte meg tetszését, mely szerint erkölcstelen perszónákat nem tűrnek a városban és hogy a közönséges nők házát bezárják. Ezt ajánlotta más városoknak is.[32]

A helyzet csak akkor változott meg, mikor a mainzi választófejedelem a sváb szövetség fegyveres beavatkozásával fenyegetődzött. A még ott lévő parasztok kivonultak a városból; Albrecht fennhatósága eléggé biztos lett és az elűzött lelkészek visszatértek. A város azt nyerte, hogy még szigorúbb hatalom alá került. A katholikusok még elég nagy számban éltek Erfurtban, gazdagok és befolyásosak voltak. A tanács kénytelen volt megigérni, hogy úgy az érseknek, mint az Egyháznak lehetőleg kárpótlást nyujt az elraboltakért és a tönkretett épületeket rendbehozatja. Ezenkívül az érseknek 2500 forintot, a székesegyháznak és a szent Szever-templomnak pedig 1200 ezüstmárkát fizettek. Ez a két monumentális templom maig is a katholikusok kezén maradt.

A lutheránusoknak megengedték, hogy szabadon terjeszkedhetnek.

Az ágostonrendi kolostor nem élte túl az 1525-iki viharos esztendőt. Az utolsó prior, Horn Ádám, engedélyt kapott a generalis vikáriustól arra, hogy — mivel az élete is veszélyben forgott — elhagyhassa a kolostort.

Erfurt katholikusait a tudós és bátor ferencrendi, dr. Kling Konrád, gyüjtötte maga köré. A nagy kórházban tartott prédikációnál még a ház mellett levő temetőben is tolongott a hallgatók tömege.

A tanács katholikus tagjai Kling által felbátorítva oly eredményesen léptek föl a katholicizmus érdekében, hogy a prédikátorok Luther nagy bosszúságára szinte tarthatatlannak látták helyzetüket a városban. Jövedelmük megcsappant és mint Luthernek panaszkodtak, «éhségbe, nyomorba és inségbe» jutottak. Annyira lenézték őket, hogy már el is akarták hagyni a várost. Ekkor, 1533-ban, Luther egy, Melanchthonnal és Jonással közösen készített írás segítségével akarta őket összetartani és megerősíteni.[33] Megbízatásukat senki kétségbe nem vonhatja — írta — mert a tanács ezt «teljesen nyiltan» adta nekik ; még «egy évig vagy egy kis ideig legyenek türelemmel». Az átkozott sarutlan szerzetes (Kling) ellen lépéseket fog tenni a választófejedelemnél, kinek «a pápista istentisztelet nem igen tetszik».

5. Az új államegyház.. — Luthernek tökéletesen igaza volt, mikor Erfurt újhitű prédikátorait azzal biztatta, hogy János szász választófejedelem jóakarattal viselkedik a lutheránus egyházzal szemben. Csak azzal mondott keveset, hogy «a pápista istentisztelet nem igen tetszik» neki. Luther már régebben teljesen megnyerte őt a maga tanításai számára. János lett a lutheránizmus tulajdonképeni patrónusa, az államegyház megalapítója.

Azok a hitközségek, melyek gyenge lábon álltak, hatalmas segítőre tettek szert az államegyház eszméjében.

Ebben, mint már említettük, a fejedelem volt az az oszlop, melyre Luther támaszkodott. Egyedül ez volt alkalmas személy arra, hogy a régiek elől elhalászott újhitű prédikátori állásokat megvédelmezze, kellemetlen személyiségeket eltávolítson és hogy a polgárság körében keletkezett szakadások külső következményeit legyőzze. Így a fejedelmi egyház bizonyos szükségszerűség folytán Luther közreműködésével jött létre.

Táplálta és erősítette a fejedelmek csábító reménye, hogy gazdag egyházi vagyonokat szerezhetnek meg maguknak és hogy hatalmukat a szekularizáció segítségével nagy mértékben megnövelhetik. Nagy előnyt nyujtott neki az az irányzat, mely a fejedelmi hatalom nagyobbítását és az állam és császár hatalmával szemben bizonyos önállóság megszerzését tette céljává. Emellett a parasztok fölött aratott győzelem óta a politikusok az abszolutizmushoz való közeledésben látták az egyetlen eszközt, melynek segítségével hasonló lázadásokat megakadályozhatnak. A szociális forradalom leverése óta készségesen és alázatosan csatlakoztak a legbefolyásosabb urak is a fejedelmekhez, mert az ő tekintélyüktől vártak segítséget egy újabb lázadás esetére.

Az új választófejedelem udvari prédikátora Spalatin volt, ki hűséges segítőtársa lett Luthernek az állami kényszeregyház felállításában. Mindketten arra törekedtek, hogy minél jobban szítsák az uralkodó katholikusellenes érzületét.

Igy azután a választófejedelem minden tartózkodás nélkül kezdte betölteni az egyházi állásokat és kezdett beleszólni az új vallási társaság ügyeinek intézésébe. Az uralkodó egyházi fennhatóságát sokkal inkább alapozta meg a gyakorlati, mint az elméleti jog. Luther csodálatos készséggel tett tanuságot arról, hogy az államfőket olyan patriarkáknak tartotta, mint amilyenek az Ószövetségben Izrael uralkodói voltak. Idáig jutott el 1520 óta,

mikor a jócselekedetekről szóló beszédében először jelentette ki, hogy «a királyok, fejedelmek és nemesek» az egyházi állapotok megjavítása végett az ő tanainak szellemében «szóljanak bele a dologba».[34] Azelőtt, amíg csak lehetett, annál is inkább fenntartotta megvalósíthatatlan szabad-hitközség eszméjét, mert az elhúnyt Frigyes választófejedelmet nem lehetett rábírni a lényegesebb beavatkozásra. Most, János uralkodása alatt, a fejedelmi udvar kedvéért, megváltoztatta politikáját.

1525 november 30-án azt tanácsolta a választófejedelemnek, hogy rendelje el a lelkészségek rendszeres felülvizsgálatát. Ebben a vizitációban az állam részéről is vegyen részt valaki. Az erre vonatkozó rendelet 1527-ben jelent meg s ezzel az államegyház eszméje valóra vált.

Alapjában véve Luther sohasem ismerte el, hogy az Egyház valóságos társaság, keresztény államot pedig éppúgy nem ismerhetett el semmiképen — hogy egy protestáns kitételt használjunk,[35] — «mint egy keresztény cipészmesterséget», mert ő a világi államot mély szakadékkal választotta el Isten országától. Mivel ennek a kettőnek, a régi Egyháznak és a régi államesznének hátatfordított, nem maradt más talaja, melyen megálljon, mint fejedelmének önkénye.

6. A KATHOLICIZMUS TOVÁBBI PUSZTULÁSA. — Az 1525-iki viharos esztendő nagy győzelmeket hozott a lutheránizmus számára. A vallási forradalom nem remélt eredményeket ért el mind a felsőbb, mind pedig az alsóbb társadalmi körökben.

A szász választófejedelemségben a nép nem volt megelégedve Luther vezetésével. Ami ennek következtében a gyors elterjedéshez még hiányzott, azt kipótolta a kormány közbelépése, kipótolták az idesereglő nős prédikátorok és nem utolsó sorban a változás folytán új kulturális és politikai jelentőséghez jutott magisztrátusok.

Ezzel szemben a szomszédos szász hercegség területén a hithű György herceg ébersége és erélye szabott határt az újítás elterjedésének.

Hessenben a fiatal II. Fülöp, kinek érdemetlenül adták a nagylelkű melléknevet, nyitott kaput az új vallás előtt. Húszéves korában jött össze Melanchthonnal és ennek a találkozásnak hatása alatt 1524 július 18-án rendeletben engedte meg Luther tanának szabad terjesztését. Őtőle eredt annak az evangélikus fegyverszövetségnek eszméje, melyet Torgauban és Gothában kötött meg a szász választófejedelemmel. Egy német fejedelem sem volt jobban elhatározva arra, hogy ezt a szövetséget elismertesse és kiterjessze, mint a fiatal hesseni uralkodó. Csakhogy nála a háttérben más, magasra szárnyaló tervek rejtőztek. Meg akarta törni a Habsburg-ház hatalmát és meg akarta akadályozni Ferdinánd főherceg római császárrá való megválasztását.

Már 1525 áprilisában ujjongva írhatta Luther Polentz György samlandi püspöknek: «Ime a csoda! Gyors léptekkel és feszülő vitorlával halad előre az evangélium Poroszországban».[36] A német lovagrend nagymestere, Brandenburg-Ansbach Albrecht, 1525-ben jogtalanul a porosz lovagrendi állam királyává kiáltotta ki magát és megalapította a porosz államegyházat.

Albrecht, Frigyes őrgróf fia, meglehetős hiányos nevelésben részesült. Kölnben kanonoki stallumot és udvari esperességet kapott. Majd katona lett és megbetegedvén, a magyar udvarhoz került. Innét György szász herceg ajánlatára a német lovagrend tagjai 1511-ben meghívták nagymesterüknek. Letette az előírt tisztasági fogadalmat és az oltár előtt megesküdött arra, hogy a lovagrend birodalmát, mely az Egyházhoz tartozott, az apostoli szék számára mindig meg fogja őrizni és védeni. Később azonban világias ambició töltötte el és bizalmas tanácsosa, Öden, által 1523 júniusában közölte Lutherrel, hogy sze-

retné a rendet lutherizálni. Nemsokára személyes látogatást tett Luthernél Wittenbergben. Ennek tanai fölött ítélni nem volt képes, de ismerte az Egyház kárhoztató döntését.

Egészen elkábították Luther heves unszolásai, hogy Poroszországot szekularizálja, ő maga pedig nősüljön meg. Briessmannt, Speratust, Poliandert és más evangélikus prédikátorokat csempészett székvárosába. Ezek terjesztették az új vallási eszméket. 1525 tavaszán már elérkezettnek látta a maga idejét.

Április 9-én megalázó, szégyenteljes békét kötött a renddel háborúskodó Zsigmond lengyel királlyal, kitől ekkor az országot hűbér gyanánt megkapta és magát világi porosz hercegnek jelentette ki. Hat nap mulva megjelent az ország vallásváltoztatását tartalmazó hercegi rendelet. Azokat a papokat, kik Isten igaz igéjével szemben engedetlenek voltak vagy ez ellen lázítottak, büntetéssel sújtotta. 1526 július 1-én Königsberg várában házasságot kötött a dán király fiatal leányával, Dorottyával.

Livlandban a rajongó Hoffmann Melchior szűcs már 1523-ban hirdette Luther tanait, mégpedig oly eredményesen, hogy 1525-ben feldúlták a dorpáti kanonokok házait, a templomokat és a kolostorokat. Észak-Németország tipikus újrakeresztelő prédikátora volt Weber Ágost borbély, ki jövendő királynak nevezte magát. Követői aranyozott ezüstből készítettek számára koronát és királyi jelvényeket. Mint lázítót 1530 március 30-án Stuttgart piacán nyilvánosan elégették.

A strassburgi újvallásúak már 1529 óta ismeretesek voltak. Ebben az évben a zwingliánus prédikátorok sürgetésére a tanács betiltotta a misézést. Az Egyház szétzüllesztésén különösen két kiugrott pap buzgólkodott: Zell Mátyás és főleg a volt dominikánus, Butzer Márton. Butzer 1523-ban kezdett levelezni Zwinglivel,

majd rövidesen, különösen Krisztus jelenlétét tagadván, magáévá tette Zwingli racionalista tanait. 1524 óta az ő bujtogatására egymásután pusztították el Strassburgban a templomi képeket és szobrokat.

Nürnberg részére is 1525 hozott döntő fontosságú változást. Több kiugrott Luther-barát ágostonrendi szerzetes hirdette itt az új tanokat. Az újítás lelke Osiander András volt, egykori pap és hitszónok, később híres protestáns teológus. Ez is megnősült, mint annyi sokan. 1524-ben a felizgatott csőcselék már kigúnyolta az országgyűlésen résztvevő katholikus főpapokat. Még rosszabb lett a hithű vagy ingadozó katholikusok sorsa, mikor a szenvedélyes Link Vince, Luther volt szerzetestársa, élettársával Altenburgból Nürnbergbe jött és itt mint az új kórház kustosa és hitszónoka kezdett működni 1525 augusztusában. Abban az évben volt ez, mikor a tanács elhatározta, hogy Nürnberg formálisan is csatlakozik Luther tanához és egyházához. E csatlakozás létrejöttében az oroszlánrész Spengler Lázár tanácsjegyzőt, a város titkárát illeti meg.

A szerzeteseknek megtiltották a lelkipásztorkodást, a lelkészségeket polgári módon szervezték meg, az alkalmazkodók életfogytiglan élvezhették javadalmukat. Ez az egy esztendő alapos átváltozás tanuja volt Nürnbergben. Négy kolostor egymás után lutherizált. A dominikánusok tovább tartottak ki. Az öt utolsó szerzetes csak 1543-ban adta át a dominikánus zárdát.

Legdícséretesebb ellenállást azonban szent Ferenc rendje tanusította Nürnbergben. Fiai elszenvedték az üldözés minden fajtáját és a legnagyobb szegénységet is, míg az utolsó 1562-ben át nem ment az örökkévalóságba. A klarissák, Assisi szent Ferenc jámbor leányai, híven kitartottak egészen addig, míg a ház utolsó tagja is nem hunyta örök álomra szemét.

XII. JELENTŐSÉGTELJES ÉVEK.
(1525—1530.)

1. V. Károly, VII. Kelemen, a törökök. — V. Károly első francia háborúja 1525 február 24-én a franciák fölött Páviánál aratott győzelemmel és a király foglyul ejtésével végződött. VII. Kelemen, a reálpolitikus pápa azon a véleményen volt, hogy a békeszerződés és a francia király esküje nem kötelező, mert kényszer hatása alatt történt. Gyakran emlegetik, hogy a királyt formálisan felmentette az eskü alól. Ezt azonban senki sem bizonyította be.[1] Az úgynevezett cognaci szent liga, — melyet az olasz államok Franciaországgal kötöttek s melynek különös súlyt adott a pápa csatlakozása — minthogy éle a császár ellen irányult, sajnálatos feszültséget idézett elő a kereszténység egyházi feje és a legnagyobb keresztény világi hatalom között.

Az új háborúban, mely 1526-tól 1529-ig, a cambrayi békéig dúlt a francia-olasz és a császári seregek között, 1527-ben Bourbon császári fővezér és Frundsberg György csapatai megtámadták és rettenetesen kifosztották Rómát; a kereszténység fővárosa, melyet a renaissance erkölcsök már úgyis megaláztak, elesett. VII. Kelemen, az Angyalvár foglya, kénytelen volt megalázó békét kötni, a várost feladni és Orvietóba, majd Viterbóba menni száműzetésbe. Végre 1528 október 6-án tért vissza Rómába. Az örökváros elfoglalása és megalázása, mi a császár akarata ellen történt meg, nagyon megijesztette V. Károlyt.[2]

Luthernek ellenben nagy örömet szereztek a történtek

Hausmann zwickaui plébánosnak ezeket írta Róma elestéről: «Róma a pápával együtt nyomorúságosan elpusztult. Úgy kormányozza Krisztus a világot, hogy kényszeríti a császárt, aki a pápa szolgálatában Luthert üldözi, hogy Luther kedvéért háborgassa a pápát. Mindenkinek Krisztust kell szolgálnia, Krisztus hívei érdekében és ellenségei ellen».[3]

V. Károly bocsánatkérő kijelentései és a pápának a császárhoz való közeledése végre is meghozták a békét. VII. Kelemen 1530 február 24-én Bolognában császárrá koronázta V. Károlyt. Hangsúlyozta azonban, hogy nem akar neki korlátlan jogot és teljes önállóságot adni az Egyházi állam fölött.[4]

A császár hosszas távolléte mérhetetlen károkat okozott a német katholicizmusnak. Bár Wormsban erélyesen lépett fel annak idején az újítás ellen, később nem szerzett érvényt rendelkezéseinek. Alattvalói közül azok, kik hitükhöz hívek maradtak, gyakran kérték, hogy térjen vissza Németországba. Kérésük sohasem talált meghallgatásra. Csak az 1530-i augsburgi országgyűlésre jött haza, mert már kényszerítette erre a veszedelem. Sokan panaszkodtak, hogy sem a császár, sem a pápa nem ismerik eléggé a katholikus Egyház németországi szorongatott helyzetét.

A császár távollétén és az olaszországi zavarokon kívül nagyon elősegítette a lutheránizmus terjedését az ország keleti határai mellett dúló török háború.

Ez a háború a császár fivérének és helyettesének, osztrák Ferdinándnak minden gondját és erejét lekötötte. A közeledő veszély elterelte a hazájához hű fejedelem figyelmét a vallási kérdésekről.

Szolimán szultán óriási sereggel támadta meg Magyarországot s mikor II. Lajos tragikus halálával a félhold előtt szabad lett az út, még nagyobb veszély fenyegette Németországot. A magyar korona Ferdinánd fejére

került. Zápolya János, az ellenkirály, a török mellé állt. A török szultán csapatai 1529-ben már Bécset ostromolták.

Luther sokáig megakadályozta, hogy Németország a török ellen foglaljon állást, csak hosszabb idő multán győzött benne a jobb belátás. Hogy mi lett volna, ha Luther idejében tesz lépéseket a török veszedelem elhárítására, arra nekünk, magyaroknak, jobb nem is gondolni. Hazánk pusztulása, 150 esztendő minden keserű szenvedése szorongatja az ember torkát és szinte arra kényszerít, hogy tetemre hívjuk őt.

A tulajdonképeni ok, amely megmagyarázhatatlan állásfoglalását előidézte, az volt, hogy a pápa tevékeny részt vett a veszedelem elhárításában. Ehhez járult a szokásos álmisztikus képzelődés. A törököt Isten ostorának tartotta, melynek ellentállni lehetetlen is, tilos is. Azután a vágy, hogy a szenvedő keresztényeket ez a csapás az ige valódi szolgálatára vezesse.[5] Egyik tételét, mely ebben a szellemben támadta a török ellen indítandó háborút, 1520-ban X. Leó pápa más tévedésekkel együtt elítélte az «Exurge» bullában.[6] Ezután természetesen csak még jobban ragaszkodott tételéhez. 1524-ben megjelent «Két ellentmondó császári rendelet» című heves munkájában írta: «Nehogy megpróbáljuk a török ellen vonulni... minthogy a török tízszer okosabb és jámborabb, mint a mi fejedelmeink». Mivel a nürnbergi országgyűlésen a katholikus fejedelmek ebben az esztendőben nem nyerték meg tetszését, ugyanebben az írásában az országgyűlésnek a kereszteshadjáratra vonatkozó határozatát támadva ezeket mondotta: «Mit érhetnének el a törökkel szemben az ilyen bolondok (a fejedelmek), kik Istent ennyire kísértik és káromolják?» A császár, ez a «pondrózsák», a pápa oldalán «szemtelenül a keresztény hit legfőbb védője» akar lenni, pedig a hit isteni erejének nincs szüksége védőre. Gyakran meg-

ismételte azt a kijelentését, hogy «testre és lélekre tízszer rosszabb a pápa hadserege, mint a töröké... Ha az ember a törököt ki akarja irtani, ezt a pápán kellene elkezdeni».

Így használta ki a kereszténység veszedelmét, hogy még ezen a címen is izgathasson a pápa ellen és terjeszthesse a vallási rombolást.

Végre 1529-ben, midőn Bécs segélykiáltása rázta meg Európát, ő is másképp kezdett beszélni «Háború a török ellen» című könyvecskéjében. Ebben már a védekezésről szólt. Csak azt akarta, hogy úgy menjenek a török ellen, mint rablók és betörők ellen szokás, nem pedig mint hitetlenek ellen kereszteshadjárattal, amint az előbbi elvakult korban tették.

Az előbb említett országgyűlés ismét életbeléptette a wormsi ediktumot. Egyúttal azonban kifejezést adott annak a kívánságának is, hogy Németország területén tartsanak szabad egyetemes zsinatot. 1526-ban a speieri országgyűlésnek még erősebb küzdelemben kellett diadalmaskodnia a közben megerősödött evangélikusok felett.

Ez csak részben sikerült. A császár ugyan leiratában félreérthetetlenül kifejezte akaratát, hogy érvényt szerez a wormsi ediktumnak, követelései felől, melyeket ebben az irányban a városokkal és fejedelmekkel szemben felállított, szintén nem lehetett kétség. A szász választófejedelemség és Hessen azonban vakmerőségében a legerősebb hangon szólította fel ellentállásra a lutheránizmus barátait. Az újhitűek kijelentették, hogy a wormsi ediktum végrehajtása esetén megtagadják a török ellen való segítséget és nem járulnak hozzá az állami hadsereg költségeihez sem. Osztrák Ferdinánd és a katholikusok kényszerhelyzetbe kerültek. Végre is azzal fejezték be az országgyűlést, hogy a zsinatig nem hoznak újabb döntést, addig éljen mindenki a maga lelkiismerete szerint.

A speieri gyűlés tárgyalta az újhitű államegyházak megszervezésének ügyét is. Azáltal, hogy a wormsi ediktum végrehajtását ismét elodázták, erre is alkalmat adtak. Hesseni Fülöp még 1526-ban zsinatot hívott össze Hombergbe. Ezen a zsinaton egy elbukott franciskánus, az avignoni Lambert Ferenc elnökölt. A zsinat radikális rendelkezéseket hozott. Ezeket azonban részint Luther ellenkezése következtében sohasem valósították meg. A birodalmi gróf kezébe vette az egyházi hadsereg vezetését és országának legfőbb püspöke gyanánt rendelkezett a katonasággal. Kolostorokat támadtak meg, templomok és búcsújáróhelyek képeit tették tönkre, a kultuszt megváltoztatták.

Fülöp különben oly kevéssé érdeklődött a vallás iránt, hogy a 15 év alatt, mióta felvette az új hitet, csak egyszer járult úrvacsorához. Állandóan házasságtörő és nyilvánosan erkölcstelen életet élt. Mint maga mondta, esküvője után három hétig sem volt hű feleségéhez. Már 1562 óta azzal a gondolattal foglalkozott, hogy felesége mellé egy másik feleséget is vesz magának. Mint később látni fogjuk, Luther jóváhagyásával 1540 március 4-én ezt meg is tette.

2. Luther és a szász államegyház. — Luther azon fáradozott, hogy a szász választófejedelemségben az uralkodó által kinevezendő bizottság minél hamarább megtartsa az előbb említett vizitációkat. Annál nagyobb buzgalommal munkálkodott ezen, mennél jobban késlekedett az önkényesen uralkodó fejedelem. Sürgette őt az erkölcsök és a társadalmi rend bomlása.

Azt követelte, hogy a fejedelem négy személy által ejtesse meg a szemlét, melyhez idáig csak itt-ott próbaképen fogtak hozzá. A bizottság két tagja a vagyoni és fizetési ügyeket vegye kezébe, a másik kettő pedig, kiknek szakértőknek kell lenniök, a személyi és tanügyeket.

Ennek következtében jelent meg 1527-ben a vá-

lasztófejedelem instrukciója, mely a vizitáció módját szabályozta és föltételezte, hogy a választófejedelemnek közvetlen joga van az egyházi ügyek ellenőrzésére.[7] Ez azonban már több volt, mint amit Luther kívánt.

Előszót írt tehát hozzá, mely bizonyos megszorításokat tartalmazott. Bizonyos mértékig meg akarta ugyanis őrizni az Egyház önállóságát és meg akarta akadályozni, hogy kialakuljon a megsemmisülést jelentő függő viszony az állam és az egyház között. Azt mondotta, hogy a fejedelemnek csak a szükség ad jogot arra, hogy beleszóljon az egyház ügyeibe és így teljesítse az uralkodó testvéri kötelességét; ezért a fejedelmet szükségpüspöknek nevezte. Luther korrekturáját persze nem vették figyelembe. Hatástalan emléke maradt az ő ingatagságának és az egyház lényegére vonatkozó zavaros felfogásának.

Ezzel szemben Luther egyik barátja alázatos hangú feliratban kérte meg János választófejedelmet, hogy az egyházi viszonyok megjavítása végett fejedelmi jogánál fogva haladjon a jámbor zsidó királynak, Jozafátnak «bátor nyomdokain»; az ószövetségi királyok egyházi tevékenységét állította oda példaképül, «mint az evangélikusok azt később is igen gyakran megtették». (Köstlin-Kawerau.)[8] Arról a korlátozásról, hogy a fejedelemnek csak a nyomasztó helyzet és a testvéri kötelesség ad jogot a beavatkozásra, szó sincs; az uralkodót fejedelmi teljhatalma jogosítja föl mindenre.

A fejedelem nevében Melanchthon dolgozott ki az Instructió mellé újabb «Artikulusokat» a vizitátorok számára. Ezek az Artikulusok a tanítási rendre és az egész ország istentiszteleti rendjére vonatkozó utasításokat tartalmaztak. Az írás megnyerte Luther tetszését és miután a választófejedelem többször átvizsgáltatta és különböző betoldásokat szövetett közéje, Luther jóváhagyásával jelent meg.

Úgy a lutheránusok, mint a katholikusok közül sokan csodálkozva látták, hogy az «Artikulusok» mily reakciónárius módon tárgyalták a bűnbocsánat kérdését. Melanchthon óvta a híveket attól a gondolattól, hogy a bűnöket előzetes bánat nélkül egyedül a hit törli el. A bűn büntetésére vonatkozó parancsokat sokkal jobban hangsúlyozta, mint ahogy azt Luthertől megszokták. Luthernek hallania kellett a megjegyzést: «visszacsúszunk», de azért nem vonta vissza jóváhagyását, hiszen az ellenzékieskedő hangok majd csak elcsöndesülnek.[9]

1528-ban maga is írt egy «Oktatás a vizitátorok részére» című művet, melyet 1538-ban Henrik szász herceg és 1545-ben a naumburgi püspök is bevezetett birodalmában. Minthogy szomorú tapasztalatai alaposan kiábrándították, ebben az írásában észrevehető módon kezdett visszatérni a törvények és a bánat tárgyalásához.

Azt a rettenetes képet, amelyet 1527 és 1529 között, majd pedig később is láttak a vizitátorok a nép, az új prédikátorok és a plébánosok életében, az akkor felvett jegyzőkönyvek mai napig híven megőrizték. Luther egyik levelében így panaszkodott erről Spalatinnak: «A községekben minden szomorú látványt nyujt mindenütt, mert a parasztok semmit sem tanulnak, nem imádkoznak, nem tesznek mást, mint visszaélnek a szabadsággal; nem gyónnak, nem áldoznak, mintha egészen megszabadultak volna a vallástól».[10]

«Amint pápistavoltukat nem tisztelték, úgy vetik meg a mienket.» Igy bizonykodott Luther. De a pápista korból nem maradt fenn tudósítás a viszonyok ilyen elfajulásáról. Csak a szabadság új evangéliuma és a belőle táplálkozó parasztháború idézték elő az elvadulást.

A vizitációk hatását akarták megnövelni azzal, hogy bevezették a szuperintendensek állandó egyházfelügyeleti jogát. Újabb pecsét volt ez az államegyházon. Ezt a hivatalt a választófejedelem 1527-ben kiadott vizitációs

instrukciójával szervezte meg és e megbizatást az előkelőbb városok plébánosainak adta meg. A szuperintendensek feladata volt kerületükben felülvizsgálni a lelkészek hitéletét, működését; a makacsul vétkezőket fel kellett jelenteniök a fejedelem hivatalnokainál és ezek útján a fejedelemnél. Kinek is lett volna másnak hatalma büntetések foganatosítására?

Az új egyház másik megerősítő eszköze az volt, hogy a választófejedelemség egész területén bevezették az úgynevezett német misét. Ezt minden vasárnap egyforma szertartások között kellett elvégezni mindenütt. Ez újítást a fejedelem követelte. A szertartásrendet, Walter János torgaui dirigens segítségével Luther állította össze és 1525 végén beadta a választófejedelemnek. A vizitációkra vonatkozó Artikulusok e szertartás bevezetésére minden plébánost köteleztek. A ritus továbbra is a megtévesztésig hasonlított a katholikus miséhez. Lehetőleg észrevétlenül kellett e rendeletet végrehajtani. «Nem szükséges sokat prédikálni erről a világiak előtt» — mondta óvatosan az Artikulus.

Luther szabadegyház eszméje már teljesen eltűnt. Mindjobban kialakult az új kényszeregyház. A rajongókat és az újrakeresztelőket a legszigorúbban büntették. Luther már odáig jutott, hogy halálbüntetést követelt azokra az eretnekekre is, kik nem bolygatták meg az állam rendjét, hanem csupán azzal vétkeztek, hogy lényegesen mást tanítottak, mint ő.[11]

Wappler, a protestáns kutató, ki az utóbbi időben az evangélikus eretnekpörökkel és az újrakeresztelők mozgalmával foglalkozott, írta: «A számos halálos ítélet, mely még olyan újrakeresztelőket is sújtott, kikről megállapítható, hogy nem voltak forradalmárok és kiket éppen a wittenbergiek irányadó jelentései alapján öltek meg, határozott beszéddel cáfol minden kísérletet, mely még mindig tagadni akarja a való tényt, hogy maga

Luther helyeselte azok kivégzését, kik csupán eretnekek voltak».[12]

Luther az eretnekek ellen változatlanul azt a kifejezést használta, hogy Meister Hansnak, a hóhérnak kell őket átadni. Reinhardsbrunnban például 1529 végén és 1530 elején hat ilyen eretnek került hóhérkézre. 1530 január 18-án hullott le a fejük. Arra a laikusok ellen behozott inkvizicióra vonatkozólag, mely a vizitácós rendelet alapján előrelátható volt, szintén helyesen jegyzi meg Wappler: «Az evangélikus hit- és lelkiismeretszabadság alaptételeit, melyekért Luther még alig két éve küzdött, ezzel a laikusinkvizicióval a leggyalázatosabban elárulták».

Egy pártatlan kritikával dolgozó katholikus történelemtudós, Paulus Miklós, egész füzetre való megdöntetlen bizonyítékot gyüjtött össze a halálosítéletekből, melyeket a hitviszály vezetőinek, különösen Luthernek és Melanchthonnak ajánlatára hoztak és hajtottak végre.[13]

Míg a hit megértését ily szigorúan akarták megtorolni, amit természetesen nem tettek meg mindenütt, addig azzal is megpróbálkoztak, hogy az erkölcsi törvény durva áthágását a hitközség keretén belül büntessék meg. A katholikus Egyházban szokásos kiközösítés hiánya minderősebben éreztette hatását. A vizitációs rendelet azon is iparkodott, hogy a nyilvános bűnösöket a papság által rendszabályozza meg úgy, hogy a plébánosok tiltsák el őket az úrvacsorától. Luther pedig azt akarta behozni, hogy a konok bűnösöket, ha nem hajlottak a tanuk előtt való megintésre, a hitközség előtt pogányoknak nyilvánítsák ki. Később elhatározta, hogy a kiközösítés bizonyos fajtáját fogja behozni. Kudarcot vallott egyesek fáradozása, hogy a legöregebbekből szervezzenek bizottságot az erkölcsök ellenőrzésére.[14] Végül azt kívánta Luther, hogy azokat, kik nem akarják megtanulni a katekizmus szövegét, az uralkodó űzze ki az országból.[15]

3. ÚJABB TANÜGYI ÉS VITAIRATOK. — Luthernek a tanítás és az egyházszervezet rendbehozatalára irányuló tevékenységével függ össze két katekizmusának 1529-ben való kiadása. Ez a két katekizmus nagy jelentőségre tett szert.

Luther 1528-ban három hitelemző beszédsorozatot tartott, ezekből állította össze a katekizmusokat. Akkoriban rendszeres szokássá vált Wittenbergben, hogy évenként négyszer két-két héten keresztül naponta a katekizmus anyagáról prédikáltak.

A Kis Katekizmus, melyet «a gyermekek és együgyűek számára» adott ki, először táblaalakú lapokon jelent meg abból a célból, hogy mint az a katholikusoknál már azelőtt is szokás volt, otthon a falra lehessen felakasztani. Előadásmódja, kérdés és felelet formájában, mintaképe a világosságnak és megérthetőségnek. A Kis Katekizmusban került minden polemikus fordulatot a régi Egyházzal szemben. Az előszóban azonban mégis a katholikus püspököket tette felelőssé azért, hogy «az egyszerű emberek, különösen a falvakban, semmit sem tudnak a keresztény tanokból».[16]

A Nagy Katekizmus a papok számára akart útbaigazítást adni, hogy a Kis Katekizmus szövegét miképen fejtsék ki prédikációikban a nép előtt. Ez nem kérdés-felelet formájában készült és meglehetősen terjengős. Ennek dacára, éppúgy, mint a Kis Katekizmus, ez sem öleli föl azokat a karakterisztikus lutheránus tanokat, melyek vitára adhattak volna okot. Az olvasó nem találja föl benne Luthernek azt a régebben annyira hangsúlyozott tanítását, hogy a Szentírás szövegét mindenki szabadon magyarázhatja és hogy mindenki szabadon ítélhet a hittételek fölött. Eltűnt az áteredő bűnnek az a hatása, hogy képtelenek vagyunk (persze Luther szerint) a jóra ; el a rabságra jutott akarat és a predesztináció tana is.

Mind a két katekizmus csakhamar a legszélesebb körben terjedt el és több kiadást ért meg. Számos fejedelmi rendelet gondoskodott terjesztéséről. 1580-ban pedig, mint a lutheránus egyház szimbolikus könyvei, a Konkordia-gyüjteménybe lettek felvéve.

Tagadhatatlan, hogy nagyon hasznos hatással volt a katholikus hitelemzésre az a törekvés, hogy Luther túl ne szárnyalhassa a katholikus írókat. A nép vallásoktatását ugyan idáig sem hanyagolták el, Luther pedig szokása szerint a régi csapáson haladt,[17] de a katholikus vallásoktatás gyakoribbá és célszerűbbé tételét mégis fokozni kellett. A meglevő, nagyobbrészt értékes tankönyvek számát is szükséges volt szaporítani. Különösen Canisius Péter pompás katekizmusa tökéletesítette a már eddig is közkézen forgó sok jó művet.

A Kis Katekizmus mellett más apróbb írásokat is adott ki Luther. Igy 1526-ban a «Keresztelő könyvecskét» és 1529-ben «Az esketési könyvecske az együgyű plébánosok használatára» című füzetet. Ezekben a két szentség szertartásrendjét szabta meg.

Hogy a házasság nem szentség, hanem «a világi elüljáróságnak alárendelt, teljesen világi dolog, épp úgy, mint a ruházat és élelem, ház és udvar», azt, mint már annyiszor, ismét elmondta az 1529-ben megkezdett és 1530-ban kiadott munkájában, a «Házassági dolgok»-ban,[18] mely műnek épp ez a tétel az alapeszméje és kiindulási pontja. Azt írta, hogy a házasságra vonatkozólag nem akar utasításokat adni, mert a világi dolgokhoz semmi köze sincs a lelkésznek; «hadseregre vagy a törvény kényszerére» sincs joga az egyháznak; csak az a feladata, hogy a lelkiismeretet felvilágosítsa és vigasztalja». Ennélfogva ő is csak tanácsokat akar adni.

Házasságtanában az objektív törvények helyét majdnem teljesen elfoglalta a szubjektív önkény. Minthogy felfogása a fogadalmak és a papi nőtlenség ellen vívott

szenvedélyes harcának viharában alakult ki, tanítása — ha ugyan egyáltalában beszélhetünk egységes tanításról — veszedelmesen érzéki útra terelődött.[19]

E mellett azonban a házasságot Isten tiszteletreméltó rendelkezésének tartotta. Felemelő szavakkal tudta magasztalni a házasélet természetes voltát. Sőt azzal is szeretett volna dicsekedni, hogy ő volt az, aki a házasállapotot «prédikációkkal, írásokkal és példákkal magasztalta, míg a pápistáknál a paráznaság egyáltalában nem volt bűn».[20]

E könyvében a házassági akadályokról, különösen a rokonságról csak futólag beszélt Luther. Épp így nem tárgyalta részletesen a válás kérdését. Házasságtörés és hűtlen elhagyás esetére megengedte a házasság teljes felbontását.

Főcélja a titkos házasságok elleni harc volt. Titkos házasság alatt azokat a házasságokat értjük, melyeket a gyermekek a szülők beleegyezése nélkül kötnek meg. Azt tanította, hogy a házasság nyilvános életállapot lévén, azt a hitközség tanui előtt nyilvánosan kell megkötni. Az atya és anya vagy ezek helyettesének akarata ellenére kötött házasság érvénytelen. Viszont a szülői hatalommal való visszaélés is sok gondot okozott neki. Azért önmagának ellentmondva, arra az eredményre jutott, hogyha a szülők meg akarják akadályozni gyermekeik házasságát, a plébános és a jóbarátok engedjék meg a házasságkötést. Luthernek sok kellemetlenséget szerzett a gyakran előforduló titkos házasságok ellen intézett támadása, úgy, hogy később Mansfeld Albrecht grófnak ezt írta: «Azt írtam néhány embernek, hogy minden ördög nevében tegyen úgy, amint akar».[21]

1527-ben és a következő években több apró írása jelent meg. Igy «Luther Márton válasza Anglia királyának gyalázkodó levelére»[22] és «Titkos és ellopott levelek»[23]

című írásai. Ezenkívül több irat, melyekben azokat dicsőítette, kik állítólag a lutheránus vallásért haltak vértanui halált.[24] A középkori törvények értelmében mindenesetre többeket ítéltek halálra eretnekség címén, de nem szabad elfelednünk, hogy ezeknél a halálos ítéletnek egyik mellék-, ha nem főoka, többnyire az volt, hogy vagy a parasztlázadásban vettek részt, vagy más súlyos büntetendő cselekményt követtek el. Másokat azért végeztek ki, mert újrakeresztelők voltak és államfelforgató tanokat hirdettek. Ismét mások azért kerültek vérpadra, mert a társadalmi rendre veszélyes forradalmi, sőt kommunista eszméket vallottak. Ezeket csak nem lehet a lutheránus vallás vértanui gyanánt tisztelni?

Midőn a meisseni püspök 1528-ban rendeletet adott ki, melyben megtiltotta, hogy papjai Luther tanai szerint két szín alatt osszák ki az Oltáriszentséget a híveknek, Luther «A meisseni püspök rendeletére vonatkozó felvilágosítás egy jó barát számára az Oltáriszentség két színéről» címen[25] összefoglalta már előbb felhozott látszólagos bizonyítékait a két szín alatti áldozás védelmére. A pápista egyház, írta a püspök ellen, e kérdésben Isten szava fölé helyezte magát és az ördög egyháza, a sátán menyasszonya lett.

A két következő évben több irat jelent meg, melyekben a katholikus egyház áldozási gyakorlatát megvédelmezték. Midőn a hívő a kenyér színében veszi magához Krisztus élő testét, természetesen a szent vért is élvezi, mert másképp nem élő testtel táplálná lelkét. Az Egyház jogosan cselekedett, amikor a botrányt és a vér megszentségtelenítését elkerülendő, behozta az egy szín alatt való áldozást. Nem az Egyház érdekét, nem Krisztus megdicsőítését tartották szemük előtt a két szín alatt való áldozást követelők, hanem a lázítás és ellentmondás szelleme vezette őket, hiszen a gyakorlat bebizonyította, hogy legtöbben sem egy, sem két szín alatt nem akartak

áldozni. Ebben foglalhatók össze a tárgyilagos és nyugodt hangú katholikus védőiratok érvelései.

A népies torzképeket is felhasználta Luther, hogy az egyszerű nép szenvedélyét a pápa és az Egyház ellen izgassa. 1528-ban egy röpiratban terjesztette Flüei boldog Miklós képét, mely borzalmas torzképben ábrázolta a pápaságot. A brosürának a következő címet adta: «A svájci Clauzen testvér látomása».[26] A füzet tartalma, szerzője lelkiállapotának megfelelően, zavaros, gyűlölködő megtévesztések halmaza.

Nagyon csúnya, bár unalmas a képmelléklete az ebben az időben megjelent «Lipcsei új hírlap» és «Az oroszlán és szamár meséje» című kettős írásnak.[27] Két lipcsei író, Hasenberg János magiszter és v. d. Heyden Joachim, megtámadták Luthert, mert elvette Bora Katalint. Erre készült válaszképen ez a füzet. Az első cikk tartalmát ezeken a lapokon nem lehet visszaadni. A másodikon azt írja le, hogy a szamarat teszik meg az állatok királyának. Ezzel a pápára célzott, kit a két lipcsei író tisztelt, Luther pedig gyakran nevezett szamárnak.

Nagyon komolyak Luthernek az újrakeresztelők ellen ebben az időben írt munkái. Ezek közül kiválik az 1528-ban megjelent «Két plébános újrakeresztelése» című írás.[28] Az újrakeresztelők legfőbb érve ellen, hogy a csecsemőknek nincs meg a hitük, amit Luther a keresztség hatásának előidézésénél feltétlen megkívánt, mereven megmaradt álláspontja mellett, hogy a csecsemők lelkében is megvan valamikép ez a hit.

Munkái között tekintélyes helyet foglalnak el azok, melyeket Zwingli úrvacsoratana ellen írt.

4. Zwingli és az oltáriszentség. — Zwingli a kereszténységet racionalista elemekkel akarta átszőni. Már 1524-ben azt írta Alberusnak, majd később «Az igaz és hamis vallás kommentárjában» megismételte, hogy az Oltáriszentség alapításánál Krisztus szavait úgy kell

értelmezni, hogy «kenyér és bor alatt az Evangéliumot és a hitet érti az Úr . . . egyáltalában nem beszél szentségi táplálkozásról». A szentség átváltoztatott anyaga szerinte csak jelképe Krisztusnak, az ő végrendeletének, az ő kegyelmének, anélkül, hogy valóban jelen lenne benne a Megváltó, ami különben is érthetetlen és a józan észnek ellentmondó volna ; hiszen Krisztus teste csak egy helyen lehet jelen, az Atya jobbján, az égben, nem pedig mindenütt, ahol megünneplik az úrvacsorát.

Luther eleinte Karlstadttal és a rajongókkal szemben védelmezte e szentségre vonatkozó tanítását. Most ismételten kezdett Zwinglivel is szembeszállni. Megbotránkozva látta, hogy Zwingli vakmerősége mennyire aláássa az Oltáriszentség tekintélyét. Nyiltan és erőteljesen kezdte tehát támadni zürichi vetélytársát és annak követőit. Művének e címet adta : «Hogy ezek a szavak, Ez az én testem, még igazak»,[29] Zwingli erre a «Hogy ezeknek a szavaknak stb., örökké a régi, egyetlen értelmük lesz» című erőteljes írással válaszolt.

Luther be akarta fejezni a vitát és még egy írást adott ki «Hitvallástétel Krisztus úrvacsorájáról» címen[30] (1528). Svájci riválisa ellen kiadott fejtegetései minden hibájuk és személyes támadásaik ellenére is értékesek. Azt, hogy az alapítás szavait csupán betűszerint szabad értelmezni, pompás alapossággal és teljes határozottsággal bizonyította be. Felemelő szavakkal hangsúlyozta, hogy a titkok elfogadásánál az ember értelmét alá kell vetni a hitnek. Ha Krisztus feltámadása után átmehetett a zárt ajtón — mondotta, — akkor az ostya színe alatt rejtőzködő testét sem korlátozhatják a közönséges anyagi törvények. Az egyszerű szavakban Isten mindenhatósága nyilatkozik meg. Diadalmasan mutatott rá, hogy nem lehet letagadni azt, hogy már az ős egyház is határozottan hitte a tökéletes jelenlétet. Más helyen pedig arra hivatkozott, hogy ő személyesen győződött meg Krisztus

jelenlétéről, sőt azt is állította, hogy erre az igazságra az Úr angyala tanította meg.

Ha azonban egybehasonlítjuk a két ellenfél okoskodásait, azt látjuk, mindkettő szörnyű teológiai tévedések között botorkál. Luther csak féllábbal állt a Biblia talaján. Fejét teológiai és filozófiai képzetek kábították el, mik sötét felhőt vontak az igazság elé. A bibliai alapnál is vonakodott a szószerinti értelmezést következetesen végigvezetni. Nem akarta a katholikusok betűszerinti szövegmagyarázatát elfogadni. Félúton megállt és azt hirdette, hogy az oltáron egyszerre van jelen a kenyér és Krisztus teste.

A teológia és filozófia szabatos és tudományos megállapításait, melyekkel Krisztusnak a szent titokban való jelenlétét, már amennyire az megérthető, bebizonyították, nem akarta elfogadni, mert szerinte minden skolasztikus tan szofizma. Ezért, hogy Zwingli állítását megcáfolja, például így érvelt: Krisztus teste valóban az Isten trónján van jelen, de résztvesz Isten mindenütt jelenvalóságában is, úgy, hogy az egész világon feltalálható, tehát az Oltáriszentségben is;[31] minthogy azonban határozott igérete szerint valahol érzékelhetően is jelen akar lenni köztünk, ezt az úrvacsorában teszi meg. Ezt a határozott ígéretet az úrvacsoránál abban látta, hogy Krisztus e szentség által a mi hitünket akarja erősíteni.

Zwingli erre azt válaszolta, hogy e tanítás szerint az Oltáriszentség semmi különös kegyelmet nem ad, mert van más, hatásosabb eszköz is, a hit megerősítésére, Luther tehát fölösleges csodát tételez föl. Luther erre az ellenvetésre csak azt tudta mondani, hogy az úrvacsorában a hívek személyesen kapják meg azt a bűnbocsánatot, amit az Evangélium prédikálása általában ad. A fő az volt számára, hogy a szentség ne működjék a saját erejéből (ex opere operato), amint ezt a katholikus Egyház tanítja.

Önkény dolgában azonban Zwingli sem maradt Luther mögött. Gyakran már azt sem tudjuk, *mit állítanak* komolyan, annyi az ellentmondás fejtegetéseikben.

Hát még a hang, amellyel az új vallásalapítók a kereszténység e Legméltóságosabb Szentsége fölött vitatkoznak. Gúny, gyűlölködés, az ellenfél szavainak elcsavarása váltakoznak egymással. Mindenáron úr akart maradni mindkettő a csatatéren és magához akarta vonni a hívek táborát.

Luther azt mondta, hogy vagy Zwingli az ördög szolgája, vagy pedig ő maga is ördög, harmadik eshetőség nincs. Zwingliből «fekete, kételkedő ördög» beszél. Miközben Zwinglinek azokat a szavait tárgyalta, melyek arra vonatkoztak, hogy Krisztus Isten jobbján ül, gúnyosan beszélt a kanonoki gallérról, amelyet Krisztusnak bizonyára viselnie kell ott és megkérdezte, hogy nincsen egyúttal ott minden teremtmény, mint «a papsapkában a tetvek és bolhák?» Erre aztán Zwingli elkeseredve azt felelte, hogy neki nem kell a Luther szemfényvesztő mennyországa, sem pedig a kanonoki vagy kutyára való csuklyája, ezeket csak vigye haza Luther és akassza föl magát.

Ennyire sülyedtek szenvedélyességükben. Mily másképp védelmezik igazukat a katholikus írók!

Igazán a tisztességnek vált javára, hogy Luther nagy hitvallása után elhallgatott. «Nem méltó hozzá — mondotta — hogy ellenfeleinek ostoba válaszaival és őrültségeivel tovább foglalkozzék.»[32]

5. A PROTESTÁLÓK, 1529. — 1529 áprilisában a katholikus követek és teológiai tanácsosaik Ferdinánd vezetésével nagyobb egyetértésben és több elhatározottsággal jelentek meg Speierben az országgyűlésen, mint valaha. Eltökélték, hogy végét vetik annak a visszaélésnek, amelyet az 1526-iki speieri országgyűlés feloszlatása után elkövettek az újhitűek, kik az akkor kierőszakolt

határozat tágértelmű szövegét az újítás terjesztésére használták ki.

Ezen az újabb országgyűlésen tehát kivitte a katholikus többség, hogy a rendek a következő határozatot hozták: mindaddig, míg a lutheránusok által kérelmezett zsinat össze nem ül, a jelenlegi vallási viszonyok maradnak fenn; újítani és az Oltáriszentség vagy szentmise ellen lázítani tilos.

Ebben a határozatban semmi olyan nem volt, amit az újhitűek joggal nevezhettek volna rosszakaratnak, ha valóban kívánták, hogy az általuk követelt zsinatig békében és rendben élhessenek. Ők azonban ellenkezőleg elhatározták, hogy a törvényesen hozott határozat ellen ünnepélyesen fognak protestálni.

Ez volt az 1529 április 19-iki protestáció, melytől az egész párt a protestáló vagy protestáns nevet nyerte.

Nem minden újhitű vagy legalább a lutheránizmus felé hajló fejedelem értett egyet ezzel a döntéssel. Egyes protestánsok április 22-én titkos védőszövetségben egyesültek. Az északnémetek az Oltáriszentségre vonatkozó harc következtében elszakadtak a lutheránizmustól, így már köztük is megindult a bomlás. Csak a katholikus egyház ellen vívott harcban voltak egységesek.

A protestánsok akadályozták meg azt is, hogy a közeledő török veszély ellen segítséget nyujtsanak. A távollevő császár az országgyűlés legfőbb feladatává a törökveszély elhárítását tette. Emellett egyre fenyegetőbb hírek érkeztek a török előnyomulásáról. «Tagadhatatlan tény», mondja Walther Vilmos protestáns lutherkutató, «hogy a protestáns követek nem akartak segítséget megszavazni a török ellen, ha a katholikus rendek nem fogalmaznak más határozatot a vallási kérdésekre vonatkozólag, mint az említett elfogadhatatlant.»[33]

Luther természetesen nagyon meg volt elégedve azzal, hogy az országgyűlés határozata ellen az újhitű párt

protestációt adott be, de két dolog gondot okozott neki és különösen Melanchthonnak, az, hogy hívei fegyveres szövetséget kötöttek a császár ellen és a zwinglianizmushoz való közeledés. Melanchthon azért könyörgött, hogy ne tanácsolja az egész császárságtól való elszakadást, mert idáig legalább megőrizték azt a látszatot, hogy nem szakítottak az állammal, de még az Egyházzal sem, csak reformokat akartak bevezetni. Luther gondjai közt a gyűlölt zwinglianizmustól való félelem foglalta el a főhelyet. Május 22-én elkeseredett hangulatban írt a szövetségre vonatkozó gondjairól a választófejedelemnek. A harci szellem romlásba viszi az országot. Az emberek helyett Istenben kell bízni. A legrettenetesebb azonban az, hogy Zwingli híveivel egyesülve magukra veszik azoknak a bűneit, akik a szentség ellen harcolnak és Istennek vakmerő ellenségei.[34] A választófejedelem meghajolt az érvek előtt és nem tett több lépést a szövetség érdekében.

Annál inkább akarta Fülöp őrgróf Németország és Svájc újhitű pártjait a Habsburgok ellen egyesíteni. Ehhez azonban elsősorban az kellett, hogy Luther kibéküljön Zwinglivel vagy legalább valami megegyezésféle jöjjön létre köztük. Fülöp megkísérelte, hogy Luthert rávegye a lehetetlenségre. Elhatározták, hogy a két ellenfél személyesen fog tárgyalni.

6. Luther és Zwingli Marburg várában. — A hesseni őrgróf 1529 április 22-én azt az ajánlatot tette barátjának, Zwinglinek, hogy ez vegyen részt egy összejövetelen, melyen Lutherrel megbeszélhetik a vitás vallási kérdéseket. Nem a hitbuzgalom vitte őt erre a lépésre, hanem a remény, hogy az újhitűek egyesítésével elérheti a császár és a Habsburgok ellen irányuló politikai céljait. A merész Zwingli azonnal kész volt a tárgyalásra, de semmi reményt nem nyujtott a megegyezésre. Luther eleinte ellenkezett; Melanchthonnak is aggályai voltak

és a választófejedelem sem akart hallani a dologról. Az őrgróf sürgető meghívásaira végre mégis elhatározták, hogy Marburg várában megtartják az értekezletet.

Október 2-án ünnepélyes keretek között nyilvánosan tárgyalt Luther Zwinglivel és Ökolampadiussal. Luther nagy betűkkel felírta az asztalra; «Ez az én testem». Ellenfeleinek ravasz bizonyítgatásaira a maga sajátos módján egyre csak azt válaszolta, hogy «e világos szavakból egy fabatkát sem enged». Az október 3-iki és a későbbi tárgyalások is hiábavalóknak bizonyultak. Az őrgróf Zwinglivel együtt már csak azt kérte, hogy legalább testvéri egyezséget kössenek. De Luther visszautasította a testvéri jobbot. Minduntalan csak azt hangoztatta: «A ti szellemetek más, mint a miénk». Felismerte a rationalista lelket Zwingliben és félt tőle. Azt gondolta, hogy csak ez a szellem okozza, hogy Zwingli a vitás kérdést nem tartja olyan fontosnak, hogy az megakadályozhatná a megegyezést és hogy ez a szellem valamikor minden vallástól el fogja szakítani ellenfelét.

Dolgukvégezetlenül váltak el. Az újhitűek viszálya csak erősödött. Az az egy jó következménye volt a dolognak Németországra nézve, hogy a szövetség, melyet a megegyezés esetén az őrgróf a császár ellen össze akart hozni, nem válhatott valóra. A szakadás megindult.

7. Személyi dolgok. Kisértések. — Midőn Luther Marburgból hazafelé utazott, mint Linknek írta, Torgauban a legsúlyosabb lelki kínok és kísértések rohanták meg.[35]

Ezek előidézésében bizonyára részük volt a marburgi izgalmaknak és az útközben tartott prédikációknak is. Bár azzal dicsekedett, hogy legyőzte Zwinglit, ennek nyakassága és a félelem, hogy tanítását veszély fenyegeti, mégis sok gondot és fájdalmat okozott neki. Hozzá még kínozták a rémhírek is, melyek a törökről egymásután érkeztek. Szívbaja, mely már régebben is elővette s mely-

hez most erős lelkiismeretfurdalások járultak, kiújult. Azt írta Linknek, hogy alig tudott Wittenbergbe visszaérni; a sátán angyala annyira kínozta, hogy már attól félt, hogy nem látja meg többé hozzátartozóit.

Wittenbergben tovább tartott szenvedése. Azt mondotta, hogy ezeket a kínokat a törökök okozzák, kiket — mint Amsdorfnak írta — azért küldött Isten, hogy megbüntessék az evangélium ellenségeinek istenkáromlásait; a népnek vele szemben tanusított elviselhetetlen hálátlanságát is a törököknek kellett megbosszulniok; érzi, hogy haragjuk az ő fájdalmaiban nyilvánul meg, de reméli, Krisztus segítségével le tudja küzdeni istenüket, a sátánt.[36] Csak lassan-lassan nyugodott meg ismét.

Egy ilyen félelemből származó betegséget, mely majdnem sírbavitte, már 1527 júliusában is átszenvedett Luther. Akkoriban a lelki fájdalomtól és a magának tett szemrehányásoktól többször el is ájult. Bugenhagen, ki mellette tartózkodott s ki gyónását is meghallgatta, azt írta, hogy ezek a lelkifájdalmak már a lélek elsötétüléséhez voltak hasonlíthatók, olyanok voltak, mint amilyeneknek leírásánál a zsoltárokban «a lélek pokoli gyötrelmeire gondolunk»; fájdalmasabbak és veszélyesebbek voltak, mint a test halálos gyöngesége. Megjegyezte, hogy Luther «több ilyen kísértést szenvedett el». Maga Luther pedig azt mondta bizalmasának, Jonasnak, hogy akik csak a külső körülményeit látják, azok azt hiszik, «hogy csupa rózsák között jár, de Isten tudja, hogy mi van vele».[37]

Luther és barátai ezeket a szomorú állapotokat lelki kísértésnek, tentationes spirituales, nevezték. Leveleiből értesülünk arról, hogy milyen rettenetes lelki harcokat kellett megvívnia ebben az időszakban, mely 1527 júliusától egészen az év végéig tartott. A levelek élénken rajzolják meg hitbeli kételyeit és kétségbeesését, egész életének legszomorúbb akkordjait.

Ezeket a lelki harcokat, ezeket a fájdalmakat nagyban segítette elő az a sok izgalom, amelyen az utóbbi időben keresztülment; elsősorban azonban idegeinek és szívének betegsége idézte őket elő. Ideges szívbaja következtében gyakran vett erőt rajta valami rettenetes félelemérzet. Ezt a félelmet csak növelte a sok szemrehányás, melyet gyakran tett magának. Sokszor vetette fel a kérdést: miért zavartad meg az Egyház békéjét? Biztos vagy-e a dolgodban? Meg tudsz-e felelni annyi lélek elpusztulásáért? — A kolostornak és a katholikus vallásban eltöltött boldog napoknak emléke sem akart kihalni lelkéből. A félelemérzet tehát nemcsak testi betegsége folytán fogta el őt. Gyakran szenvedett miatta akkor is, mikor testileg egészséges volt. Legalább is ő maga azt írta, éppen akkor, amikor legjobban gyötörte a félelem, hogy «testileg meglehetősen jól érzem magam» vagy «testileg egészségesnek érzem magam».

«Hosszabb ideje, mint az egész elmult hét — írta Melanchthonnak 1527 augusztus 2-án — vergődtem a halál és a pokol között úgy, hogy most is reszket az egész testem és szinte össze vagyok törve. A kétségbeesés és istenkáromlás hullámai és rohamai szakadtak rám és majdnem egészen elvesztettem Krisztust.»

Barátainak arról panaszkodott, hogy a világ fejedelme, a sátán, meg akarja bosszulni magát rajta s ezért az ő csapásai alatt szenved; «mást nem keres, másra nem szomjazik, mint az irgalmas Istenre». Tehát még mindig nem akadt teljes határozottsággal az irgalmas Istenre, pedig bukásában egész tanítását, az Egyház és a pápa ellen vívott harcát erre a vélt alapra építette föl.

«Testem egészséges, de hogy a lelkemmel miként állok, azt nem tudom biztosan... Csak egy irgalmas Krisztust kérek. A sátán meg akar akadályozni (az evangéliumra vonatkozó) írásban és magához akar lehúzni a pokolba. Krisztus, taposd el lábaiddal. Amen!»

Az fájt neki a legjobban, hogy, mint képzelte, lelkiismeretfurdalásait a sátán okozza, ki Krisztus alakját veszi magára és a világosság angyala gyanánt jelenik meg. Amit lelkiismerete mondott, azt mind a sátánnak tulajdonította.

Ebben az időben írta, mintegy az átélt lelki harcok visszhangjaként, az éneket, melyet ma is énekelnek követői: «Erős várunk nekünk az Isten».

Haragja ebben a gyűlölködő versben akarta kitombolni magát a sátán és a pápa, az ősellenség ellen s Krisztusba igyekezett kapaszkodni: «Küzd velünk a hős vezér, Kit Isten rendelt mellénk... E világ minden ördöge, ha elnyelni akarna... mirajtunk nincs hatalma». (Hivatalos magyar fordítás. Dunántúli Énekeskönyv. 18. kiad. 1925. 256. sz. ének).

1528 januárjában kezdett szünni sok gyötrelme. Ekkor, hogy a maga sajátos módján még hamarább megszabaduljon a kínok láncától, azt írta egyik bizalmasának, «hogy még jobban akarja a sátánt izgatni».[38]

Sokkal bátrabban viselkedett, mikor 1527 nyarán valami ragályos betegség, állítólag pestis, tört ki Wittenbergben. Az egyetem Jenába költözött; sokan elmenekültek, Luther azonban Bugenhagennel ott maradt, hogy a betegeknek és a haldoklóknak megadhassa a lelki vigaszt. A járvány az ő házából, a régi kolostorból, is követelt áldozatot. Ő azonban nem féltette életét. «Krisztus van itt», írta Spalatinnak, «hogy ne legyünk egyedül és ő diadalmaskodni fog.»[39] Ekkor írta bátorítás céljából a kis füzetet: «Fussunk-e a halál elől?»[40] A plébánosokat és prédikátorokat figyelmeztette ebben az írásban, hogy maradjanak helyükön és különösen most, amikor olyan szükség van rá, tanítsák meg az embereket arra, hogyan éljenek és miként haljanak meg.

Hasonló magatartást tanusított Luther később is a járványok idején, így 1529-ben, mikor az úgynevezett

angolláz (englisches Schweiss) lépett föl, majd más ragályos betegségek alkalmával 1538 és 1539-ben. «Isten rendesen megőrzi igéjének szolgáit», mondogatta 1538-ban, «ha nem futnak menedék és ágy után.»[41]

Bár nagyon el volt foglalva, a szenvedőknek és szegényeknek mindig készségesen állt szolgálatukra; amennyire tehette, bőkezűen és résztvevő jótékonysággal segítette őket.

Elmondhatta egyik beszédében a wittenbergieknek, hogy «ő maga szegény, amit azonban a szükség enyhítésére kell adnia, nagyobb örömmel nyujtja, mint a gazdagok összegyüjtött vagyonukat». Ostorozta a fösvénységet, melyet Wittenbergben talált; ehhez a témához gyakran visszatért. Nem szerette a kényelmet és a nagy evéseket. Mint modorában, beszédmódjában és az érintkezésben, úgy otthonában is az egyszerűséget kedvelte és ebben példát akart adni társainak. Ha nem volt éppen rossz hangulatban, közvetlensége és barátságos modora valóságos üdülés volt barátai számára. Természetes humorát gyakran használta föl arra, hogy a sötétebb órákban elűzze a maga nyomasztó gondjait. Ezzel indokolta tréfáit is.[42]

Nem igaz az, hogy szívesen korcsmázott és hogy az egyik vendéglőnek törzsvendége volt. Az estéket otthon szerette tölteni az egykori kolostorban Bora Katalin, tanítványai, társai és vidéki vendégei társaságában.[43]

Alaptalan az a vád is, hogy iszákos volt.[44] Nincs bizonyíték arra, hogy bármikor is részeg lett volna, jóllehet, néha-néha azt olvashatjuk, hogy az akkori német szokás szerint elég sűrűn ürítgette a poharat. Önmegtartóztatásra ugyan nem adott példát, de fejedelmének és az udvartartásnak mulatozásait szigorúan elítélte. Elméletben mindenesetre nagyon elnéző volt, mikor egy jó ivást megengedhetőnek tartott rossz hír vételkor, különösen gondok és nyomasztó gondolatok között, a fáradt-

ság és munka terhe alatt, amikor az ördög szomorúsággal és kételkedéssel kísérti az embert. Álmatlanság és lelki kimerültség pedig mindenkép indokolta előtte a jó ivást.[45]

Ha azonban maga Luther is ennyire átadta volna magát az ivásnak semmi körülmények között sem tudta volna csodálatos alkotóerejét kifejleszteni és megőrizni. Iszákos ember nem írhat olyan — gyakran mély gondolatokkal telt — könyveket, mint amilyenek, hogy úgy mondjuk, szinte kirepültek Luther kezei alól.

Nem felel meg az igazságnak az a vád, melyet a tájékozatlan vitatkozók gyakran emlegetnek, hogy Luthernek különféle törvénytelen gyermekei voltak. Erasmus egyik levelében azt írta, hogy Bora az esküvő után mintegy tizennégy nap mulva szülte gyermekét. Később visszavonta ezt a téves kijelentését.[46] Ellenfelei Aurifaber egyik munkája alapján, mely 1569-ben jelent meg, adulter infansról (házasságtörésből származó gyermekről) beszélnek. Ez azonban, amint ugyane műnek 1568-i kiadása bizonyítja, csak durva sajtóhiba s helyette alter infans (másik gyermek) olvasandó.

A történelem bizonysága szerint Luthernek csak Bora Katalintól születtek gyermekei. Éspedig 1526 június 7-én János, 1529-ben Magdolna, 1531-ben Márton, 1533-ban Pál és 1534-ben Margit.

8. Katholikus hitvédelem. — Az Egyház ellen intézett támadások sok katholikus írót késztettek a védekezésre. A teológusok, szónokok, világi és szerzetespapok, sőt világi emberek is nagy számmal keltek az igaz hit védelmére. Természetes, nem mind írtak értékes dolgot, de sok műnek van történelmi és tudományos jelentősége. Azonban már az is dícséretreméltó, hogy egyáltalában szembe mertek szállni Luther nagy tehetségével. Aki ellene írt, annak el kellett készülve lennie arra, hogy elismerés helyett gúnyt és gyalázkodást fog

aratni. A legtöbb katholikus munka mégis tárgyilagos, nyugodt hangon mondja el előadnivalóját. A katholikus védők előtt mindig az volt a cél, hogy az Egyház szétbomlasztását akadályozzák meg és hogy ellenfelüket meggyőzzék állásfoglalásának helytelenségéről.

Természetes dolog, hogy céljuk elérésére felhasználták azokat a fegyvereket is, melyeket Luther hibái bocsátottak rendelkezésükre. Így többször szemére vetették, hogy még hazudni sem átall; az igazságtalanság atyjának, rágalmazónak nevezték őt. Súlyos állításaikat azonban mindig tényekkel bizonyították.

Gyakran előfordult náluk az a kijelentés is, hogy a wittenbergi újító a hazugság fejedelmének, a sátánnak befolyása alatt áll. Egyesek Luther démonikus tulajdonságait tárgyalva majdnem megszállottsággal vádolták őt. Nyakasságát, szokatlan ügyességét, amellyel a támadások újabb és újabb módját kitalálta, nem tudták másra magyarázni, mint arra, hogy az ördög nyilatkozik meg általa. «Ördögies — mondotta Dietenberger János — Luthernél minden ; amit ez az ördögi ember ír, nem lehet ment az ördögtől, ki minden írását ördögivé teszi.»[47] A mérsékelt hangú Pirkheimer János nürnbergi tudós 1529-ben azt írta egyik levelében, hogy «Luther, úgy látszik, teljesen megőrült vagy valami rossz démon mozgatja őt». Luther maga is tápot adott ezeknek a feltevéseknek az olyan elbeszélésekkel, mint például az volt, amikor azt állította, hogy az ördöggel vitatkozott a mise fölött.

Azok között az írások között, melyek Luther jellemével foglalkoztak, csak kevés mutatott rá természetellenes gondolkozására és érzésvilágára, hiszen idegbetegségéről s e betegségnek egész működésére gyakorolt hatásáról alig-alig tudhattak valamit.

A képeket alig használták fel a Luther ellen viselt harcban. Ez természetes is, hiszen a katholikusok már

erkölcsi okokból sem terjeszthettek olyan illetlen képeket, mint amilyenekkel Luther árasztotta el a népet.

A hitvédők közül messze kimagaslott dr. Eck János, ki 1518 és 1519-ben tizenhárom kisebb írást adott ki. Legjobban elterjedt a «Lutheránusok ellen írt enchiridion» című könyve, melyben a Szentírásból, a zsinatok határozataiból vett idézetekkel cáfolta meg Luther tanait.

Cochläus János eleinte habozott, később azonban határozottan Luther ellen foglalt állást. Összesen 202 írást adott ki, melyek széleskörű tudásról és nagy vitatkozókészségről tesznek tanuságot.

Faber János, Leutkirch im Allgäuban született. Óriási tevékenységet fejtett ki Luther és tanai ellen. 1528-tól kezdve, mint bécsi püspök megakadályozta, hogy a lutheranizmus Ausztriában elterjedjen.

A szerzetesek közül kiváltak a dominikánusok és ferencrendiek ; az ágostonrend, a ciszterciták és Benedek rendjéből is többen támadták az újítást.

Szép számmal szerepeltek a hitvédők közül a konvertiták is, mint Amerbach, Billican és később Witzel György.

A hitvédők ilyen sora mellett csak a vallási tudatlanságnak és a katholikusok sajnálatos nemtörődömségének tudhatjuk be, hogy annyian elestek és hogy az új vallás egyre terjedt most már nemcsak Német-, hanem Svéd-, Dán- és Olaszországban is.

XIII. AZ AUGSBURGI ORSZÁGGYŰLÉS. (1530.) COBURG VÁR VENDÉGE.

1. Az augsburgi országgyűlés. — V. Károly császár, ki 1530 januárjában Bolognában várta, hogy a pápa római császárrá koronázza, 21-én innét bocsátotta ki az augsburgi országgyűlés összehívását elrendelő leiratot. Az országgyűlésnek, melyen maga is részt akart venni, azt tette feladatává, hogy lehetőleg békésen oldja meg a vallásviszályt.

A császár Itáliából egyenesen Augsburgba ment. Június 15-én lépte át az ősi város kapuját. Augsburg a művészeteknek és a kereskedelemnek virágzó gócpontja volt. A gazdag és kényelmes patriciusházak, a nagy, ősi épületek közül kitűnt a püspöki palota és a pompás városháza. Ebben az utóbbiban tartották a gyűléseket.

Az úrnapi körmenetet soha nem látott ünnepélyességek között a császár és a katholikus követek részvétele mellett tartotta meg a püspök. A protestánsok tüntetőleg távol maradtak. A császár erre betiltotta az újhitű prédikációkat.

Midőn a tanácskozásokat megnyitották, Luther pártja a császár kívánsága ellenére kivitte, hogy először nem az égető török-kérdést, hanem a vallásviszályt tűzték napirendre. Az volt a tervük, hogy kifejtik vallási meggyőződésük helyességét. Ez volt a célja az úgynevezett augsburgi konfessiónak, ágostai hitvallásnak.

A hosszú okirat, melyet az okos, simulékony és akkoriban rettegett tollú Melanchthon írt, megnyerte Luther

jóváhagyását. A wittenbergi vezér maga különben nem mervén Augsburgba menni, a közeli Coburg várában tartózkodott az országgyűlés ideje alatt. A konfessió úgy volt megszövegezve, mintha nem Luther vagy a teológusok, hanem az előterjesztő újhitű fejedelem írása lenne. Fejedelmi hitvallás volt. Csak később lett a lutheránizmus szimbolikus írása, vagyis hivatalos hitvallomása. A rokongondolkozású fejedelmek ezzel az irattal akarták megmutatni, hogy hogyan prédikáltattak eddig papjaikkal.

Melanchthonnak kellett gondoskodnia arról, hogy a «Konfessio» bebizonyítsa, hogy nincs is olyan nagy különbség a két tábor felfogása között. Ezért, bár lényeges lutheránus tanokat hirdetett, ezeket a megszokott vallási kifejezések közé rejtette el és igyekezett tételeit a katholikus hagyományokkal támogatni. Szerinte tulajdonképen csak azokról a visszaélésekről volt főkép szó, melyeket mindenki ki akart irtani. Sőt a «hitvallás» első, 1530-ban megjelent kiadása még azt a megtévesztő kijelentést is hangsúlyozta, hogy az egyházi írók tanusága szerint az üldözött tanokban semmi olyan dolog nincs, amely a Szentírás és a katholikus Egyház tanításától eltérne.[1]

A császár csak vonakodva egyezett bele abba, hogy az okiratot a követek előtt nyilvánosan felolvassák. Nem is a városházán olvasták fel, hanem a püspöki palota egyik kisebb termében. Ez június 25-én történt. A 28 tételt Baier szász kancellár olvasta fel, kinek oly hatalmas hangja volt, hogy a német szöveget jól megértették azok is, kik erre az alkalomra a terem nyitott ablakai alatt az udvaron gyűltek össze.

A tüzetesebb tárgyalásnál meglepte a katholikus teológusokat, hogy a szerző mily ügyesen hagyott utat egy a régi Egyházzal kötendő látszólagos megegyezés számára. Egyetlen megjegyzést sem tett a pápára, kit

a lutheránusok Antichristusnak tartottak. Nem volt szó arról, hogy a hierarchia helyét az összes hívek papi volta foglalja el; nem tett említést a predesztinációról. Épp így elhallgatta a búcsúra és a tisztítótűzre vonatkozó ellenvetéseket is. A szentek tisztelete ellen intézett támadást is hiába várták.

Hiányzott tehát a béke és egység helyreállításának legfőbb feltétele, a tiszteletreméltó nyiltság, őszinteség.

Luthernek sem tetszett, hogy egyik-másik tétele hiányzott, de nem akart beleszólni Melanchthonnak, az ő nélkülözhetetlen, szorgalmas és tekintélyes segítőtársának a dolgába. Azt mondta, hogy «ő nem tud oly szeliden és halkan lépni, mint ez.»[2]

A császár felszólítására a katholikus teológusok azonnal írtak egy választ a Konfessióra, amelyben épp úgy rámutattak a hitvallás tévedéseire, mint a zavaros és eltitkolt tantételekre. A protestánsokat megkérdezték, hogy van-e még valami előadnivalójuk azokon kívül, amik a Konfessióban foglaltatnak. A válasz kitérő volt. A sebtében elkészített katholikus Confutatiót a császár és tanácsosai sértő hangúnak találták. Miután átdolgozták, augusztus 3-án ugyanabban a teremben olvasták föl, ahol a Konfessiót.

Most a császár felszólította a protestánsokat, hogy térjenek vissza a keresztény Egyház keblére, mert máskülönben, kötelessége szerint, mint «az Egyház helytartója és védelmezője» fog ellenük fellépni.

Melanchthon irtózott a nyilt szakadástól, ezért Campegio pápai nunciushoz fordult. Egyes katholikus vezetők már azt remélték, hogy megtér. A tárgyalások folyamán egészen megtört ember benyomását tette.

A császár elrendelte, hogy a két párt két-két kiküldöttje tanácskozzék megegyezésről. Ezek a tárgyalások azonban nem vezettek eredményre. A katholikus bizottsági tagok hiába ajánlották föl, hogy az esetben, ha a

pápa is hozzájárul, a zsinat döntéséig megengedik a kehely használatát és nem járnak el a nős papok ellen. Minden jóakarat megtört azokon a leveleken, melyeket Luther Coburg várából irogatott. Melanchthon kijelentette, hogy kész hozzájárulni ahhoz, hogy a püspökök joghatóságát helyreállítsák. Ez azonban csak kétszínű ajánlat volt, melynek semmi eredménye nem lehetett, mert kikötötte, hogy a püspökök engedjenek szabad teret az evangéliumnak.[3] Ezután még egy szűkebb bizottság kezdte tárgyalni a dolgot. Katholikus részről tagjai voltak Eck, Cochläus és Wimpina. Azonban ez sem nyujtott sok reményt a megegyezésre.

A fáradhatatlan Melanchthon közben «Apologia Confessionis Augustanae» címen válaszolt a katholikus Confutatióra. Azt azonban már nem tudták elérni a protestánsok, hogy ezt az «Apologiát» is nyilvánosan olvassák föl. Hazatérése után, mint privát írást adta ki aztán Melanchthon. Rövidesen ez az Apologia is a lutheránus szimbolikus könyvek közé került.

Míg a tárgyalások tartottak, mind több követ jelentette be, hogy csatlakozik a fejedelmi hitvalláshoz. Még az északnémetek is elfogadták az Augsburgi Konfessiót, bár a tizedik artikulusa Zwinglit támadta.

Hosszas huzavona után végre megtiltotta a császár a hitújítás terjesztését és az országgyűlés feloszlatásakor, november 19-én, teljes szigorúságával felújította a wormsi ediktumot. De egyúttal az egy éven belül megtartandó egyetemes zsinatra is utalt.[4]

Igy hát az augsburgi országgyűlés, melyet a katholikusok oly nagy reményekkel köszöntöttek, szerencsétlen hitszakadáshoz vezetett. Luther december 12-én megelégedetten írhatta fejedelmének, hogy az ember tettei «másképp sikerülnek, mint ahogy gondolná».[5]

Semmi sem mutatja meg jobban Luther gondolkozásának és eljárásának igazi képét, mint annak tanulmá-

nyozása, hogy miként viselkedett Coburg várában az augsburgi országgyűlés ideje alatt.

2. LUTHER COBURG VÁRÁBAN. — A thüringiai erdőség déli oldalán, barátságos halmok között emelkedik Coburg városa fölé az ősi vár. Elején gyengén, később mind meredekebben emelkedő út vezet hozzá. A fejedelmi vár úgynevezett nagy udvarán még ma is áll az épület, melyben az augsburgi országgyűlés tartama alatt Luther lakott. Ha az udvar szélén végigvonuló úgynevezett magasbástyán járkált, szeme a legszebb vidéken keresztül tekinthetett a Lech partján fekvő város felé, hol az országgyűlés az ő vallása fölött vitatkozott. Minthogy száműzetése következtében nem mehetett Augsburgba, a szász választófejedelem ezt a helyet engedte át neki lakásul. Innen levél útján könnyűszerrel érintkezhetett híveivel.

Luther számára a majdnem lakatlan vár, mint maga mondta, valóságos «Sinai-hegy», valóságos «remetelak» lett. Első leveleiben, melyeket a «csókák birodalmából» írt, tréfásan ecsetelte a magasan fekvő szobája körül repkedő madarak lármáját, melyet a fecsegő és mozgalmas országgyűléshez hasonlított.

Gondolatai, melyek Coburg várában való egész tartózkodása alatt foglalkoztatták, sőt néha kegyetlenül kínozták, nemcsak az országgyűlésre vonatkoztak, hanem a Németországot fenyegető török veszély és a tanítása ellen a saját lelkében feltámadt kisértések körül is forogtak.

Luther 1530 április 15-én érkezett Coburgba s itt maradt egészen október 5-ig. Az elmaradhatatlan látogatásokat leszámítva, társaságát ifjú tanítványa, Dietrich Vitus magiszter és unokaöccse, Kaufmann Cirjék, alkotta.

Megérkezése után először is egy vitairatot írt «Figyelmeztetés az augsburgi országgyűlésen résztvevő lelkészek

számára» címen.[6] Ezzel az országgyűlés paptagjait akarta megfélemlíteni. Szenvedélyes túlzással tárta szemük elé az életükben és az Egyház kormányzásában tapasztalt visszaéléseket és erkölcstelenségeket. Azután pedig a saját reformációját magasztalta. Forradalommal fenyegette meg őket arra az esetre, ha az evangélium terjesztését megakadályoznák. «Amíg élek — kiáltotta ijesztő hangon a gyűlés felé — pestis vagyok számotokra; ha meghalok, halálotok leszek, mert Isten tüzelt fel ellenetek; azt kell mondanom, amit Ozeás mondott (13, 7 köv.): az assziriusok útján nőstényoroszlán és nősténymedve leszek nekik. Ne legyen nyugalmatok nevemtől, míg meg nem javultok vagy el nem pusztultok.»

Azután tovább folytatta a Szentírás fordítását. Jeremiás és Ezechiel könyveit ültette át németre.

Közben azonban testi és lelki gyengélkedése folytán mind fárasztóbbá lett számára az írói munka; ezt részben idegeinek túlfeszítettsége, részben pedig a lázas tevékenység okozta. Már mielőtt Wittenberget elhagyta, gyengélkedett. Lehangoltságán kívül már 1529 januárjában meglehetősen gyakran kínozták szédülések és fejzúgások. 1530 január 1-én kijelentette prédikációjában a wittenbergieknek, hogy «Isten igéjével szemben tanusított érzéketlenségükkel annyira felbosszantották, hogy többé nem fog szószékre lépni». Május óta úgy megviselte a fejzúgás, sőt mint ő mondta, «a fejében érzett mennydörgés» és az ájulásra való hajlandóság, hogy heteken át képtelen volt dolgozni.[7] Emiatt természetesen megint az ördögöt okolta.

Az ördög különben sajátságos jelenésekkel foglalkoztatta fantáziáját Coburg várában. Szilárdan hitt azokban az ördögi megjelenésekben és azokban a sátán által előidézett hatásokban, melyekről ebben az időben értesült. Igy elbeszélése szerint egész sereg titokzatos lényt láttak, melyek Kölnből elindulva Augsburgba tartottak az

országgyűlésre és közben Speiernél a folyón átvitették magukat.[8] Mohón fogadta Bugenhagen tudósítását is, mely szerint egy ördögtől megszállott leány tanuságot tett az evangélium mellett. «Csodálatos dolgokat tervez a furfangos démon» írta ez alkalommal.[9]

Önmagára vonatkozólag 1530 május 12-én levélben panaszkodott Melanchthonnak, hogy mikor Dietrich és Kaufmann elmentek s egyedül maradt, a sátán «követsége volt nála»; a sátán komor gondolatai arra kényszerítették, hogy miután kidobta őt a szobából, társaságot kellett keresni. «Már alig várom a napot», folytatta a maga sajátosan otromba fordulatával, «mikor ennek a szellemnek nagy hatalmát és bizonyos mértékig teljes isteni fenségét végre meg fogjuk látni.»[10]

Coburgban adatott meg neki az is, hogy valamikép — fantasztikus látomásban — meglátta az ördögöt. Egy esős júniusi estén 9 órakor az ablaknál állt s a közeli erdőt nézte. Egyszerre, mint Dietrich Vitus leírta, meglátott «egy lángoló és tüzes kigyót, mely különféle fordulatokat és csavarulatokat csinált és a közelben álló torony tetejéről az erdőcskébe zuhant. Azonnal odahívott és mikor mellette álltam, meg akarta mutatni nekem a kísértetet (spectrum). De azt vette észre, hogy hirtelen eltünt. Nemsokára mindketten újra láttuk a képet. Megváltoztatta alakját és olyan volt, mint valami elég nagy és lángoló csillag, melyet a szántóföldre dobtak úgy, hogy a teljesen borús égnél is határozottan felismerhettük». Ez volt az ördög a megijedt Luther előtt. Valószinűleg a toronyban vagy valamelyik házban fáklyával vagy erős fényű lámpával járt valaki s ez vetette a világosságot a tetőre, az erdőre és a szántóföldre. Aki arra jár, az elfogadja e magyarázat valószinűségét. Luther azonban annyira meg volt győződve arról, hogy jelenséget látott, hogy a következő évben a zsoltárfordítását biráló bizottság ülésén azt mondta a részt-

vevőknek: «Láttam az ördögöt a coburgi erdő fölött átrepülni».[11]

Ezzel a beteges képzelődéssel kapcsolatban ugyanakkor éjjel szokatlanul erős fejzúgás és erősebb ájulási rohamok kínozták. Az idegbaj jelenségei voltak ezek, mik azonban csak újabb bizonyítékot nyujtottak a fiatal Dietrichnek arra vonatkozólag, hogy a látott ördög okozta mesterének minden betegségét. Az sem csoda, hogy a hagyomány szerint az ördöggel kapcsolatban a coburgi szoba falán is megjelent a tintafolt épp úgy, mint Wartburgban.[12] A rossz szellem más jeladásáról azonban nem tudunk.

Ellenben a lélek kísértéseiről magától Luthertől hallunk egyet-mást. A kísértések által meggyötört lelkét olyan tájhoz hasonlította, melyet hőség és szél szárított ki.[12] A nyilvános viaskodások között, mondotta, sokkal erősebb, mint ebben a személyi küzdelemben. Azt írta Melanchthonnak, hogy könnyebben viselné el azt az ördögöt, amelyik a testet kínozza, mint ezt «a lelki hóhért, aki meg akarja őt zabálni». Midőn Wittenbergbe visszatért, borzalommal emlékezett meg ezekről a lelki harcokról. Dietrichnek azt mondta egyszer még Coburgban, ha most meghalna (már sírhelyet is keresett magának) és ha azután felvágnák a mellét, a szívét «lelkének szomorúsága és gyásza folytán» egész összezsugorodottnak találnák.

Ezek a történelemírásban elhallgatott lelki fájdalmak, melyekben természetesen nagy szerepet játszottak az egykori szerzetes lelkifurdalásai is, éles ellentétben vannak a protestáns írók azon állításával, hogy Luther Coburg várában lelki nyugalommal, belső derűvel és megrendíthetetlen hittel várta a fejleményeket. Az igaz, hogy ezekben a lelki harcokban mindig abba a gondolatba tudott kapaszkodni, hogy nyugtalansága az ördögtől származik és igaz az is, hogy kétkedését végül a határtalan dac segítségével tudta leküzdeni.

Hogy ilyen kísértések idején miképen kell viselkedni, arra meglehetős furcsa módon oktatta ki tanítványát, Weller Jeromost, ki sokat szenvedett a bűnbocsánat és a kegyelmi állapotára vonatkozó gondok miatt.[13] Egyszersmindenkorra biztosan kell tudni, hogy ezeket a kísértéseket az ördög okozza, azért ne engedj nekik helyet. Kerüld a magányt, tréfálkozz a feleségemmel, igyál is valamivel többet. Az ilyen kísértések hasznosak, őt is ezek tették «nagy doktorrá». Ilyen szomorúságok idején esetleg «valami bűnt is kell elkövetni», hogy ezzel fejezzük ki az ördöggel szemben gyűlöletünket és megvetésünket. Igen, ha az ördög kísért, akkor «meg kell tudnia, hogy nem ismerek el semmi bűnt és nem tartom magam bűnösnek. Szemünk és lelkünk elől el kell távolítani az egész tízparancsot, ha az ördög kísért és kínoz».[14]

Ebben a sajátságos bátorító levélben zárdai életéről is megemlékezett. Úgy látszik, a magány jobban kiélesítette lelkében a mult és a jelen közt levő ellentéteket. Beszélt a sok szomorúságról és rettenetes gondolatokról, melyek a kolostorban kínozták. Mind jobban és jobban beleélte magát a gondolatba, hogy ezt a szomorúságot az erényről és az érdemszerzésről szóló katholikus tantételek okozták. Az a tanítás, mely a jámborságot az egyedül üdvözítő hit helyett az érdemszerző cselekedetekre alapozza, nem adhat lelki nyugalmat, csak nyomorúságot és aggodalmat. Csupán az ő új evangéliuma mutatja meg a béke útját.

Ez az ő kolostori legendája, az öregedő ember költeménye az ifjú Lutherről, melyet ezután nagy előszeretettel használt föl a régi Egyház ellen vívott harcában.[15]

Idáig keveset beszélt erről. Most azonban azt kezdte hajtogatni, hogy ő volt a legájtatosabb szerzetes és ha a szerzetesség valakit üdvözített, úgy ő biztosan megérdemelte a mennyországot.[16] Mivel ez az élet ejtette kétségbe, személyes tapasztalásból ismeri a katholikus

jócselekedet tanának «ezt a cukrozott pokoli méregsüteményét», mely mindenkit oly szerencsétlenné tesz, amilyen ő volt a kolostorban.

Közben nem gondolt arra, hogy nem a szabályok és feljebbvalók lelki vezetése juttatták idáig, hanem a maga túlfeszített, beteges lelkülete és makacssága, mely messze eltávolodott az Egyház tanításától és szellemétől. Elfelejtette, hogy az evangéliumi tanácsok lelkes követése ezreket és ezreket boldogított és boldogít ma is.

A sok szomorúság mellett, amit Coburgban átélt, nagy fájdalmat okozott neki atyjának halála is. Mint Luther hallotta, «erős hittel Krisztusban» halt meg május 29-én.[17] Mikor meghozták neki a halálhírt, visszavonult és sokáig keservesen sírt. Már február közepén értesült atyja betegségéről. Ekkor, még Wittenbergből, vigasztaló sorokat írt hozzá. Azt írta, hogy szívesen felkeresné, ha nem lenne számára az utazás olyan veszedelmes, mert az «urak (parasztok) és fejedelmek» ellenségei és nem szabad «Istent kísértenie».[18] Arról volt szó csupán, hogy a választófejedelem birodalmában tegye meg az utat. Szavai mutatják, mennyire izolálva volt ő, ki egykor oly nagy népszerűségnek örvendett; a parasztháború óta majdnem teljesen elvesztette a nép rokonszenvét. Az alsóbb néposztály elnyomóját látta benne, az előkelők pedig sok helyen azért harcoltak ellene, hogy megőrizhessék az egyházi birtokok elkobzása folytán szerzett vagyonukat.[19] Erről bővebben más helyen.

3. Az evangélium fenntartása. — Luther elégtétellel vette tudomásul, hogy az ágostai hitvallást a követek előtt felolvasták. Melanchthonnak a reményeit azonban, hogy valamiféle megegyezés létrejöhet, nem osztotta. Az volt a véleménye, hogy ellenfeleinek megátalkodottsága folytán csak visszautasítást nyerhetnek.

Melanchthonnak többek között Jonas, Agricola, Spalatin segítettek. Ezekhez és Melanchthonhoz intézte szo-

kásos jelszavait: «Ha elbukunk, úgy velünk bukik Krisztus, a világ Uralkodója».[20] Ennyi ördög ellen mit sem tehet a jóakaratú császár. Ha azonban Károly császár «a világos Irás vagy Isten szava ellen itélne», úgy semmi körülmények között sem szabad ítéletébe belenyugodni.[21] Az egyházi javak visszaadásáról szó sem lehet. Nagyon jó lenne, ha pártja zsinatot követelne; megvalósuláshoz úgy sem érne el ez a zsinat soha.

A Melanchthon által megkezdett tárgyalások elején kijelentette, hogy vissza kell utasítani minden engedményt, mely az evangélium ellen van és kitartásra, bátorságra buzdított. Az lenne neki a legkedvesebb, írta július 15-én, ha helyettesei elutaznának és hazatérnének. «Mindig ismét haza, mindég haza» ezek voltak a szavai.[22]

Annál csodálatosabb az a kijelentése, melyet hosszabb hallgatás után augusztus 28-án írt Melanchthonnak abban a levélben, melyben csüggedő barátját bátorította abból az alkalomból, hogy kétértelmű közvetítő ajánlatot tett: «Biztos vagyok benne, hogy nem követhettek el mást, mint hogy legföljebb vétkeztek az én személyem ellen úgy, hogy perfidiát és ingatagságot vetnek a szemünkre. És aztán? ... Ha egyszer elérjük majd a békét és megszabadulunk az erőszaktól, akkor könnyen helyrehozzuk majd fogásunkat (hazugságunkat) és hibánkat, mert Isten irgalma uralkodik felettünk». A későbbi kiadások kihagyták a «hazugságunkat» (mendacia) szót a «fogásunkat és hibánkat» szavak közül; de a régi szöveghagyomány azt bizonyítja, hogy az elveszett eredeti levélben ott volt. De még ha nem is lett volna benne, a «fogás és hiba» (doli et lapsi) szavak eléggé kifejezik Luther aggasztó ideáját.[23]

A következő hónapban, különösen szeptember 20-án, midőn a nürnbergiek arról panaszkodtak, hogy Melanchthon nagyon engedékeny, már szigorúbban írt

Luther. «Majdnem szétpukkadok (Ich berste) a haragtól és felháborodástól», mondta a Jonáshoz intézett levél, «kérlek, hagyjátok abba a tárgyalást és térjetek vissza.» «Ott van nekik a Konfesszió, ott van nekik az evangélium... Ha háború lesz belőle, legyen belőle az. Eleget kértünk és tettünk. Az Ur áldozati állatnak adta őket nekünk, hogy «megfizessen nekik érdemük szerint (II. Tim. 4, 14.) Minket azonban, az Ő népét, meg fog szabadítani Babylon tüzes kemencéjéből is... Amit neked írtam, mindenkinek írtam.»[24]

Linknek azt írta, hogy reméli, hogy az ellenfél semmi határozott engedményt nem kapott; Krisztus különben minden engedményt «lándzsává fog tenni, hogy ellenfeleinkkel, kik csaló játékot űznek velünk, ilyen játékot űzzön; Krisztus előkészíti számukra a Vörös-tengerben való elpusztulást».[25]

Melanchthont kíméletes hangon csak arra kérte, hogy pontosan értesítse mindenről, mert sajnos erőszaktól és árulástól fél.

A nürnbergi Spengler panaszkodására azt válaszolta, hogy nem lehet mindent érvényesnek venni, mindent megtartani, ami ellenkezik az új evangéliummal, még akkor sem, ha ilyen igéretet kellene is tenni.

Az ügy pedig ezalatt a föntebb említett módon haladt a maga útján Augsburgban.

Legnagyobb feltünést Melanchthon igérete tette, mely szerint a püspökök jurisdikciója bizonyos feltételek mellett visszaállítható.

Erre vonatkozólag Luther szeptember 23-án azt írta bizalmasának, Hausmann Jánosnak, hogy a fennhatóság legfőbb feltétele az, hogy a püspökök «gondját viseljék az evangéliumi tanításnak» és a legkomolyabban fűzte hozzá, hogy mivel ebben az irányban semmi sem történt, ellenségei maguk okozták tönkremenetelüket.[26] Úgy beszélt, mintha az igéret nemcsak ámítás lett volna.

Még különösebb volt az az önigazolás, amellyel Luther hesseni Fülöp szemrehányására az országgyűlés feloszlása után mentegette magát. Ekkor már a maga valójában állította oda a joghatóság elismerését. Egyáltalában nem kellett attól félni, mondotta, hogy ezt az ajánlatot elfogadják, sohasem lehetett volna ezt elfogadni; csak azt a célt szolgálta, «hogy a mi kíméletességünket annál jobban kiemelhessük» (vagyis, hogy a magunk számára megnyerjük a közvéleményt). Csak akkor lett volna hiba ez az igéret, ha az ajánlatot elfogadták volna. Fülöp tehát ne elégedetlenkedjék; Luther legközelebbi írásában csak annál erősebben fogja támadni ellenfeleinek kíméletlenségét.[27] Tényleg «Figyelmeztetés stb.» című munkájában azzal dicsekedett, hogy pártja «bebizonyította a türelmet és a kérést», de minden elveszett a megátalkodottaknál. «A mi kérésünk, könyörgésünk és kiáltozásunk a béke után» nem talált meghallgatásra.[28]

Csak ezeknek a szövegeknek a szemelőtt tartásával lehet «az Evangélium kikötését» az igazi megvilágításban látni.

Coburgban való tartózkodásának vége felé egymásután látogatták őt meg Butzer Márton és a választófejedelem fia és leendő utódja, János Frigyes. A körülményekhez képest jó egészségben találták őt. Külseje megváltozott, mert szakállat növesztett, mit csak Wittenbergben nyiratott le újra. Butzer célja az volt, hogy a szentségkérdésben közeledést teremtsen Luther és a zwingliánusok között. Diplomáciai ügyességével elérte, hogy egy homályos formulával, mely a jelenlétre vonatkozott, engedékenységre hangolta Luthert, ki amúgy is vágyott rá, hogy az országgyűlés befejeztével nagyobb párt élén állhasson szembe a császárral. A herceg egy értékes gyűrűt hozott neki tisztelete jeléül.

Bizonyos megadással beszélt mindkettőnek, meg a többi vendégeinek is az országgyűlés kedvezőtlen döntéséről. Mást nem is várt és nem is várhatott.

Leveleiben mindent Istenre bízott. Különben úgy leveleiben, mint ebből a korból származó írásaiban jámbor és szép kijelentések találhatók. Nem takarékoskodik a szavakkal, hogy vigaszt nyujtson magának és másoknak. Lutherbarát írók rendkívüi dicsérik azokat az imákat, melyeket a magány e napjaiban szerzett. Ha azonban a szövegüket megvizsgáljuk, azt látjuk, mindnek az volt a célja, hogy bebizonyítsák az ő elképzelt jogait. Az igazi imának először is azt a kívánságot kell kifejeznie, hogy az ember elismerje és elfogadja Isten akaratát az egész életre vonatkozólag. Erről a készségről pedig alig-alig van szó Luther imáiban. Azt a lehetőséget, hogy más út is van, mint az övé, még csak meg sem engedte.

Igy van ez annál a sokat emlegetett imánál is, melyet állítólag Dietrich Vitus lesett el ajkairól s amelyben ily szavakkal emelkedett Istenhez: «Gyermekeid üldözőit semmisítsd meg; ha ezt nem teszed meg, a tied legyen a veszély; amit mi tettünk, azt meg kellett tennünk».[29] Ez nem az önmegadás Fiat voluntas tua-ja, minden imának előfeltétele és koronája, hanem előírás a Leghatalmasabb számára, hogy az imádkozó akarata szerint cselekedjék. A Lutherért lelkesedő tanítvány azt is mondta, hogy mestere naponta legalább három órán keresztül imádkozott Coburg várában. Valószínű, hogy az aggasztó helyzet és a zsoltárok fölött való elmélkedés tényleg meghosszabbította a megszokott imaidőt. A három egész órán át tartó imádságot azonban nagyon nehéz elhinni. Már a sok írói munka, melynek eredménye az ebben az időben megjelent számos könyv, jogot ad arra, hogy ebben kételkedjünk. Hiszen ezek megírása megkövetelte, hogy úgyszólván minden időt az íróasztal mellett töltsön el.

4. Irodalmi tevékenység. — Már fentebb említettünk egész sorozat könyvet, melyek ebben az időben kerültek ki Luther fáradhatatlan keze alól.

Azok közül a munkák közül, melyek a Coburg várában töltött idő és a rákövetkező hónapok alatt jelentek meg, említsük meg elsősorban a «Tisztítótűzről» szóló írását.[30] Minthogy az Augsburgi Konfessió a tisztítótűzről hallgat, ennek kellett pótolnia a mulasztottakat. Luther ebben a műben le akarta leplezni a pápisták tanításának minden gyalázatos hazugságát és minden borzalmát, melyet szerinte a Mammon kedvéért hirdettek.

Ennek befejezése után azonnal hozzálátott a «Kulcsokról» szóló mű megírásához.[31] Másodszor is átdolgozta ezt a munkáját, mely az Egyház hatalmára vonatkozó összes művei között a legfontosabbá vált. Bár az Egyház magának tulajdonítja a kulcsok hatalmát, nem ő bocsátja meg a bűnöket, hanem az egyesek által a hit segítségével befogadott kegyelem szava, mely a hitközségre bízatott.

«Luther M. nyiltlevele a szentek imatolmácsolásáról és közbenjárásáról»[32] az első, hosszabb részében a bibliafordítás művészetét védelmezi és megkísérli többek között azt is, hogy kimerítően igazolja önkényes eljárását, mellyel szent Pál Róm, 3, 28-ba beleszőtte az «egyedül» szócskát: «Mert mi azt tartjuk, hogy az ember *egyedül* a hit által igazul meg, a törvényszerinti cselekedetek nélkül». Katholikus oldalról erősen támadták, amiért tanítása érdekében becsempészte az «egyedül» szót. Luther hajthatatlanul kitartott pótlásának helyesvolta mellett és azt is támadásra használta fel. «Nekem nem lesz bírám semmiféle pápaszamár, sem pedig öszvér.» «Ezeknek a szamaraknak nem kell mást válaszolni a ‚sola' szóra vonatkozó sápítozásukra, mint ezt: Luther így akarja és így mondja, ő doktor az Egyház minden doktorai felett. Maradj hát meg emellett.» Különben egyetmást igazán helyesen fejtegetett ebben a munkájában, különösen azt a feladatot, amelyet a bibliafordításra vonatkozólag maga elé tűzött, hogy a szent írók szövegé-

nek ne a betűszerinti fordítását adja, hanem a szöveg szellemét tegye át híven és a német nyelv szellemének megfelelően hazája nyelvére. Ehhez a csodálatos műhöz csak laza függelék gyanánt csatlakozik a második rész, mely támadja a katholikusoknak a szentek iránt tanusított tiszteletét és azt a szokást, hogy őket segítségül hívják, miket «a pápaszamarak bebüdösítettek és lejárattak». «Engem is szerfölött elkeserített — mondta ez alkalommal Luther — hogy elszakadtam a szentek tiszteletétől.» Tudja, hogy a szentek tisztelete régi öröksége az «egész kereszténységnek».

Kínozta őt a félelem, hogy a hozzácsatlakozott papok kihalásával utánpótlás hiányában a lelkészi állomások nem lesznek betölthetők. Ezért kiadta «A gyermekek iskoláztatása» című írást.[33] Ebben arról panaszkodott, hogy attól fél, hogy nem fog találni megfelelő erőket a lelkészi állásokra úgy, hogy talán tíz falu is kénytelen lesz egy pappal megelégedni. Ügyes tanácsokat adott az ifjúság kiképzésére vonatkozólag, közben azonban ismét igazságtalanul támadta a régi katholikus iskolákat. Paulsen Frigyes szerint azt mondotta, hogy az eddigi «artistikus oktatás egész alapja az ördög műve».[34] Luther szerint a tanításnak mindenben teljesen az Evangéliumra kell támaszkodnia. Felszólította a világi hatóságokat, hogy «ahol ügyes fiút látnak», már a saját hivatalaik érdekében is gyakoroljanak a szülőkre nyomást, ha észreveszik, hogy nem teszik meg kötelességüket az iskolával szemben. Arról azonban sehol sem beszélt, hogy a világi elüljáróság hozza be az általános tankötelezettséget. «Nem találó — mondja Kawerau Gusztáv teljes joggal — hogy Luthert az általános tankötelezettség heroldjává teszik».[35] Boehmer Gyula protestáns író megjegyzi, hogy Luther számára «csak a vallási szempontok voltak mérvadók.» Schiele protestáns teológus szerint annak az állításnak, hogy «Luther reformációja okozta általában

az iskola és a művelődés általános fellendülését, semmivé kell foszlania».[36]

Coburgi művei közé kell számítani bizonyos szempontból azt a két vitairatot is, melyeket az éppen akkoriban befejezett augsburgi országgyűlés ellen írt. Ezeket Wittenbergbe való visszatérésekor még teljesen felizgatott állapotban és a coburgi napok hangulatában adta közre. Az egyiknek címe «Dr. Luther Márton figyelmeztetése az ő kedves németjei számára», a másiké «Széljegyzetek az állítólagos császári ediktumhoz».

A «Figyelmeztetés»[37] elsősorban arra az erőszakoskodásra célzott, mely a császár és az állam részéről előreláthatólag várt Lutherre. A katholikus követekre szórt sértő és a lehető legdurvább gyalázkodások között vetette kedves németjei közé a jelszót, hogy háború vagy forradalom esetén ne segítsék a pápistákat. Az önvédelem ellenkezőleg azt kívánja, hogy minden tettlegességnek szegüljenek ellen.[38] A tüzes írás a maga szuggeráló erejével tényleg hozzájárult ahhoz, hogy az újhitűek seregében megerősödött az az elhatározás, hogy minden ellenségeskedéssel szembeszálljanak. Ha Mártont megölik, hirdették a tereken és vásárokon a csőcseléknek, akkor a püspökök, papok és szerzetesek egész tömegének kell a nagy doktort a sírba követni. Luther mint német próféta szólott a tömeghez, mert a pápisták és a szamarak ellen ezt a nevet érdemli meg.

A «Széljegyzetekben»[39] pedig szószerint ezt mondta a zsoltárossal (90, 13): «Isten nevében és a tőle nyert hivatásom folytán oroszlánon és baziliskuson akarok járni és az oroszlánkölyket és sárkányt akarom tapodni lábaimmal és ez életemben kezdődjék el és halálom után váljék valóra». Szinte szédítő magasságba emelkedik önhittsége azzal az «ostoba barommal és piszkos disznóval» szemben, kik az állítólagos császári ediktumot, ezt az erőtlen, igazságtalan és kicsalt határozatot meg akar-

ják őrizni. Ne nyúljanak ezek az ő hitből származó megigazulást hirdető főtételeihez. «Azt mondom én, Luther Márton doktor, a mi Urunk Jézus Krisztus méltatlan evangelistája, hogy ezeket a tételeket hagyják békében a római császár, a török császár, a tatár császár, a pápa, az összes kardinálisok, püspökök, papok, fejedelmek, urak, az egész világ minden ördöggel együtt és amellett égjen fejükön a pokoli tűz és ne nyerjenek semmi köszönetet; ez az én kijelentésem, Luther doktoré, mely kijelentés a Szentlélektől származik.» A katholikus olvasók egész más szellem művének tartották ezt a kijelentést. Luther kalandos kiabálása ebben az időben túllépte a józan ész határát. Sokkal érthetőbb az, hogy Luther e két művében az ő kedves németjeinek nemzeti érzését keltegette, hogy felrázza őket a külföldi elnyomók, különösen «a főkópé, Kelemen pápa és ennek szolgája, Campegius legatus» ellen. Mindkettőben szabad utat engedett különösen az országgyűlésre vonatkozó hazug torzításnak; például azt állította, hogy az országgyűlésen sokan átlátták és sokan beismerték, hogy neki igaza van és hogy az Egyház tele van tévedésekkel, de a zsarnoki megátalkodottságnak győznie kellett.

Az országgyűlést követő hónapokban legádázabbul György szász herceget, a katolikusok előharcosát támadta Luther. A nemes, császárhű fejedelem ellen érzett gyűlöletének emléke fennmaradt abban az írásában, melyet 1531 húsvétján «A drezdai orgyilkos ellen» címmel adott ki.[39] György herceg a «Figyelmeztetésre» egy nyomtatott válasszal névtelenül felelt s az országgyűlést, az államot és a katholicizmust megvédelmezve Luthert lázítónak nevezte.

Luther «A drezdai orgyilkos ellen» című füzetében György hercegnek és másoknak azzal a vádjával szemben akart védekezni, mely szerint ő lázító lenne. Az orgyilkos itt tulajdonképen rágalmazót jelent. Önigazolása azonban

nem sikerült teljesen. Újból megtámadta a túloldali «vérebeket» és bejelentette, hogy támadásait a jövőben is folytatni fogja. Eléggé és elég gyakran megalázkodott már; most az legyen a dicsősége, hogy szitkozódással és átokkal van eltelve a katholikusok ellen. Nem tud imádkozni anélkül, hogy ne átkozódnék, írta a végén. A «szenteltessék meg a Te neved» után oda kell tennie a szavakat: «Átkozott, kárhozott, gyalázatos legyen a pápisták neve és mindazoké, kik káromolják a Te neved». «Valóban naponta így imádkozom.» «Mégis jó, barátságos, békés és keresztény szívvel vagyok mindenki iránt, ezt tudják az én legnagyobb ellenségeim is.»

Az orgyilkos-könyvre Arnoldi válaszolt. Mögötte, a háttérben, a súlyosan megsértett herceg állt. A «Gúny-könyvecskére» stb. című írás, mint Arnoldi más munkája, goromba fegyvereket használt.[40] Ám Luther csak magára vethetett, ha az Egyház, a császár és a haza iránt érzett szeretet, szövetkezve a félelemmel, mely az örvény szélén elfogta a lelkeket, odáig vitte az írót, hogy műveiben bizonyos mértékig utánozta Luther olyasfajta kifejezéseit, mint véreb, kéjnők gazdája stb., stb.... A történetíró nem vonhatja ki magát, hogy a kor felfogásának helyes jellemzésére egyet-mást ne említsen meg ezekből az iratokból. Elsősorban azt, amit Cochläus idéz György herceg válaszából.[41]

5. Szász rögtönzött beszéd Luther ellen. — «Az országgyűlés ellen írt művedet az én kedves németjeimhez intézett figyelmeztetésnek nevezted. Jogosabban nevezhetted volna forradalomra és lázadásra való csábításnak és izgatásnak. Mert nincs vele más célod, mint az, hogy a te németjeidet a császártól való elszakadásra és minden hatalom ellen való felkelésre bírjad. Te elüljársz a ravasz leselkedésben, a hazugságban és ordítozásban... Az ördög nevének kell téged segítenie. Efölött ítéljenek azok, kik téged folyton élő szentnek

és a Szentlélek birtokosának neveznek.» Ezeket hozza Cochläus György herceg írásából.

Arnoldi Ferenc két művéből (Antwort auf das Büchlein etc.[42] és a Gúnykönyvecskére stb. címűekből) pedig ezeket:

A te Glossáidban annyi a hazugság, ahány a betű. Te becstelen hitehagyó ki nem fogysz abból a hazugságból, hogy a pápaságban eltiltották a házasságot. Azt hazudod, hogy halállal büntetik azt, akinek nem kell a szentelt só. Azt hazudod, hogy György szász herceg és a brandenburgi választófejedelem 5000 lovat ajánlott föl a császárnak a lutheránusok ellen. Hazudsz, amikor azt állítod, hogy a császár elhatározta, hogy az evangélium elnyomására háborút kezd. Mint valami tudatos, hűtlen és esküszegő gazember, úgy hazudod azt, hogy a fejedelmek Dessauban fegyveres szövetséget kötöttek ellenetek. Így áll ez a te hazudozásaiddal. A mi fejedelmeink csak hazájuk javára, a béke kedvéért és nem mások kárára szövetkeztek, mint azt az idő bebizonyította. Te az összes pápistákat, köztük a császárt is hiú árulóknak, gazembereknek, istentolvajoknak és vérebeknek szidtad. Amellett azt a hazug látszatot akarod kelteni, mintha sohasem beszéltél volna a császár vagy bármiféle felsőbbség ellen.

A nemesgondolkozású császár jóakaratú tanácsával csak rendet akar az Egyházban. Nem akar megtűrni olyan papokat, kik erkölcstelen nőkkel érintkeznek. És te, rosszakaratú aposztata, ezt mégis úgy tárgyalod, hogy maga a pokolbeli ördög sem tudná gyalázatosabban és gonoszabbul kigondolni.

Mindenki tudja, hogy a te talajod a gyalázkodások. A te szitkozódásodat annyira becsülöm, mint valami vénasszony szitkozódását. A te mennydörgéseid nem ijesztenek el attól, hogy az igazságot megmondjam neked. Ha ellene akarsz csaholni, én úgy akarok tenni, hogy te, mint pokol kutyája tüzet lehelj. Egy hamisanesküvő hitehagyottnak úgy kell felelni, hogy az egész

világ megismerje a nevét. Régi közmondás: farkaspecsenyére kutya sóslé való.

Hallgass rám, Luther doktor. Két szócskát akarok mondani, miket te a fejedelmek ellen használsz, mik azonban rád illenek; ezeket: istentolvaj és bolond. Te, semmi tiszteletre nem méltó érzéki gonosztevő rájukförmedsz, mintha szentségtörő istenrablók lennének. De ki rabolta és lopta el gonoszul Krisztus javait, melyeket a régi időkben császárok, királyok, fejedelmek, nemesek, polgárok és parasztok adtak neki tüzes keresztény szeretetből és szentséges keserves kínjai, piros vére és ártatlan halála fölött érzett részvétből a kolostorok, plébániatemplomok, oltárok stb. számára? Ej, Márton úrfi, Luther doktor! Ki rabolta és lopta el a szegény falusi plébánosok jövedelmét? Ej, sertésvályú doktor, Luther! Ki rabolt és lopott el az utolsó tizenkét év alatt Istentől jó pár ezer lelket és ki küldte őket Luciferhez, a pokolba? Ah, főlélekgyilkos Luther! Krisztus jegyeseit, a fogadalmas apácákat, kik közül sokan évek során át szolgálták jámbor életükkel az Istent, ki rabolta és lopta el, sőt vitte őket olyan keservesen nyomorúságos, megtévedt életbe, hogy most a legnagyobb szükségben és szégyenben bolyonganak? Szégyeld magad (Phu dich an), te esküszegő, szentségtörő, szökött szerzetesek és apácák, elbukott papok és minden hitehagyottak kéjnőtartó gazdája, Luther Márton! Ki rabolta és lopta el a tiszteletet, hódolatot, a kötelező szolgálatkészséget a római császár őfölségétől, V. Károly értékes, ártatlan vérétől, a királyoktól, fejedelmektől és uraktól, ki rabolta és lopta el hamis, lázító és átkozott írásaival és beszédeivel? Ej, gyalázatos Luther doktor! Ki csinált annyi tolvajt és kópét, mint amennyi most nyüzsög minden sarokban? Ej, Luther doktor!

Nem ismered a Szentírásból a rablók jutalmát? Luther, a te végedet és jutalmadat csak az Isten tudja.

Az új evangélium gyümölcseit és díszeit azonban másokon is megfigyelhetjük. Ki tud nálatok védekezni az elterjedt iszákosság ellen, a házasság megbecstelenítése és megsértése ellen, a szülőkkel, a gazdákkal szemben tanusított engedetlenség ellen? A magántulajdon mily számos megsértése, az utonállók és erdei rablók mennyi gonosztette! Ez az a szabadság, amelyet te adtál nekik s amelyet kiosztottál köztük; ezek a te tanításod nemes gyümölcsei! Ezt a sikeredet a hamis szabadságot hirdető prédikációdnak köszönheted.

Különben jól prédikáltál, mert a te udvarod, a választófejedelem hatalma áll a hátad mögött. Ha nem kerültél volna be az udvarhoz, elmaradt volna a sok vérontás, lázadás, civódás, viszály és mindenféle régi eretnekség újraéledése, miknek okozója te voltál. Ott lenne a helyed a várt zsinat előtt. Ott találnál embereket, kik veled vitatkozzanak. De inkább biztos helyen, erős, jólőrzött háznak ablakában szitkozódol.

Azt kiabálod, hogy kénytelen vagy beszélni, mert doktorrá avattak. Nos én jól tudom, mire kell megesküdniök a Szentírás doktorainak, arra ugyanis, hogy annak az Egyháznak a szellemében tanítanak, melyet te esküszegően elhagytál. Erős a gyanum, hogy egy olyan iskolában fognak téged doktorrá avatni, ahol az ördög a rektor, mert ez tanít úgy, mint te, eltelve heveskedéssel és a lázadás szellemével.

Téged felfuvalkodottá tesz a te tökéletes német stílusod. Ha a te erős beszédeid oly szubtilisen németek, akkor ismerek én a falvakban olyan doktorokat, akik felülmúlnak téged a goromba német retorikában, különösen, ha ittak; ezek gyakran az öklükkel is odavágnak. Ha köztük lennél, nem doktornak, hanem kanásznak tartanának. Szavaid dühöngő lángjával tüzet szeretnél támasztani; de ha a tűz kemény sziklához ér, mely nem akar tüzet fogni, csak fekete korommal vonja be azt s nem árt neki.

Azzal kérkedsz nagy beszédeidben, hogy «szent» Husz János jövendölt rólad. Amilyen szent volt ez, olyan szent az is, aki őt szentnek nevezi vagy kanonizálja, vagy azt mondja magáról, hogy Husz prófétált róla. Mindketten vezéreretnekek. Jobb lett volna, ha kibékültél volna a nagytudású Erazmus Rotterdamus úrral, ki «Hyperaspist»-jában megmondta neked az igazat. Ő olyan húrokat pengetett, hogy elment a kedved az ugrálástól. Abbahagytad a fütyürészést és maig sem válaszoltál neki. Ha kiugattad magad, akkor elhallgatsz vagy orozva támadsz, mint a veszett kutya.

A parasztháborúban hatalmasan tudtál beszélni. A te hamis, csábító írásaid, ördögi tanításod és prédikációd által hányan vesztették el akkor vagyonukat és vérüket, testüket és lelküket. Az utolsó napon minden agyonütött lázadó paraszt jajt, jajt, jajt fog kiáltani a fejedre. Te a lelkek és testek főgyilkosa vagy. Te fogsz számot adni az ő vérükért és halálukért, mint Pilátus Krisztusért. Te vagy az átkozott, esküszegő véreb, nem pedig azok, kiket te ma ezzel a névvel szidalmazol.

Az egész világ tudja, hogy a lelkiismereted éjjel-nappal mardos és szívedben és érzéseidben sohasem lehetsz igazán boldog, még ha külsőleg jókedvet mutatsz is a te Bora Katalinod előtt. Ezermester vagy te!

Tíz év alatt sem jöttél rendbe a lelkeddel arra nézve, hogy mit akar hinni vagy mit kell hinnie? A lelked idén még maga sem tudja, hogy mit fog hinni egy év mulva, amint erről a saját írásaid győzhetnek meg téged. Még a tieiddel sem akarsz dönteni a fölött, hogy megmaradjatok-e végre a mai tanítástok mellett vagy még más újítást is hozzatok-e be. Ebből következik azután, hogy a szegény emberek annyira megzavarodnak, hogy azt sem tudják, mit higyjenek és hogy majdnem minden faluban új és különleges szekta támad. Okos ember csatlakozhatik-e hát hozzátok és közétek hullhat-e a keresztény egység-

ből? Azt írtad, hogy mindenki a saját felfogása szerint hirdesse az Evangéliumot. Nos hát most láthatjuk, mit tettek Karlstadt, Zwingli, Butzer, Capito, Ökolampadius, az újra keresztelő Hubmeier, Hut és Müntzer és annyian mások, kik a saját eszük szerint prédikáltak és az általad támasztott inséget még jobban elterjesztették. Itt csinálj végre rendet, ahelyett, hogy örökké a pápistákat gyalázod.

Hallgass rám, te legfőbb istenkáromló, te az egész világ előtt beismered, hogy a napi imádságodban a «szenteltessék meg a Te neved» után azt kell mondanod: «átkozott, kárhozott, gyalázatos legyen a pápisták neve és minden káromkodóké.» Isten nevét ki káromolja jobban nálad? Azzal kérkedsz, hogy keresztény doktor és prédikátor vagy. Hát nem tudod, hogy az isteni könyvek nem azt tanítják, hogy átkozd az ellenségeidet, hanem hogy Isten kedvéért szeresd őket? Imádkoznod kell értök, mint a kereszten függő Krisztus tette. A pápaság országát átkozod ezeknél a szavaknál: «jöjjön el a Te országod». De ne feledd el, hogy a földön senki sincsen annyira a Krisztus országa ellen, mint te. Ha lehetséges lenne, még a trónjáról is szívesen letaszítanád őt. Képeit a tieid már kidobták a templomokból és összetörték.

Az írásaidból megismerheti az ember a szegény, megzavarodott aposztata merészségét és őrültségét. Ha gőgös embert akar látni az ember, ezekben megtalálja a leggőgösebbet. Ha idegen javak szétrombolóját akarja látni, ezekben olyanra akad, aki elől még a koldus is alig tudja megőrizni a magáét. Ha paráznára kíváncsi, ezekben felleli azt, aki tönkretette az apácák tisztaságát. Ha lázadót és engedetlent keres, benned olyanra talál, ki százezer gyilkosság és emberölésért adós, ki megveti az egyházi és világi elüljáróságot és úgy áll elénk, mint a Szentírás meghamisítója.

Benned fellelhető minden gonoszság, baj, bűn és gyalázat forrása és ráadásul még egy locsogó gazfickó.

És ha szent Pál nem írt volna az Antichristusról, azt hittem volna, te vagy az ; de azt el kell hinni, hogy te az ő előfutárja vagy. Éppígy igazuk van azoknak, akik azt mondják, hogy Luthert az ördög szállta meg. Azt hiszem, benned van az az egész ördöglégió, melyet Jézus a megszállottból kiűzött s amelynek megengedte, hogy a disznókba menjen. Amint az ördögök tombolva és dühöngve úgy megzavarták a sertéseket, hogy mind belefojtották magukat a tengerbe, akként tette az ördöglégió a te szerzeteskoponyádat is oly őrültté, sőt felforgatásra vágyóvá, hogy nem lehet nyugalmad sem éjjel, sem nappal, míg Krisztus népét minden vidéken és minden helyen meg nem zavarod és őrültté nem teszed és míg végül a pokol örvényébe nem taszítod.

Vezessen Isten téged és minden tévelygő hozzádtartozódat kegyelmével a helyes útra ! Bár csak szívből kívánnátok ezt ! Adja meg Isten, hogy itt a földön megbándd és levezekeld minden bűnödet s mindnyájunknak adja meg az örök üdvösséget.

Ez a szabad kivonata annak a félelmetes rögtönzött beszédnek, mely az augsburgi országgyűlés után Dresdából kiindulva, különösen Arnoldi plébános vitairatai segítségével elterjedt. Meg kell bocsátani, hogy a harc hevében túllépte a határokat. Nyelve bizonyítja, hogy a Luther-ellenes körök alaposan eltanulták a wittenbergi ellenfél beszédmódját. Történelmi emléke marad mindenidőkre annak, mily magasra hágott a kor ellenségeskedése. Ha a szenvedélytől nem mentesen, sőt az érzelmek túlságos hevességében is, mégis megmutatja úgy, mint egyetlen más írás sem, hogy a katholikus vezetők mily rettenetesen irtóztak Luther jellemétől, mily ellenszenves volt előttük az ő műve és minden írása ; és képet ad arról a szédítő mélységű hasadékról, melyet ő támasztott a békés Németországban.

XIV. A SCHMALKALDENI SZÖVETSÉG MELLETT. A NÉMET BIBLIA.

1. LUTHER PÁLFORDULÁSA A FEGYVERES ELLENÁLLÁSSAL SZEMBEN. — Az augsburgi országgyűlés után Luther gondolkozásában feltűnő változás állott be arra vonatkozólag, hogy fegyveresen szálljanak-e szembe a császárral? Az országgyűlés feloszlatásakor kihirdetett szigorú rendelkezések, melyeket a birodalmi kamarai törvényszék az elidegenített katholikus birtokokra vonatkozólag hozott és különösen az új tanokkal szemben megnyilvánult szigorúság azt eredményezték, hogy a protestánsok mostmár fegyveres megoldást vártak. A szász választófejedelemség jogászai, élükön Bruck kancellárral, mind hangosabban követelték a fegyverkezést és azt, hogy a császári rendeletek ellen erőszakot vegyenek igénybe. Hesseni Fülöp pedig, ki a császár ellen fellengző terveket kovácsolt, kész volt az első kedvező alkalommal fegyvertársai segítségét igénybevéve közbevágni.

Luther maga legszívesebben várt volna és elkerülte volna az erőszakoskodásokat. Szerinte először békés úton kellett biztosítani az újítás terjeszkedését, hogy így lehetetlenné váljék az országgyűlés határozatainak végrehajtása. Az lett volna legkedvesebb előtte, ha semmit sem feszegetve időt nyernek arra, hogy az új evangélium minél nagyobb kört hódítson meg magának. A körülmények azonban mélyreható változást idéztek elő nála, azt, hogy önmagának mind jobban ellentmondva végre is nyiltan helyeselje a fegyveres ellenállást.

Azelőtt azt hirdette, hogy — kivált a császárral szemben — sohasem szabad erőszakot használni az erőszak ellen, hanem az igazságtalan üldözést az evangélium szellemében keresztény türelemmel és Isten segítségében reménykedve kell elviselni. Sok mindenféle oka volt arra, hogy heves természetével ellentétben többször is tegyen ilyen kijelentéseket. Mindenekelőtt még mindig uralkodott rajta az a kolostorban szerzett misztikus ideálizmus, mely szerint Isten országa csak engedékenységet, alázatosságot és meghódolást ismer; minden igaz kereszténynek kötelessége magát akár «megnyúzatni és meggyaláztatni», az igazság és a jog védelme Isten kezében van. Ehhez járult az a merev beképzeltség, hogy Isten maga fog gondoskodni, mert neki magának kell gondoskodnia a maga dolgairól. Luther tudja, hogy igaza van, ezért minden «emberi gond» nélkül áll az ég oltalma alatt, még azt is «tudjuk — mondta — hogy a császár nem biztos és nem is lehet biztos a dolgában».[1] Továbbá sokkal könnyebben ajánlhatta föl vallási újítását a fejedelemeknél, ha lehetőleg békésen, minden lázadás és harc elkerülésével halad a maga útján minden.

Ezekből magyarázhatók különösen az első években tett kijelentései, hogy az Igének egyedül kell rendbehoznia mindent és hogy Krisztus ajkainak lehellete — a Biblia szerint — el fogja pusztítani az Antichristust. János szász választófejedelem még 1530-ban is teljesen egyetértett vele abban, hogy a császár ellen nem szabad fegyverrel védekezni.[2]

E mellett pedig köztudomású, hogy Luthert mindezek ellenére már kezdettől fogva odáig ragadta izgága természete és az evangéliuma iránt érzett buzgalma, hogy írásaiban újból és újból harci riadót fujjon. Szerinte «minden hatalmat az evangélium szolgálatába kell állítani» (1522).[3] «Nemcsak a lelki, hanem a világi hatalomnak is az evangélium szolgálatába kell állnia, akár

szívesen, akár fájdalommal történjék ez». «Egy hajszálnyit sem fogok engedni ellenfeleimnek» és «ha háború lesz belőle, legyen az belőle» (1530). «Németország tönkre fog menni, rommá és ronccsá lesz, mit tehetek én róla? Én nem őrizhetem meg.» Már Frigyes választófejedelemnek azt mondta, hogy az új tan érdekében fegyvert foghat, ha ezt «egy különös lélek és hit felszólítására» és nem mint keresztény fejedelem a maga ügyében teszi, hanem mint valami idegen jön segítségre (1523). A fejedelem utódjának is azt a szakvéleményt adta: *Fegyverbe szállni nem szabad, hacsak nem kívánja meg a tetlegesség és az elkerülhetetlen szükség* (1529).[4]

Ezek a kijelentések már előkészítették azt a változást, amelyen 1531-ben ment keresztül.

Kapkodó gondolkozásának érdekes tanubizonysága az a körülmény, hogy alig valamivel az augsburgi országgyűlés megnyitása előtt egy hosszabb szakvéleményében azt fejtegette a választófejedelem előtt, hogy «az Irás szerint semmikép sem lenne illendő» fegyveres ellenállást tanusítani. «Ilyen vad tülekedésben» — írta — «mindenki császár szeretne lenni. Mily kimondhatatlan gyilkosság és nyomor lenne itt!» «Keresztény embernek el kell szenvednie az erőszakot és az igazságtalanságot, különösen, ha ez a felsőbbségétől származik.» Inkább oda kell adni «a testet és életet».[5] Úgy látszik, akkoriban szerfölött megijesztette őt az a szégyenfolt, amelyet a háború ejtett volna tanításán. Ezt a szakvéleményt három tanácsadójára: Jonasra, Bugenhagenre és Melanchthonra való határozott hivatkozással adta. Mégis teljesen titokban tartották, talán azért, hogy ellenségeskedést ne váltson ki a szász jogászoknál, kik már akkor a háborús párton voltak; csak Spenglernek küldtek egy másolatot róla Nürnbergbe, mert itt is háborúellenes hangulat uralkodott.

Ez az írás később, mikor Luther felfogása már megvál-

tozott és a protestáló követek éppen őrá hivatkozva léptek be a schmalkaldeni háborús szövetségbe, a legsúlyosabb nehézségek elé állította az újhitűeket. Cochläus tudomást szerzett róla és a szeszélyes szerzőre vonatkozó jegyzetekkel ellátva nyilvánosságra hozta. A bátor Bachmann Pál apát (Altenzelleből) Luthert támadó választ csatolt hozzá, amelyben azt mondta, hogy Luther folyton dühöngött a császárra és a pápára, mintha ezek rosszabbak lennének a törököknél; ebben a szakvéleményében azonban, «melyben ellenállástól fél, megfordul az öreg kígyó, a fejét a farkával cseréli el és költött, hamis alázatosságot, türelmet és reverenciát tanusít az elüljáróság iránt és azt mondja: «Keresztény embernek el kell tűrnie elüljáróitól az erőszakosságot».[6] Sarokba szorítva megpróbálták azok, kik a szerkesztésben résztvettek (ez röviddel Luther halála után történt), hogy egyszerűen letagadják a szakvélemény valódiságát. Melanchthon csak mintegy mellékesen tette ezt, Bugenhagen azonban kimerítőbben foglalkozott vele, amiért aztán a jólértesült Luther-párti Ratzberger Mátyás egy nyomtatványban alaposan elintézte őt.[7]

Hogy Luther ennek a szakvéleménynek a megírása után oly elidegenítő hirtelenséggel változtatta meg felfogását, annak legnagyobbrészt az augsburgi országgyűlés kedvezőtlen döntése volt az oka. Az ellenállás felé hajló hangulata már kiütközik az országgyűlés után írt és fentebb már tárgyalt műveiből: a kedves németjeihez és a drezdai orgyilkos ellen írt munkákból.

Melanchton és Jonas kiséretében 1530 októberének végén Torgauba kellett mennie, hogy résztvegyen az ellenállásra vonatkozó tanácskozáson. Itt gyűltek össze fejedelmének és valószinűleg más uralkodóknak a jogtanácsosai is. Luther nem akart ellenkezni az ő befolyásukkal. Eleinte természetesen nem volt hajlandó nyilatkozni. Ehhez a kérdéshez nincs semmi köze — hajto-

gatta — mert ő, mint teológus, csak Krisztust hirdetheti. Csak kövessék a törvény előírásait; hogy ezek mit mondanak, azt ő nem tudja, nem is akarja tudni. Később azonban a jogászok egy vázlatot készítettek, melyben hosszadalmasan igazolták a háború jogosultságát. Erre vonatkozólag kértek tőle itéletet. Látszólagos jogi és teológiai indokok kifejtése után azt állították, hogy a császár «jogellenesen cselekszik és intézkedik»; ami ebben a dologban a döntést illeti, ebből a szempontból a császár «csak magánszemély». Luther nem ellenkezett, a felelősséget azonban a jogászokra hárította. Idáig úgy ő, mint a többi teológusok Melanchthonnal és Jonassal együtt, vétette a jegyzőkönyvbe, éppen mint teológusok, mindig azt tanították, hogy «az elüljáróságval nem szabad nyiltan szembehelyezkedni», de nem tudták azt, hogy — mint a jogászok kimutatták — «a jog ugyanezt adja meg az elüljáróságoknak» (t. i. hogy hasonló esetekben fegyveresen ellentállhatnak); ők tehát nem tudják «az írást megtámadni». Ezzel kapcsolatban aztán mind a hárman célszerűnek jelentették ki a fegyverkezést.[8]

Linknek erről ezt írta Luther: «Semmiféleképp sem tanácsoltuk a fegyverhasználatot». «Ha azonban a császár a saját törvényeiben jóváhagyja azt, hogy hasonló esetben megengedett az ellenállás, akkor el kell viselnie törvényének a következményeit.» Akkor a fejedelmek — mondotta — mint fejedelmek és csak mint fejedelmek ellenállhatnak. «Keresztény embernek azonban semmi (hasonló dolog) nincs megengedve, mert ő már meghalt a világ számára.»[9]

Ezzel a kényszeredett és toldott-foltozott fejtegetéssel nem tudta megnyugtatni sem Linket, sem pedig a nürnbergieket. Ezek Spenglerrel együtt megmaradtak a fegyveres ellenállás visszautasítása mellett. A brandenburgi őrgrófság sem akart tudni erről a mesterkélt igazolásról és továbbra is tagadó álláspontra helyezkedett. Luther

pedig csak annál inkább keresett mentséget abban, hogy ez ügyben csak a politikusoknak és jogászoknak lehet szavuk, neki, a teológusnak, vissza kell vonulnia; ő a vallásosság magasabb szempontját tartva szemelőtt, nem adhat tanácsot; ő semmit sem akar «emberi erőre» alapozni, hanem mindent Istentől vár; csak akkor «lehet jó vége, még ha ostobaság vagy bűn lenne is».[10] Ilyen szépítgető szavak ellenére, amint az előreláthető volt, a jogászok Luther fentebbi, torgaui nyilatkozatát úgy használták föl, mint a schmalkaldeni háborús szövetség érdekében tett fáradozásaiknak határozott és teljes jóváhagyását. Spengler azonban Luther 1530 márciusában kelt ellentétes, szigorúan elutasító nyilatkozatának birtokában, azt írta Nürnbergbe, hogy csodálkozik azon, hogy «Márton doktor ilyen önmagának ellentmondó játékba kezdett».[11] A körülmények, melyek a jogászok befolyásán kívül elősegítették Luther köpönyegforgatását, a következők voltak: az a kilátás, hogy az ellenállás hatása meg fogja erősíteni Róma ellenségeit, különösen Anglia elszakadása és Württenberg lutherizálása által; azután az, hogy a császárt nagyon lekötötte a francia király ellenségeskedése és végül az a gyöngeség és határozatlanság, mely már az augsburgi gyűlésen is megnyilvánult egyes katholikus és papi követek részéről.

1531 óta a valóságban mind jobban követelte Luther a fegyveres ellenállást.

«Egy tapodtat sem szabad engednünk a nyilvános béke örve alatt — írta a választófejedelemnek — Istennek kell ajánlani magunkat, ki idáig a legrettenetesebb háborúkban is megvédte egyházát.»[12] 1538-ban egy írást, mely az evangélium védelmére a fegyveres ellenállást tette kötelességgé, a következő szavakkal írt alá: «Én, Márton, imádkozva akarom hozzátenni, ahol kell, ököllel».[13] Indulatossága és harcias lelkülete odáig vitte, hogy halálbüntetést követelt a pápára és bandájára,

vagyis védelmezőire. 1540-ben azt hangoztatta, hogy nem marad más hátra, «mint az, hogy mindnyájan ragadjunk fegyvert az összes papok és szerzetesek ellen ; ebben én is részt akarok venni, mert a fenevadakat agyon kell verni, mint a veszett kutyákat».[14] Nem az erőszak ellen való védekezésről van itt és a hasonló helyeken szó, hanem vérengző cselekedetekről. Talán a féktelen hevesség és nem az érett megfontolás felkiáltásai ezek, de mégis jellemzőek a szerencsétlen hangulatra és az ilyen szavak egyszer-másszor igazolására szolgáltak azoknak a véres erőszakosságoknak, amelyekkel az előretörő vallásújítás élt a régi rend védelmezőivel szemben.

2. A SCHMALKALDENI SZÖVETSÉG (1531). — A jogászok sürgetésére János szász választófejedelem és Braunschweigi Ernő herceg már 1531 február 27-én megkezdték a schmalkaldeni fegyveres szövetségre vonatkozó tárgyalásokat ; március 29-én pedig már alá is volt írva az okmány. A tagok esküvel kötelezték magukat arra, hogyha az evangélium miatt vagy más okból valamelyiküket megtámadják, ennek «segítenek, mellé állnak és utat nyitnak neki».[15]

Most már zárt politikai hatalmat képeztek a protestánsok. Valóraválta az, amit 1526-ban Fülöp tartománygróf és János választófejedelem kezdeményezett Gothában. A hitújítás vezetése Luthernek és teológusainak kezéből a világi hatalom kezébe csúszott át. Ezek a hatalmasságok pedig emellett pompásan tudták szolgálni a saját egyéni érdekeiket is.

Bizonyos mértékben örülhetett Luther, hogy a szövetség megkötésénél személye meglehetősen háttérbe szorult. A jogászok és fejedelmek mindent megtettek érte. Ha a szövetség Németország számára anyagi romlást fog hozni, — amint valóban azt is hozott — tanítása kevésbbé lesz meghurcolva. Mégis számolni kellett azzal, hogy a szövetség következtében elveszti a nép szeretetét.

A politikai hatalmak egyesülése folytán művének vezetése nem kis mértékben siklott ki kezei közül.

3. A NÜRNBERGI VALLÁSBÉKE (1532) ÉS A RÁKÖVETKEZŐ ÉVEK. — Németországban a protestánsok mégis óvakodtak attól, hogy egy bekövetkezendő vallási béke meghiúsításával az augsburgi országgyűlés következményeit magukra vonják. Svájcban azonban már kitört a vallásháború. Az öt katholikus tartomány szövetségével először a Zwingli rideg vezetése alatt álló Zürich ütközött össze.

A Kappel melletti csatában, melyet a katholikusok nyertek meg, 1531 október 11-én Zwinglit megsebesítették és megölték. Luther tehát megszabadult kérlelhetetlen ellenségétől. Ezáltal megerősödött a remény, hogy a zwingliánus németeket szorosabban lehet összekapcsolni a lutheránusokkal. Luther leplezetlenül adott kifejezést afölött érzett örömének, hogy Isten ítélete a szentségtagadó Zwinglit éppúgy elérte, mint ahogy valamikor Münzerre csapott le az Úr kardja. «Próféta voltam, mert azt mondtam, hogy Isten nem fogja tűrni azt a dühös káromlást, amely eltöltötte az ő pártját.» Ezt írta Linknek Nürnbergbe.[16] Többször is irgalmatlanul azt mondta, hogy Zwingli a pokolban van. Nem sokkal Zwingli után, november 24-én, Ökolampadius is meghalt Baselben. Mindkettőt «elkárhozottnak» kell kijelenteni, mondta Luther, «még ha igazságtalanok vagyunk is hozzájuk», mert ezzel az eszközzel visszariasztják az embereket hamis tanításaiknak a követésétől.[17] A protestáns H. Barge teljes joggal mondja Karlstadt életrajzában, hogy Luther «géniuszának sajátos szónoki képességét egész kiváltságosan helyezte annak a szolgálatába, hogy az elhalt Zwinglit szisztematikusan, a legnagyobb rutinnal kiképzett rosszakaratú eretneknek állítsa be».[18] Ezzel szemben Luthernek egyik levele arról biztosította Bullinger Henriket, ki mint a zürichi párt

vezére Zwingli örökébe lépett s kivel békét szeretett volna kötni, hogy Zwinglit, miután Marburgban megismerte, nagyon jó embernek tartotta és nagyon fájlalja a halálát.[19]

A protestánsok gyűlölete a katholikus Habsburg-ház ellen abban nyilvánult meg, hogy 1530 december 25-én Schmalkaldenben tiltakoztak az ellen, hogy V. Károly ajánlatára Ferdinándot német királlyá válasszák. 1531 január 5-én Kölnben mégis királynak kiáltották ki Ferdinándot.

Hasztalan kérték a schmalkaldeniek a császártól a kamaratörvényszék ügyeinek beszüntetését. Csak kitérő választ kaptak. A szövetkezésnek annyi eredménye volt, hogy az április 15-i terminus, melyet az augsburgi országgyűlés tűzött ki ellenük, minden következmény nélkül múlott el. A császár úgy érezte, hogy sok minden akadályozza az erélyes fellépést. A katholikus bajor hercegek, kik már régen ellenfelei voltak a Habsburgoknak, Saalfeldben szintén szövetséget kötöttek Ferdinánd ellen a schmalkaldeniekkel. Részint a bajorok, részint hesseni Fülöp összeköttetést kerestek a császár ellen Franciaországgal, Angliával, Dániával és a magyar Zápolya Jánossal. A legnagyobb akadályt azonban az gördítette a császár elé, hogy a törökök betörtek Magyarországba és Németországot is fenyegették. V. Károlyt politikai és nem dogmatikai engedékenység késztette arra, hogy ne lépjen fel azok ellen, kik elszakadtak Krisztus Egyházától.

Úgy látszott, egy ideig béke lesz. A protestánsok azonban azt kérték, hogy ez a béke terjedjen ki mindazokra is, akik csak a *jövőben* fogják elfogadni az ágostai hitvallást. Luther maga is azt írta egyszer János választófejedelemnek, hogy ezt a kívánságot a katholikusoknak lehetetlenség lesz teljesíteni, mert nagy veszélyt jelentene számukra. Ebben a levélben azt is ajánlotta, hogy a béke kedvéért

ne szálljanak szembe Ferdinánd megválasztásával. «Ki akarna annyi vért halmozni magára ilyen dologért?»[20] Végre létrejött a béke, jobban mondva a fegyverszünet; 1531 július 23-án kötötték meg Nürnbergben. Eszerint egy általános zsinatig ne történjék semmi a vallások helyzetére vonatkozólag. Egy titkos szerződésben a protestánsok kívánságára azt is megigérték, hogy beszüntetik azokat a pereket, amelyeket az egyházi javak elidegenítése miatt indítottak meg. Mindez azonban csak azokra vonatkozott, akik már ekkor elfogadták az ágostai hitvallást.

V. Károly még 1532-ben Olaszországba ment, hol 1533 februárjában szerződést kötött a pápával; innét Spanyolországba utazott. A németországi katholicizmusra nagy hátrány volt, hogy csak kilenc év mulva tért vissza Németországba.

1532 augusztusában meghalt János szász választófejedelem, a trónon fia, János Frigyes követte. Ez éppoly pártfogója volt a lutheránizmusnak, mint atyja.

1534 szeptemberében VII. Kelemen pápa is elköltözött az örökkévalóságba. Utóda Farnese Sándor bíboros lett, ki a III. Pál nevet vette föl. Ez Kelemen pápánál erőteljesebben akarta megvalósítani a katholikus reformot és határozott jellemű embereket nevezett ki bíborossá, egy Contarinit, Polét, Sadoletót, Caraffát. Nepotizmusra való hajlandóságában azonban egy 14 és egy 16 éves rokonát is kardinálissá tette. III. Pál mindjárt uralkodása elején hajlandó volt összehívni az egyetemes zsinatot, tervében azonban megakadályozták a politikai viszonyok. Bergerio Péter Pált nunciusként küldte Németországba azzal a megbízással, hogy a protestánsoknál járjon közbe a zsinaton való megjelenésük érdekében. János Frigyes választófejedelem vonakodott határozott választ adni. Az egyházi összejövetelt 1537 májusára írták ki Mantuába; Franciaország magatartása és a

fenyegető török veszély következtében nem volt sok remény a sikerre. A protestánsok a zsinaton való részvétel ellen különben is mindenféle átlátszó ürügyet hoztak fel, bár idáig ők kívánták a zsinat összehívását. Bergerio tehát nagyon kevés jóakarattal találkozott körútján. Az ellen a terv ellen kellett küzdenie, hogy az általános zsinat helyett német nemzeti zsinatot kell tartani.

Midőn Bergerio 1535 november 6-án bevonult Wittenbergbe, másnapra Luthert és Bugenhagent meghívta reggelire a választófejedelmi várba.[21] Ez a meghívás valószínűleg elmaradt volna, ha jobban ismeri Luthert és különösen, ha tudomást szerzett volna Luthernek nem sokkal azelőtt a «Néhány ítélet a konstanzi zsinat ellen» című írásáról. Luther ebben az írásban a leggyalázatosabb hangon támadta a római egyházat, «a dühöngő, vérszomjas, vörös kéjnőt» és beszélt a «sárkányfejekről, melyek a pápaszamár hátuljából kukucskálnak ki». A gyalázkodó könyv írója az előre nem látó pápai legátus által nyujtott alkalmat arra használta fel, hogy a látogatás alkalmával a pápát és a katholikusokat sértegesse és új tantételeivel pöffeszkedjék.

«Veszítsem el a fejemet — kiáltotta oda a diplomatának, midőn ez a zsinatról beszélt — ha nem védem meg tanításomat az egész világgal szemben. Ajkaimnak ez a haragja nem az én haragom, hanem Isten haragja.» Neki és övéinek nincs szükségük a zsinatra, de ő mégis el fog menni, hogy tanuságot tegyen az igazság mellett. Beszélt a «papjairól», kiket az azzal megbízott Bugenhagen «püspök» szent Pál apostol rendelete szerint szentelt föl; kihívó módon emlegette nejét, a «tisztelendő apácát», ki öt gyermekkel ajándékozta meg őt. És egy tucat hasonló dologgal igyekezett bosszantani a nunciust.

Bergerio, úgy látszik, csodálatosképen súlyt helyezett Luther azon igéretére, hogy el fog menni a zsinatra és

megelégedéssel tett erről Rómába jelentést. Részletes jelentésében Luther külsejét is leírta. Alakját erősnek, vonásait feltünően durváknak találta; bár elmult ötvenéves, csak negyvenesnek látszott. Modora «követelődzést, rosszakaratot és fölényességet» árult el; «minden mélység, ítélet nélkül szűkölködő férfi, fajankó». Nyakában súlyos aranylánc lógott, ujjain több gyűrű csillogott. Sötét teveszőr ujjas volt rajta, melynek ujjait atlasz szegélyezte. erre rókaprémmel és nagy, durva gombokkal diszített szövetkabát borult. A látogatás előtt erősen megberetválkozott; fiatalnak kell kinéznie, mikor a követ előtt megjelenik — mondotta — hogy azt jelentsék majd róla, hogy még sokat kibír. Hogy nagyobb hatást érjen el, kocsin ment a kastélyba; a «német pápa — mint útközben Bugenhagennek mondotta és — Pomeranus bíboros Isten eszközei». Bergerio beszélgetés közben erősen megfigyelte vendégének roppant csillogó és szúrós szemeit. Azt írta, hogy minél tovább vizsgálta a tekintetét, annál inkább emlékeztette őt azokra az emberekre, kikről egyesek azt tartják, hogy megszállottak. Luther egykori bizalmas barátaitól, kikkel kolostorbalépése előtt jóban volt, súlyos dolgokat hallott ifjúkoráról, melyeket azonban nem mondott el.

A nuncius éppen nem volt mintaképe a higgadt és megfontolt egyházi ügyvivőnek. Hazatérése után püspök lett. Később, 1548-ban, maga is a hitújítók táborába lépett és a pápaságot támadó körútján, 1565-ben Tübingenben Egyházával ki nem békülve halt meg.

Bergerio követségének évében a schmalkaldeniek azt a hírt kapták VIII. Henrik angol királytól, ki országát akkoriban szakította el Rómától, hogy ő szívesen lépne be «a választófejedelmek és fejedelmek keresztény szövetségébe». Ez a lépés annál is örvendetesebb volt a schmalkaldeni szövetségesek számára, mert már régebben keresték a hatalmas király barátságát. Az első

tárgyalások azonban megszakadtak, mert semmi remény sem volt arra, hogy a király elfogadná Luther tanait.

Henrik hithagyásának oka házassága volt. Erre vonatkozólag Luther ellenszenves, sőt visszataszító ajánlatot tett neki. A király jóváhagyást kért ahhoz, hogy Aragoniai Katalinnal érvényesen kötött házasságát felbonthassa. Luther 1531 szeptember 3-án nyiltan és határozottan kijelentette, hogy a házasságot felbontani nem lehet, ellenben, hogy a király kívánsága is teljesüljön, azt ajánlotta neki, szerezzen engedélyt a királynétól arra, hogy «egy másik királynét is házastársul vehessen az ősatyák példái szerint, kiknek sok feleségük volt».[22] Luther az Ószövetség egyoldalú tanulmányozása folytán mindjobban hozzászokott ahhoz, hogy a bigámiáról, mint kivételképen a kereszténységben is megengedett dologról beszéljen.[23] Hogy azonban egyes esetekben erre engedélyt is adott volna, annak e nyilatkozat előtt semmi nyoma sem volt. Később Hesseni Fülöpnek adott engedélyt kettős házasságra.

Melanchthon szerint augusztus 23-án ezt mondotta VIII. Henrik házassági ügyére vonatkozólag: «A király lelkiismerete egészen nyugodt lehet, ha második feleséget vesz és amellett az elsőt is megtartja». (Tutissimum est regi.)[24]

Henrik elvakítva szenvedélyétől, Róma tilalma ellenére, mely a bigámiát sem engedte meg, elvált Katalintól és Boleyn Annát véve nőül, brutális eszközökkel kényszerítette az angol papságot arra, hogy elszakadjon Rómától és őt ismerje el minden egyházi ügyben a legfőbb hatalomnak.[25]

A wittenbergiekhez való újabb közeledésekor megbízottja, Barnes Róbert, kilátásba helyezte, hogy a király el fogja fogadni az új tanokat. E kétszinű igéretnek Luther örömmel adott hitelt. Azt írta Brück kancellár-

nak, hogy a király «ajánlkozott az evangélium elfogadására»; a szövetséget meg kell kötni vele, mert az ilyesmi «megbolondítja a pápistákat». Melanchthon 500 aranyat kapott VIII. Henriktől egy művéért, melyet a királynak ajánlott. «Legalább ötvenet kaphattunk volna mi is», mondotta akkor irigykedve Bora Katalin.[26] A vérszomjas uralkodó gyilkosságait, melyeket 1535-ben követett el, Wittenbergben helyeselték. Ekkor ölette meg a király többek között a nemes lelkű, tudós Morus Tamást és Fisher Jánost, kiknek ellenmondásait nem akarta eltűrni. Melanchthon azt állította ekkor, hogy Isten parancsa szerint a fanatikus és istentelen emberekkel szemben erőszakot kell alkalmazni.[27] Luther 1535 decemberének elején a következőket írta Melanchthonnak: «Az ember haragra lobbanhat, ha tudja, hogy a kardinálisok, a pápák és ezeknek legátusai milyen árulók, tolvajok, gyilkosok, sőt testetöltött ördögök. Bár csak lenne több angol király, kik megölnék őket».[28]

Ebben az időben VIII. Henriktől küldöttség jött Wittenbergbe és elégtétellel vette tudomásul, hogy az ottani teológusok, maga Luther is, szakítottak eddigi felfogásukkal s a király első házasságát a természetes erkölcsi törvénnyel ellenkezőnek s ezért érvénytelennek jelentették ki. 1536 első hónapjaiban aztán tételeket állítottak föl, melyeknek a protestánsok és angolok között meg kellett volna hozniok a hitbeli egységet. Protestáns felfedezőjük szerint e tételek «feltünően nagy előzékenységről» tesznek tanuságot még az olyan legfontosabb pontokban is, mint a jócselekedetek kérdése.[29] Luther azt mondta róluk, hogy ez «a legvégső, amit tenni lehet». Az angol király ennek ellenére sem fogadta el őket. Elveszett minden remény arra, hogy létrejöjjön a szövetség az angolok és schmalkaldeniek között. Ennek egyik oka az is volt, hogy a király tulságos beleszólást követelt a szövetségi ügyek intézésébe. A féltékeny és felizgatott

szövetségesek, valamint Luther is, azt hitték, hogy a német pápistaellenesek vezetését az angol király ki akarja venni a szász választófejedelem kezéből.

A wittenbergiek egyszerre a legkedvezőtlenebbül nyilatkoztak Henrikről.

Luther 1540-ben csirkefogónak nevezte. (Nebulo.)[30] Barátja, Barnes Róbert, Luther szomorúságára kénytelen volt máglyán végezni életét, mert az új vallás szellemében hirdette a megigazulás tanát. Barnes halálának évében Melanchthon ezeket írta Dietrich Vitusnak VIII. Henrikre vonatkozólag: «Mily igaz az, hogy Istennek nem lehet kedvesebb áldozatot bemutatni egy zsarnok meggyilkolásánál. Bárcsak megadná Isten ezt a gondolatot egy bátor embernek».[31]

Ha a protestánsok Angliára vonatkozó reményei szétfoszlottak is, az új hit újabb támpontot talált Württembergben, melyet hesseni Fülöp hódított meg.

Fülöp ebből az országból 1534-ben fegyveres erővel űzte ki a törvényes uralkodót, osztrák Ferdinándot, hogy visszaadja az új hithez húzó régebbi hercegnek, Ulrichnak, ki 1519-ben jogosan vesztette el a koronát. Fülöp vállalkozására Luther azt mondotta, hogy a békebontás és Ferdinánd megrablása «evangéliumellenes» dolog és «szégyenfoltot ejt a mi tanításunkon».[32] Midőn azonban az ország a birodalmi gróf kezében volt és a békeszerződésnek a vallásra vonatkozó kétértelmű cikkelye biztatóan kecsegtetett az újítás elterjedésének reményével, Luther Menius Justus prédikátor útján a hesseni udvar előtt örömét és jókívánságait fejezte ki: «Örülünk, hogy a birodalmi gróf végre szerencsésen és a várva-várt békével tért vissza. Isten nyilvánvalóan benne van ebben a dologban. A mi általános várakozásunk ellenére a félelmet békére változtatta át! Ő, aki elkezdte, be is fogja fejezni. Amen».[33] Luther értesítette barátait arról is, hogy a birodalmi gróf Württemberg

megtámadása előtt a francia királyhoz utazott és 200.000 koronát kapott tőle kölcsön a háború céljaira.[34]

Ulrich minden képessége szerint valóra váltotta országában a protestánsok reményeit.

Ugyancsak 1534-ben kezdték meg az újrakeresztelők is Münsterben rémuralmukat. Beigazolódott, hogy Luther nem tévedett, amikor ennek az alattomos szektának a lelkét mindenre képesnek tartotta. Egyet-mást mindenesetre tanulhatott a huszas években ezeknek az embereknek ellene hangoztatott kritikáiból. Egyes dolgok mindenesetre jogosak voltak ebben a kritikában, hiszen a háttérben vallásos elemek is voltak találhatók az újrakeresztelőknél. Az őrültség és borzalmak azonban, melyeket a westfáliai fővárosnak át kellett élnie, a mennyei kinyilatkoztatások, a rémségek, a többnejűség a fanatizmus rettenetes megnyilvánulásai voltak. Ezek előidézésében pedig tagadhatatlanul része volt a vallási önkényességnek és a Luther által hirdetett keresztény szabadságnak is. A münsteri főkolomposok, mint Luther dühösen emlegette, ebben az időben azt írták, hogy «két hamis próféta van a világon, a pápa és Luther, de Luther roszszabb a pápánál».[35]

Midőn azután június 25-én Münster elesett és Leideni János és társai elítélésével és kivégzésével a rémuralom véget ért, a katolicizmus bizonyos mértékig ismét megerősödött északon.

A protestánsok pedig azáltal akartak megerősödni, hogy szorosabbá akarták tenni a kapcsolatot a lutheránizmus és a lutheránusok szemében még mindig nagyon is zwingliánus felfogású északnémetek között. A teljes megegyezés, különösen az úrvacsora kérdésében, annál is sürgősebb volt, mert a nürnbergi vallásbékét csak ideiglenesen köthették meg. A hesseni birodalmi gróf és a strassburgi Butzer Márton a lutheránizmussal való tökéletesebb megegyezés érdekében tevékenykedtek, úgy

azonban, hogy Krisztus jelenlétét az úrvacsorában Zwingli tanai szerint továbbra is tagadni akarták. Mindketten abban a reményben ringatództak, hogy az északnémetek mellett a svájciakat is megnyerhetik a szűkebb protestáns szövetség számára.

«Sok reménnyel és nagy vágyakozással keresnek megegyezést köztünk és a szakramentáriusok között.» Így írt 1535 augusztusában Luther. Ő, a maga részéről komolyan gondolta a dolgot. Következő év május 22-én valóban megvolt az az elégtétele, hogy Wittenbergben láthatta az északnémet városok megbizottait. A lutheránusok részéről az eisenachi Menius és a góthai Mykonius kísérték őket. A várva-várt svájciak közül senki sem volt jelen. Először a Melanchthon sima tollából származó artikulusokat, az úgynevezett «Wittenbergi megegyezést» fogadták el.[36] A gyermekkeresztség és a gyónás kérdésében Luther véleményéhez csatlakoztak. Az úrvacsora tétele kimondotta, hogy a szentségben Krisztus teste és vére «valóságosan és lényegileg» jelen van úgyhogy «Krisztus testét és vérét veszik magukhoz a méltatlanok» is. És mégis azonnal hozzátették azt a megingató véleményt, hogy az északnémetek ezalatt csak a szellemi jelenlétet értették, a kegyelem megszerzésének a jelét. Hallgatólagosan maga Melanchthon is ehhez a véleményhez csatlakozott Lutherrel szemben.

Luther egyelőre meg volt elégedve azzal a közeledéssel, amellyel az északnémetek a megegyezést fogadták. Eddigi makacs magatartásával szemben valami elidegenítő engedékenység lépett nála előtérbe, mely hasonló volt ahhoz, amelyet az angol királlyal való tárgyalás folyamán tanusított. Kétségtelenül arra gondolt — és ez mentse őt — hogy a zwingliánusok alaposabb meggondolás után végre is teljesen át fogják venni az ő és a schmalkaldeniek tanítását annál is inkább, mert az északnémet városoknak segítségre volt szükségük. A re-

mény nála a gondolat atyja volt. «A megegyezés után is fennálló differenciák elnézését» azonban még protestáns életrajzírói is nagyon különösnek találják.[37] Azelőtt rosszaló szemmel nézte Butzer mesterkedéseit (admonui ne simularet).[38]

A svájciak őszinteségében kételkedve fogadta 1536 elején a zürichi Bullinger és Butzer által szerkesztett úgynevezett «helvét konfessziót» is.

«Ügyünk a svájciakkal — írta ezzel szemben 1538 májusában Albert porosz hercegnek — jó úton halad... Remélem, hogy Isten végét akarja vetni a botránynak, nem a mi kedvünkért, ezt nem érdemeljük meg, hanem a saját neve kedvéért és *a római rém bosszantásáért*, mert ezek az ilyen újabb hírektől nagyon megijednek és félnek.»[39] Közben pedig a svájci botrány tovább tartott és kínos csalódást okozott neki. Bullinger és zürichi társa, Iudä Leo, továbbra is erős ellenállást fejtettek ki Luther ellen. Leveleik tele vannak mind tanítására, mind jellemére vonatkozó csipős dorgálásokkal.

Iudä Leo megmaradt amellett a hang mellett, melyet 1534-ben megütött. Butzerhez írt egyik levelében ezidőtájt arról panaszkodott, hogy Luther vétkesen eltorzítja Krisztus tanítását ; Pál apostol ilyen püspököt nem tűrt volna meg. Az még nem elég, hogy valaki azt tanítja Krisztusról, hogy Ő a mi szabadulásunk. Luther gyalázatos hibákkal takarja be magát, megvet mindent, elátkoz mindent. «Az apostolok kora óta — folytatta — senki sem beszélt a legszentebb dolgokról oly szégyenteljes, nevetséges, vallástalan módon, mint Luther.» És ily eljárás mellett pápának tolja föl magát. A tanítót nem az írásaiból kell-e megítélni? Mi marad meg neki, ha Krisztus szavai szerint gyümölcseiről kell felette ítéletet mondani? Gyalázkodásaiban talán erkölcsi magasság tükröződik vissza? «Nem tudom elgondolni, hogy irásai tetszésre találjanak olyan valakinél, kinek érzékei nem egészen

betegek». «Kérem az Úr Jézust, tegye Luthert gyengéddé és szerénnyé. Ajándékozza meg őt szellemével és szeretetével, hogy abbahagyja visszataszító törekedését vagy vegye el őt tőlünk.»[40]

Később, Luther heves szavai következtében, a svájciak mindjobban elkeseredtek ellene és a vele egygonolkozásúak ellen. Bosszantotta őket például azaz állítása, hogy Ökolampadiust, mint zwinglianust, az ördög ragadta ki oly hirtelen az életből. Butzerrel szemben Bullinger öntötte ki haragját Luther «kutya, szennyes ékesszólása» felett. Sajnálja, mert megmarad a saját tanítása mellett és bibliafordításának csalatkozhatatlansága mellett, pedig ez a fordítás «nem eléggé elfogulatlan» stb.[41]

4. A NÉMET BIBLIA (BEFEJEZVE 1534-BEN). — Luther kitartása a bibliafordítás mellett meghozta a maga gyümölcsét. 1534-ben kiadhatta a teljes német Szentírást. Wittenbergben jelent meg Lufft Jánosnál ezen a címen: Biblia, vagyis az egész Szentírás németül. Luther Márton, Wittenberg.

1522 szeptemberében, tehát 12 évvel előbb jelent meg az Újszövetség, melyet Wartburgban oly gyors munkával fordított le. Az újabb kiadásokban többször is átjavította. Közben az Ószövetség egyes részei külön-külön kerültek a fordító kezéből a sajtó alá. Mikor az egész Biblia megjelent, Luther pársavas széljegyzetekben adta meg hozzá a szómagyarázatot, helyesebben útmutatást a szövegnek a fordító egyéni szellemében való vallásos kifejtéséhez. Figyelemreméltó feldolgozású előszók, polémikus fejtegetések kerültek az egyes részek mellé. A könyvet gazdagon díszítették fel fametszetű képekkel.

Hogy milyen munkába került a fordítás, azt megtudhatjuk Luthernek Jób könyvéhez írott előszavából: «Hiobon mind dolgoztunk, Fülöp magiszter (Melanchthon), Aurogallus és én; négy nap alatt alig tudtunk három sort elkészíteni» . . .[42]

Hogy az irodalmi nyelv tökéletesedése terén mit jelentett ez a fordítás, az katholikus körökben is annyira közismert, hogy felesleges itt külön foglalkozni vele.

Emellett két előnyös tulajdonsága van munkájának. Az egyik, hogy az egyes könyvek fordításánál az eredeti nyelvű szöveget használta fel az eddig használatos latin Vulgata helyett. A másik előny abban áll, hogy a nehezen érthető részeket körülírással, szabad fordításban adta. Ezzel a szöveg világosságát akarta elérni. Csak az a baj, hogy ebben azután elég önkényüleg járt el. Azt azonban elérte, hogy a Biblia olvasható, népszerű könyv lett. Eléggé hiteles adatok szerint maga a wittenbergi Lotthers Presse 100.000 példány teljes Bibliát adott el az 1534—1584. években. Ehhez jönnek még a Lufft által eladott példányok.

Ami a német Biblia tudományos értékét illeti, maguk a protestánsok is sok hibát találtak Luther fordításában. Paul de Lagarde protestáns orientalista 1885-ben az eredeti szöveggel szemben található ellentmondások egész hosszú katalógusát állította össze.[43] Bunsen Keresztély († 1860), szintén protestáns, azt mondta, hogy a Luther-bibliának 3000 helyét kellene helyesbbíteni.[44]

Luther fordításának árnyoldala, ha mint vallásos művet nézzük a fordítást, a sok teológiai eltérés az eredeti szövegtől. Luther megengedte magának, hogy új tanítása érdekében helytelen változtatásokat vigyen bele a szent szövegbe. A sok kifogást, melyet Döllinger «Die Reformation» című művében erre vonatkozólag felhozott, de Lagarde is helybenhagyta. Janssen a német nép történetében ismét felhívta ezekre a figyelmet.[45] A «Geschichte des gelehrten Unterrichts» protestáns szerzője, Paulsen, szintén rosszalólag citálja ezeket. Ennek ellenére ezek a változtatások az újabb, a nép számára készült Biblia-kiadásokban is megtalálhatók. A sok közül csak a következőkre utalunk: A Róm. 4, 15.

és 3, 20-ba önkényüleg betoldja a «csupán» szót ; a Róm. 3, 28-ba az «egyedül» szót tűzte be. A Róm 10, 4-et hamisan így fordította : «Mert a törvénynek végcélja Krisztus ; ki ebben hisz, üdvözült», holott az eredeti szöveg így hangzik : «Mert a törvénynek végcélja Krisztus, minden hívőnek megigazulására». Ugyancsak hibás, az eredeti görög szövegtől eltérő a Róm. 8, 3. fordítása is. Az itt felsorolt példák mind csupán szent Pálnak a rómaiakhoz írt leveléből, annak is csak pár fejezetéből lettek kivéve. A Szentírás «igaz» jelzőjét mindig «jámborra» változtatta át. Igy «jámbor» Noe, Jób, Zachariás, valamint Jézus nevelőatyja, József. A jámborság pedig annyit jelent Luther szerint, mint hinni. Az Ószövetségben Bar. 6. 36-at arra használta fel, hogy nevetségessé tegye a papokat.[46]

A német Bibliához írt glosszák s az egyes könyvek elé fűzött előszók képezték azt a terrenumot, ahol Luther a Szentírást a polémia szolgálatába állította ; a könyvnek ezek a részei tanuskodnak arról a csodálatos készségről, mellyel Luther a Szentírás szövegét új tanának céljaira fel tudta használni. Különösen áll ez a római levél első szaváról.[47] A széljegyzetekben például a primátus isteni megalapításához («Te vagy Péter» stb. Mt. 16, 18) azt fűzte hozzá, hogy Péter itt annyit jelent, mint az összes keresztények, a szikla pedig, melyre az Egyház épült, a hitközség vallomása. Krisztusnak Magdolna által való megkenetésére vonatkozólag pedig azt írta a glosszában : «Itt láthatja az ember, hogy egyedül a hit tesz jóvá minden cselekedetet.»[48] És így tovább.

Cochläus nagyon panaszkodott, hogy Luther műve mindenütt, a kisemberek között is nagyon elterjedt ; hallja az ember, hogy cipészek és asszonyok hivatkoznak Luther Bibliájára és vitatkoznak önkényes magyarázatain, melyeket Isten Szavához fűzött.[49]

Az eddigi hibáknál is sokkal lényegesebb azonban az

az önkényes szabadság, mellyel Luther új Bibliájában ítélkezett egyes könyvek hiteles és értékes volta felett. Mint köztudomású, nem fogadta el azt a kánont, melyet az Egyház őskorában is elismertek, melyet a hagyomány és az Egyház tanítói hivatala szentesített s amely meghatározza, hogy melyik könyv tartozik a Szentíráshoz.[50]

A Makkabäusok II. könyvéről és Eszter könyvéről azt mondta, hogy sok pogány és zsidó illetlenség van bennök. A zsidókhoz írt levélben szerinte «fa, szalma és széna halmozódik egymásra». A Titkos jelenésekről pedig mindenki azt tarthatja, amit akar.

Kijelentette, hogy a «Jakab levele», melyről már volt szó, «adja meg a cselekedeteknek a megigazulást». Ezért ez a levél a többi szentírási könyvekkel szemben, melyek szerinte egyedül hirdetik tisztán a hitről szóló tant, «igazán szalmalevél, mert semmi evangéliumi szellem sincs benne». Ez az ítélet az újabbkori protestáns bibliakutatók egyik legkiválóbbja szerint «éppoly érthető, mint sajnálatos igazságtalanság». (Theod. v. Zahn)[51] Mindenesetre megérthető, ha az ember tekintetbe veszi azt az elképesztő könnyedséget, mellyel Luther a saját tanítását vette csalhatatlan mérték gyanánt. A Szentírás kánonjának elvetésével Luther alapjában ingatta meg a Biblia tekintélyét.

Pszichológiai érdekességgel bír az az önteltség, melyet Luther munkája következtében érzett. «Szent Jeromos és sokan mások a tömeg közül, sokkal többet hibáztak, mint mi» — mondotta. Továbbá: «Tudom, hogy Isten kegyelméről többet tudok, mint az összes főiskolák, szofisták». Az ócsárlóim közül csak egy is «a huszadrészét tegye meg» annak, amit én tettem. «Amióta fennáll az Egyház, a Biblia úgy még nem állt rendelkezésre.» A mellett valóságos mámort okozott neki a hit, hogy ezzel a nagy művével a pápistákat feldühösítette (Furias concitare.)[52]

Belső megelégedéssel töltötte el az is, hogy szövegével megdöntötte a zsidók magyarázatait, «akik sem nem tudják, sem nem értik azt, amit Mózes, a prófétáik és a zsoltárok mondanak».[53] A zsidó tévedések megcáfolása örvendetes, kiengesztelő tulajdonsága művének a hibákkal szemben.

Még pár szót kell szólnunk a Luther-biblia képeiről. Ujból megjelentek az Ujtestamentum régi támadó képei, amellett a babiloni kéjnő és a sárkány fejét ismételten díszíti a pápai tiara. A Luther által Wittenbergben, 1541-ben kiadott teljes kiadásban valószinűleg az idősebb Cranach kezétől származik az az új, nagy címkép, mely azt mutatja be, hogy a régi Egyház az embereket a pokolba űzi, míg az új evangélium Krisztushoz vezet. Az ördög, borzalmas állat képében, fején bíbornoki kalappal és a csontváz kinézésű halál egy vászonkendőbe öltözött embert hajtanak a megnyilt pokol felé. A pokolban ég egy szerzetes, a tiarát viselő pápa és még két személy. Ezzel szemben áll az új egyház megdicsőítése. Keresztelő János egy mezítelen imádkozót vezet a Megfeszítetthez és a hit által megmentett lelket elönti a Jézus oldalából fakadó vérsugár. A katholikusok igazán nem láthatták Luther bibliájában, az «ő német népének adott legnagyobb ajándékot!»

Luther bibliafordításától e sok hátrány mellett sem vitatható azonban el az az érdem, hogy az eddigi régies, allegórikus kifejezésmód mellett nagy súlyt helyezett a szószerinti értelemre s ecélból a nyelvtudományt is igénybe vette. Nem ritkán nagy haszonnal használta fel a meglévő exegetikus munkákat, mint pl. a Lyra Miklós híres művét. Ellenfeleinek egyik sokat hangoztatott mondása szerint pláne: «Ha Lyra nem dalolt volna, úgy Luther sem táncolhatna». (Si Lyra non lyrasset, Lutherus non saltasset.) Egészben véve azonban oly szuverén megvetéssel kezelte a mult idők bibliamagyarázatait,

hogy a régi kutatások semmibevevése nagy hátrányára szolgált. A katholikusok számára a Szentírás hivatott, Istentől rendelt magyarázója az Anyaszentegyház. Hangja, mely az eredeti értelmet híven megőrizve a századok elsejétől kezdve hangzik, nyujt biztosítékot arra, hogy bibliakutatásaiban sem téved. Luther a maga kárára ezt a vezetést eldobta magától, mint ő is láthatta és kénytelen volt keserűen elpanaszolni, híveinek kárára is, még azok kárára is, kik jóakaratúak voltak és hajlottak a pozitív hit felé.

*

Könnyű megcáfolni Luther azon állítását, hogy a Bibliát «ő húzta ki a pad alól», hová a pápaság tévedése folytán rejtették.

Maga a protestáns Kropatschek Frigyes például a következőket mondja «A lutheránus egyház Szentírás-elve» c. tudós munkájában: «Ha mindent egybevetünk, a valóságban nem fogjuk a régi polemikus értelemben azt hangoztatni, hogy a Biblia ismeretlen könyv volt a teológusok és a világiak előtt. Minél többet foglalkozik az ember a középkorral, annál jobban szétfoszlik ez a legenda». *Nagyon sokan többször foglalkoztak a középkorban a Biblia lefordításával, mint ahogy azt eddig tudtuk.*[54] Hasonló kijelentéseket tettek az újabb kor tudósai közül többek között a protestáns Köhler Valter, Nestle Ch., Geffcken I., Krafft W. L., v. Dobschütz E., Reichert O., Meyer G. W., Risch A. és mások. Mindnyájan megegyeznek abban, hogy a világiaknak egyáltalában nem volt tilos a Bibliát olvasni. Csak akkor tettek ilyen lépést az egyházi hatóságok, amikor az a veszedelem fenyegetett, hogy egyes eretnekmozgalmak, egyházellenes összejövetelek visszaélésre használhatják fel a szent Szöveget. A kutatások továbbá sok bizonyítékot hoztak napfényre arra vonatkozólag is, hogy éppen a

Luther előtti időkben a Biblia és a német fordítású Biblia úgy kéziratban, mint nyomtatásban nagyon el volt terjedve. Az igazság kedvéért pár percig foglalkozzunk ezzel a kérdéssel is.

A legrégibb nyomtatott teljes német Biblia 1466-ban jelent meg Strassburgban Mentelnél, ezt 13 más, részben eltérő kiadás követte mind a Luther előtti időben.[55] A latin nyelvű nyomtatott Biblia Falk Ferencnél nem kevesebb, mint 156 kiadást ért meg 1450—1520 között. Ehhez járul még a Biblia egyes részeinek részint kéziratos, részint nyomtatott kiadása. Igy jelentek meg különösen a Zsoltárok és az egyházi évre előírt Evangéliumok és szent Leckék. Ezek az utóbbi olvasmányok németre lettek lefordítva és Plenaria vagy Postilla című gyüjtemény alakjában a világiak között igen elterjedtek.[56]

Luthernek e fordításokat, különösen a Plenariát, okvetlen ismernie kellett. Fel kell tételeznünk és sok esetben egyes részletek ezt bizonyítják is, hogy ezeket fordításánál többé-kevésbbé fel is használta, amint ezt hasonló munkánál minden más tudós is megtette volna.

A népiratkák is pompásan megcáfolnák a «pad alól való előhúzás» balga vádját még akkor is, ha nem ismernők a fenti adatokat. Ezek a hívek oktatására és a vallásos élet fenntartására készült iratok néhol szinte hemzsegnek a már akkor közismert szentírási idézetektől.

5. FÁRADHATATLAN IRODALMI TEVÉKENYSÉG. — Luthernek ebben az időben megjelent munkái inkább prédikációkból és barátainak vagy híveinek a műveihez írt előszókból állanak. A vallásos népiratok ritkábbakká lettek. Ezek közül figyelemreméltó az «Együgyű imádkozási mód egy jó barát, Péter mester, a borbély számára» (1535).[57] A borbélya kérte ezt az útmutatást. Mindazon keresztényeknek szól, akik jámborrá akarnak lenni és azt ajánlja, hogy a Miatyánkot és a tízparancsolatot elővéve,

azok tartalmáról mondatot mondat, szót szó után megfontolva elmélkedjenek. Így veszi ő maga is — mondta Luther — az egyes részeket elő és ezáltal tüzecske gyúl ki a szívében. Az ajánlás megválasztása nem volt szerencsés ; Péter borbély a következő évben agyonszúrta a saját mostohafiát. Luther közbenjárására csak számüzetésre ítélték.

Nagyon szívéhez nőtt munkája volt a «Galatákhoz írt levél» újabb magyarázata, melyet 1535-ben fejezett be latin nyelven. Szent Pál apostol ezen levele az ő tanításainak fellegvára volt.

Már 1533-ban megjelent a «Zugmise és papszentelés» c. vitairata.[58] Ez híressé vált a benne található, művészíesen megírt mese által, melyben Luther egy éjjel a szentmiséről vitatkozott az ördöggel. Az ördög kétségbeesésbe akarta őt vinni, mert szerzeteskorában annyi misével, tehát annyi gaztettel terhelte meg a lelkét. A mise borzalmas voltát a sátán éles ésszel fejtegette ; Luther védekezéseit megcáfolta úgy, hogy Istentől elhagyottnak kellett éreznie magát. Bánatában csak a legnagyobb fáradsággal tudta megőrizni — mondta Luther — az üdvösség reményét. Luther azt kívánta, hogy bárcsak élné át minden miséző ezt a lelki harcot, aggodalmat. És ez volt a sokatemlegetett vita leírásának indítóoka. A «Zugmisében» úgy az áldozati jelleget tagadta, mint azt, hogy Krisztus állandóan jelen van az Oltáriszentségben akkor is, amikor nem áldozunk. 1534-ben azt írta e művével kapcsolatban, hogy a zugmisében, mivel a pap csak maga ünnepel, hívek nem áldoznak, Krisztus nincs jelen ; a szentséget, minthogy ennek lényege az áldozás, úgy meg kell különböztetni a misétől, mint az Istent az ördögtől.[59] «Adjon az Isten minden jámbor kereszténynek oly szívet — írta — hogy mikor a mise szót hallja, keresztet vessen magára, mint mikor az ördögtől borzad.»[60]

XV. A SCHMALKALDENI GYŰLÉS. (1537.) IRODALMI HARC.

1. A SCHMALKALDENI CIKKELYEK. A ZSINAT VISSZAUTASÍTÁSA. — A zsinat sikerére vonatkozólag nem voltak kedvezőek a kilátások. III. Pál pápa mégis össze akarta hívni az egyházfejedelmeket. Megnyitási napul 1537 május 23-át tűzte ki, a zsinat helyét pedig Mantua városában állapította meg. Hogy a protestánsokat is biztosan megnyerje a zsinaton való részvételnek, ismét nunciust küldött Németországba, ezúttal Van der Vorstot. A császár, hogy az újhitűektől segítséget kapjon a török ellen, először arra gondolt, hogy egy vallásos nemzeti összejövetelen békésen fog velük megegyezni. Midőn azonban hírét vette, hogy a schmalkaldeni szövetségesek 1537 február 9-én Schmalkaldenben konventez tartanak, Held császári tanácsost odaküldötte, hogy et vegye rá őket az annyiszor követelt zsinaton való részvételre. A pápa nunciusa is Schmalkaldenbe ment.

A szövetség, melyet tíz évre meghosszabbítottak, közben megerősödött. A fejedelmek és a városok kiküldöttei fényes kísérettel vonultak be a városkába. A teológusok oly nagy számmal jöttek össze, mint még sehol, soha. A gyűlésnek kiválóan ünnepélyesnek és a mellett döntőnek kellett lennie. A szász választófejedelem, János Frigyes, jobban szerette volna, ha a gyűlés helyett Luther zsinatot hívott volna össze és erre az «általános szabad keresztény zsinatra» a katholikusok képviselőit is meghívták volna. Azonban mind Luther és a teológusok mind pedig a jogászok lebeszélték őt erről a tervről

Azt hozták fel — és joggal — hogy e zsinaton napfényre kerülnének és esetleg még belső meghasonlásra is vezetnének a protestánsok között dúló egyenetlenségek. Csak Butzer és még egynéhányan tartottak ki a protestáns zsinat eszméje mellett.

A pápai zsinatra szóló meghívásra a schmalkaldeniek már néhány nap mulva határozottan elutasító választ adtak. A pápa és követői — mondották — nem akarnak szakítani tévedésükkel; pápisták nem lehetnek bírák az új vallás ügyeiben; különben is lehetetlen dolog, hogy a zsinat színhelye olasz város legyen. Ezekenkívül pedig a politikai helyzet is lehetetlenné teszi általános zsinat megtartását. A nürnbergi vallásbékét ellenben tovább is fenn kell tartani. A visszautasítás azonban nem volt elég. János Frigyes kihívó, sértő bánásmódban részesítette a pápai nunciust. Luther a maga részéről elfogadta volna a zsinatra szóló meghívást, de természetesen csak olyan feltételek mellett, melyeket a pápaság nem fogadhatott el.

A közeledő fontos szövetségi összejövetel számára a választófejedelem felszólítására Luther már Wittenbergben összeállította az úgynevezett schmalkaldeni cikkelyeket.

Első tétele az Isten fölséges méltóságáról szóló tant tárgyalta, amiért a pápisták sem támadták pártját. Azután következtek azok a tételek, melyek ellen a pápisták állandóan harcoltak s amelyeket sohasem fogadhattak el: a lutheránus megigazulás és a sola fides tana. «Ezektől a tételektől, írta Luther, nem lehet eltérni, ezekből semmit sem lehet feladni, még ha az ég és föld összedől is; ezen a tételen áll minden, ezt a pápa, az ördög és a világ ellen is fogjuk hirdetni és átélni.»

Ezt követi a miseáldozat elvetése; a szentmise az a sárkányfarok, amelyen ördögi ganéj lóg, éspedig a tisztítótűz, a zarándoklások, a társulatok, az ereklyék, a bú-

csúk, a szentek segélyül hívása. Minden rendszer nélkül, a gyalázó szavak özönében beszélt ezekről a dolgokról. Éppily módon tárgyalva következik azután az a követelés, hogy az alapítványokat és zárdákat oszlassák föl és a pápaság isteni jogát vessék el. Az utolsó részben találhatók a vitás dolgok : a bűn, a törvény, a vezeklés, a szentségek, a papi nősülés, anélkül azonban, hogy mindezekből a legkevesebbet is el lehetne engedni.[1]

Ezeket a cikkelyeket magával vitte Luther, midőn január 31-én Melanchthon és Bugenhagen kíséretében útrakelt Schmalkaldenbe. A teológusok között ez az irat nagy egyenetlenséget szült. Különösen azt a határozott kifejezésmódot támadták, mellyel Luther megvallotta Krisztus jelenlétét az úrvacsorában. Ezzel megsértette a wittenbergi megegyezés kiengesztelő formuláját, kiáltotta a Luthert védő Amsdorf és Osiander felé különösen Blaurer Ambrus. Melanchthon a tőle megszokott óvatossággal Blaurer pártjára állt. Minthogy a többi pontok is szakadásra vezettek volna, Luther pedig megbetegedett, Melanchthon kivitte a birodalmi grófnál, hogy Luther schmalkaldeni cikkelyét egyáltalában ne tárgyalják. A zűrzavaros irat a maga mértékét túllépő és könnyen megtámadható részeivel amúgy sem nyerte meg ennek a tudósnak az izlését. A kiküldöttek most felszólították, hogy terjessze elő a pápát és a primátust támadó nyilatkozatokat. A követek erőszakoskodása és a Luther betegsége következtében előállt izgatottság arra késztették ezt a könnyen befolyásolható írót, hogy igen ellenszenves beállításban írja meg két művét a «Pápa hatalmáról és primátusáról» és «A püspökök joghatóságának hatalmáról» szóló iratokat.[2]

Melanchthon ettől az időtől kezdve mind jobban magáévá tette Luthernek és a többi teológusoknak harcmodorát. Midőn később a schmalkaldeni háború előtt ismét kiadta Luthernek «Az ő kedves német népéhez

intézett figyelmeztetését» a «pápista vérebek» ellen, az előszóban hallatlan módon támadott minden katolikus dolgot.[3]

A pápa és a püspökök ellen beadott iratait harminckét teológus írta alá, a schmalkaldeni gyűlés pedig magáévá tette. Később, 1580-ban, a lutheranizmus szimbolikus könyvei közé sorozták őket.

2. LUTHER HALÁLOS BETEGSÉGE SCHMALKALDENBEN. ÚJABB VITÁK. — A betegség, melyen Luther Schmalkaldenben ment keresztül, nagyon súlyos kőbántalom volt, régi bajának súlyosbodása. Nem vehetett részt a gyűlés többi tárgyalásain. Már az életéért aggódtak. Kínzó fájdalmai között maga is a halálra gondolt. Azonban a megbánásnak, magábaszállásnak leghalványabb jelét sem mutatta. Ellenkezőleg, mint később az asztali beszélgetések során mondotta, így imádkozott: «Ó Istenem, Te tudod, hogy igédet hűségesen és szorgalmasan hirdettem .... A pápát gyűlölve halok meg».[4] A legnagyobb kínjai között egyszer azt mondta a választófejedelem egyik kamarásának, hogy halála örömet fog szerezni a pápának, ez azonban nem fog sokáig nevetni, mert a sírfelirat, melyet már előzőleg elkészített, azt hirdeti, hogy az ő halála a pápa halálát is jelenti: Pestis eram vivus, moriens ero mors tua, papa. (Pestised voltam élve, halva haláloddá leszek, pápa.) Ez az iszonyú hexameter ugyan nincs ott a wittenbergi síremlékén, de megtaláljuk azon az 1752 óta Jenában felállított és Luther-képpel díszített óriási sírkövön, mely eredetileg valóban a sírjára készült.[5]

Nem akart Schmalkaldenben meghalni, haza vágyott az övéi körébe. Mert — mint mondotta — a pápai nunciusnak, «az ördög követének» nem volt szabad megérnie azt az elégtételt, hogy közvetlen közelében legyen Schmalkaldenben, midőn meghal. Február 26-án feltették a kocsira, hogy hazaszállítsák. Búcsúzáskor sokan álltak

körülötte. Kezével keresztet vetett rájuk és így szólt: «Töltsön el titeket az Úr áldásával és a pápa elleni gyűlölettel.» Mathesius tizenegyedik Luther-prédikációja szerint «ez volt az ő utolsó kívánsága és végrendelete; barátaira, a prédikátorokra, örökül hagyta az odium in papam, a pápa gyűlöletét».[6]

Utazásának már első napján javulás állott be állapotában. Felüdítő útján Gothába érkezve végrendeletet írt, az úgynevezett első testamentumát. Ebben azt mondta, hogy legalább pünkösdig szeretne még élni, hogy a római bestiát az eddigieknél is hevesebben támadhassa meg. «Még gonoszabbul akarom csinálni, mint azelőtt.» A fejedelmeket végrendeletében megnyugtatta az egyházi javadalmak elrablása miatt. «Ők nem rabolnak, mint egyes mások; inkább azt látom, hogy e javak segítségével a vallás érdekeiről gondoskodnak.»[7] Ez azonban sokkal inkább volt önmagának látszólagos megnyugtatása, mint az igazságnak megfelelő kijelentés. Barátainak elbeszélése szerint Gothában a maga módja szerint meg is gyónt és Bugenhagentől elnyerte a feloldozást.

Fájdalmaitól már nagy részben megszabadulva március 14-én szerencsésen megérkezett Wittenbergbe.

Ettől kezdve, ha ereje és munkakedve csökkent, igen hatásos eszközzel rázta föl magát. Gyűlölettel töltekezett a pápa ellen. «Ilyenkor felfrissül a vérem — jelentette ki asztali beszélgetései során — a szellemem megerősödik és minden kisértés eltűnik.»[8] Lelki életének egyes jelenségeit nem lehet a rendes törvények szerint mérni. Az az idea, hogy a pápaságban a sátán uralkodik, megzavarta gondolkozásának úgyszólván egész irányát. Az abnormális jelenségeknél, mint például az átok-imánál, újabb és újabb rejtélyes pszichikai kérdések merülnek fel. Sajátságos kényszerképzetek uralkodtak rajta; bár el is kell ismerni nála a szabad itélőképességet és a felelősséget, bűne azért mindenesetre enyhül, ha tekintetbe vesszük

azt az ismeretes pszichopatikus állapotot, mely ifjúkorában és kolostori éveiben úr volt fölötte.[9] Ennek az ideges, szívfájdalmakkal és szorongató félelemérzésekkel súlyosbított lelki állapotnak visszhangja megtalálható egyikmásik művében és levelében, amelyet e betegsége után Wittenbergben írt.

1538-ban nyilvánosságra hozta a «Schmalkaldeni cikkelyeket», melyeket a konvent annak idején levett a napirendről.[10] Ugy állította be a dolgot, mintha műve a gyűlés által jóváhagyott és elfogadott tételek kiadása lenne. Ez a feltevése teljesen légből kapott volt. Hogy honnét vette, nem lehet megállapítani. Talán nem informálták helyesen az igazi tárgyalásról?[11]

A következő év nagy műve volt a «Zsinatok és Egyházak».[12] Ebben tett eleget Amsdorf azon felszólításának, hogy végre alaposan vesse vissza az erasmianusoknak és minden pápistának az Egyházra és az Egyház itélőjogára való hivatkozásait. Mindig azt kiabálják «Egyház, Egyház, Egyház» — írta Luther — és azt hiszik, hogy ezzel halálos csapást mérnek az evangéliumra. Nagy szorgalommal olvasgatta a zsinatok határozatait és más egyházi okmányokat, hogy anyagot találjon az egyházi szervek becsmérlésére. «Mi urak akarunk lenni a pápa fölött — írta — és lábbal akarjuk tapodni őt». A pápának zsinat esetén «velünk kellene tartania». «Ebben a császárnak és a királyoknak közre kellene munkálkodniok és a pápát, ha önként nem akarja, kényszeríteni kellene.» Ilyesfajta kijelentések felvilágosíthatták volna azokat a még mindig elvakult, jóhiszemű német köröket, amelyek azt vélték, hogy tárgyalásokkal és hitvitákkal még el lehet érni valamit. Ezek voltak az úgynevezett exspektánsok.

Közel állt hozzájuk Albert mainzi bíboros is. Magánéletének igen visszataszító volta gyöngévé tette őt és szemet hunyatott vele. Luther haragudott, hogy még mindig nem állt mellé. «A magdeburgi érsek, Albert bi-

boros ellen» című igen heves munkájában öntötte ki minden gyülöletét az egyházi választófejedelem ellen.[13] Választófejedelmének, ki uralkodótársát kimélni óhajtotta, határozott akarata ellenére adta ki e könyvet. Midőn a mű megjelent, a választófejedelem megtiltotta neki, hogy ezentúl személyi ügyben bármit is kiadjon, mielőtt a fejedelmi udvar meg nem cenzurázta. A gyönge mainzi bíborosnak azonban volt alkalma látni, hogy milyen alaposak a hitújítókkal való kibékülés reményei. A negyvenes évek elején komoly, egyházi szellemű fordulat állt be a bíboros életében. Morone József pápai legátusnak és az 1541-ben Mainzba érkezett Faber Péternek, Loyolai szent Ignác lelki gyermekének tevékenysége Mainzban és az érseki udvarban új életet teremtett. Ez és különösen a Faber által tartott lelki gyakorlat végre oly hatással volt a teljesen világias egyházfejedelemre, hogy ettől kezdve mint az Egyház lelkes védője dolgozott egészen haláláig († 1545.)[14]

Braunschweig-Wolfenbüttel hercege, Henrik, egyik legelkeseredettebb ellenzője volt a vallási szakadásnak. János Frigyessel és Fülöp birodalmi gróffal szemben személyes gyülölettel viselkedett. Iróember volt és 1541 újév napján erős támadóiratot adott ki a protestáns fejedelmek és az új vallás ellen. Luther, bár fülbajról panaszkodott, viharos gyorsasággal válaszolt neki «Paprika Jancsi ellen» (Wider Hans Worst) című munkával.[15] A címnek megfelelő volt a tartalom is. A goromba fajankó, — írta — szemtelen hazuggá is válik az állítólagos evangélikus eretnekek ellen intézett támadása által. Luther, mint a «Zsinatok» című művében, itt is be akarta bizonyítani, hogy hol van az igazi egyház. Nem a pápistáknál, ehhez tizenkét dolog hiányzik náluk ; az igazi, ősi keresztény egyház éppen nálunk van. A pápai egyházat az ördög kéjnője előnév illeti meg ; Henrik herceg pedig, ez a hülye Paprika Jancsi, galád gyujtogató és gyáva, kinek

kellemetlen dolgokat kell hallania az erkölcstelensége miatt. Melanchthonnak azt írta Luther, hogy csodálkozik önmagán, hogy mi lelte őt, hogy ebben az írásában ennyire mérsékelte a hangját.[16]

3. TOVÁBBI ERŐSZAKOSSÁGOK. — Brandenburg választófejedelemségben az Egyházához hű I. Joachimot 1535-ben fia, II. Joachim, követte a trónon. Mint anyja, Erzsébet, ki Luther barátnője volt, úgy ő is már trónralépése előtt titokban az új vallásért lelkesedett, bár atyjának ünnepélyesen megesküdött, hogy híven ki fog tartani a katholikus hit mellett. A hesseni birodalmi grófrábeszélésére 1540-ben önkényesen az ország főpapjának nyilvánította magát és egyházi rendeletet adott ki, melyben az új hit szellemében intézkedett a birodalom vallási ügyeiben. Az ellenálló lelkészeket kiűzte országából, a kolostorokat elnyomta, az egyházi javadalmakat a korona tulajdonának jelentette ki és a templomok arany-, ezüstkincseit összeszedette, hogy azok az «ezüstszolgákhoz» kerülve az állami pénzverőben fejezzék be pályafutásukat.[17] A választófejedelem pazarlásai, építkezései és metreszei rengeteg pénzt emésztettek föl. A kortársak tanusága szerint az állam a rossz kormányzás folytán a tönk szélén állott. Az istentiszteletre vonatkozólag II. Joachim elrendelte, hogy minden feltünő változást szorgosan mellőzni kell, úgy, hogy «a nép tömege, a sík föld szegény lakói, nem is jöttek tudatára annak, hogy tulajdonképen mi történt». (I. G. Droysen.)[18] A fejedelem ravaszul azt állította, hogy nem hozott be új tanokat, csak egyes visszaéléseknek vetette végét. Agricola, a simulékony udvari prédikátor, híven segített neki ebben. A latin misét tovább is az egyháziruhákban és az ostya és kehely felemelésével tartották meg; sok ünnep megmaradt; a negyvennapi bőjt alatt tilos volt húst enni; ünnepélyes körmeneteket tartottak, akárcsak azelőtt; a pap karingben vitte a Szentséget a bete-

gekhez. Ezekben a dolgokban — mondotta a választófejedelem — nem akart a wittenbergi egyház szokásaihoz csatlakozni.

Luther bizalmatlanul figyelte Agricola működését. Komédiásnak szokta őt nevezni. Az egyházi rendet csak részben helyeselte. Bele kell törődni — mondotta — csak az evangéliumot tisztán hirdessék. A karing miatt nyugtalankodó Buchholzer prédikátornak ezt írta: «Csak menjetek velük (a körmeneteken) Isten nevében; viseljetek ezüst vagy- aranykeresztet, bársony, selyem vagy vászon papsapkát vagy miseruhát». Ha a választófejedelemnek *egy* miseruha nem elég, vegyenek magukra hármat; ha egy körmenet kevés, vonuljanak föl vele hétszer, mint a zsidók Jericho körül; a fejedelem pedig Dávid példájára, akár táncolva mehet előttük.[19] Természetesen elkerülhetetlen volt, hogy a különbségek folytán bizonyos ellentét ne lépjen föl Wittenberg és Berlin között.

Joachim választófejedelmet az atyái vallásával szemben való fellépésre nagyon felbátorította az, hogy majdnem ugyanebben az időben a szász hercegségben is váratlan fordulat állott be a vallás terén. A nemes, harcos, Egyházához és császárjához hű György herceg 1539 április 17-én fiúörökös nélkül hunyt el Istenben. Fivére, Henrik, ki utóda lett, azonnal megváltoztatta a katholikus egyház helyzetét, noha György már Luther fellépése kezdetén óvta őt ettől. Luther mindig sokat várt György halálától. Rosszul fogja életét végezni, mondotta 1522-ben — így fogja utólérni őt Isten ítélete — s amikor jámbor halállal halt meg, azt akarta bizonyítani, hogy már előre megmondotta, hogy két fia közül egyik sem fogja őt túlélni. «Én, Luther doktor, megjövendöltem, hogy György herceg nemzetségével együtt el fog pusztulni.»[20]

Az új herceget, mint II. Joachimot is, már koráb-

ban megnyerték a lutheránizmus számára. Önhatalmú egyházfő gyanánt azonnal hozzáfogott a katholikusok elnyomásához. Luther hozzáutazott Wittenbergből, hogy prédikációkkal és tanácsokkal lehessen segítségére. Melanchthon, Jonas és Cruciger támogatták őt ebben a munkában. Már 1539-ben, alig negyedévvel György elköltözése után, mint a protestantizálás legjobb eszközét, a választófejedelemség példájára behozták az úgynevezett evangéliumi egyházszemléket, melyeket Luther prédikátorai tartottak meg.

A katholikus papokat erőszakkal távolították el és helyükre bukott papok és szerzetesek kerültek. Sőt minden képzettség nélküli iparosok is, kik szóbőségükkel és néhány hirtelenében betanult szentírási idézettel hirdették az új vallást.

A viszonyok, melyek az udvarnál, a nemesség és a nép között rövidesen úrrá lettek, természetesen nem igen elégítették ki Luthert. Az udvarnál a tehetetlen öreg uralkodó alatt csak «nagyravágyást és gazdagodási vágyat» látott és ráadásul még valami «rendkívüli ellenszenvet arra, hogy Isten ügyét elősegítsék».[21] Úgy vélte, hogy ott «tízszer súlyosabb botrányok» akadnak, mint a hesseni kettősházasság. A nemességet «az ország hárpiáinak» nevezte, kik «kapzsiságukkal önmagukat teszik tönkre»; bár állandóan elidegenítik az egyházi pénzeket, a prédikátorokat éhezni hagyják. Egyik plébánost, ki úgy látszik, vizitátor volt, arra utasította : «Ha a vizitáció megtartásáért nem is kapsz semmit, amennyire lehet, mégis tedd meg ; annyit segíts a lelkeken, amennyit tudsz, legalább a megmérgezett pápistákat dobd ki».[22]

Pomerániában a nemesek és főpapok tiltakozása mellett 1534-ben vezették be nagy erőszakoskodások közepette az új vallást. Bugenhagen vasenergiája és talentuma volt a szervezés főerőssége. Fülöp herceg az új egyházi szervezet megerősítése céljából nőül vette

a szász választófejedelem egyik nővérét. Midőn Torgauban Luther a maga ritusa szerint megáldotta a házasságot, a jegygyűrű véletlenül a padlóra esett. Luther egy pillanatra zavarba jött, azután felkiáltott: «Hallod-e, sátán, semmi közöd sincs a dologhoz, semmit sem fogsz elérni».[23]

Ugyancsak Bugenhagen küzdött a lutheranizmus érdekében Braunschweigban, Hamburgban és Lübeckben is. 1537-től 1539-ig Dániában szolgálta II. Keresztély királyt, ki a legszélsőségesebb erőszakkal vezette be az új vallást.

1538 február 4-én nagy örömmel jelentette Luthernek Bugenhagen, hogy «most az egész országban tilos a misézés,» a koldulószerezeteseket, mint «lázítókat és istenkáromlókat» kiűzték az országból. A kanonokok mindenütt megkapták a parancsot, hogy ünnepnapokon az (evangélikus) úrvacsorához járuljanak; a négyezer plébániát minden eszköz felhasználásával az evangélium elfogadására kényszerítették.[24] A zsarnok uralkodó minden püspököt börtönbe záratott. Az egyik szuperintendens jelentése szerint a szerzetesek egy részét felakasztották.

1537 augusztus 12-én a királyt Bugenhagen ünnepélyesen megkoronázta. «Minden szerencsésen halad előre — írta Luther decemberben Butzernek — Isten a pomerániai (Bugenhagen) által működik. Mint valami valóságos püspök megkoronázta a királyt és a királynét.»[25]

Kevés helyen hagytak meg annyit a külső formákból, mint Dániában. Dániában, Norvégországban és a szomszédos hercegségekben még ma is meglepően sok katholikus szokást találunk, elkezdve a nagymisétől egész a naponkénti háromszori harangozásig. A misénél a lelkészek még piros selyembársonyból készült miseruhát s alatta fehérvászon albát viselnek. Sok helyen többek közt még ma is meg van az úrfelmutatás, mely alatt az úgynevezett konszekráció után, melyet az

oltár közepén mondanak el, a kenyeret és bort a népnek felmutatják.

Svédországban sokáig hasonlóképen katholikus rituális formák szerint ülték meg az ünnepeket. Wasa Gusztáv, ki már 1527-ben protestánssá tette az országot, mint királyi egyházfő a szabadság és jog teljes mellőzésével működött. Lutherrel barátságos összeköttetésben volt. 1539-ben Luthertől és Melanchthontól kért nevelőt Erik fia számára, kik a pomerániai Normann Györgyöt küldték oda. Ezt aztán teljes jogú hatáskörrel felruházva megbízta Wasa Gusztáv a püspökök és papok ellenőrzésével. Az új hit harcos szóvivői azt terjesztették Dániában, hogy Gusztáv király nem veszi elég komolyan az új hit ügyét. Ő Luthert kérte, hogy védelmezze meg az ilyen szóbeszédek ellen. Luther 1539-ben bizonyítványt küldött neki, mely szerint «az ő jámborsága a többi fejedelmek jámborságánál csodálatraméltóbban dícsérendő». Isten nemcsak a vallásosság, hanem a tudományok ápolása céljából is jelesebb lelki tulajdonságokkal ruházta fel. Egész országában, de különösen a székesegyházakban rendeztessen be iskolákat, mert ez a legnemesebb kötelességük a jámbor királyoknak.[26] Luther természetesen evangéliuma szellemében alapított és annak érdekében működő iskolákra gondolt, olyanokra, amilyenekért Németországban is harcolt.

4. Háborús és békés hangulatok a német birodalomban. — 1537 óta mind szükségesebbé lett, hogy a katholikus fejedelmek szorosabb szövetségbe tömörüljenek a háborús szándékú schmalkaldeni hatalmak ellen. Held császári kiküldöttnek sok fáradozás után, 1538 márciusában sikerült a Defensivliga érdekében Speierben egy szövetségtervezetet létrehozni. Ezt június 10-én Nürnbergben fogadták el. Károly császár és Ferdinánd király álltak a liga élén. Tagjai lettek Bajorország, az akkor még élő György herceg, Erik és

Henrik braunschweigi hercegek, Albert mainzi választófejedelem. A többi katholikus fejedelmek távolmaradása folytán ennek az úgynevezett szentszövetségnek nem volt olyan tekintélye, hogy erőteljes működést igérhetett volna.

A schmalkaldeni szövetséget nemsokára csalódás érte. A császár Nizzában (1538 június 17-én) fegyverszünetet kötött a franciákkal, így a szövetségesek reménye a francia király segítségében semmivé vált. Károly császárnak minden erőt igénybe kellett vennie a törökök ellen. Ez csak barátságosabbá tette a protestánsokkal szemben tanusított magatartását. De a schmalkaldeniek már háborúra készültek. Fülöp hesseni birodalmi gróf szakadatlanul dolgozott ebben az irányban.

Luther szakvéleményei most mind határozottan a fegyveres ellenállást hangoztatták, bár ő maga nem kívánta a háborút és jobb szeretett volna még egy pestist is, mint véres harcokat. Egyik szakvéleményében 1539 januárjának végén Jonas, Butzer és Melanchthon társaságában azt fejtette ki a választófejedelem előtt, hogy mind a német alkotmány, mind az általános természetes jog megengedik a fejedelemnek, hogy a megtámadott evangélium és az elnyert egyházi javak védelmére fegyvert fogjon. A császárt fegyveres erő igénybevétele esetén csak pápai szolgálatban álló zsoldosnak vagy útszéli rablónak kell tekinteni, akkor azután semmi különbség sincs egy privát gyilkos és a császár között, különösen, ha alattvalóit istenkáromlásra és bálványimádásra akarja kényszeríteni.[27]

Ilyen hangulatban jöttek össze a schmalkaldeni szövetség vezetői 1539 február havában Majna-Frankfurtban.[28] A császár és Ferdinánd király kiküldöttei is jelen voltak. Szászország és Hessen a támadás mellett beszéltek, azonban ellenmondásra akadtak. Arra hivatkoztak, hogy a katholikusok nürnbergi szövetségokmányában határo-

zottan ki van fejezve, hogy a békét meg kell őrizni. Bár Franciaország a protestánsoknak segítséget igért, ez alkalommal nem került sor a minden pillanatban várt háború kitörésére. Ehelyett létrejött az úgynevezett frankfurti béke, főleg azért, mert Hesseni Fülöp megbetegedése folytán nem volt hivatásos vezére a háborúnak. Fülöp, mint már azelőtt is többször, erkölcstelen élet által szerzett bujakór következtében betegedett meg. Április 17-én hagyta el Frankfurtot, hogy kezelés végett Giessenbe siessen.

A béke folytán már április 19-én egy, az újhitűek érdekét szolgáló megegyezésre volt kilátás. A békének 15 hónapig kellett tartania és egyúttal a tartományi bíróságnál fel kellett függeszteni minden folyó pert, továbbá kötelezni kellett magukat arra, hogy «a tisztelendő keresztény megegyezés» céljából rövidesen vallási megbeszélést fognak tartani. Ezek ellen az indítványok ellen a katholikusok határozottan állást foglaltak. Braun Konrád, a speieri tartománybíróság ügyésze, írásban védte azt a tételt, hogy a vallási megbeszélésre való hivatkozás a zsinat jogát sérti. «A lázítók és egyházrablók ellen erőszak igénybevételének van helye.»[29] Ez a vélemény sok egyházi tekintélynél kedvező fogadtatásra talált. De vajjon lehetett-e az akkori viszonyok között erőszakos lépésektől eredményt remélni? A schmalkaldeni szövetség már a türelmes tétlenség meghosszabbítása által is erőt nyert.

Bár III. Pál pápa a zsinatot egybehívta Mantuába, azt nem lehetett megtartani. Először elhalasztották, azután 1538 május 1-re Vicenzába hívták össze, a kedvezőtlen viszonyok következtében ismét elnapolták, míg végre a császár sürgetésére 1542 novemberében Trientben megnyitották. Minthogy azonban a császár és Franciaország között kitört háború a püspököket a megjelenésben megakadályozta, 1543 július 5-én újból elnapolták.

A kilátásba helyezett vallási megbeszélés sorsát is mintha valami sajátságos balcsillagzat pecsételte volna meg. A császár először 1540 júniusában Hagenauban akarta megtartani, minthogy azonban az egyenetlenség folytán már az előkészítő kérdéseknél sem tudtak megegyezni, a legtöbb protestáns teológus elutazott. Ősszel folytatták ismét Wormsban. Granvella császári tanácsos elnökölt. Mindkét oldalról tizenegy szónokot állítottak; a katholikusok között ott volt Eck, Cochläus és Gropper János; a protestánsok között pedig Melanchthon, Butzer és Calvin. Melanchthon kijelentette, hogy a megbeszélések egyik alapja csak az augsburgi hitvallás lehet. Ez azonban nem az eredeti hitvallás volt, hanem a Melanchthon által átdolgozott és 1540-ben kiadott úgynevezett Confessio variata. Szerkesztője lényeges pontokat változtatott meg benne. Az úrvacsoratanban teljesen a svájciak álláspontjára helyezkedett. A megigazulás tanában eltért Luther dogmájától. A jócselekedetekre és a törvényekre vonatkozólag is «dogmatikus természetű lényeges változtatásokat vagy legalább gyengítéseket» vett föl (Kolde Tódor).[30] Luther mindezek ellen egy szóval sem tiltakozott. Dr. Eck azonban mindjárt a tárgyalások elején szemére vetette Melanchthonnak az alapvető okmány megváltoztatását, de a tárgyalásokat nem szakította félbe. Ezek nem sokáig folytak Wormsban, a császár jobb eredmény reményében Regensburgba helyezte át az összejövetelt, ahol ebben az időben tartották az országgyűlést is.

Eck meg volt róla győződve, hogy itt sem lesz eredmény, mert arról volt szó, hogy az elszakadtak ismét csatlakozzanak az Egyházhoz vagy pedig nyiltan elvessenek minden tekintélyt. És valóban, bár egyes mellékes dolgokban meg is egyeztek, május 22-én már be kellett ismerni, hogy a kibékülés terve hajótörést szenvedett.

Gasparo Contarini bíboros hiába fáradozott, hogy

mint pápai legátus személyes közbelépésével érjen el valami sikert. A császár befolyása és a saját béke reménye következtében, legalább a kifejezésekben, kissé már tulságosan is közeledett a protestánsokhoz. Felfogását a vita befejezése után egy «Epistola de iustificatione» című odavetett írásban fejtette ki. Bár e levele miatt sok támadásban volt része, III. Pál pápa továbbra is nagyrabecsülte őt.[31]

A regensburgi országgyűlésen az ellentétek mindjobban kiélesedtek. Befejezésekor megújították az 1532-i nürnbergi békét, de az augsburgi határozatot is, de hozzáfűztek egy (a katholikus követek által el nem fogadott) nyilatkozatot, mely a protestánsokat meghagyta az elidegenített egyházi javak birtokában, az augsburgi határozat alkalmazását pedig a vallási kérdések terére korlátozta. Mindennek a zsinatig, illetve egy újabb országgyűlésig kellett érvényben maradnia.

A katholikusokra nézve kedvező fordulat végre váratlanul hozta meg a schmalkaldeni szövetség gyöngülését. Főtámaszának, Hesseni Fülöp birodalmi grófnak kettős házassága (melyről alább lesz szó) ugyanis országos politikai következményekkel járt. Amikor ez a házasság kiderült, a császári törvények értelmében a legszigorúbb büntetés fenyegette őt. Hogy ezektől megszabaduljon, 1541-ben elhatározta, hogy megkísérli a császárral való kibékülést. A szövetségből kilépett és ezzel pótolhatatlan veszteséget okozott volt fegyvertársainak. A schmalkaldeni szövetség virágkora lejárt.

5. A KATHOLIKUS HITVÉDŐ IRODALOM 1530 UTÁN. — A katholikus álláspont tudományos megvédése, bár az íróknak a legnagyobb nehézségekkel kellett megküzdeniök, törhetetlen erővel haladt előre.

Egyáltalában nem hatott bátorítólag, hogy a katholikus íróknak számítaniok kellett Luther nagyon is parlagiasan gyalázkodó válaszaira és hogy a szellemi termékeket csak

a legnagyobb fáradozás és áldozatok árán lehetett nyilvánosságra hozni, mert a katholikus sajtó tönkrement. A püspökök segítsége még mindig váratott magára. Pápai támogatás csak azon keveseknek jutott osztályrészül, akik megtalálták az utat, hogy Rómához fordulhassanak kéréseikkel. Sok kiváló tehetség a vallásforradalom következtében zárdájából vagy lelkészi állásából elűzve anyagi eszközök hiányában hasztalan fáradozott azon, hogy tollát az Egyház szolgálatába állíthassa.

A katholikus írók nagyon panaszkodtak, hogy az udvarok és elüljáróságok hallatlan erőszakosságai ellen nem tudnak védekezni. Igy azután sok hatalmas erő, mely különben pompás dolgokat tudott volna produkálni, eldobta a tollat és inkább a szószékről védte egyházának hit és erkölcstani tételeit. Másokat visszariasztott az írástól a protestánsok állhatatlansága és ingadozása, mert azoknál ami ma igaz volt, holnap már eretnekség lett és amit az egyik vidéken vallottak, azt a másik helyen a leghatározottabban elvetették.

A legnagyobb hatást ért könyvek közül 1530 után is éppen azok tűnnek ki, amelyeket a régiek : Eck, Cochläus és Faber írtak.

Eck Jánost, az ingolstadti egyetem tanárát, Pole bíboros a katholikus Achillesnek nevezte el.[32] Praktikusan megírt «Kézikönyv a lutheránusok ellen» című munkája (Enchiridion) az összes katholikus körökben elterjedt ; 1600-ig közel 50 kiadást ért meg. Főműve azonban a lelkészek számára a kor tévedései ellen írt ünnep- és vasárnapi evangéliummagyarázatok és szentségekről szóló prédikációsorozat volt. Ez a többkötetes, latinból németre fordított prédikációs könyv 1579-ig 17 kiadásban jelent meg. Ezenkívül számos újabb munkát adott ki; így a tisztítótűzről, a miséről, a zwingliánusok és a zsidók tévtanításairól, bibliai magyarázatokat stb., stb. Hihetetlen munkakedvvel dolgozott egészen 1543-ban

bekövetkezett haláláig. Kitüntetésre sohasem vágyott. Többször ajánlottak föl neki tekintélyes kanonoki stallumokat. Ő azonban kitartott válasza mellett: «Egész életemben tanító akarok lenni».[33] A rászórt rágalmakat erős lélekkel tűrte éppenúgy, mint a lutheránusok sok gúnyját.

Sokkal jobban fájt neki, hogy ellenfelei azt használták ellene fegyvernek, hogy bizonyítékait állandóan agyonhallgatták. Apológiájában, 1542-ben, meg is kérdezte Butzertől: «Hallod-e, te hitehagyott, Eck dr. talán nem méltó a Szentírás és az atyák szavára? Miért nem válaszoltok neki a Péter primátusáról, a gyónásról, a miséről, a tisztítótűzről szóló írásaira, annyi homiliájára és másokra?» «Azt hiszitek — kérdezte — hogy igazatok volt, mikor a küzdelem elején azt mondtátok, Eck nem tud majd mást felhozni, mint az ő Skotusát, Occamját, Tamását és így tovább?»[34] Műveinek főelőnye a Szentírásnak és az egyházatyáknak alapos felhasználása volt. A külsőleg is atléta kinézésű ember tevékenységét következetesség és bátorság jellemezték.

Cochläus János irodalmi tevékenysége nem annyira a képzett teológusra, mint inkább a gyorseszű és ügyes, mindig fegyverben álló harcosra vall. Ugyszólván nem mult el év, hogy ez az alacsony emberke nagy jártassággal hozzá ne szólt volna a vitához. Az akkori viszonyok rajza, figyelmeztetések, intések, néha-néha heves személyi támadások jellemzik írói munkásságát, melyet 1530 után is éppúgy folytatott haláláig, mint előbb. Midőn Eck meghalt, ő vette át a vezetést. A nemes György herceg, kinek szolgálatában állott, minden eszközzel támogatta őt. Midőn ezt lutheránus érzületű fivére követte a trónon, Cochläus megakasztva látta munkásságát. Drezdai kiadóját, Wolrab Miklóst börtönbe zárták; az egyházvédő Witzel és Nausea könyveit, melyek éppen nyomás alatt voltak Wolrabnál, vízbedobták. Cochläusnak nagy fárad-

ságába került egyik rokonát rávenni arra, hogy Mainzban katholikus könyvek kiadására nyomdát állítson föl. Munkától kimerülve 1552-ben hunyt el Breslauban. Az augsburgi országgyűlés után megjelent művei közé tartoznak: egy kiváló munka a szentekről (tulajdonképen Vesaliensis A.-tól), több zsinatkérdést tárgyaló írás, a «Kanonikus könyvek tekintélye és az Egyház» című találó és alapos értekezése, melyet a legjobb könyvei közé soroznak; csipős «Filippikái» Melanchthon ellen, melyben többek között ennek «kígyószerű ravaszságát és hízelgéseit» támadta.[35] Legnagyobb érdemet azonban «Luther tetteinek és műveinek története» (Commentariae etc) c. latin könyvével szerezte Cochläus. Ez 1549-ben jelent meg Mainzban és többször is kiadták. Felöleli az egész küzdelmet, melyet maga is átélt és visszatükrözi az összeomlásnak éles szemmel megfigyelt történetét, közben pedig sűrűn idézi a romlás szerencsétlen megindítójának műveit és kijelentéseit.

A volt konstanzi általános helynök, Faber János, miután 1530-ban Bécs püspöke lett, tovább is írásban és szóban, valamint a fejedelmeknek adott tanácsokkal folytatta hatásos küzdelmét a lutheránizmus ellen. 1535-ben megírta Luther ellen a miséről és az egyházi rendről, a következő évben pedig a hitről és a jócselekedetekről szóló műveit. A vallási megbeszélésre vonatkozólag nagyon tanulságos memorandumot terjesztett a katholikusok vezetői elé. Hittestvérei tudós, bölcs és tiszta életű férfi gyanánt ünnepelték. Jonás azonban egyik, Luther utasítására készült munkájának a címében «kéjnők patrónusának» nevezte őt, mert a papok nősülése ellen küzdött. Minden sértés fölött méltóságteljesen állott. 1541-ben, Bécsben költözött át az örökkévalóságba.[36]

Utóda a bécsi püspöki székben a szintén bátor, szellemes egyházvédő, Grau Frigyes lett, ki a Nausea írói nevet használta. Ez a kitünően képzett ember éppoly kiváló

nyelv- és jogtudós volt, mint amilyen alapos teológus. Eleinte Campegio legátus titkárja volt, majd Mainzban működött, mint lelkész és író. Beszédei a Szentírás helyes magyarázata által tűntek ki. Nagyszerű katekizmusát, főleg pénzhiány következtében, csak 1543-ban tudta kiadni. Abban a reményben, hogy ezáltal megnyeri a protestánsokat, a zsinatról szóló egyik írásában a két szín alatt való áldozás mellett foglalt állást; éppígy azt hitte, hogy a pápának a botrányok elkerülése végett meg kellene engednie a papok nősülését. A trienti zsinaton még résztvett és itt halt meg 1552-ben.[37]

A sok egyházvédő közül még csak Witzel Györggyel foglalkozunk hosszasabban. Hányatott életű, tevékeny ember volt. Erasmus könyvének hatása alatt mint pap lutheránus lett és megnősült. Midőn azonban megismerte az új vallás igazi lényegét és célját, visszatért az Egyházba s első dolga volt 1532-ben a jócselekedetekről könyvet írni a lutheránusok ellen. Közel száz egyházvédő műve hagyta el a sajtót. Kevés író sújtott le oly érzékenyen a lutheránizmusra, mint ő és kevés embernek volt annyi bántalomban része emiatt, mint neki, úgy, hogy mint maga mondotta: «jóformán sehol sem vagyok biztonságban, még a saját házamban sem és nem indulhatok sehová útra, hogy a legnagyobb veszélynek ne tegyem ki magam».[38] Sok hányattatás után 1573-ban Mainzban halt meg.

A szerzetesek is kivették részüket a harcból és védelemből. Az ágostonrendiek közül kivált Hoffmeister János az ő «Dialogusaival». A franciskánusok hitvédői voltak: Alfeld Ágoston († kb. 1533), Herborn Miklós († 1535), Kling Konrád († 1556) és a kiváló mainzi hitszónok, Wild János († 1554);[39] Schatzgeyer Gáspár minorita, Helmesius, Heller, Deventer, Polygramus szintén ferencesek voltak.

A dominikánusok legkiválóbb írói: Vehe Mihály (†

1539); ő szerkesztette az első német énekeskönyvet; Kleindienst Bertalan († 1560), Dietenberger János († 1537) és Mensing János († 1541) püspök voltak.

Németországon kívül is derekasan védték a katolikus írók szent hitüket. Lengyelországban kitünt Hosius Szaniszló, a későbbi biboros; Franciaországban Catharinus Ambrus, Olaszországban a ferencrendi Giovanni Delfino, Jacopo Sadoleto, Marino Grimani és Gasparo Contarini.

6. LUTHER FEGYVERTÁRSAI. — Luther barátai, különösen a wittenbergiek, a harmincas években szintén minden erejüket megfeszítve dolgoztak.

Melanchthon, bár leginkább humanisztikus irányban dolgozott, élete végéig foglalkozott teológiai kérdésekkel. Hatását vizsgálva elmondhatjuk, hogy ő «teremtette meg az evangélikus teológiát», amint «az evangélikus egyházfogalom megalapítása» is tulajdonképen az ő érdeme volt. (Krűger Gusztáv.)[40] Az is tény azonban, hogy az idők folyamán többé-kevésbbé elfordulva Luthertől, tanítását igen megváltoztatta. Confessio variata-ja más képet mutat, mint az augsburgi hitvallás; Loci communes-e, vagyis «Alapvonalak» című írásai is egészen mások az 1535-i kiadás óta, mint az eredeti volt. A római levélhez írt kommentárja már 1532-ben az eredeti lutheránus tanoktól eltérő tanítást nyujt. «Töl›bé már nem volt a lutheránus gondolat interpretálója», mondja róla az egyik legtekintélyesebb protestáns dogmatörténész (Loofs Frigyes).[41]

Elsősorban Luther szabadságtanát rosszallotta. Ezzel kapcsolatban a predesztinációt vetette el. Az egyedül üdvözítő hit és az érdemszerző cselekedetek elismerésével sem értett egyet. Később Luther főművéről, a «Rabszolgává lett akaratról», gyakran mondta azt, hogy ez «vétkes». Az úrvacsora tanában pedig, mindinkább a zwingliánus irány felé haladva, végül is hatalmas szakadék választotta el Luthertől. Bár Luther jól tudta, milyen különbség

van kettőjük felfogása között, mégsem szakított vele. Nem tudta és nem akarta nélkülözni Melanchthon tehetségét és tekintélyét. Melanchthon maga is került mindent, ami nyilt szakadáshoz vezethetett volna.

A hitről, a hit alapelemeiről és követelményeiről csak nagyon középszerű fogalma volt. Csodálatos, hogy ez a teológiailag tökéletlenül képzett nyelvtudós, mily döntő hatással tudott beszélni a legmélyebb vallási kérdésekről. «Alig számolt 18 évet — mondja a bécsi Faber János — már hozzáfogott, hogy a hívőket tanítsa; szelid szavaival mértéken felül felkavarta az Anyaszentegyházat.»[42] Hittanítása tulajdonképen nem volt más, mint a hittételeknek mind a kifejezésekben, mind a lényegben tisztán emberi klasszicizmusba és humanizmusba való öltöztetése.

Ajánlotta-e Melanchthon anyjának, hogy katolikus maradjon? Egy híradás, mely bebizonyíthatólag csak 1605-ben bukkant fel, állítja, hogy azt mondotta volna: «Az új vallás könnyebben megérthető, de a régi biztosabb». (Haec plausibilior, illa securior.) Az a magatartás, hogy katolikus édesanyját nem akarta régi hitében megbolygatni, igen megfelel gondolkozásának és viselkedésének. A «Prot. Enzyklopädie für Theologie» Melanchthon fejezetének valószinűleg igaza van, amikor azt mondja, hogy ez «az elbeszélés legalább is nem valószinűtlen, bár bebizonyítani nem lehet».[43]

Egészen más jelenség, egészen más jellem volt Luther másik társa, a pomerániai Bugenhagen János wittenbergi plébános, a protestantizmus északon való elterjesztésében Luther jobbkeze. Köstlin így jellemzi: «Nagy, nyers és természetes szellemi és testi erővel volt felruházva».[44] Kedvét nem veszthető áldozatkészség és fáradhatatlan munkaerő voltak fő sajátságai. Ő sem volt valami képzett teológus, de rendkívüli szervezőképességről tett tanuságot. Luther azt írta Bugenhagen zsoltármagyarázatai-

nak előszavában : «Merem állítani, hogy a földkerekségén ez a pomerániai az első ember, aki méltó arra, hogy zsoltármagyarázónak neveztessék». De ez a dicséret még az Előszó protestáns kiadója, Albrecht Ottó előtt is «különösnek» tűnik fel. «Luther nem látta tisztán — jegyzi meg — Bugenhagen exegetikus rendszerének hibáit.»[45] Luther szívesen tárta föl előtte a lelkét és azt állította, hogy Bugenhagen egy szóval is meg tudta őt vigasztalni. Nagyon hiányzott neki ez a vele teljesen rokon lélek, mikor a kötelesség távolba szólította őt. Nagyon örült, hogy fegyvertársa olthatatlanul gyülölte a katholikus hitvédők táborát. Luther ellenfelei Bugenhagen számára a pokol borzalmával értek egyet. De tudott orvosságot találni ellenök. Midőn Luther egyszer Karlstadtra, Grickelre és Jeckelre (vagyis Agricolára és Schenk Jakabra) panaszkodott, radikális szabadítóeszközzel állt elő : «Doktor úr, úgy kellene tennünk, mint a Deuteronomium (13, 5) ajánlja, ahol Mózes azt mondja : ölni».[46] A pomerániai tele volt gorombasággal és babonával. Midőn egyszer az ördög a vajasedényében ütött tanyát és a vaj elromlott, a sátán bosszantására belepiszkított az edénybe. És Luther igen hatásosnak találta ezt az eljárást, mondván : «Az ő módszere a legjobb».[47]

Második Luther volt Amsdorf Miklós, Magdeburg szuperintendense. Luther halála után egy iratot adott ki «A jó cselekedetek ártalmas voltának» megvédésére.[48] Luther «született teológusnak» nevezte őt.

Kevésbbé híres barátai voltak Luthernek : Brenz János ; Burkhardt György, kit Spalatin néven már ismerünk ; Link Vince, Lang János. Spalatin maga volt a türelmetlenség, mikor a lutheranizmust kellett terjeszteni. Emellett azonban, midőn egyszer látogatóba ment haza a katholikus Spaltba, azt tanácsolta : «Maradjatok meg a ti istentiszteleteteknél».[49] Szüleinek lelki üdvéért a templomi könyvek tanusága szerint 46 forintos miseala-

pítványt tett. Később gyógyíthatatlan vallási búskomorságba esett. Luther meg akarta vigasztalni, de hiába tanácsolta neki, «hogy a lelkiismerete ellen vigasztalódjék».[50]

Bizalmasabb barátai közül Jonas Justus maradt legtovább Luther mellett Wittenbergben.[51] A társasélet kedvelője és mestere volt. Midőn Luthert rossz hangulat gyötörte, Katalin gyakran hívta a fekete kolostorba, hogy kellemes társalgásával vigaszt hozzon. Ügyes humanista és képzett jogász volt. Rágalmakkal támadta meg a katholikus hitvédőket, így Fabert és Witzelt is. A wittenbergi tárgyalásokon és véleményadásoknál igen körültekintő volt. 1523-tól 1533-ig ő töltötte be a teológiai fakultáson a dékáni tisztséget. A lutheranizmus minden fontosabb akciójában résztvett. Őt is kínozták a lelkiismeretfurdalások és hitkételyek s ezekben Luthernek kellett megvigasztalnia. Egyszer írásban küldött neki vigasztaló intéseket, melyeket hasonló lelki állapotban maga is igénybevett.[52] Jonas egyszer Luther helyeslése mellett azt mondta, elég, ha az ember kísérletet tesz; elég, ha csak hangulata kezdődik az evangélikus tanok elfogadására.[53] «Ah, csak hinni tudna az ember!» — mondotta Luther.[54] Midőn Jonas haragosan említette a parasztok hitetlenségét, Luther kijelentette, hogy a Wittenberg-környéki sok falu között csak egyet ismer, mely komolyan követi Isten igéjét és a katekizmust; «a többi mind az ördöghöz megy».[55] A schmalkaldeni háború óta a «lelki rohamok» (Kawerau) következtében Jonas súlyos kedélybeteg lett s mint mondják, csak 1555-ben, halála előtt voltak világos órái.

*

Érdekes, hogy a forrásmunkák megállapítják, hogy a vallásszakadás előidézői és követői, barátai között, különösen idősebb korukban, feltünő nagy mértékben dúlt a vallási melankólia.[56] Szinte a hitújítás okozta korbeteg-

ségnek lehetne nevezni. Már régebben is tárgyalták ezt, újabb időkben azonban Paulus Miklós hívta fel rá ismét a figyelmet. Ő mondja, hogy a nürnbergi Baumgärtner Jeromos, Osiander Lukács és Rivander Zakariás beszéltek arról, hogy teljesen egészséges embereknél szorongás, vigasztalanság és halálvágy volt tapasztalható; az embernek a haja égnek áll — mondották — ha látja, hogy elharapódzott az öngyilkosság. Felsorolhatatlan azok száma, kik ilyen hangulatban Luthernál kerestek vigaszt.

Midőn Beyer Lénárd prédikátor azt mondotta Luther előtt, hogy sokszor kísértette őt arra a sátán, hogy fojtsa meg magát, Luther azzal vigasztalta, hogy neki is voltak ilyen kínzó gondolatai. Másutt nem találunk utalást Luther öngyilkos kísérletére. Tanítványa, Mathesius, utolsó életéveiben «nem nézhetett késre, mert ez öngyilkosságra izgatta». (Loesche G.)

Musa Antal, Rochlitz plébánosa, egyszer keservesen panaszkodott Luther előtt, hogy szenved, mert nem tudja hinni azt, amit másoknak prédikál. Erre Luther — Mathesius szerint — így válaszolt: «Dicséret és hála Istennek, hogy mások is így vannak. Azt hittem, csak magam vagyok így». Mathesius megjegyzi: «Ezt a vigasztalást Musa egész életében nem felejtette el». Ezt Musa maga mondotta neki.[57] Ugyancsak Mathesius írta: «Sok ember eltikkad és elcsügged, nincs öröm, nincs bátorság az emberekben». Az irodalomnak egy sajátságos ága — a vigasztaló iratok melankolikusok számára — fejlődött ki ebben az időben. Magdeburgius J. hamburgi prédikátor írta: «Sohasem volt nagyobb szükség a vigasztalásra, mint a mostani időkben». Amsdorf panaszkodott, hogy a szenvedők közül sokan visszatértek a katholikus egyházba.

Egyik ilyen gyötrődő, kit az önvád is kínzott, volt Luther asztaltársa, Schlaginhaufen János. Fájdalmaira vonatkozó beszélgetései, melyeket Lutherrel folytatott s feljegyzett, élénken tükrözik vissza ezt a korbetegséget.

Nem akarta elhinni Luthernek, hogy ilyen szomorúságot csak az ördög okozhat, mire ez megjegyezte: «Az ördög érzi, hogy vége van az országának, azért fickándozik ennyire». Schlaginhaufen mindjobban elkomorodott, mert nem tudta elhinni, hogy sem a törvény, sem az evangélium nem származik Istentől. Luther azzal vigasztalta, hogy sem ő, sem Pál apostol «nem tudtak odáig eljutni», hogy a törvényt az Evangéliumtól megkülönböztessék. Luther végre is a hatalmával akart tanítványára békét és vigságot parancsolni: «Nekem Istentől van a tekintélyem és megbízatásom arra — mondotta — hogy titeket vigasztaljalak és hozzátok beszéljek.» Igy olvashatók ezek a Schlaginhaufen hagyatékát képező «Asztalibeszélgetések»-ben.[58]

XVI. SZEMÉLYI ÉS CSALÁDI DOLGOK.

1. LUTHER ELŐNYÖS JELLEMVONÁSAI. — Ha az egykori wittenbergi fekete kolostor életét vizsgáljuk, figyelmünk először a Luther és Bora Katalin vagy mint ő nevezte a «szigorú háziasszony» közt levő viszonyra terelődik. Bármennyire kifogásolható volt is katholikus szempontból e házasság és bármennyire ócsárolták is a kánonjogi álláspontra helyezkedő jogászok, kifelé jó színben tűnt fel. El kell ismerni, hogy a két volt szerzetes között béke, összhang és türelem uralkodott. A hűség megsértésével egyiket sem vádolhatjuk. Luthernak csak nagyon hálás, boldog, szavai vannak azért a segítségért és vigasztalásért, amiben élettársnője részesítette, bár alkalmilag félig komolyan, félig tréfásan csipkelődött is az asszony uralomravágyó fejessége miatt.

A gyermekeket a vallás megtanulására és gyakorlására fogták. Általában véve később sem hoztak szégyent a családra. Különös tehetséggel nem voltak megáldva, hivatásuk teljesítésében nem váltak ki az átlagból.

Bizonyos nyugtalanság jellemezte a ház életét, mit Luther által befogadott rokonok és diákok okoztak, kik a régi szerzetescellákban laktak. Ezekhez járult a sok idegen látogató, kik mind Lutherrel akartak beszélni. A levegő tele volt a küzdelem nyugtalanságával és izgatottságával; ez Lutherből magából indult ki. Ugyanaz az izgalom ez, mely ott remeg leveleiben is. Az «Asztalibeszélgetések» is bizonyságot tesznek erről.

Viszont békítőleg hatnak azok a szép családi vonások, melyekről hírt kaphattunk. Midőn Luther leánykáját

Magdolnát, a jó, jámbor gyermeket 13 éves korában elragadta atyjától a halál, ezt mélységes, még ma is megindítólag ható fájdalom fogta el.[1] Családi körében azonban, hála a régi tanuságoknak, tisztelői szerint boldog órákban is volt része. Sok kép, mint boldog családatyát, családjával együtt karácsonyfa alá állítja Luthert. A festő nem tudja, hogy az ő korában még nem volt szokás karácsonyfát állítani. Ez a szokás csak a mult században kezdődött. Ilyen és hasonló képek alapján mutatják be a Luther-életrajzok a wittenbergi család életét a protestáns családok példaképe gyanánt. Emellett persze — és ezt minden célzatosság nélkül mondjuk — elfelejtik, hogy a Luther-házban, a vallási harcok középpontjában, a jámbor nyugalomnak és a vallásos-békés hangulatnak természetszerűleg sokszor csorbát kellett szenvednie.

Luther be akarta hozni, hogy a családatyák a maguk kis körében bibliamagyarázatokat és vallásos megbeszéléseket tartsanak. Ő adott erre példát. Midőn 1532-ben, betegsége következtében nem tudott a templomban prédikálni, a fekete kolostorban kezdett házanépének előadásokat tartani. Így jöttek létre az úgynevezett «Házi postillá»-i, melyek hasonló előadásokra akartak példát adni. Dietrich Vitus feljegyzései és átdolgozása alapján 1534-ben jelentek meg először.[2] A Házi postilláknál nagyobb körben terjedtek el és nagyobb hatást váltottak ki Luther «Templomi postillái» vagyis nyilvánosan tartott beszédeinek gyüjteménye. A nyári részt 1545-ben Crucigerrel rendeztette sajtó alá és adatta ki.[3] De már az első években is sok beszéde jelent meg külön-külön vagy kisebb gyüjteményekben.

Luther szentbeszédeit valami feltünő üdeség és praktikusság ragyogja át. Csodálatos élénkség és erőteljes nyelv, nemkülönben változatos gondolatok szövik keresztül oly mértékben, hogy másnál alig találunk hozzájuk

hasonlót. Ezzel a tehetséggel második regensburgi Berthold lehetett volna. Mindenesetre ismétlések többször teszik beszédeit egyhangúvá és terjengőssé, ami természetes következménye az előkészület hiányának és a beszédkészségre való hagyatkozásnak. A régi Egyház és hittan ellen intézett támadásai, melyek a maguk zavaró és sértő mivoltában egyforma gondolatok és kifejezések özönében gyakran megismétlődtek, nem egyszer túlságosan kifárasztották hallgatóit. E hibák ellenére is szorgalmasan lejegyezték a hatalmas tehetségű szónok beszédeit. Nagyszámban maradtak ránk a különféle kezek által írt teljes szónoklatok és beszédkivonatok.

Néhány jobb vagy kevésbbé jobb beszéde a maga eredeti alakjával élénken emlékeztet Luther mondására: «Szállj föl gyorsan, nyisd ki a szád, hagyd abba hamar».[4] Ismételten adott hasonló tanácsokat szónokainak.

Minden szónoki készsége mellett is bámulatba ejt szónoklatainak gyakorisága. Éppúgy felhasználta prédikációit az erkölcs javítására, mint tanainak megerősítésére és a «pápisták» kiírtására. Morális szempontból lelki szükségét érezte annak, hogy megakadályozza a tisztességes élet lezüllését, melyet másrészt éppen ő idézett elő szabadság theóriájával. Már az a vágy is, hogy új vallásának jóhírét megőrizze, arra kényszerítette, hogy figyelmeztető és korholó szavakkal állja útját a lelki süllyedésnek. Ezenkívül, a szentmiseáldozat háttérbe szorításával az istentiszteletben is a prédikációt tolta előtérbe az ő reformja. Amit lelkileg át kellett élni, aminek a lelket meg kellett fognia, most, hogy a katholikus egyház tekintélyét lerombolták és a szentségek malaszthozó erejét elvetették, ezt mindet az «Igének» kellett meghoznia.

Észrevéve a szomorú látványt, amit wittenbergi beszédeinek gyenge eredménye nyujtott és tudomást szerezve a sok botrányról, fel akarta újítani az egyházi átkot.

Érezte, hogy bizonyos fajta egyházi fenyíték segíthet csak. E mellett még élt benne a szabad egyházközség gondolata, mely kizárta a felsőbbség által gyakorolt fegyelmet. És midőn 1538-ban, majd 1539 február 23-án Wittenbergben prédikáció közben kihirdette az átok bevezetését, semmi eredményt nem ért el vele. Kénytelen volt panaszkodni: «Mit sem akarnak tudni az exkommunikációról.»[5] Pedig ő még csak az úgynevezett kis átokról beszélt, mely az istentiszteleten való részvételt, az úrvacsorához való járulást és a keresztszülői tisztség elfogadását tiltotta volna el. Azonkívül az volt a terve, hogy az átkot nemcsak az egyházi elüljáróság, hanem ezzel együtt az egész hitközség mondhatja ki úgy, mint Hessenben «az Egyház fegyelmi rendje» értelmében a hitközség vénjei és az egyházi hatóság együttesen intézkedtek az átok ügyében.

Lutherben megvolt a jóakarat arra, hogy szigorúsággal teremtsen rendet. Lauterbach Antalnak Pirnába írta: «Tetszik nekem a hesseni exkommunikáció példája. Ha ti is be tudnátok hozni, nagyon örülnétek neki. De az udvari centaurok és hárpiák nem fogják megengedni. Az Úr segítsen rajtunk! A nép között mindenütt pajkosság és zabolátlanság harapódzott el, ez azonban a világi hatóságok hibája».[6]

Élénken fejtegette a kis átok eszméjét 1539 február 23-án tartott beszédében: az egész hitközségnek közbe kell lépnie; miután a megátalkodott bűnöst bejelentették, először imádkozni kell érte, azután igénybevenni az átkot és résztvenni a remélhető megtéréért tartott istentiszteleten.[7] Miután a prédikátor nem igen látta fáradozása hatását, a másvilág szenvedéseivel fenyegette meg a nyilvános bűnösöket: «Hagyják őket menni az ördög nevében és ha meghalnak, a dögnyúzó helyre fektessék». Aki megátalkodottan távol marad az úrvacsorától, azt «temessék el úgy, mint valami kutyát»; ő maga, mivel

«magaválasztotta átokban» él, adta meg erre a felsőbbségnek a jogot és törvényeket.[8]

«A felsőbbség jogainak és törvényeinek» kellett a kényszerítőerőt kölcsönözniök ahhoz, hogy egyházi rendet és vallásos életet teremthessenek. Luther ezt elősegítette, mert «a tények mutatják — írta már 1527-ben Spalatinnak — hogy az emberek megvetik az evangéliumot és azt akarják, hogy törvények és kard kényszerítsék őket».[9] Még ha semmi hitük sem lenne, követelte 1529-ben, a tízparancsolat miatt még akkor is «prédikációhallgatásra kell kényszeríteni őket». «Kis Katekizmusa» szerint is szükséges «a tömeget kényszeríteni». Mint Brandenburgi György őrgrófnak írta, különösen a katekizmus oktatásokon való részvételre «kell a népet kényszeríteni». A makacsul távolmaradókat Wittenbergben a fejedelem «száműzetéssel és büntetéssel» sujtotta. A «közös templombajárást» az udvar rendelte el. 1557-ben pénzbüntetést mértek ki a rendelet áthágóira; ha pedig szegények voltak, «a templom mellett nyakbilinccsel vagy más fogsággal» kellett őket büntetni. Így azután a körülmények okozta szükségesség és a cél, hogy az új hitközségben az egységet biztosítsák, megteremtette Szászországban a nyomasztó államegyházat, a világi hatalom intézkedési jogát a vallás ügyeiben. S bár ez már a kezdet kezdetén ellenkezésre késztette mind Luthert, mind több más prédikátort, kialakulását megakadályozni nem tudták.

A történelemnek sok esetet kell feljegyeznie, amikor Luther a vallási diszciplina és az egyházi erkölcs érdekében nagy bátorsággal lépett fel. Egyik ilyen esetben a fennhéjázó Metzsch János választófejedelmi kapitánynal és wittenbergi kormányzóval került szembe. Ezt a hatalmas embert erkölcstelen élete miatt kizárta a hitközségből. Eltiltotta őt, bár csak titokban, az úrvacsorától. Midőn azután Metzsch megnősült, megbocsátott neki. De 1538-ban még erélyesebben lépett föl Luther a város-

kapitány ellen, különösen azért, mert az istentiszteletet és a prédikátorokat megsértette. Kijelentette, hogy a feloldozás, melyet a kapitány Fröschel diakonustól kapott meg, érvénytelen és két más diakonus által egy iratot küldött neki, melyben kiközösítés terhe alatt arra kötelezte, hogy változtassa meg erkölcseit és béküljön ki mind az egyházzal, mind a többi megsértettekkel. A felszólítás eredményét nem ismerjük, de valószinű, hogy ismét kibékültek egymással.[10] A következő évben a szószéken kelt ki Luther egyik wittenbergi polgár ellen, kit — bár gyilkosságot követett el — úrvacsorához engedtek anélkül, hogy az egyházzal kibékült volna. Ezt vezekléskép eltiltotta az istentiszteleten való részvételtől.

A pestis idején tanusított bátorságát már föntebb említettük. A veszéllyel dacolva tartott ki akkor is, midőn a legtöbben elmenekültek. Bátran igyekezett a betegeken segíteni és magatartásával lelkésztársainak példát adni.

Igen gyakran nagy bátorsággal és szívesen szállt síkra az üldözött igazság érdekében.[11] Tekintélye és szolgálatkészsége folytán szívesen vették igénybe segítségét és kérték közbenjárását a választófejedelemnél. Rendszerint nem voltak hiábavalók ezek a kérések. Még ha a legerősebb formában beszélt is az elnyomók ellen, felszólalását az udvarnál szívesen meghallgatták. Mindenesetre előfordult az is, hogy meggondolatlanul igazságtalan ügyet pártfogolt. Többször tulságos hiszékeny és igen szenvedélyes volt. Igy történt ez Schönitz János ügyében is, kit Albert mainzi választófejedelem több gaztette következtében a törvény értelmében kivégeztetett. A gonosztevő fivére és Rabe Lajos úgy állították be a dolgot Luther előtt, mintha az amúgy is gyülölt fejedelem közönséges gyilkosságot kvetett volna el. Luther e miatt több ízben is megtámadta Albertet.[12]

A szegényekkel szemben Luther igen bőkezű volt, gyakran többet is adott, mint amennyit szűkös anyagi helyzete megengedett. Egyszerű életmódja lehetővé tette számára a jótékonykodást, a pazarlás ismeretlen volt előtte; kevéssel is megelégedett. Ezt tudta róla mindenki s ezért szűkös viszonyaira való tekintettel gyakran kapott a várostól és az udvartól pénzajándékot vagy élelmiszert. Különösen a szegény deákok élvezték segítségét; a wittenbergi egyetemi hallgatók sorsát nagyon szívén viselte. Ez a jellemvonása és barátságos, közvetlen természete sok ifjúval megkedveltette a tudományokat. A hatalmas termetű férfi, kinek nevét mindenütt ismerték, sajátságosan csillogó szemeivel valósággal lenyűgözte őket.

Luther nagy gondot fordított korán reggel kezdődő előadásaira, melyekben gyakorlati tanácsokkal látta el rendszerint szokatlanul nagyszámú hallgatóságát. Élénk bibliamagyarázatai és olykor misztikus hangulatú fejtegetései között természetesen feltalálhatók gyakori és éppen nem választékos hangú támadásai mind a katolikus tan és a pápisták, mind a saját táborában lévő ellenfelei, különösen az úgynevezett rajongók ellen. A körülményeknek megfelelően néha még a legtekintélyesebb egyházatyáknak sem kegyelmezett. Önhittségével, mely a szűk látókörű ifjúságra a legmélyebb hatással volt, a maga véleményét mindenek fölé helyezte. Erről különösen a galatákhoz írt levél magyarázatai tesznek tanubizonyságot és a Genesis fejtegetése, melyet 1535-ben kezdett meg s amelyet másvalaki adott ki, mégpedig nem teljes pontossággal.[13]

1900-ban jelent meg nyomtatásban egy Luther által összeállított «Közmondásgyüjtemény»,[14] mely megmutatja, mily fáradsággal igyekezett a beszédeiben oly gyakran előforduló szólásmondásokat a maga számára megőrizni és kibővíteni.

2. EGYHÁZI KÖLTÉSZET ÉS TEMPLOMI ÉNEK. — Luther új területre talált az egyházi ének érdekében kifejtett fáradozásai számára.

Még katolikus gyermekévei alatt megszerette a templomi éneket, melyet igazán nagyrabecsült. Megértette, hogy a versek és énekek akár a templomban, akár azonkívül könnyű szárnnyal lopják be a vallási gondolatokat a hívők szívébe. Hogyne használta volna fel ezt az eszközt evangéliuma érdekében. Sikeres költői próbálkozásaival előkelő és tekintélyes helyet biztosított a protestántizmusban az egyházi énekeknek.

Több énekeskönyvet is jelentetett meg, melyek tekintélyes számban tartalmaztak olyan énekeket, melyeket ő maga írt.

Melódiákat — mint már említettük — Luther maga nem szerzett. A dallamok, melyek erősen visszhangozzák a katholikus egyház dallamait, nagyrészt Walther János torgaui udvari kántortól származnak.

A korális és világi énekek étkezés után kedvenc szórakozásai voltak Luther házanépének. Luther «Musica asszonyhoz» írt versében adott kifejezést az ének iránt táplált szeretetének s ebben azt mondja, hogy az ének által akar hálát adni az Istennek. Másutt azt írta, hogy az egyházi ének célja az, hogy az ifjúságot visszatartsa a szerelmes és érzéki dalok éneklésétől.

Ratzegeber orvos még másik okot is felhoz arra, hogy miért szerette Luther az éneket. Luther «kisértései és szomorúságai közben észrevette,[15] hogy a muzsika által sok, nagy szomorúságától szabadult meg». Igen gyakran kellett az egyházi ének hangjainak lecsillapítani a szívében dúló viharokat. 1530-ban azt írta a Vilmos herceg szolgálatában álló Senfl zeneszerzőnek, hogy motettáját nagyrabecsüli, mert a zene gyakran nyujtott neki lelki «felfrissülést és nagy zaklatásoktól szabadította meg».[16] Arra kérte Senflt, hogy zenésítse meg a 4. zsoltár következő részét:

«Békességben alszom és megnyugszom» stb. (9. köv.) ; ez a mondás lesz a vigasztalása halála óráján, mit közeledni érez ; ráúnt a világra, amint a világ ráúnt az ő személyére. Ez a levél közeledés akart lenni a bajor udvarhoz. Senfl barátságát és befolyását nagyon fontosnak tartotta abból a szempontból, hogy lábát Bajorországban az ő segítségével megvethesse.

3. Az «asztalibeszélgetések». — A történelmi Luther egyéniségének és művének helyes megismeréséhez és értékeléséhez rendkívül nagyfontosságú forrásmunkát alkotnak az «Asztalibeszélgetések». Ezek az ő közlékeny ajkáról származó kijelentések mély bepillantást engednek lelkébe és éles fényt vetnek korára és befolyására.

Régebben nagyon nehéz volt az Asztalibeszélgetéseket felhasználni. Ugy német, mint latin nyelven csak nagyon kevés példány forgott közkézen és hiányzott a kritikai kiadás, mely az eredeti, Luther szájából eredő és egykorú följegyzések alapján közölt kijelentéseket tartalmazta. Ezt a hiányt pótolta újabban Kroker Ernő protestáns kutató, ki fárasztó munkával és lelkiismeretes gondossággal az eredeti feljegyzők és az időrend szerint a lehető pontos sorrendben összeállítva hat vaskos kötetben 7075 beszélgetést, illetve kijelentést hozott nyilvánosságra.[17] Ezáltal az «Asztalibeszélgetések» történelmi értéke rendkívül megnövekedett.

A fekete kolostorban naponta találkoztak Luther asztalánál azok az egyetemi hallgatók, kik a nagy ház egykori celláiban kaptak szállást és Luthernél étkeztek. Rajtok kívül a Lutherhez és Katalinhoz közelebb levő helyeken ültek a vidékről gyakran érkező vendégek és a wittenbergi jóbarátok. A beszélgetéseket, melyeknél rendesen Luther volt a szóvivő, tanítványai figyelmesen hallgatták. Sok megjegyzésre méltó, tanulságos kijelentés hangzott el ilyenkor ; a fontosabb dolgokat barátaikkal és ismerőseikkel is akarták közölni. Szokásba vették tehát, hogy

mindjárt az asztalnál vagy latinul, vagy németül feljegyezték röviden, amit tudtak. Luther ezt látta és nem tiltotta meg, sőt ellenkezőleg, gyakran maga szólította fel őket, hogy ezt vagy azt írják le.[18]

A társalgás azért fesztelen volt. Gyakran hangzottak el Luther figyelemreméltó kijelentései a szentírási helyekről, teológiai vagy filozófiai tételekről, a két táborhoz tartozó különféle személyekről, katholikusokról éppúgy, mint protestánsokról, életére való visszaemlékezéseiről, természeti jelenségekről, a földi és másvilági életről. Különösen akkor voltak élénkek ezek a beszélgetések, ha idegenek is résztvettek bennök. De legszívesebben magát Luthert, a tanítványok nagyrabecsült és csodált orákulumát, hallgatták. Egyik feljegyző, Cordatus, bosszúságának ad kifejezést, ha a fecsegő Katalin vagy a szórakoztató Jonas nem engedik eléggé szóhoz Luthert.

Az első közvetlen följegyzéseket szobáikban készítették a tanítványok, hol azokat valószinűleg átvizsgálták s részben féltékenyen őrizték, részben pedig másoknak is megmutatták. Voltak gyüjtők, kik a különböző kezektől és különböző időkből származó tudósításokat összeegyeztették. Lauterbach Antal gyüjteményét, mely a legbővebb, a beszélgetés tárgyai szerint csoportosította. Ezenkívül is számos ilyen nyomtatott gyüjtemény maradt ránk, míg az asztalnál készült első kéziratos följegyzésekből nem maradt fönn semmi. A szöveg hitelességét nemcsak a följegyzők szavahihetősége bizonyítja, hanem az is, hogy a különféle szövegek, a stiláris és grammatikai különbségeket leszámítva, a lényegben teljesen megegyeznek. Egyik-másik gyüjtőnél természetesen előfordulnak félreértések, hiányosságok és elhirtelenkedett íráshibák is.[19] Kroker ezeken is segít kiadványában; parallelszövegeket és a jegyzetekben helyreigazításokat közöl. Egészben véve tehát az Asztalibeszélgetéseket hiteles forrásműnek kell elismernünk.[20]

Nem szabad azonban elfelednünk, hogy az Asztalibeszélgetések a pillanat szülöttei. Amily üdén és természetesen adják vissza a beszélgető gondolatait anélkül, hogy a levelezésnél vagy más írásoknál fellépő megfontolás rendezné őket, éppúgy — a megfontolás hiánya következtében — nem ritkán erősen előtérbe lép bennük a túlzás és szertelenség. A rajtuk átcikkázó villámszerű fény nem mindig igaz világosság; a beszélőnek a pillanat hatása alatt született nagyítása gyakran ellentmond többi beszédeinek és műveinek. Gyakran komolynak vették azt is, amit Luther tréfának szánt. A humor és szatira, mégpedig csipős szatira, nagy szerepet játszik az Asztalibeszélgetésekben.

A feljegyzéseket 1531-ben, esetleg 1529-ben kezdték meg és hosszabb-rövidebb megszakításokkal Luther utolsó vacsorájáig vezették.

Az «Asztali beszélgetések»-ből e mű folyamán már több jellemző dolgot leközöltünk. Ezek és különösen az egyes kötetek színes tartalma élénk szellemről és mélységes kedélyről tesznek tanuságot. Bár közben-közben súlyos kifogásokat tehetünk ellenük, mégis el kell ismernünk, hogy Luther kijelentésein a jó, buzdító, sőt jámbor gondolatok egész özöne áramlik át.[21] Szép szavakat találunk például Isten tulajdonságairól, különösen irgalmáról és szeretetéről vagy a hívők kötelességeiről és világi rendeltetéseiről, vagy a lelkipásztorkodásról, hitszónoklásról és gyermeknevelésről, a tevékeny felebaráti szeretetről, a kor rosszaságáról, a mult idők és a jelenkor kiváló személyeinek erényeiről és hibáiról, és így tovább. Luther éppúgy gondoskodott arról, hogy hébe-hóba vallásos gondolatokat ébresszen hallgatóiban, mint arról, hogy a szórakoztatás és felvidítás céljából tréfákat szőjjön beszélgetéseibe. Csak két tucatot szakítsunk ki a feljegyzésekből, talán azokról az oldalakról, amelyeken Mathesius részletesen közli Heydenreich jegyzeteit az 5553-tól

kezdődő és 5577-ig terjedő számok alatt és csodálkozni fogunk a mély és hasznos gondolatok tömegén. A zsidók elvakultságáról és Isten haragjának rettenetes voltáról beszélve Luther úgy felmelegedett, hogy imára kulcsolt kezekkel sóhajtott föl: «Ó mennyei Atyám, engedd meg, hogy a napfényen maradhassunk és sohase szakadjunk el a Te Igédtől».[22] Nem lehet csodálkozni rajta, ha a protestánsok az Asztalibeszélgetések vonzó és tanulságos részeiből egyes gyémántszemeket nyilvánosságra hoztak. Az értékes részek alapján, minthogy ők általában csak ezeket ismerik, az egész művet túlbecsülik.

Már régebben is kiadták nyomtatásban az Asztalibeszélgetéseket; így Aurifaber János 1566-ban, Eislebenben. Majd 1844-ben és 1854-ben is megkezdték egy-egy sorozat kiadását.[23] Ezeknek azonban nemcsak az volt a hibájuk, hogy az anyagot önkényesen osztották be és hogy a folyamatosság és érthetőség céljából az eredeti szöveget átstilizálták, hanem az is, hogy szemmel láthatólag arra törekedtek, hogy egyes részleteit elfogadhatóbbakká tegyék és durvaságait lecsiszolják.

Walch János György († 1775) és más protestáns tudósok rosszallották az Asztalibeszédek kiadását, mert általa Lutherről «nyilvánosságra hoztak oly dolgokat, melyeket el kellett volna hallgatni». Más Luther-barátok ellenben igen nagyrabecsülték ezeket a följegyzéseket. Például Cordatus, az egyik első gyüjtő, előszavában azt mondja róluk, hogy «értékesebbek, mint Apollo orákulumai». Mathesius hálásan gondol azokra a «fölséges dolgokra», melyeket Luther asztalánál hallott.[24] Förstemann Luther legfontosabb művének nevezi őket; Müllensiefen szerint pedig általuk ismerjük meg Luther-ben «nemzetének legnemesebb virágait»; a nyerseséget és durvaságot persze letagadni nem lehet, de éppen ezek segítenek hozzá, hogy «tökéletesen jellemezhessük a nagy férfit», mert «a redők és ráncok is hozzátartoznak a képéhez».[25]

Az Asztalibeszélgetésekben található «redők és ráncok» azonban oly mélyek, hogy az értékesebb részeket elhomályosítják és érthetetlenné teszik a minden mértéket fölülmuló dicséreteket. Idetartozik az a számtalan igazságtalanság, polemikus nagyítás és kiáltó torzítás, amivel minden katholikus dologról beszélt. Mindenekelőtt azokra a féktelen durvaságokra, sőt szennyes gorombaságokra gondolunk, amelyekkel a pápát, a szerzetességet, a szentmisét és a többi intézményeket támadta. A katholikus ügy régi harcosainak meg kell bocsátani, hogy Luther jellemzésénél újból és újból visszatértek ezekhez a piszkos jelenségekhez. Az Asztalibeszélgetéseket a későbbi katholikusok nagyrészt csak ezekből a felháborító szemelvényekből ismerték meg, ezért alakult ki a katholikus körökben az a vélemény, hogy az Asztalibeszélgetések nem más, mint csupa ilyen illetlen kifakadások gyüjteménye. Ez a vélemény azonban éppoly tévedés, mint az előbb említett dicshimnuszok. Hogy azonban e beszélgetések között az épületes dolgok mellett túlságos sok aljasság és durvaság is található, arról bárki meggyőződhetik, aki futólag lapoz bennök vagy elolvassa azokat a szemelvényeket, melyeket a történelmi igazság kedvéért jelen sorok írója háromkötetes Luther életrajzában szükségesnek vélt leközölni.[26]

Itt legyen elég annyi, hogy az Asztalibeszélgetésekben fejtegetései során minduntalan az emésztés ízléstelen területére tévedt és onnan szedte hasonlatait. Még tanítványainak irónja is gyakran megakadt és ilyen jeleket használtak : / vagy ×, ha nem merték leírni a kifejtett illetlen szennyes szót. Luther, úgy látszik, előszeretettel vegyítette különösen a pápát támadó beszédeibe az ilyen dolgokat, hogy szavainak megadja azt az őserőt, mely oly nagy hatást gyakorolva a tömegre, már szinte szükségletévé vált. A gyűlölet, mely ezekben a szennyes kifejezésekben megnyilvánul, még csak visszataszítóbbá

teszi őket. A német irodalomban nem találjuk párját ezeknek a szónoki hajtásoknak, különösen nem a katholikus hit védőinél, sőt a vallási újítás hitszónokainál sem, akikhez magát is számítja, pedig ez a század ugyancsak kitüntette magát a gorombaság terén.[27] Schatzgeyer Gáspár, az egyik legszelidebb katholikus hitvédő, azt írta Luther modoráról, hogy ellenfeleinek arcát és ruháját a a gyalázkodó szavaknak oly trágyájával (conviciorum stercora) dobálja tele, «hogy azok magától az elviselhetetlen szagtól menekülni kénytelenek, nehogy meghaljanak a trágya alatt». «Sohasem látott még senki» — mondja — «a szellemi harcok között ily raktárt ezekből a hadianyagokból.»[28]

Mások, az új hit harcosai, ellen is ily fegyverekkel fordult Luther az Asztalibeszélgetésekben. Azokat a nemeseket, akik nem akartak kenyeret adni az új ige hirdetőinek, például így korholja: addig űznek bennünket, míg ki nem ürülünk, «azután a bélsárunkat fogják imádni» (adorabunt stercora nostra).[29] Természetesen az ördög, aki benne és másokban kételyeket és szorongásokat támaszt, szintén eleget hallhat ezekből a durva kifakadásokból. A mód, ahogyan megtanít az ördög megvetésére oly brutális, hogy itt nem is fejtegethetjük részletesen. Bugenhagen vajasedénye elég fogalmat nyujthat róla. Másrészt azonban meg kell jegyeznünk — ha ugyan még szükség lenne rá — hogy ezekkel a beszédekkel nem akarta az érzékiséget felkelteni. Durvaságok ezek, nem kéjelgések; undort keltenek, nem érzéki vágyakat.

Ez a sok szenny ebben az időben és a következő században teljesen eldurvította a nyelvet s hatása annál erősebb volt, mert oly csodált ember ajkáról eredt, mint Luther és az Asztalibeszélgetések elterjedettsége folytán a családokba is útat talált.

XVII. SZEMÉLYI DOLGOK. FOLYTATÁS.

1. TOVÁBBI LELKI HARCOK. — APÁTIA. — Luther erős, sőt goromba beszédének nem egyszer az volt a célja, hogy túlharsogja gondolatait, melyek működése miatt kínozták. A túlságosan erős szavak megölték aggodalmait.

Aggódásait «kísértéseknek» nevezte. Ezek 1527 és 1528-ban hihetetlen mértékben növekedtek meg; ez évek valóságos viharos esztendők voltak. Az augsburgi országgyűlés idején, Coburg várában, rövid nyugalom után ismét megrohanták lelkét a borús hangulatok. «Bánat és lelki gyász» vették körül abban az időben — mondotta — annyira, hogy szívét összezsugorodni érezte.[1] Azután elmult a szomorúsága. A schmalkaldeni gyűlés alkalmával támadt halálos betegségben, 1537-ben, így nyilatkozhatott: «Minden kísértéstől megszabadulva egész nyugodt lélekkel halhattam volna meg Krisztusban». Erre a betegségére visszaemlékezve, 1540-ben így szólt barátjához: «Az élet végén elmulnak a kísértések, mert ekkor a Szentlélek van az igaz hívőknél, visszatartja a sátán hatalmát és békét és biztonságérzetet önt a szívbe».

Az átélt szörnyű lelki viharokat hite nyereségének akarta betudni. Az eretnekeknek ezzel szemben, — így állította — még ha meghalnak is hitükért, akkor sincs erős hitük, csak a sátán által beléjük lehelt megátalkodottságuk.

Két hétig tartó «lelkibetegsége» volt, mint 1537-ben ezt az állapotot nevezte. Ezalatt jóformán semmit sem evett, sem nem aludt. Pál apostollal vigasztalta magát,

ki «szintén nem tudta megragadni» az igazságot. Ha ilyen «delki kísértések jönnek — mondotta — ha ezt követi az átkozott a nap, amelyen születtem, akkor ugyancsak akad fáradság».

1537-ben a túlhalmozott munkától és a rosszulléttől kimerülve ismét azt állította, hogy szívesen meghalna, most «igen boldog, békés a szíve».[2] Közben azonban újból megrohanták a félelmek, melyek alatt Istent ellenségének érzi az ember és dárda járja át a szívet. «Nem tudjuk, hogy vajjon az Isten-e az ördög, vagy az ördög-e az Isten».[3]

1538 október 7-én ismét panaszkodott, hogy egy napig agonizált. Ugyanebben az esztendőben panaszkodott az ördögre, mert ez «nagyon bevádolta őt Istennél». Nem sokkal azután beismerte, hogy majdnem kételkedni kezdett és elbotlott; ez azonban gyakran előfordul a kereszténeyknél; «még ha azonnal el is esem, mégis kitartok amellett, amit tanítottam». Csak a rajongók nem botorkálnak, «azok szilárdan állnak».

Aggodalmai leküzdésére a legkülönfélébb eszközöket használta fel. Ezek közül néhányat alkalmilag már megemlítettünk. «Csak azonnal szitkozódni» a pápisták ellen, különösen a megigazulásra vonatkozó kísértéseknél! «Alapos haragot» kelt életre magában vagy más ilyen indulatot. Saját bevallása szerint ilyenkor a Katalinnal való nemi érintkezésben is keresett segítséget. Örömmel vette a vidám társaságot. «Egy hatalmas korty sör» is átsegíti — szerinte — az embert a sötét gondolatokon. Természetesen jámbor és teológiai eszközöket is vett igénybe. «Ha kezembeveszem az Irást, már nyertem.» A tételt: «kísértések által leszel nagy ember», elmondotta, de ez sem volt mindig hatásos.[4]

A hitről szóló tanításainak hiányosságai is nagy szerepet játszottak kételyeiben és kísértéseiben. Erről az eddig még nem érintett pontról érdemes hosszabban beszélni.

Tanításában az erős hitélet nem talált megfelelő támpontra. A hit, szerinte, egyrészt annyi, mint igaznak tartani a kinyilatkoztatást, másrészt — és pedig gyakrabban — nem más, mint Istenben való reményteljes bizalom. A kinyilatkoztatást igaznak tartani azonban igen megnehezítette, sőt logikusan lehetetlenné tette az az önkény, amellyel a bibliai könyveket, a kinyilatkoztatás alapjait kezelte.[5] Még az általa elismert részek tárgyalásánál is utat nyitott a hittel ellenkező szubjektívizmusnak.[6] Ha pedig a hit második értelmezéséhez jutott el, a reményteljes bizalomhoz, arra a nyomasztó tapasztalatra kellett jutnia, hogy ez a bizalom az ő feltételei mellett csak nagyon ingadozó valami lehet, bármily merészen élt is szívében. A változó érzelmek prédája lett ; a bűntudattól gyötört lélek számára valami igen nehéz és meg nem szerezhető dolog volt Krisztus érdemeinek eltulajdonítása, az Ő elégtevésével való takaródzás. Továbbá azt hirdette, hogy az ember jót szabadon nem tehet ; csak Isten működése folytán juthatott az ember a Krisztus érdemeiben való részesedés érzéséhez. De ki kezeskedett Isten közreműködéséért? Luther és hívei a predesztináció teóriája következtében azt sem tudhatták, hogy Isten titkos akarata nem örök büntetést rendelt-e számukra akkor is, amikor tökéletes biztonságban érezték lelküket. Hogy lehetett tehát legyőzni a kételyt és nyugtalanságot? Az ember megérti, hogy Luther kísértései éppen tanításaiban találtak jó talajra.[7]

A saját bizalmáról azt mondotta 1543-ban, hogy úgy érzi, még nem elég alapos és alatta áll a közönséges keresztények bizalmának. «Nem tudok hinni — mondotta 1540-ben — és mégis tanítok másokat. Tudom, hogy igaz, de elhinni nem tudom . . .»[8] Ezekkel a szavakkal természetesen nem akarta egyszerűen elvitatni a hit lehetőségét, de érezte, hogy elveszítette hitének azt az elevenségét, mely az igazi keresztény léleknek büszke-

sége és amelyet katholikus ifjú korában mindenütt megtalált. Ő ugyan egy napot sem tékozol el — írta 1542-ben — «de az ördög rossz lélek... amint magam is bőségesen tapasztalom, mert az ember hideg lesz és minél tovább él, annál hidegebb».

Még utolsó prédikációjában is arról beszélt Eislebenben, hogy «a bűn úgy tartózkodik még bennünk és arra kényszerít, hogy ne higyjünk; mi, a legjobb keresztények is így teszünk... Hitünk gyengesége előtt remegést és csüggedést érzünk».

Élete vége felé mindinkább csökkentek kísértései. Írásaiban és beszédeiben legalább is ritkábban esik szó róluk. Ugy látszik, odáig jutott, hogy el tudta altatni a lelkiismeretét. Az előbb említett eszközöket nem használta eredmény nélkül. A lelkiismerete ellen éveken keresztül kifejtett küzdelem nem éppen irigylendő gyümölcsöt hozott. A bágyadtság és közönyösség egyszerre jelentkeztek nála. «Az élet vége felé — mondotta — az ilyen kísértések elmulnak, de megmaradnak más panaszok.»

A más panaszok, melyek megmaradtak, a betegségek voltak. Ezek mindig közreműködtek kísértéseinél, melyeket legalább is erősítettek. Állandó szívbaja szorongásérzésben nyilvánult meg és lelki fájdalmaiból túlfeszített idegei is megkövetelték a maguk részét. Igy, kapcsolatban a testi fájdalmakkal, elviselhetetlen lehangoltság, kínzó félelemérzet jelentkezett nála. Igy nőttek a kísértések néha oly mértékig, hogy szinte agonizálni látszott.[9] Oly jelenség ez, melyet a test betegsége nélkül alig lehetne megérteni. Mindenesetre fordítva megtörtént az is, hogy a lelki furdalás, lelki harc idézett elő testi fájdalmakat. Luther közismert kijelentései szerint azonban gyakran fordultak elő teljesen egészséges állapotában is kísértésrohamai.

A lelki szorongás tehát egész biztosan nemcsak beteg-

ségtől származott, mint azt bizonyítani szeretnék; a betegség és a lelki zavarok egyesültek, hogy közösen tegyék lelkét harctérré és ehhez lelkiismerete szolgáltatta a legveszedelmesebb fegyvert.[10]

Lelkiismeretének hosszú és mélyenszántó lázadozása nélkül egyáltalában nem tudott volna teljesen szakítani az általánosan elismert világegyházzal. Sohasem lehet eléggé hangsúlyozni azt, hogy a pápai Antichristus ellen intézett borzasztó támadásait természetszerűleg szinte leküzdhetetlen erejű belső harcoknak kellett kísérni, kiváltképen egy olyan férfinál, aki oly hosszú ideig élvezte azt a belső békét, amelyet az Egyház nyujt gyermekeinek. Hogy kísértéseinek tényleg ilyen lelkiismeretfurdalások voltak a tulajdonképeni tárgyai, azt például a szerencsétlen maga is határozottan említi, mikor remeg a kérdéstől: Egyedül csak te vagy okos; míg te nem jöttél, tévedett az egész világ; tényleg elhagyta volna a Mindenható az Egyházat és megengedte, hogy tévelybe süllyedjen? Ilyen ijesztő gondolatok mellett a siker érzésének és hozzátartozói dicséreteinek semmivé kellett válniok.

Ha idősebb korában lelki harcai ritkábban kínozták, akkor ehhez az a kimerültség is hozzájárult, mely legyőzte a harcost. Valóságos apátia vett rajta erőt. Ehhez az állapothoz azonban még más sötét lelki tulajdonságok is csatlakoztak, amelyek együttesen igazi lelki sötétséget alkotnak.

2. Luther lelki életének árnyoldalai. — Egyik árnyoldal Luther sajátságos ördög-rögeszméje volt.

Már eddig is számtalan felhozott tény és kijelentés bizonyítja, hogy tudatosan és állandóan a sátán gonosz hatalmának gondolatkörében forgolódott.

Reszketve látta ezt a hatalmat állandóan önmaga körül. Az évek haladtával az egész világ mindinkább «sátánországgá» válik, mint ő maga mondta 1544-ben.[11]

A sátán uralkodik fölötte és eszközeivel, «a törökökkel, zsidókkal, a pápával» igyekszik tönkretenni, «de Krisztus legyőzi őt».

Mindenesetre már őelőtte is mérhetetlen arányokat öltött a nép között az ördögben való babonás hit. Különösen a bányászoknál, kik közül származott Luther is, fészkelte be magát nagyon (érthetővé teszi ezt ez a föld méhében való veszedelmes foglalkozás), de még képzett embereket is megfertőzött ez a mély. Ha az emberek a Szentírás és Egyház józan tanításához ragaszkodtak volna, sok ilyennemű tévedéstől megkímélték volna magukat. Luther meg csak növelte és eldurvította e rögeszméket, melyeket a szülői ház és a korszellem ültettek el lelkében. Az, aki az Egyház életét akarta megreformálni, mint ő is állította magáról, mindenesetre sokkal hasznosabb működési teret találhatott volna, mint e babonák terjesztését. De előtte még senki sem állította a nép szeme elé olyan aprólékos részletezéssel az elképzelt ördögjelenéseket, mint ő. Senki sem beszélt olyan személyes súllyal és olyan behatóan, látszólag vallásos vonatkozással a nép és a prédikátorok előtt a rossz szellemekről, mint éppen ő.

A Nagy Katekizmusban, midőn felsorolta az ördög által előidézett csapásokat, azt mondta, hogy «némelyeknek a nyakát töri vagy eszét veszi és másokat a vízbe fojt»; hogy «perpatvart, gyilkosságot, lázadást és háborút szít; továbbá vihart, jégesőt a termés és az állatok tönkretételére, a levegő megmérgezésére» stb.[12] Írásaiban gyakran emlegette, hogy maga is átélt némely ördögi dolgot. Különösen azt ismételte, hogy milyen rémes támadásokat intéz a sátán a hit ellen. Ez a rossz szellem — mondotta — sokkal jobban ismeri a Szentírást, mint az összes egyetemek és tudósok, «aki vitatkozni akar vele, azt biztosan porbasujtja». Meg volt róla győződve, hogy az őrültek az ördögnek köszönhetik állapotukat

és hogy a nem normális szellemű emberek a sátán művei. Hányszor gyötörték Luthert a zörgő szellemek, kik később csak azért jelentkeztek nála kisebb számban, mert ellenségeit, az eretnekeket, az újrakeresztelőket és a rajongókat szállották meg. Luther bőséges adatot sorolt fel az ördögök különféle fajtájáról, a lakásukról, kinézésükről stb. stb.

Legbővebben azonban azt tárgyalta, hogy vele szemben hogyan viselkedtek. A gonosz hatalmak őt választották ki ellenségeskedésük tárgyául, mert le akarták rombolni felséges művét. Ez a rögeszme valósággal úrrá lett rajta. Innen származnak az elképzelt «éjtszakai harcok», amelyeket evangéliumának ellenségeivel kellett megvívnia; innen a vélt akadályok, melyek útját állták annak, hogy tanítása gyorsan terjedjen el a pápisták között; innen a legcsodálatosabb fantazmagóriák sokasága, melyek körülölelték lelkét.

Midőn élete vége felé, 1546-ban Eislebenbe kellett utaznia — mint írta — egész ördöggyűlés jött oda össze, hogy a remélt békét megakadályozzák.[13] Igen, azt hitte, hogy Eislebenben magát az ördögöt látta, amint annakidején Coburg várában is szemtől-szembe került vele.[14] Egyik este ugyanis ablakánál állva imádkozott, midőn egyszerre az utcán, a kút mellett megpillantotta a testet öltött ördögöt és látta, amint vigyorogva kitátotta rá a száját annak jeléül, hogy mint ellensége mindenben akadálya lesz terveinek. Erre ő a házában tartózkodó barátjához, Cölius Mihályhoz, a mansfeldi udvari prédikátorhoz futott és könnyek között mondotta el a látottakat. Cölius erről a Luther fölött tartott halotti beszédben emlékezett meg. Ratzberger orvos azonban még többet is mond. Szerinte Luther Cöliusnak és Jonasnak azt is elpanaszolta, hogy az ördög eléggé illetlen pózban kigúnyolta őt és tudomására hozta, hogy Eislebenben semmit sem fog elérni.

Természetesen ez az egész csak hallucináció volt. Emlékezteti az embert azokra a látomásokra, melyek Luthert máskor is, de különösen Wartburgban és Coburgban vették elő, midőn oly szörnyen izgatott lelki állapotban volt.

Egyszer a wittenbergi kertben is látta az ördögöt az ablak alatt egy hatalmas fekete sertés képében. Ez, midőn ő kigúnyolta, eltűnt.[15] A testet öltött ördöggel folytatott vitái a szentmiséről, csak stilisztikai rajzok. E látomásai egy durva «nyald ki a...» felkiáltásra — saját bevallása szerint — gyakran eltűntek. Komolyan írta egyszer: «Az ördög mindenütt körülöttünk van és álarcot ölt, *mint magam láttam*, mintha sertés, égő szalmacsutak vagy más hasonló lenne».[16]

Sokat vesződött Luther a boszorkányokkal is, kiket «az ördög ringyóinak» hívott. «Szeretném — mondotta — magam elégetni őket annak a törvénynek értelmében, mely szerint a papok megkövezték a bűnösöket.»[17] Luthernek sok ilyen kifakadását olvashatjuk az Asztalibeszélgetésekben. Ezekkel és az ördögelmélettel telített irataival felelősségteljesen járult hozzá a véres boszorkányüldözéshez.[18]

Az a föltevés, hogy a pusztán hisztérikus személyek ördögi megszállás alatt állanak, igen gyakran előfordult Luthernél. Hogy azonban a megszállottakat kiszabadítsa az ördög hatalmából, arra nem az Egyház exorcizmusát használta fel, hanem csupán az imára szorítkozott. «Istennek kell tudnia az időt, mikor kell az ördögnek eltávoznia.» Imájának ereje azonban rendesen nagyon kétségesnek bizonyult.

1546 januárjában sajátságos találkozása volt a wittenbergi plébániatemplom sekrestyéjében ezzel az elképzelt ördöggel. Több doktor, tanuló és egyházi személy jelenlétében akarta kiimádkozni az ördögöt egy meissenkörnyéki 18 éves leányból. A szerencsétlen leány nagy-

fokú hisztériában szenvedett, de nem volt megszállott. Efelől nem hagy kétséget két résztvevőnek, Staphylus Frigyesnek, a későbbi konvertitának és Fröschel Sebestyénnek, Luther diakónusának, följegyzése. Midőn Luther hosszas ima után semmi eredményt sem látott, hogy az ördög iránt érzett megvetésének kifejezést adjon, belerúgott a betegbe és az ajtóhoz sietett. A leány azonban, Staphylus szerint, egészen feldühödve rohant utána. Az ajtót nem lehetett kinyitni, mert a fejetlenségben nem találták a kulcsát ; mivel az ablakon rács volt s így azon keresztül sem menekülhetett, Luther — írja Staphylus — «ijedten szaladgált körbe» a leány előtt és összesebezte magát. Végre a sekrestyés egy fejszét nyujtott be az ablakon, Staphylus ezzel fölfeszítette a zárat és kiszabadította kétségbeesett helyzetéből az ördöggel küzködőt.[19]

Luther életén átvonuló másik sötét vonás, mely idővel mind rikítóbban ütközött ki, a közelgő világ végétől való félelem. Sok, részben már idézett kijelentéséből olvashatjuk ki ezt a várakozást. A még hátralévő időt többfélekép állapította meg.[20] Egyszer csupán ötven esztendőre tette a világ életét. Máskor azt mondotta, 1548 előtt beáll a katasztrófa ; «még megérjük az Irás beteljesedését», vagy legalább az utódaink megérik.

A történelem több nagysága is megjövendölte a világvéget. Luthernál azonban ez a várakozás szokatlan izgalom és beteges tünetek között jelentkezett. Ő a saját beképzelt hivatása és működésének eredményéből kiindulva következtetett a katasztrófa idejére. Ő a pápaságban leleplezte az Antichristust, ezután a leleplezés után pedig, a Biblia szerint, be kell következnie a végnek és meg kell jelennie a világ Bírájának.

A világ végéről szóló fejtegetéseivel érdemes részletesebben foglalkozni.[21]

A természet, az emberek és a sátán országának életében

sok jel hirdeti már a véget, ezt jelenti az az elvadulás is, mely úgy a népnél, mint a magasabb körökben jelentkezett az ő korában. «Össze kell törnie» mindennek. A szerzetes-szamárról szóló értekezésben a pápaság borzalmait hozta fel jövendölése bizonyításául. Azok a nagy sikerek, amelyeket utóbb megélt, szerinte a fény utolsó fellobbanásai. «A fény ki akar aludni; most még nagy lánggal ég, de azután egy szempillantás alatt vége lesz.» Kínzó álmokban látta Isten közeli ítélkezését. Élő remény, a siralomvölgyéből való szabadulás vágya fogta el. A világ végének várásában így keveredett össze benne a félelem a vigasztalással, az aggodalom a megnyugvással.

Oly biztos volt számításában, hogy a hátralévő idő rövidsége folytán nem is akart törődni a jövő egyházi rendjével, például a nyilvános istentisztelet megszervezésével.[22]

Ebben az egykedvűségben része volt annak az emberfeletti szellemi kimerültségnek is, mely az utóbbi időben elővette. Ez is életének sötét szakaszaihoz tartozott. Apátiájában így kiáltott fel: «Hagyjunk mindent úgy összeomlani, állni, tönkremenni, amint éppen akar. Hadd menjen minden úgy, amint megy, mert hát nem akar másképp menni...» Igy beszélt 1542-ben[23] Ebben az évben írta azt is, hogy «fáradt minden cselekvésre».

Luther ebben az időben valami állandó lelki komorságban élt. «Bosszúság, búskomorság és szívfájdalom» gyötörték, mint Ratzeberger írta. Az átélt lelki fájdalmak, — mint ez az orvos mondotta — közelvitték a halálhoz.[24] Luther főleg azért szomorkodott, mert nem tudott «eleget dolgozni» a pápisták ellen, «olyan nagy a pápai szörnyeteg határtalansága».[25] Látta a trienti zsinat létrejöttét és keserű haraggal átkozta és káromolta.[26] Zavaros lelki állapotában éppen a leghihetetlenebb dolgokat hitte el. Véleménye szerint többször szabadult

meg a pápisták mérgezési kísérleteitől. Megmérgezett szószéken is minden veszély nélkül prédikált. A boszorkányok is hiába igyekeztek őt és családját megszégyeníteni. A hozzá közelfekvő vidékeken gyakran voltak gyujtogatások, persze ezeknek is az volt a célja, hogy őt és művét tönkretegyék. De az ördög hiába dühöng.

Mivel Wittenberggel nem volt megelégedve, elkeseredésében végre is elhatározta, hogy örökre elhagyja a várost. 1544-ben már egyszer el akart költözni, 1545-ben pedig gondosan előkészített terv szerint szinte szökésszerűen átment Zeitzbe.[27] Innét azt írta, hogy nem akar többé visszatérni; családi birtokára, Zulsdorfba fog menni, a fekete kolostort pedig visszaadja a választófejedelemnek stb. Bevallása szerint arra is el volt szánva, hogy öreg napjaira kolduskenyeret egyék. Zeitzből Merseburgba ment, hol augusztus 2-án Anhalt György kanonokot úgynevezett püspöki ordinációban részesítette. Merseburgból átment Lipcsébe, itt prédikált augusztus 12-én. Csak a legnagyobb fáradság árán sikerült Melanchthonnak és Bugenhagennek, Wittenberg város, az egyetem és a választófejedelem követeinek visszatérésre bírni őt.

Ekkor eleinte kedvező változás állott be lelki állapotában. A nyomott hangulatot megszokott környezetében élénk kedélyesség váltotta fel. Olyan ugrás volt ez, amilyen gyakran előfordult lelki életében. Közismert pszichopatikus tünet. Ellenfelei ismét a régi Lutherre ismerhettek írásaiban. A lehangoltság azonban ismét úrrá lett fölötte. Úgy látszik, ebben az időben nem jelentkeztek az azelőtt megszokott kísértések.

A vele való érintkezés szinte elviselhetetlen volt különösen azért, mert mindenkit tévtanítással gyanusított, mindenütt eretnekséget szimatolt és nem tűrte a magáétól eltérő véleményt. Melanchthon, kinek több dologban, pl. az úrvacsoratanban, egyéni véleménye

volt, sokat és keserűen panaszkodott. Luther mellett, mint később írta, «csúfos szolgaság» volt a része. Magát a szerencsétlen, sziklához láncolt Prometheushoz hasonlította, Lutherben pedig Kleon demagógot és az erőszakos Herkulest látta.[28] A cyklopsok barlangjában érezte magát. Mivel Luther titkolt haragja folytán nem érezte magát biztonságban,[29] ő is el akart menni Wittenbergből és kijelentette, hogy kész (ezek az ő szavai) elbújni.[30]

Luther lelki életének egyik szembetünő jelensége rendkívüli önámító képessége. Az a belső szükség, hogy nagyhangon hirdetett hivatását úgy a világ, mint önmaga előtt újból és újból igazolja ; továbbá a hatalmas, szinte már beteges vágy, hogy ellenfeleit megtizedelje, követőit pedig minél inkább szaporítsa ; az elkerülhetetlen állandó zavarok a legcsodálatosabb, gyakran a saját elveinek is ellentmondó, önámító kijelentéseket váltották ki belőle.

Az új evangélium nyomán fakadt erkölcsi züllés, csupán azért tűnt fel neki rossznak, mert az általa hirdetett evangélium világos és szent volt ; a fény következtében léptek fel — szerinte — az erős árnyékok ; a pápaságban nincs fény, tehát a legfélelmetesebb visszaélések és bűnök sem vehetők oly könnyen észre. Követőinek elbukásáért az ördögöt tette felelőssé, ki az evangéliumi fényt akarta elhomályosítani ; később azonban mégis az egyedül üdvözítő hitet és a jócselekedetek érdemtelen voltát okolta.[31]

Hozzunk fel pár példát annak igazolására, hogy a gondolatmenetét aszerint változtatta, amint az a fölötte uralkodó, beteges hivatásrögeszméjének éppen megfelelt.

Az ő tanítása érdekében az Úristen folyton tesz csodát. A lutheránusok imájára megöli az ő ellenségeit. György szász hercegre én, Luther, «imádkoztam le a halált ; még másokat is halálba akarunk imádkozni». Látszólag a legnagyobb naivitással akarta a szentatyák, mint

például szent Ágoston írásaiból bebizonyítani a maga tanítását, jóllehet azok szembetünőleg hirdetik az ellenkező tanokat. Ezért nem akarta megérteni, hogy hogyan lehet az, hogy nem helyesel neki az egész világ; csak a rosszakarat gátolja meg a pápistákat abban, hogy elfogadják a nyilvánvaló igazságot; vagy méginkább, titokban elfogadják, amint a pápa és a kúria is teszi, de nem akarják megadni neki és az igazságnak a köteles tiszteletet. A pápaságban a legrettenetesebb hitetlenséget tenyésztik. A pápisták nem törődnek azzal, hogy «az Isten állandóan többféle sebbel, csapással és jellel akar rájuk hatni». Zwingli hirtelen halálával is nem a mi hitünket erősítette-e meg Isten?

Kötelezve vagyok arra, hogy amit «Isten lelke által belsőmben érzek», azt hirdessem a világnak. Hiszen engem Isten vezet, «mint a szél és a hullám hajtja a hajót». Az ellentmondás és a harcizaj Isten pecsétje az én művemen. Mint vakmerően mondotta, a parasztháború alatt is «Isten parancsolta, hogy beszéljen», hogy tudniillik azt hirdesse, hogy a parasztokat agyon kell verni, mint a kutyákat. Kihívó daccal bizonyítgatta később egész tanításáról, hogy ő megmarad «felülről származó hivatásának első parancsánál», a «beléöntött lélek zsengéinél», még «ha Isten vagy Krisztus az ellenkezőt mondja is neki». (!) Annál kevésbbé szabad eltérnie, mert beképzeltsége szerint már legyőzte a pápaságot. «Ez a felség elbukott», az «Úr szájának lelke» által «megszégyenült». «Az Egyház pápa nélkül lesz», mert a pápa elesik, mint elesik a török; «már zengi az Eli, Elit», mert el lett találva, nemsokára fel fog hangzani az Exspiravit — «kiadá lelkét». «Nekik nem kell sem az Ige, sem a kereszt.» Az én ellenségeim mind kerülik a keresztet.

«Ekkor kellett jönnöm nekem, szegény szerzetesnek és egy szegény apácának, kik megértették a kereszt

tanítását, kik fölemelték azt; ezért adnak biztonságot az embernek az Ige és a kereszt.»[32] — Az illuziók fentebbi sorozata ezzel a sajátságos képpel záródik le; amelyben ők ketten a világ előtt magasra emelik a keresztet; ők, Luther és Katalin, kik egy ünnepélyes órában fogadalommal kötelezték magukat az Úr oltára előtt, hogy követni fogják az Ő keresztjét, az önkéntes tisztaság, szegénység és engedelmesség keresztjét. Mily más a valóság! Hogy Luther felfogásában mennyire eltűnik a kereszt a házasságból és a nemi életből, azt alább fogjuk látni egy külön fejezetben.

3. A SZABADSÁGTÓL A LEGSZÉLSŐSÉGESEBB TÜRELMETLENSÉGIG. — A jellemképhez tartozik Luther elfordulása az első években hirdetett vallási szabadság és lelki függetlenség tanától. Ez a jelenség annál inkább is hangsúlyozandó, mert a liberális protestánsok a hamis szabadkereszténység érdekében igen szívesen hangoztatják Luther egyes kijelentéseit, melyeket az első években tett s amelyek úgy hatnak, mintha minden pozitív kereszténységet megdöntenének.

Tudjuk, hogy a keresztény alap helyébe sohasem akart puszta észvallást helyezni. A katholikus tanokkal való szembehelyezkedése folytán az első években mégis odáig ment, hogy úgy látszott, mintha magukat a dogmákat támadta volna. Praktikus szempontból akkoriban egész méltánytalanul háttérbe szorította a törvény kötelező erejét és méltóságát. Az ennek következtében fellépő véleményszabadosság és erkölcsi zabolátlanság, mely az 1527—28-ban megtartott vizitációk alkalmával lett köztudomásúvá, nagyobb elővigyázatosságra késztette őt. Híveinek mindinkább lelkére kötötte a törvény tiszteletét és az isteni büntetéstől való félelem fontosságát és mind nyomatékosabban hangsúlyozta az egyes, általa megtartandónak ítélt, hittételekben való hit szükségességét. A Zwinglivel szemben való küzdelem arra ösztö-

kélte, hogy formális rendben állítsa össze a hittételek sorozatát. Ez megtörtént az ágostai hitvallásban, amelyet aztán az úgynevezett schmalkaldeni tételek egészítettek ki és szentesítettek. Az Agricola antinomizmusával vívott harc a törvényeket is visszahelyezte régi jogukba és a tanszabadságnak új határt szabott.

Mindez azonban nem jelentette azt, hogy Luther felhagyott a lelki szabadság tanításával. Alaptétele mellett, amely szerint mindenki szabadon magyarázhatja az Irás szavát, mindvégig kitartott, hiszen az Egyház szentírásmagyarázó tekintélyének elvetése után mást nem is tehetett. Ellentmondásba jött ezzel a tannal, amidőn megkövetelte, hogy néhány hittételt mindenki igaznak fogadjon el. Ezért a régi szent egyházi tekintély helyébe, mint azt föntebb már kimutattuk, vakmerően a saját személyét állította. Ezt persze a lehetőség szerint el akarta titkolni. Ne őt, hanem Krisztust kövessék, mondotta, hanem azért, részben öntudatlanul, mégis ő csinálja a hit útját. Ha pedig az ő ítéletétől, tehát egy ember véleményétől függ az, hogy mi Krisztus tanítása, hogy a régi hit és a kinyilatkoztatás tételei közül, melyik tartozzék az új evangéliumhoz, ki biztosít arról, hogy mi az igazság ?

A pozitív oldalra való visszatérése tehát tulajdonképen nem volt más, mint a wittenbergi, vagyis lutheránus tanoknak megfontoltabb módon való hirdetése. A fordulatot kényszerűség szülte és ha alapjában véve felemás dolog is, mégis ez tette állandóvá az új vallást.

Luther minden eszközzel meg akarta védeni a maga igazát. A legerősebb szavakat használta ellenfeleivel szemben s ezek alatt nemcsak a pápisták értendők, hanem az eretnekek is, kik az újhitűek táborában eltértek az ő tanításaitól ; nemcsupán Zwingli követői, hanem éppenígy Karlstadt, Butzer, Capito, Grickel és Jeckel, vagyis Agricola és Schenk Jakab és a többiek is mind.

«Vannak kölykek — zsörtölődött — kik... meg akarnak lepni minket, mintha vakok lennénk és nem ismernénk mesterkedéseiket.»[33] «Isten kegyelméből tudósabb vagyok, mint az összes szofisták és teológusok.» De «annak, hogy sokat tartanak magukról, az az oka, ami minden eretnekségnek oka vagy forrása, amit Ágoston is mond: Nagyravágyás az anyja minden eretnekségnek». «Mindent a makacs, önhitt elbizakodottság és a felfuvalkodott természetes értelem érdekében tesznek.» Az ő lelki állapotában úgy látszik lehetetlen volt arra gondolnia, hogy ezekkel a különböző időszakokban tett kijelentéseivel tulajdonképen önmagát ítélte el a legsúlyosabban.

Az eretnekek, mondotta más alkalommal, egyáltalán nem lehetnek biztosak a maguk dolgában. Elsősorban «a küldetésükre vonatkozólag kellene biztosaknak» lenniök; «Isten előtt kell biztosan állnia annak, aki azt akarja mondani az embereknek: aki jobban érti, az tegye úgy, Isten akarata előtt szívesen meghajlok».

Megkérdezte őket: Mikor tettetek csodákat? Rendkívüli merészséggel követelt csodákat a szekták alapítóitól. Neki nincs szüksége arra, hogy ily módon bizonyítsa szavahihetőségét. Az ő küldetése rendes, a többi újítók állítólagos küldetése azonban rendkívüli. Isten, mondotta, ha ő kérné, megadná neki «azt a kegyelmet is, hogy halottakat támasszon föl és más csodákat tegyen», de ezt nem kéri, mert neki «elegendő az az értékes ajándék, hogy a Szentírást magyarázhatja». Azok a rendes hivatást nélkülöző eretnekek más helyzetben vannak. «Ha Isten a rendes módot meg akarja változtatni, mindenesetre tegyen csodákat is.»

A tanszabadságellenes reakciójában odáig ment, hogy a más véleménye ellen a legerősebb retorziót is megengedhetőnek tartotta. Míg 1525-ben még azt mondotta: «A felsőbbség ne akadályozza meg, hogy bárki kedve szerint tanítson és higyjen»,[34] addig 1530-tól kezdve,

különösen az újrakeresztelő mozgalom hatása alatt, arra kötelezte választófejedelmét és a többi protestáns uralkodókat, hogy erőszakot, ha kell, véres erőszakot alkalmazzanak. Nemcsak az államfelforgató újrakeresztelőkkel szemben hangoztatta az erélyes fellépés szükségességét, hanem a többi újítókkal szemben is. «Ezeket sem kell megtűrni hanem, mint nyilvános káromkodókat, megbüntetni.» Így vált a Luther tanától való minden eltérés haláltérdemlő «nyilvános káromlássá». «Az ilyen fickók számára rendelje ki az elüljáróság a legjobb mestert, kit Meister Hansnak hívnak», vagyis a hóhért. A szakramentáriusokat és a pápistákat, mint nyilvános istenkáromlókat, szintén nem szabad megtűrni.

A szelidnek tartott Melanchthon 1531 októberének végén részletesen kidolgozta azokat az okokat, melyek alapján az újrakeresztelők ellen jogosan lehet akár fegyvert is használni. Ezek az okok mindazokra vonatkoztak, kik «elvetik a nyilvános hithirdető tekintélyt s azt tanítják, hogy az ember szent legyen prédikáció és egyházi tekintély nélkül». Luther ezt írta alája: «Tetszik nekem, Luther Márton». «Tilos — mondotta ebben az időben Máté evangéliumáról tartott prédikációiban — «tilos, hogy bárki a maga feje után menjen, saját tanítást csináljon és bölcs mesternek tartsa magát és mindenkit tanítani vagy korholni akarjon»; «ez a legnagyobb és leggyalázatosabb bűn a földön, amelyből származik minden banda». (Szekta.)

Ezeket a türelmetlen kifakadásait sohasem vonta vissza, ellenkezőleg, élete végén mindig növelte és szaporította.[35]

Melanchthonnal együtt valóságos gátakat állított a wittenbergi fakultás elé, hogy igazi tanításának ezt a várát minden ellentétes vélemény betörésétől megóvja. A teológiai fakultás statutumaiba 1533-ban bevették, hogy hitbeli dolgokban ez a fakultás megfelebbezhetet-

lenül ítél, ennek pedig az lett a következménye, hogy 1535-től egészen haláláig megszakítás nélkül Luther lett a fakultás vezetője.[36] Azon prédikátoroktól és lelkészektől pedig, kik Wittenbergből kerültek ki, 1535-től kezdve a választófejedelem kívánságára rendi esküt és ezt megelőzőleg hitvallomást követeltek. Az avatási igazolványba azt írták be, hogy az illető tanítását tisztának és a wittenbergi tanokkal, valamint «Krisztus katholikus egyházának» tanításával megegyezőnek találták.[37] A katholicitást itt természetesen oly értelemben használták, mely nem felel meg a szó igazi jelentésének. Az avatás abból állott, hogy a jelölteket az isteni Ige hivatalának, szolgáinak jelentették ki.

Még saját táborában is sokan vetették Luther szemére, hogy ezáltal a wittenbergi isteni Ige hivatal által elvett minden szabadságot; azt akarják — mondották nem jogtalanul — hogy «ismét olyan uralmat alkossanak és az itélőszékbe és hatalom birtokába jussanak, mint azt eddig a pápa tette».[38] Mind gyakrabban nevezték Luthert «wittenbergi pápának». Különösen támadta őt a szellemes és nagyon képzett Franck Sebestyén, ki továbbfejlesztette Luther szubjektivizmusát és a teljes szabadságért harcolt. Emiatt egyre másra kapta Luthertől és Melanchthontól a határozatokat és büntetéseket.[39] Luther tejhatalmának másik heves ellenzője a wittenbergi protestáns humanista, Lemnius Sebestyén, volt. 1538-ban jelent meg Kölnben «Apologiája», melynek teljes szövege csak napjainkban vált ismeretessé. Minden tartózkodás nélkül ostorozta Luther szellemi tirannizmusát. «Ugy ül Wittenbergben, mint valami diktátor — írta — és amit ő mond, annak igaznak kell lenni.»[40] Meg kell azonban jegyezni, hogy más igen frivol hangú és tartalmú támadásai miatt Luther körében Lemniust nem tartották tisztességes ellenfélnek. Midőn Luther vérhasban megbetegedett, felháborító «Trágyadalt» írt hozzá, válaszul egy nem kevésbbé tisz-

tátalan hangú «Trágyadal Lemniushoz» című vers jelent meg Luther tollából.[41]

Az ellenkezések dacára szinte szédítő hatalmat teremtett magának Luther. «Aki a wittenbergi iskolát bármikor is lenézné — mondotta és mindvégig kitartott e véleménye mellett — az eretnek és rossz ember, mert Isten ebben az iskolában nyilatkoztatta ki Igéjét.»[42] Annyira ment, hogy 1542-ben, a meisseni nemesektől, kik elfogadták tanítását, azt követelte, hogy «hagyjanak jóvá mindent, amit eddig tettünk s amit a jövőben tenni fogunk».[43]

Luther társai is, különösen Melanchthon, éppen ilyen türelmetlenek voltak.[44] Erre vonatkozólag írja a «Zeitschrift für Rechtgeschichte»-ben Hänel: A protestantizmusra nézve «a hitbeli szabadság minden pontját elárulták».[45] Midőn Calvin 1554-ben halálraitélte az eretnek Servet Mihályt, Melanchthon igen meleg szavakban adott kifejezést helyeslésének s azt mondta, hogy ez az itélet «jámbor és emlékezetes példa lesz az egész utókor számára».[46] Azt már említettük, hogy azt kívánta, bár jönne egy Istentől küldött «bátor gyilkos», aki az eretnek VIII. Henrik angol király életének «véget vetne».[47] Butzer Márton, hogy még csak őt említsük, türelmetlenségében Lutherrel együtt hirdette, hogy az elüljáróságnak kötelessége megszüntetni «a hamis tanítást és a téves kultuszt» és hogy az elüljáróságnak, mint egyetlen hatalomnak «minden püspök és lelkész engedelmeskedni» tartozik.[48]

Mindenesetre csak a világi hatalommal való legszorosabb összeköttetés tudta megvalósítani az új hitnek ezeket a követeléseit. Igy lett azután az egyházból állami hatalmi szervezet, a lelki életben világi rendszabályokat és despota erőszakosságokat dédelgető intézmény.

Luther kezei alatt az egyház, melynek láthatatlanságát és tisztán szellemi voltát eleinte oly erőteljesen hangsúlyozta, látható szervezet lett, intézmény, mely éppen

túlságos láthatóságától és minden földi eszköz igénybevételével az államtól várta fennmaradását.

Luther eljárásának, mellyel a szabadhit eszméjét dezavuálta, legszembetűnőbb eredménye az lett, hogy teljes valójukban napvilágra kerültek az új tan ellentmondásai. Ezek a belső, lényeges ellentmondások különösen az erkölcsi élet terén nyilvánultak meg. Ezért kell Luther elméleti és gyakorlati erkölcstanának külön fejezetet szentelnünk.

XVIII. LUTHER AZ ERKÖLCSRŐL ÉS A HÁZASSÁGRÓL. A HESSZENI KETTŐSHÁZASSÁG.

1. LUTHER ETIKÁJA ÁLTALÁBAN. — Luther erkölcstanára szomorú hatással volt felfogása az Evangéliumról, szerinte az tulajdonképen nem más, mint a bűn megbocsátása, eltakarása és a «megijedt lelkiismeret» megnyugtatása. A biztonságérzet vágya volt ennek az elméletnek a kiindulópontja.

Protestáns oldalon gyakran mondogatják, hogy Luther az erkölcsöt eddig félreismert, valódi alapjaira helyezte vissza.

Ennek azonban ellenemond Luther néhány alapvető tétele, melyek hallatára felmerül a kérdés, hogy ezek alapján egyáltalában miként lehetett erkölcstant felállítani. Csak futólag említsünk néhányat a már felsoroltak közül: Az ember a jó véghezvitelére nem szabad, néma és halott «sóbálvány»; minden személyes közreműködés nélkül szabad prédája a benne uralkodó isteni kegyelemnek vagy ördögi hatalomnak. Értelme — vallási dolgokban — «Hulda asszony, a veszett bolond». A bűn — az eltörülhetetlen áteredő bűn következtében, — a rendetlen érzékiség által folyton működik a lélekben; még a megigazult, vagyis Isten által megigazultnak vett ember is bűnös. A bűnt csak a Krisztus vérében bizakodó hit takarja el. A Megváltó érdemeinek «aranyos kegyelempalástjához» helyez mindent; itt nem használnak a jócselekedetek, melyeknek semmi érdemük, semmi jelentőségük sincs a

mennyben. Mindezeket megkoronázza még az Isten titkos akaratából származó predesztináció komor elmélete.[1]

Joggal kérdezheti az ember, mi ösztökélje itt a lelket erkölcsi harcra a megromlott természet ellen? Hol van az etikai felelősség? Hol a keresztény erkölcs célja? Abban az időben, midőn Luther tekintélye nem volt oly nagy, mint a mult század utolsó évtizedeiben, Ständlin K. Frigyes protestáns teológus nyiltan kijelentette «Geschichte der Moral»-jában (1806), hogy Luther alapeszméivel «nem állhat fönn igazi keresztény erkölcs»[2] és nem egy író adott neki igazat. A valóság az, hogy Luther «Rabszolgává tett akarat» című műve már magában véve is az erkölcs halálát jelentette.

Az erkölcs egyetlen, látszólagos alapja nála az alázatosság, melyet a bennünk élő bűn és a saját akaratunk és tehetségünktől teljesen független, Istennek való tökéletes alárendeltség következtében hirdetett.

Teljesen téves az az állítása, hogy az úgynevezett speciális hitből fakadó biztonságérzet magától is ahhoz az igazi erkölcsösséghez vezet, melynek motívuma az Isten iránti szeretet s amely egyedül kedves az Ur előtt. Az erkölcstelenség szerinte annyit jelent, hogy az illetőben hiányzik a saját üdvözülésébe vetett hit.

A praktikus keresztény élet az egész vonalon háttérbe szorult nála, mert Luther szerint az istentisztelet kötelességszerű megnyilvánulása csak a hit, a dicséret és a hála. A többieket «felebarátainkra alkalmazzuk», de nincs más jótett, mint az, amelyet Isten indít el. Sőt hit nélkül ezek még bűnök is, mint bűnök voltak a pogányok erényei (splendida vitia).[3] A hit teszi azt, hogy az Egyház és a világ két különböző ország. Annyira különbözőek, hogy a keresztény ember világi hivatala, pl. az uralkodóé, semmi összefüggésben sincs az ő keresztény voltával. A katholikusok törekvése a tökéletességre agyrém. Evangéliumi tanácsok nincsenek, a legjámborabb emberek is

bűnösök. Sőt! A szenteknek «jó nagy bűnösöknek kell lenniök»; ez a kijelentés önkénytelenül eszünkbe juttatja a «vétkezz bátran, csak higyj még bátrabban» mondást.

És Luther beszédeiben és írásaiban mégis valóságos tárháza van az erkölcsi tanításoknak. Az erkölcs minden ágára oly bőségesen és oly alaposan buzdított, hogy hangja alig különbözött a régi Egyház hangjától. Erre már egész sorozat példát hoztunk fel eddig is. Így a valóságban sokkal helyesebb úton haladt az erkölcstan terén, mint azt előbb említett kijelentései után várhattuk volna. Alapeszméit az erkölcs szolgálatában nem vezette le a végkövetkeztetésig, amint más téren is megállt a félúton. Mint lelkipásztor ugyanis a maga módján használni akart és azt szerette volna, hogy az új evangélium az erkölcsi javulásban eredményt tudjon felmutatni.

Ebből a célból ugyan sohasem állított föl rendszert, de ez teoretikus tételei mellett hiábavaló is lett volna. A protestantizmus mindenesetre boldog lehet, hogy Luther rendszer nélkül is oly alaposan, népszerűen, sőt bensőségteljesen és bőségesen tudta elvetni az erkölcstan praktikus tanácsait a lelki vezetés terén. Ezt a magot természetesen nagyrészt a katholikus egyház raktárából szedte, hiszen jól értett hozzá, hogy hogyan kell abba belenyulni.

Az önmegjavítás igazi eszközeit Luther úgy beszédeiben, mint a maga életében elhanyagolta. A keresztény önmegtagadás alig került nála szóba. A meggondolatlan felkiáltás: «Mit tesz az, ha újabb vétket követünk el», hiszen itt van a bocsánat reménye, eléggé megmagyarázza ezt a hallgatást.

Visszavonultság, önbírálat, magány — szerinte — a menekülés akadályai A csönd, — így vélte — «teremti a legrosszabb gondolatokat».[4] Az imáról szóló oktatásaiból hiányzik a bánat és töredelem szava; az igazi alázatosság levegőjét is hiába keresnénk; az önmegtagadó szeretet Isten iránt, mely a legfelsőbb akaratban, különösen az élet

megpróbáltatásai között, megnyugszik, szintén fölfedezhetetlen. Imáját, hogy meleg legyen, a pápistákra szórt átkozódásokkal kellett füszereznie. Ezzel szemben minden gyakorlati megnyilatkozásában hemzseg az ellenségeskedés és szenvedély, a nagyrahivatottsággal való kérkedés, a féltékenység, az izgatottság, midőn erőszakra lázít, végül az igazságtalanság és a tiszteletlen vitatkozás számtalan példája, melyek például Erasmust ily kifakadásra késztették: «Te akarsz az Evangélium tanítója lenni?»[5]

Ha az «önmegjavítás és egyházi reformáció» témáját Luther tanainak tükrében néznénk, még igen sok más, nem kevésbbé ártalmas vonást találnánk etikájában.[6] Azonban legyen elég ennyi: a reformot mindenekelőtt az erkölcsök megjavításával kellett volna kezdeni s ehhez az lett volna szükséges, hogy ő adjon példát az életével. Ehelyett Luther a tanítás önkényes megváltoztatásához fogott. Szükséges volt, hogy a reneszánsz szubjektivizmusa és kételkedései elé akadályt gördítsenek, ő pedig, épp ellenkezőleg, elősegítette korának e hibáit. A népek széthuzását előmozdította. Az újonnan felfedezett országok megtérítésével nem törődött. A bibliaolvasás általánossá tétele nem pótolta a reformációt követő hiányokat és nem javította a hibákat.

Ellenkezőleg, a Biblia, amint felhasználták, a teológiai és szociális összeomlás eszköze lett. Mint Luther maga mondotta, mindenki «lyukat akart fúrni rajta, hol orrmányát kidughassa».[7] Pesszimizmusában látta, hogy már az első századokban «betört az ördög a Szentírásba és olyan zűrzavart okozott, hogy sokféle eretnekség támadt».[8]

Mint reformátor nem terelte a helyes vágányra korának szerencsétlen mozgalmait, ellenkezőleg, bizonyos határig maga is velök sodródott. Igy eleinte kora pszeudomiszticizmusát tette magáévá. Nemcsak a humanizmus tekintélyrombolását és forradalmi szellemét örökölte és

növelte, hanem a szabadság és a nép terheinek könnyítése helyett, sőt ennek rovására előmozdította a fejedelmek hatalmi túlkapásait és nagyravágyását. Végül a házasságról és nemi életről szóló írásaiban a reneszánsz durva naturalizmusát hihetetlen mértékben fejlesztette ki, különösen, midőn a papi nőtlenség és a szerzetesi intézmény ellen harcolt. E naturalizmus hatása alatt néha úgy beszélt — írja Paulsen Frigyes protestáns bölcselő — «mintha a testi önmegtartóztatás lázadás lenne Isten akarata és törvénye ellen».

A következő fejezet, Luther etikájának tanulmányozása közben bár kellemetlen, de el nem kerülhető rész, mindezt igazolni fogja.

2. Házasélet és Celibatus. — Nem akarunk visszatérni azokhoz a fentebb felsorolt példákhoz, melyekben Luther az egyházi személyeket csalogatta a házaséletre, nem is akarjuk tárgyalni a házaséletről szóló már felemlített írásait, hanem e művek alapján általánosságban akarjuk bemutatni Luther felfogását a házasságról.

Sok kijelentése bizonyítja, hogy a házasságot magasztos, szent és keresztény állapotnak tartotta s hogy a maga, egyházi törvényekkel ellenkező házaséletét igazolja, azt állította, hogy a házasság Isten által elrendelt, kötelező intézmény. Lelkesen hangsúlyozta, hogy a házasság célja az állam és az egyház érdekében gyermekeket hozni a világra, bár tulságos gyakran emlegette legsürgetőbb ok gyanánt, hogy házasságon kívül nem lehet önmegtartóztató életet élni. Százszor is leírta, hogy a házasélet a házastársakat jócselekedetekre ösztönzi, a hitet megőrzi, a szeretetet fölkelti, a fegyelmet és a háziasságot növeli. A házaséletet oly megnyerő szavakkal ecsetelte, hogy emellett a magányos élet szinte teljesen értéktelen színben tűnik fel. Az erkölcsi momentumok, melyeket ezekben a leírásokban gyakran megszólaltatott, okozták azt, hogy a protestáns írók Luther

nézeteit a házasságról igen gyakran az erkölcsiség valódi betetőzésének tartják. Nem veszik azonban észre, hogy tanaiban és példáiban mennyi az érzéki, veszedelmes, sőt végzetes elem.

Végzetes volt Luther házasságelméletében, hogy abban a kettős harcban keletkezett és fejlődött ki, melyet a szűzi állapot és az Egyház tekintélye ellen vívott.

A szűzi állapot ellen viselt harc nyilvánul meg azokban az érzékies hozzáadásokban, melyek oly gyakran teszik visszataszítóvá fejtegetéseit. Minthogy a papságot és szerzetességet gyülölte, mérték felett lealacsonyította a szűzi életet.[9] Hogy a leghatásosabban támadhasson, azt állította, hogy a nemi ösztön kiolthatatlan természeti törvényként kényszert gyakorol az emberre és nem tűr semmi fogadalomszabta korlátozást, mert e korlátozás eredménye csak a tisztátalanság lehet. Ily fajta fejtegetéseiben nem akadályozta őt sem az emberi méltóság, sem pedig a szégyenérzet. Az Egyház kegyelemeszközeit, melyek hozzásegítenek a győzelmes ellenálláshoz és magasabb életre vezetnek, semmibe se vette. Szerinte a természet majdnem mindenkit kényszerítő erővel hajt a házasállapotba. Valóságos «csoda», ha valaki házasság nélkül is tud élni.[10] Emellett azonban a nemi ösztön «bűnös-voltának» megállapításánál sokkal messzebb ment, mint a katholikus egyház. Nem akarta elismerni, hogy a nemi ösztön akaratunkon kívüli megnyilvánulása nem bűn és hogy az Isten vagy a letett fogadalom kedvéért való ellentállás erény.

Álláspontját éppúgy befolyásolta az egyházi tekintély ellen vívott küzdelme, mint gyűlölködő harca a papi élet és a fogadalmak ellen. Az Egyház mindig nagyrabecsülte a házasságot és a házaséletet. Luther azonban semmibe se vette az Egyház házasságvédő, tiszteletreméltó és üdvös hagyományait. Minden tüzetesebb mérlegelés nélkül elvetette az Egyháznak a házassági akadályokra

és az elválásra vonatkozó rendeleteit. Egy jogosulatlan bibliai vagy akárcsak természetes ok is elegendő volt arra, hogy a legtágabb teret engedje az úgynevezett keresztény szabadság érvényesülésének.

Az Egyház helyébe, mely a házasságot szentség gyanánt kezelte, Luther, ki előtt a házasság nem volt szentség, a világi hatalmat állította. Az állam mindinkább befolyása alá hajtotta ezt az intézményt és Luther elősegítette ezt az eljárást. De hogyne tette volna, mikor a házasság csak «világi dolog?» Csak az a baj, hogy ezzel olyan ellentmondásba keveredett, amelyet áthidalni sehogy sem lehet, mert egyrészt magasztalta a házasságot, mint a «legszentebb» állapotot, másrészt pedig kivonta az Egyház, minden szentség őrzője, fennhatósága alól.[11]

Hiába keres az ember Luthernél valódi összhangot a házasságban a világi szolgálat és az istentisztelet között. Csupa feszültség és ellentét mindenütt. Egyszer dicsőítette a házasságot, mint magasztos istenszolgálatot, máskor a hitre közömbösnek mondotta, sőt azt állította, hogy bűn szennyezi be. Képes volt a házastársakat arra kötelezni, hogy gyermekeiket szigorú imádságos és keresztény nevelésben részesítsék, mégis érvényesnek jelentette ki a pogány és keresztény ember között kötött házasságot, mert ez a hitet nem zavarja. Önkényesen oldotta fel a házassági köteléket és a családtagok között fennálló kötelességeket mégis túlságosan megszigorította, midőn a feleséget a férjnek, a gyermekeket a szülők akaratának annyira alárendelte, hogy ez az alárendeltség már szinte meg sem engedte az egyéni életet és önrendelkezést.[12] Ez utóbbi idézte elő az ismert hosszú és mélyreható vitát afölött, hogy érvényes-e a házasság szülői beleegyezés nélkül, mit Luther föltétlenül megkövetelt.

Sokkal nagyobb, romboló jelentősége van a válásokra vonatkozó elméletének.[13]

Már 1520-ban sem vallotta a házassági köteléket határozottan felbonthatatlannak. Az idők folyamán azonban mind igazabbnak bizonyultak az ellene emelt vádak, melyekről maga is beszélt, «hogy önkényüleg játszik a házasság felbontásával és megerősítésével».[14] Bár a válást általánosságban nagyon komoly, a keresztény közösségre és az államra káros dolognak tartotta, mégis úgy találta, hogy mindenekelőtt a házasságtörés képez olyan válóokot, mely megengedi az újraházasodást. Miután ezen a kényes ponton áttörte a Biblia és a hagyomány tanítását, következett a második válóok felállítása, a hűtlen elhagyásé ; ezáltal segíteni akart az elhagyott félen. Végérvényes válást von továbbá maga után a házastársak engesztelhetetlen gyűlölete és összeférhetetlensége ; amennyiben valamelyik fél nem tudja magát megtartóztatni, «Isten nevében vegyen el egy másikat».[15] Idáig vitte őt az a felfogása, hogy az ösztönnek lehetetlen ellenállni.

Ha egyik házastárs a másik életét fenyegette, természetesen akkor is megengedte a válást (divortium), azt azonban nem lehet kivenni szavaiból, hogy vajjon ezalatt a házassági kötelék teljes felbontását értette-e? Gyakran, úgy látszik, hogy nem sokat törődött azzal a fontos különbséggel, mely a házasság teljes felbontása és az ágytól-asztaltól való elválasztás között fennáll. Az úgynevezett privilegium Paulinumot, mely tulajdonképen a keresztény-pogány házasságra vonatkozik, kiterjesztette keresztény házasokra is, ha az egyik fél a másikat «kereszténytelen magatartásra», «lopásra, házasságtörésre vagy Istennel szemben» valami igazságtalanságra akarta kényszeríteni. A fizikai tehetetlenség (impotencia) szerinte nemcsak abban az esetben volt házasságbontó ok, ha már a házasságkötés előtt állott fen, hanem akkor is, ha később következett be, még ha gyermekekkel áldotta is meg előbb Isten a házasságot.

De volt még két más házasságbontó ok is. A házastársi kötelesség teljesítésének makacs megtagadása esetén a megrövidített fél új házasságra léphetett. «Ha te nem akarsz — így hangzott a fentebbi nagyon is félremagyarázható kijelentés — akar majd más; ha a feleség nem akar, jöjjön a szolgáló». Ily esetben azonban először az elüljáróságnak kellett közbelépnie.

Végül a nagy betegséget, különösen a bélpoklosságot, is elegendő oknak tartotta. Ezáltal oly válóokot állított föl, amely még egyik protestáns bíró szerint is «következményeivel a házasság intézményét alapjában ingatja meg».[16]

Emellett azonban a legkülönösebb ellentmondások találhatók Luther fejtegetéseiben. Azt kívánja, hogy az elválás érvényességét az elüljáróság állapítsa meg, de a házasság már felbomlott és titokban felbontottként is kezelendő. Az egyik félnek megengedte az új házasságot, míg a másikat ugyanekkor eltiltotta tőle. A lelkiismeret részére oly válóokokat állított fel, melyeket a nyilvánosság előtt nem akart elismerni stb.[17]

Szűk látókörében az érvényes bontó házassági akadályokat legalább is az Egyház uralomvágyának és követelődzésének, ha nem kapzsiságának és pénzszomjának rovására írta. A tiltó akadályokat pedig mint «rothadt trágárságokat» elvetette.[18] «A szabadságnak — mondotta — nem lehet akadálya idegen babona és bárgyúság».[19] Csak annyit említünk, hogy az ószövetség alapján a vérrokonságot csak második fokig, a sógorságot pedig csupán első fokig fogadta el akadálynak, máskor pedig a sógorságot indirekte teljesen kihagyta az akadályok közül. Egy pátriárka példája többet ért előtte, mint «100.000 pápa».[20]

A pátriárkák példája zavarta meg a házasság egységére vonatkozó felfogását is. A bigámia behozataláról hallani sem akart. Mint más helyen már említettük, mégis bizo-

nyos szabad teret engedett neki.[21] Már 1520-ban olyan kijelentést tett, hogy szükség esetén inkább a kettősházasságot kell választani, mint a válást.[22] 1524-ben határozottan azt írta Brück kancellárnak, hogy «állítom, hogy nem lehet megtiltani, ha valaki több asszonyt akar nőül venni; a Szentírásnak ez nem mond ellent», de a botrány és az erkölcsi szokások megakadályozzák ennek bevezetését.[23] Hasonló dolgokat többször is mondott. Fülöp hesseni őrgróf kettősházasságának alább következő tárgyalásánál látni fogjuk, hogy mily következményei voltak Luther és Melanchthon beleegyezésének. Ez az egyetlen eset ragyogóan hozta napfényre az igazságot: az úgynevezett reformátorok «nem tudtak tökéletesen belepillantani a házasság igazi erkölcsi lényegébe!»[24]

Teljesen jogosulatlan az a protestáns részről hangoztatott vélemény, hogy a női méltóság megteremtése Luther műve. A nő méltósága, társadalmi hivatása, tiszteletet és megbecsülést követelő helyzete sehol sem fejlődhetett ki pompásabban, mint azok között az emberek között, kik annak a vallásnak az alapján állanak, amely vallás a szűzességet nagyratartja s egyben ünnepelni tudja az anyai nemes hivatást is s amely vallás a boldogságos szűzanyának, Máriának, a keresztények segítségének mennyei képében a nő legmagasztosabb típusát tiszteli.[25]

Luthernek a házasságra és a nemi életre vonatkozó kijelentéseit nem tárgyalhatjuk a nélkül, hogy le ne kellene süllyednünk az ő kellemetlenül drasztikus, sőt érzéki modorához.[26]

Ime egyik mondata, amelyik igazán nem terjeszti a női nem tiszteletét: «Isten szava és műve fekszik szemünk előtt, hogy a nőket vagy házasságra, vagy paráználkodásra kell felhasználni.»[27]

Soroljunk fel még néhány enyhébb kijelentést. «Ha

terünk, időnk, helyünk és alkalmunk lenne — mondotta a maga tulzó hangján — mindnyájan házasságtörők lennénk.» Majd így folytatta: «ha tűzbe jön az ember, mindent elfelejt».[28] «A fiú legfeljebb húsz, a leányka, ha tizenöt vagy tizennyolcéves», házasodjék meg. «Ekkor még egészségesek és ügyesek és Istenre bízzák a gondot, hogy hogyan fognak megélni a gyermekeikkel.[29] «Ha valakinek meg is van az adománya, hogy feleség nélkül is tisztán tud élni, mégis tegye meg a pápa ellenére, aki a nőtlen életet sürgeti».[30] «... nem lehet egyet sem találni, ki tisztaságát a negyvenedik életévéig megőrizte volna.»[31]

Bizonyos illetlen mondatokat, melyek jellemzőek tárgyunkra és Lutherre, Grisar háromkötetes munkájában latinul közöl.[32] A saját és Spalatin házasságáról Luther 1525 december 6-án kelt levelében oly hangon írt, hogy azt reprodukálni lehetetlen. A régebbi kiadások ezt a levelet kihagyásokkal meghamisították.[33]

A pápaság és az Egyház ellen szórt szidalmai, köztudomás szerint, az illetlen érzéki kifejezésekben a póriasság legmagasabb fokát érték el.[34] Itt például a pápát Priapushoz, a förtelmes pogány istenhez hasonlította; Luther, mint mentegetődzései igazolják, maga is érezte, hogy ezekkel még korának tulságos durvaságait is felülmúlta. «Ti vagytok — írta 1541-ben a hithű katholikusoknak[35] — az eltévedt, hitehagyott parázna Egyház, amint a próféták neveztek el», «kéjnőhajcsáraitok prédikálnak bordélyházaitokban és ördögtemplomaitokban»; «úgy van az nálatok, mintha a szívből szerető vőlegény menyasszonya valaki által meggyalázni hagyja magát». Nem tudott eltelni ezzel a képpel és folytatta: «ez a kéjnő, ki azelőtt tiszta szűz és kedves menyasszony volt, most hitehagyott, elesett kéjnőfeleség, házikéjnő» stb. «Ti öreg kéjnők, ismét fiatal kéjnőcskéket csináltok és így képezitek a pápa, sőt az ördög egyházát»; «Krisztus

sok igaz szűzéből, amint a keresztségből megszületett, szakadatlanul főkéjnőket csináltok».[36]

3. FÜLÖP HESSENI TARTOMÁNYGRÓF KETTŐSHÁZASSÁGA. — 1539 december 9-én Butzer Márton megjelent Luthernél és átadta neki Fülöp hesseni tartománygróf kérését, hogy egyezzék bele abba, hogy a meglévő érvényes házassága mellett házasságot köthessen von der Sale Margittal is.[37]

Luther és Melanchthon megrémültek. A gróf kérését azzal indokolta, hogy eddigi túlságosan erkölcstelen élete következtében számára «lelkiismereti kényszer», hogy felesége mellett, kit nem szeret, másik feleséget vegyen magának a «gyalázatos nők» helyett, kikkel eddig élt; azt óhajtja, hogy második házasságát és Luther szakvéleményét lassan-lassan «hozzák a világ tudomására». hogy második feleségét «ne tarthassák tisztességtelen személynek». Legjobban azonban Fülöp azon kijelentése nyugtalanította a protestantizmus két vezérét, hogyha nem egyeznek bele a dologba, úgy a császárhoz fog fordulni, vagyis, más szavakkal, hogy teljesen szakítva eddigi álláspontjával, a lutheranizmus leggyülöltebb és leghatalmasabb ellenségétől fogja kérni, hogy a fennálló szigorú törvényekkel szemben tűrje el az ő lépését; egyszóval aggasztó pártütés fenyegetett.

Luther és Melanchthon már régebben olyan kijelentéseket tettek, hogy a kettősházasság egyes különleges esetekben megengedhető.[38] Úgy vélték, az Ószövetségből meríthetnek erre bizonyítékot, ha az ott említett kivételes isteni engedélyekre hivatkoznak. Luther, mint maga is említette, egyes esetekben tanácsolta is a kettősházasságot, midőn például férjek feleségeik súlyos, gyógyíthatatlan betegsége miatt panaszkodtak. Hesseni Fülöp tudott Luther e kijelentéseiről; VIII. Henrik angol király kettősházasságára vonatkozó engedélye sem lehetett titok e megrögzött házasságtörő előtt.

Butzer Márton mindezt felhasználta Wittenbergben. Ezzel szemben azonban ott volt a wittenbergi teológia helyes felfogása, hogy az Egyház isteni Alapítója a többnejűséget megszűntette az Újszövetségben. Ha egyes teljesen rendkívüli esetekben kivételt tettek is, még sem akarták a többnejűséget általánossá tenni. Melanchthon például «általános keresztény törvénynek» mondotta azt, hogy Krisztus szava, «*ketten* lesznek egy test», érvényesüljön.[39]

Fülöp kívánsága azonban, hogy a kettősházasságot publikálják is, úgy látszott, megnyitja az ajtót a bigámia előtt. Ezért hozta a két wittenbergi vezért kínos zavarba a gróf szándéka.

A hesseni gróf kérésének megvolt a maga története. Sailer orvos alig gyógyította ki úgy-ahogy egy súlyos venereás betegségéből, Fülöp máris szemetvetett a nővérénél, Erzsébetnél szolgálatot teljesítő nevelőnő 17 éves leányára, Margitra. A nagyravágyó anya azonban csak azzal a feltétellel volt hajlandó nekiadni Margitot, ha ez törvényes feleség, valóságos grófné lesz, nem pedig lenézett ágyas. Erre a melsungeni újhitű plébános, az erkölcstelen élet hírében álló, bukott karthauzi, Lening János, beszélte őt rá. A házasság legnagyobb ellenzője a gróf nővére volt. Ezt nem tisztességes okok vezették, hiszen neki magának is elég kifogásolható volt az élete, de arra gondolt, hogy a nevelőnő leányával kötött házasság lealacsonyítja a grófi családot. Fülöp okoskodása, hogy az új házasság által kell megnyugtatnia erkölcstelenségei miatt kínzó lelkiismeretét, csak ürügy volt, mellyel féktelen érzéki vágyait akarta leplezni. De ezzel az ürüggyel küldötte készséges emberét, Sailer doktort, Butzer teológushoz, hogy ez járjon közben érdekében a wittenbergieknél. Sailer azt írja, hogy midőn Butzert ebben az ügyben Fülöphöz hívta, az először «nagyon megborzadt», de végül mégis megígérte közbenjárását

azért, hogy Fülöp el ne forduljon emiatt a protestáns ügytől. Butzer átvette a gróftól a Wittenbergbe viendő levelet, melynek eredeti szövege még ma is megvan. A marburgi állami levéltárban épp így feltalálható Luther és Melanchthon válaszának hiteles szövege is.[40]

Már december 10-én, a Butzer megérkezését követő napon aláírva átadták neki a feltünő gyorsasággal elkészített nagysúlyú okiratot, melyet Melanchthon ügyes tolla vetett papirra. Bizonyítványnak nevezték el. Azt tartalmazta, hogy a tervezett kettősházasságot, mivel Isten parancsával nem ellenkezik, a gróf «lelkiismereti kényszerére» való tekintettel megkötheti.[41] Az irat kiállítói azt kérték írásukban, hogy a botránynak és a többnejűség általánossá válásának elkerülése végett úgy az új házasság, mint a bizonyítvány, maradjon titokban. Előrelátható volt azonban, hogy ez a kívánság csak üres forma marad a gróf azon kifejezett óhaja mellett, hogy nyilvánosságra hozza a házasságkötést.

Nem hiányzanak az iratból az erkölcsi jótanácsok. Másrészt pedig föltételezte ez a «dispenzáció», hogy a Margittal kötendő házasság nem fog «semmi különösebb botrányt» előidézni, mert a nép az asszonyt ágyasnak fogja tartani, ez pedig nem szokatlan a fejedelmek életében. Már a bevezetés is felszólította Fülöpöt, hogy legyen hű védője az új vallásnak és határozottan kerülje a császár híveivel való érintkezést. Ennek megfelelően a végéhez ádáz pótlást fűzött Luther a császár ellen, aki teljesen keresztényellenes hitű ember, aki Németországban csak zavargásokat idéz elő, akivel a jámbor fejedelmeknek nem is lehet semmi dolguk.

Az egész okiratból az tűnik ki, hogy a két wittenbergi vezért az vezette a döntésben, hogy a grófot pártjuk védőjének tartsák meg.

Másik pártfogójuk János Frigyes szász választófejedelem volt. Butzer sikere fölött érzett örömében

ehhez sietett. Fülöp utasítása szerint közölte vele az egész tervet, valamint a wittenbergi bizonyítványt is és hogy jóindulatra hangolja őt a gróffal szemben, ura nevében különféle politikai igéreteket tett. Rábeszélő képességével megnyerte a választófejedelem igéretét, hogy «ebben az ügyben teljesen testvéri támogatásban fogja részesíteni a grófot».[42]

December 23-án már Fülöp kezében volt a két teológus válasza és a választófejedelem beleegyezése. A teológusok jóváhagyását hesseni hittudósokkal is aláiratta, hogy annál nagyobb legyen a súlya. Március 4-én azután Rotenburg a. d. Fuldában, a várkápolna oltára előtt nagy ünnepélyességgel megtartották az esküvőt Butzer és a választófejedelem helyettese, valamint Melanchthon és más tanuk jelenlétében.

Minthogy a gróf még titokban akarta tartani a dolgot, az új grófnét a wilhelmshöhei kastélyba vitte. A titoktartás azonban rövidesen lehetetlenné vált. Sokan voltak már beleavatva. Midőn Fülöp Luther engedélyét egy nagy hordó borral hálálta meg és Katalinnak is küldött ajándékot, Schultheiss például az összes parasztok előtt nyiltan beszélt a bor eredetéről. Azt mondta, hogy «a fejedelem egy második feleséget is elvett. Ő ezt biztosan tudja». A fejedelmi udvarokban és az előkelő körökben különösen a gróf testvére, Erzsébet, hiresztelte el a titkot, mert őt izgatta fel legjobban ez a házasság, mely ellen oly határozottan tiltakozott. Könnyek között jelentette ki, hogy Luther és Butzer «csirkefogók» (Buben in der Haut). Nagyon izgatott és ingerült volt a szász fejedelmi udvar. A szász választófejedelem is kezdett attól tartani, hogy az általános megbotránkozás hatása alatt az állam is beleszól a dologba. Különösen, mióta a hír Ferdinánd királyhoz és Rómába is elérkezett. Kezdték hangoztatni, hogy a törvény még 1532-ben kimondotta a bigamistákra a «főbenjáró büntetést», vagyis a lefejezést.

Az általános felzúdulás folyományakép a gróf, mindjobban felébredve szenvedélyes lázálmából, itt is, ott is elejtett egy szót a császárral és — ami teljesen hihetetlen — a pápával való megegyezésről. Butzer és a megijedt hesseni teológusok annál hevesebben magyarázták neki, hogy sokkal kényelmesebben és biztosabban szabadulhat meg a veszélytől, ha Margitot nem feleség, hanem ágyasként mutatja be a világnak, a Rotenburgban kiállított házassági okmány helyett pedig mindenesetre kössön más szerződést; így elnémíthatná az ellenséges drezdai udvart és többi ellenfeleit. A gróf erről hallani sem akart. Arra hivatkozott, hogy Isten megtiltotta a hazugságot, mindenekelőtt pedig a wittenbergi jóváhagyás nyilvánosságrahozásától vár segítséget.

Ezt az utóbbi kijelentést és az egész botrányt Wittenbergben is megtudták. Jonas 1540 június 10-én azt írta Anhalt Györgynek, hogy Melanchthon «nagy zavarban van és Márton doktor csupa gond».[43] Luther zavara csak nőtt, midőn a választófejedelem is gondolkodóba esett és Bruck kancellárral azt üzente neki, hogy túlságosan messzement és tettének következménye az általános többnejűség lehet. Luther most azt a mentséget találta ki, hogy az ő bizonyítványa gyónási tanács volt, melyre vonatkozik a gyónási titok parancsa. Uralkodójának azt írta, hogyha a gróf az ő gyónási tanácsát nyilvánosságra hozza is, akkor sem szégyenli a Biblia alapján elfoglalt álláspontját és tanácsát, melyet a végszükség esetére adott, még ha a tanácsa «az egész világ elé is kerül».[44] A nyilvánosságrahozatal veszélye mégis állandó rettegésben tartotta őt. Nem válik nagy dicsőségére mentegetődzése, hogy a bizonyítvány kiállításakor nem tudta, hogy a grófnak másik ágyas áll rendelkezésére; ő nem is gondolt arra, hogy a házasság folytán új fejedelemnét kap, hanem azt hitte, hogy a gróf «egy tisztességes leánykát fog titokban a házában tartani titkos házasságban — bár

a világ előtt ez oly színezetű lett volna, mintha meg sem esküdtek volna — azért, hogy lelkiismerete nagy szükségének eleget tegyen», amint ő (Luther) több plébánosnak és püspöknek adta már a szakácsnéjukra vonatkozólag ezt a tanácsot.

Többek között el kell vetni a gyónási tanácsra való hivatkozást, bár Luther levelében háromszor is előhozta a gyónást és gyónási tanácsot. A wittenbergi tárgyalások alatt sem a gróf, sem pedig senki más nem gondolt gyónásra. Hol volt az előírt gyónásmeghallgatás, mely össze van kötve a titoktartással? Hol a gróf készsége arra, hogy beleegyezik a döntésbe, ha az általa kívánt publikálás helyett titoktartást követelnek? Csak az a természetes titoktartó kötelesség jöhetett volna itt szóba, mely minden bizalmas közléssel velejár, de Fülöp magatartása ezt a kötelességet is kizárta. Nem törődött azzal, hogy az ő «lelkiismereti szükségletének» piszkos motívumai, melyeket maga is beismert, még inkább köztudomásúakká lesznek, mint eddig voltak.

Zavarában Luther, csak úgy, mint a hesseni teológusok, június 27-én azt ajánlotta a grófnak, hogy szükség esetén tagadja le az egész dolgot a császár előtt és jelentse azt, hogy nem feleséget, csak ágyast vett magának.[45] Hasonló értelemben írt július közepén a gróf kancellárjának, Feige Jánosnak is. Csak azt kell mondani, hogy egyáltalán nem történt házasságkötés ; ő maga is azt válaszolja a kérdezősködőknek, hogy «a gróf házassága semmi ;» ezt megteheti, mert a dolog gyónási tanács következtében történt meg. Egyúttal azt is kijelentette, hogy csúnyán «összekap» Fülöppel, ha ez lépéseket tesz a bizonyítvány publikálására és ő ebben az esetben ki fog tudni «csúszni» a dologból ; «a világ előtt és jure nunc regente» a kettősházasságot nem lehet mentegetni.[46]

Luther izgatott gondolatai tükröződnek vissza e korból reánk maradt családi beszélgetéseiből. Az Asztali-

beszélgetések bőséges anyagot nyujtanak ehhez.[47] «A történtek nem tetszenek nekem — panaszkodott — ó, ha változtathatnék rajtuk.» «Csak ne legyen még rosszabb a dolog!» Isten sujtott minket azzal, hogy «az ördögöt és az ő piszkát kell hordoznunk» stb. A pápisták gúnyolódhatnak rajtunk, az ő hitetlenségük még kevesebb bocsánatot érdemel. Hamis spiritualizmusában ismét a pápaság közeli összeomlásában keresett vigasztalást. Sőt a maga darabos modorával még tréfálni is tudott: «Mit akarnak csinálni ebből a pápisták? Ők megölik az embereket, mi pedig az életnek dolgozunk és több asszonyt veszünk magunknak».

Tulajdonképen az bántotta legjobban, hogy a gróf tényleg megtalál egyezni a császárral és így elveszíti őt. E veszélyre gondolva felkiáltott: «Ez őrült». Érdekes, hogy úgy Luther, mint Melanchthon többször említették a hesseni fejedelmi család örökletes szellemi terheltségét. «Ez végzet családjában» — mondotta egyszer Luther. A kettősházasság — jegyezte meg Melanchthon — kezdete az őrültség kitörésének.

A gróf eleinte azt képzelte, hogy a kettősházasság ügyében az egész protestantizmus a háta mögé fog állani és így bátran dacolhat a törvénnyel és a császárral. Csalódása és a Luthernél szerzett tapasztalatai azonban mindinkább megérlelték benne a gondolatot, hogy a császárhoz közeledjék.

Melanchthon a gróf elfordulását és az egész ügyből származó szégyent annyira szívére vette, hogy komolyan megbetegedett. Luther odasietett a betegágyához. Biztatásai megerősítették barátját. Luther szemében ez az a kegyes végzés volt, melyről leveleiben, mint «Isten nyilvánvaló csodájáról» beszélt. Ratzeberger írta le ezt a csodát.[48] Melanchthon a kettősházasság ügyében abban talált mentséget, hogy őt és Luthert Fülöp «megcsalta». A szégyent beismerte. Panaszos levelét, melyet 1540

szeptember 1-én írt Camerariusnak, ez, midőn Melanchthon leveleit kiadta, csak kihagyásokkal merte leközölni. Ugyanaz az eset, mint a Luther házasságáról szóló levélnél. Csak 1904-ben került napvilágra az eredeti szöveg.[49]

A házasságügy fejleményei az eredménytelen eisenachi konferenciához vezettek, melyre 1540 július 15-én gyültek össze a hesseni és a szász választófejedelmi tanácsosok. Luther is jelen volt. Élénken támadta a grófot, ki nem volt hajlandó új házasságát ágyasság gyanánt kezelni és ezért nyilvánosságra akarta hozni a wittenbergi bizonyítványt is meg az esküvő megtörténtét is. Ha ez a bizonyítvány napfényre kerül — mondotta — akkor ő, Luther, azt fogja mondani: «Luther bolondozott»; ezt a szégyent fogja magára venni és kérni fogja Istent, hogy adja vissza a tekintélyét. A jegyzőkönyv szerint az első napon kijelentette: «Mi lenne az, ha valaki a jó ügy és a keresztény egyház érdekében egy jó nagyot hazudna is?»[50] És július 17-én megismételte: «A szükséghazugság, érdekhazugság, mentőhazugság, ezek a hazugságok nem bántanák Istent, ezeket ő magára venné».

Fülöp megbotránkozott Luther kijelentésein. Egy hozzáintézett levelében «őrültségnek» mondotta a fenyegetődzést, mely szerint a bizonyítvány bolondozás lett volna. «Felelhettek-e az Isten előtt azért, ami miatt féltek a világtól?» — kérdezte.[51] Lépjen föl már egyszer komolyan a környezetében található bűnök ellen, «a házasságtörés, uzsora és iszákosság ellen, melyeket már egyáltalán nem tartanak bűnnek». Csipkelődve mondotta, hogy amint neki kedves az új felesége, a wittenbergi prédikátoroknak is «oly kedvesek, akik nekik tetszenek».

Luther július 24-én kelt válaszával sem tudta Fülöp haragját megenyhíteni. A következő ideges szavakat írta neki ebben a levelében: «Én, ha írásra kerül a sor, jól ki tudok csúszni és a kegyelmes fejedelmet hagyom bent» a bajban.[52] Erre a gróf azt felelte, hogy neki mindegy,

vajjon Luther a tollával kicsúszik-e vagy bennreked; gondoljon csak arra, hogy a wittenbergi prédikátorok házassága, mint szerzetesek és papok házassága, az állami törvények szerint érvénytelen; ő Margitot «az Isten igéje és az ön tanácsa szerint» feleségének tartja.[53]

Sőt még tovább ment, hogy János Frigyes szász választófejedelmet a lehetőség szerint a maga pártjára kényszerítse, igen súlyos dolgokat írt róla ebben a levelében. Gyónásszerűen mondja el, hogy a fejedelem, Isten bocsássa meg, erkölcstelen dolgot («a legrosszabbat») akart vele elkövetni. Ezt különben 1541 január 3-án Butzernek is megírta a gróf.[54] Azt vélte, hogy ebben az utóbbi levelében ezt okvetlen meg kellett említenie, mert a választófejedelem szuperintendense, Justus Menius, fejedelmének erényeit dicsérte és a gróf kettősházasságát akarta támadni. Hausrath Adolf protestáns Luther-biografus azt írja, hogy úgy a gróf, mint a fejedelem olyan emléket hagytak a történelemre, mely «nevetségessé teszi az evangélikusok» azon követelődző hiedelmét, «hogy az ő evangéliumuknak a német nép erkölcseit meg kell javítania».[55]

Az ilyen és más hasonló példáknak a tömegre gyakorolt hatásáról Butzer már 1539-ben azt írta Marburgból a grófnak: «A nép elvadul, mert ilyen tökéletesen erkölcstelen magatartást lát mindenütt.» És ugyanebben az évben Luther is azt írta a Wittenbergben és az egész szász választófejedelemségben uralkodó állapotokról, hogy azok «borzalmas Sodomát» képeznek.[56]

Nem lehet csodálkozni rajta, ha a makacs, Luther által cserbenhagyott gróf, kinek sohasem volt igazi vallásos protestáns meggyőződése, végre azt határozta, hogy eddigi támogatását megvonja az új hittől és a büntetés elkerülése végett Lutherék nagy fájdalmára és kárára a császárhoz közeledett.

A császári udvar politikusai elfogadhatónak találták

Fülöp ajánlatát. Von der Sale Margitot, a nélkül, hogy bárki feleségnek ismerte volna el, magánál tarthatta. Minden előbbi tettét megbocsátották. Ezzel szemben ő megigérte, hogy a császári katonatoborzást elő fogja segíteni, hogy a császár és Jülich között küszöbön lévő háborúban semleges marad és ezáltal biztosítja a császár győzelmét. Minthogy Fülöp természetszerűleg a schmalkaldeni szövetség vezetésétől is visszavonult, ennek ereje megbénult.[57] Ez volt a legsúlyosabb csapás, mely a lutheránusok politikai helyzetét érhette.

Keserű büntetés érte ezzel Luthert azért, hogy 1539 december 10-iki bizonyítványában — mint Boehmer Gyula protestáns történetíró mondja — «a nyilvánvaló igazság és a megvesztegethetetlen lelkiismeret helyett politikai gondolatok és politikai manipulációk által vezettette magát».[58] E történetíró szerint ebben az ügyben «erkölcsi szempontból gyöngének és gyávának» mutatkozott.

«A kettősházasság története — írja a protestáns Tschackert Pál — piszkos dolog; örök szégyenfolt marad a német reformáción és reformátoraink életén.» Kolde Tódor szerint, ki különben nagy Luther-barát, a bizonyítvány kiállításánál is visszatetszőbb, a mód, ahogyan a reformátorok később viselkedtek. Arra a Luther által nyiltan ajánlott hazugságra céloz ezzel, melyre Luther még a kettősházasság nyilvánosságra hozatala után is kész volt. A fentebb említett Hausrath pedig ezt írja: «A téves lépés ördögi következetességgel taszította az egyházi vezetőket egyik gyalázatból a másikba».[59]

Az általános rosszalással szemben egyes protestánsok azt állítják, hogy Luther magatartásában legalább is tekintélyes mértékben felelős a katolikus egyház és a középkor felfogása. Ennek megállapításánál a gyónás pecsétje alá tartozó gyónási tanácsra hivatkoznak. Láttuk azonban, hogy ilyen «gyónási tanács» sohasem létezett.[60]

Ennél sokkal fontosabb azonban az a megállapítás, melyről a történtek megitélésénél és kárhoztatásánál a protestánsok általában megfeledkeznek. Az 1539 december 10-én kelt bizonyítvány és Luthernek a Bibliára vonatkozó felfogása között összefüggés van. Csak azért találhatott jogcímet az Ujszövetségben arra, hogy a kettősházasságot kivételesen megengedheti, mert a Szentírás magyárázásánál elvetette az egyházi hagyományt és mert megszokta, hogy a szent szövegbe belevigye a maga úgynevezett felvilágosodott gondolatait. Továbbá összefüggés van a történtek és az egyházi tekintélyre vonatkozó felfogása között is. Mivel a tanító és kormányzó hatalom helyébe az egyesek belátását, különösen a maga tekintélyét helyezte, mint erkölcsi vezető kiállíthatta a fontos okmányt. Azután tekintetbe kell venni a lutheranizmus viszonyát a világi nagyurakhoz. Minthogy a lutheranizmus az új evangélium fennmaradása céljából kénytelen volt a fejedelmek védelmét keresni, Luther nem tehetett mást, mint hogy megadja sajnálatraméltó engedélyét.[61] Ezek szerint világos, hogy a történtek a lutheranizmus egész belső szervezetére vetnek árnyékot és nem lehet őket véletlen szépséghiba gyanánt kezelni.

4. «A JÓ NAGY HAZUGSÁG.» — Ez is a Luther által követett rendszert jellemzi, az ő teológiájához tartozik. Bármily visszataszító is ez a kijelentés, az említett hazugság azoknak az elveknek a következménye, amelyeket minden eszközzel megvédett.[62] Azt tanította és a legkülönbözőbb indokokkal akarta bebizonyítani, hogy a szükség- vagy érdekhazugság, ha az evangélium javát vagy más jogos hasznot szolgál, megengedett dolog ; csak a kárt okozó hazugság megengedettségét tagadta. A hazugság e teológiáját már 1524-ben felállította.

Sőt tovább is ment és a szükség- vagy érdekhazugságból lassanként erényt csinált. «Erény — mondotta — ha az a célja, hogy az ördög haragját játsza ki és felebará-

tunk becsületét, életét és hasznát szolgálja.» Midőn a magunk számára ily hazugsággal Istennek tetsző előnyt biztosíthatunk, akkor is épp oly megengedett, mint hogyha általában Isten tiszteletét akarjuk vele megerősíteni.[63] Hogy ezt bebizonyítsa, többször is hivatkozott az Ószövetség teljesen félremagyarázott példáira.

A katolikus egyház ellen hosszú éveken keresztül viselt harcában, melyről azt állította, hogy Isten tiszteletét szolgálja s amelyben az az alapelv vezette, hogy az Antichristus gonoszsága ellen minden eszköz felhasználása megengedett, a torzítások és rágalmak annyira szokásává lettek, hogy — úgy látszik — még a legnyilvánvalóbb igaztalanságokkal szemben sem érzett semmi ellenszenvet. Igen, a sok ismétlés folytán valami sajátságos autószuggesztió arra késztette, hogy végre ő maga is higyjen hamis és sértő állításaiban, ha azok a megnyugvás látszatát hozták meg zaklatott lelkének. Grisar nagyobb Luther-művében egész raktárát halmozza fel azoknak a hazug állításoknak, amelyeknek éle leginkább a «pápisták» ellen irányult. Grisar ott azt is megkisérelte, hogy e rejtélyes jelenségnek pszichológiai magyarázatát adja.[64]

XIX. EGYHÁZI SZAKADÁS LUTHER HALÁLA ELŐTT.

1. VALLÁSHÁBORÚ ELŐTT. A ZSINAT. — Németország politikai és valláspolitikai helyzete a negyvenes évek elején nagyon feszült volt. Semmi kilátás sem volt arra, hogy a viszonyok egyhamar kedvezőbbre változzanak. A keleti határokon a török fenyegetés vált veszélyesebbé, mint bármikor volt. Magyarország 1541-ben az izlam hatalma alá került s a szultán most már Németországot szerette volna leigázni. Nyugaton a francia király kezdette meg negyedik háborúját V. Károly ellen. Ez a küzdelem 1542-től egészen 1544-ig tartott. Hogy a vallási zűrzavar teljes legyen, a schmalkaldeni szövetség gyűlése 1540 márciusában kijelentette, hogy nem tűri meg tovább a katholikus kultuszt. A wormsi és regensburgi (1541 május 22) vallási viták eredménytelensége meggyőzte úgy Eck János, Pflug Gyula és Gropper János katholikus vezetőket, mint minden tisztánlátó embert, hogy a vallási megegyezés minden reménye meghiúsult.

A regensburgi országgyűlés az úgynevezett «regensburgi interim» kényszerű fegyverszünetével végződött. Két következő országgyűlés, 1542-ben a speieri, 1543-ban pedig a nürnbergi, azon fáradozott, hogy a félhold ellen egységes ellenállást szervezzen meg; minthogy azonban a császár nem teljesítette a protestánsok vallási követeléseit, ezek makacsul megtagadtak minden segítséget. Előnyt jelentett a katholikusok számára, hogy a császár legyőzte Cleve hercegét, kit mind Franciaország, mind

a szász választófejedelem támogatott. 1542-ben azonban nagy kárt okozott a katholikus ügynek az, hogy a schmalkaldeniek betörtek Braunschweigbe és diadalt arattak. 1545 október 20-án elfogták a tettrekész Henrik braunschweigi herceget, kit Luther gyűlölködve csak «Heinz»-nek nevezett.

Midőn Halle városát, Albert mainzi bíboros székhelyét, mely oly sokáig megmaradt ősei hitében, 1541-ben Jonas Luther segítségével protestánssá alakította át, Albert kénytelen volt rezidenciáját Mainzba és Aschaffenburgba áthelyezni. A brandenburgi választófejedelmet a Luther elől idemenekült Agricola vezette a vallásújítás útján. A szász hercegségben is tovább tartott a vallási szétforgácsolódás. Meissen lelkes püspöke, von Maltitz János, már 1540-ben panaszkodott Faber János bécsi püspöknek, hogy Meissenben teljesen elnémították a katholikus sajtót és hogy a lutheránus vizitátorok intézkedéseinek szereznek érvényt, a püspök pedig egy hangot se szólhat. «Félek» — írta — «hogy Isten haragja fog lesujtani a pápára, a császárra és Ferdinánd királyra, mert eltűrik, hogy a katholikus vallás ennyire végét járja és elnyomassék». Az erőszakoskodások már túlságosak, Meissenben már nem lehet istentiszteletet tartani, egy erőszakkal odatolakodott lutheránus prédikál a templomban.[1]

Szomorú dolog volt, hogy 1543-ban a münsteri és osnabrücki püspökségekben megengedték az új vallás terjesztését. Köln, a német Róma ellen is a teljes siker reményében indult meg az újítók működése, mióta a gyenge és képzetlen Wied Hermann választófejedelem elfoglalta ezt a tartományt.

Az előrelátó Morone pápai legátus nem alap nélkül emelt vádat jelentésében az egyházfejedelmek túlnyomó többsége ellen, midőn azt írta, hogy késedelmezésük és világias gondolkozásuk folytán a német egyháznak eddig sok virágzó része ment veszendőbe és az összeomlás határ-

talan lesz, ha nem határozzák el végre magukat az ellenállásra.

Határozott katholikus lelkülete ellenére bizonyos mértékig a császárt is befolyásolta az ellentábor küzdelme. Tanácsosai, Grenvellát sem véve ki, nem voltak az ilyen bonyodalmak között megfelelőek. A speieri országgyűlésen, 1544 februárja óta, különösen fölösleges engedményeket tettek a lutheránus pártnak, bár a császár helyzete hesseni Fülöp visszavonulása folytán megerősödött. Elhatározták, hogy egy «német nemzeti szabadkeresztény zsinaton» fogják keresni a megegyezést. Már a kifejezés, «szabad zsinat», félőssé tehette, hogy mellőzni fogják a pápai tekintélyt.

III. Pál pápa ez év november 9-én ismét összehívta Trientbe a háború következtében elnapolt egyetemes zsinatot, éspedig 1545 március 15-re.

Az összehívó bulla szerint a zsinat célja volt a vallási szakadás meggátlása, az egész keresztény világ megreformálása és egyesülés a keresztnek a törökökkel szemben való megvédésére. A zsinatot végre december 9-én pompás beszéddel nyitotta meg del Monte kardinális, ki később III. Gyula néven III. Pál utóda lett. Sajnos azonban, csak 34 szavazásra jogosult résztvevő volt jelen és előrelátható volt, hogy a tanácskozásokat máshol kell majd folytatni. A zsinat színhelyét 1547 márciusában Bolognába tették át. A trienti megnyitással majdnem egy időben gyűltek össze a schmalkaldeni szövetség tagjai Majna-Frankfurtban és tiltakoztak a protestánsok által annyiszor követelt zsinat ellen.

A császárt már 1544 augusztus 24-én komolyan figyelmeztette III. Pál pápa a német vallási összeomlással szemben tanusított magatartására.

Egy, Morone legátus által küldött brévében, melyet Ferdinánd királlyal és a katholikus követekkel is közöltek, azt írta neki, hogy a speieri határozat épp azt zárja ki a

vallási tárgyalásokról, akinek az Egyház fennállása óta az első és legfőbb hatalma van e dolgok felett. A császár nem vezetője, feje az Egyháznak, csak védője. Károly növekvő engedékenysége csak még nehezebbé tette az elszakadt németek visszatérítését; vissza kell vonnia az Egyház ellenségeinek adott engedményeket; máskülönben a pápa nem elégedhetnék meg vele szemben a puszta figyelmeztetésekkel.[2]

V. Károly nem hozta meg a pápaság ellenségeinek az örömet, hogy szakításra vigye a dolgot III. Pállal. Csak néhány élőszóval válaszolt a brévére a maga igazolása végett. «Ha nyugodtan megfontolja a dolgot, a pápa oly határozott panaszait nem láthatja jogosulatlanoknak.»[3]

Lelkiismeretének szavát követte a császár, midőn 1556-ban koronáját II. Fülöp kezébe tette le és a spanyol szent Justus-kolostorba vonult.

A katholicizmussal szemben, de még inkább a katholikus zsinatra való tekintettel a protestánsok egységet és szilárdabb rendet akartak teremteni önmaguk között. Ennek a törekvésnek lett az eredménye az úgynevezett «wittenbergi reformáció», melyet 1545 január 15-én nyujtottak át Luther vezetésével a wittenbergi teológusok a választófejedelemnek. Az okmányt Melanchthon szerkesztette, mégpedig előrelátó, feltünően enyhe modorban. Bruck kancellár azt írta róla, hogy «Márton doktor zajos szellemét» nem lehet feltalálni benne. Ez a «wittenbergi reformáció» egymás után tárgyalta a hitet, a szentségeket, a prédikátori méltóságot stb. Tekintettel a püspökökre, olyan színezetet adott Melanchthon az írásának mintha a püspökségeket meg akarta volna tartani. Csak ismerjék el az új hitet! Ez volt Melanchthon kedvenc ábrándja. Bár az okirat nagyon mérsékelt hangú volt, a pápaságot mégis «bálványimádásnak» nevezte. Mindent, ami engedménynek nevezhető, visszautasított. Csupán a régi kultusz néhány külső szertartását tűrte meg, olyanokat,

amelyeket a nép megszokott és amelyek, éppen ezért, hozzájárultak az ámításhoz.[4]

2. LUTHER NAUMBURGBAN PÜSPÖKÖT, TORGAUBAN PEDIG TEMPLOMOT SZENTEL. — Hogy Luther mint tervezte azt, hogy egyházát püspökökkel ajándékozza meg, azt megmutatja a naumburgi híres eset.[5]

E város püspöke, Fülöp, rajnai palatinus és bajor herceg († 1541), állandóan távol volt székhelyétől, hol ezáltal erős protestáns befolyás érvényesült. A püspök halála után az utód választásával kellett eldőlnie a krízisnek. János Frigyes szász választófejedelem elhatározta, hogy a régi, nagytekintélyű káptalant birtokaival együtt hatalmába keríti. A káptalan államjogilag közvetlen a császárnak volt alárendelve és a császár védelme alatt állott. A választófejedelemnek csupán bizonyos választott bírósági joghatósága volt. A püspöki szék megüresedésekor az ő rendeletére a lutheránus Medler Miklós, mint «Naumburg szuperintendense», kezdett intézkedni és a dómban prédikálni.

A káptalan közben törvényes formák között a kiváló és nagyon képzett Pflug János prépostot választotta püspökké.

Trónfoglalását azonban a legdurvább módon akadályozta meg a választófejedelem. Pflugot a wittenbergiek sem ismerték el püspöknek ; egyelőre csupán egy lutheránus konzisztóriumot akartak a város élére állítani. Nemsokára beleegyeztek azonban abba, hogy a választófejedelem nevezzen ki püspököt. Mindeddig nem tettek még sehol sem kísérletet arra, hogy az új vallás részére püspököt iktassanak be. Különösen Melanchthon ellenezte ezt, amint a «wittenbergi reformáció» bizonyítja. A naumburgi eset majdnem egyedülálló maradt később is.

Luther és hívei a wittenbergi gondolkozású Anhalt György herceget, magdeburgi és merseburgi kanonokot szerették volna Naumburg püspökévé tenni. Jelöltjük

ellen azonban a választófejedelemnek volt kifogása, ki attól félt, hogy ez az előkelő származású férfi nem fogja magát teljesen és feltétlenül alávetni neki, az új fejedelemnek. György csak 1545-ben nyerte el Luther kezéből a «püspöki ordinációt.» Minthogy a merseburgi püspökséget 1541-ben Ágoston, Móric szász herceg fivére kapta meg, kinek helyettese a lelki dolgokban György volt, itt «szentelte» őt fel püspökké Luther. Ez a «szentelés» volt a naumburgin kívül Luther egyetlen püspökszentelése.[6]

Naumburgba ugyanis a választófejedelem Anhalt György helyett Amsdorf Miklóst nevezte ki, ki még mindig buzgón működött Magdeburgban Luther tanítása és egyháza érdekében. Luther teljesen meg volt elégedve és a választófejedelem előtt dicsérte Amsdorfot, aki szerinte «a Szentírásban tudósabb és gyakorlottabb, mint az összes pápisták egyrakáson s a mellett tisztességes életű.» Melanchthon nem lelkesült ennyire sem Amsdorf tüzes teológiájáért, sem pedig életmódjáért. Felhozta ellene a vádat, hogy házasságtörő viszonya volt a magdeburgi diakonusának feleségével.

Hogy a «szentelés» külső látszatát megőrizzék, most felkérték a naumburgi és zeitzi protestáns tanácsosokat, a lovagrend protestáns tagjait, hogy szavazzanak Amsdorfra. Ezek közül az előző püspök életében sokan esküdtek örökös hűséget a katholikus káptalannak. Ezeknek az aggodalmait Luther azzal az oktatással oszlatta el, hogy a farkasokkal szemben a bárányok semmiféle esküje sem érvényes.[7]

1542 január 20-án tehát a naumburgi székesegyház fölszentelt falai között Luther személyes vezetésével folyt le a protestáns püspökszentelés színjátéka. A kórusban, az oltár mellett volt a meghívott előkelőségek helye. A választófejedelem háromszáz lovas kíséretében már két nappal előbb megérkezett. Az urak mind fekete ruhában voltak. Mellette fivére, János Ernő és Ernő braun-

schweigi herceg állottak. Zeitz és Naumburg tanácsosai és lovagjai mint választók és tanuk voltak jelen. Medler Miklós felszólítására a hitközség nevében hangos amennel kellett a választást megejteniök és megadni hozzájárulásukat az elkövetkezendő eseményhez. Mert Luthernek nagyon a szívén feküdött, hogy ez alkalommal érvényt szerezzen régi hitközségi eszméjének a fejedelem egyoldalú döntésével szemben. Az egész szentelésnek az első századok keresztény példája szerint kellett lefolynia, amelyekben a püspök eljegyezte magát a választóhívek összeségével. Mindenesetre elmaradtak az ősi szertartások, s elsősorban természetesen a valóságos egyházi joghatóság átadása hiányzott. Az őskorban segédkező szomszédos püspökök helyett a kézfeltételre három szuperintendenst és egy elbukott naumburgi apátot kértek fel. Melanchthon is jelen volt, bár a meghívást kedve ellenére fogadta el.

Luther szent Pál azon szavairól prédikált, melyeket az apostol az Egyház vezetőihez intézett a Szentlélekről, ki kiválasztotta őket az Egyház kormányzására. Ezután Amsdorf, kit körülvett a négy asszisztens, az oltár elé térdelt és elénekelték a Veni Creatort. A fölszentelendőnek elmondotta Luther a püspök kötelességeit s miután ez igennel válaszolt, Luther és a négy segédkező föléje tartották kezüket s Luther egy imát mondott érte. Most német nyelven elénekelték a Te Deumot. A szentelés tehát, a prédikátorok szenteléséhez hasonlóan csak kézrátétel és ima által, megtörtént.

Ezután nemsokára azt írta Luther az egyik barátjának, hogy merész cselekedet volt «Luthertől, a hereziarkától» (patriarka mintájára) a naumburgi püspökszentelés és sok gyűlöletet és ellenségeskedést fog szülni; rajta kell lennie, hogy «könyvet kovácsoljon össze a dologról».[8] A könyvnek igazolnia kellett őt és példa gyanánt állítani oda a történteket. A választófejedelem

kívánságára ez a könyv 1542-ben «Minta az igazi keresztény püspökszentelésre» cím alatt meg is jelent. Bizonyos ellentmondás található benne az elővigyázatos és óvatos «wittenbergi reformációval» szemben, mely mit sem tud olyan «mintáról, hogy hogyan kell a káptalanokat megreformálni és keresztény módon rendezni». Az új püspököt — olvashatjuk Luther könyvében — «minden krizma és minden vaj, zsír, szalonna, kátrány, háj, tömjén, szén és bármiféle hasonló nagy szentség nélkül ordinálták.» Ellenfeleit ismét az emberi ürülék országából vett kifejezésekkel intézte el és több katholikus hitvédő nevét sorolta fel a következő módon: «Disznó doktor (Eck), Elménc, Fajankó, Kovács, Takonykanál (Cochläus), Tányérnyaló, Éjjeli (Brunzscherben), Heinz, Mainz és akik csak vannak még, mind». Különben terjengős ismétlések jellemzik e könyvet; Luther már kiírta magát; belefáradt az életbe és ez ellankasztotta tehetségét.

Az új püspökkel, Amsdorffal folytatott sűrű levelezésében emlegette ennek panaszait, hogy a választófejedelem semmit sem tesz a naumburgi egyház rendjének érdekében. Luther vele sopánkodott. A kormányzat — írta — gyakran tesz merész lépéseket «és azután, ha benne vagyunk a piszokban (im Dreck), akkor cserbenhagy».[9] De mit is akarunk. «Németország helyzete — mondotta — a züllés és pusztulás félelmetes képét mutatja.»

«Krisztusé a felelősség, mert az ő igéje által ő maga hívta ki ezt a sok rosszat és óriási, ördögi gyülöletet.» Félmisztikus hangulatban vigasztalta önmagát és Amsdorfot azzal, hogy a legbiztosabb az, ha «engedik magukat tovaragadni» az Isten vezetésétől, ez csinálta meg a püspökszentelést és mindent, ami elkövetkezett. «Minél vakabbak vagyunk mink, annál inkább működik általunk Isten.» Nem tehetünk mást, mint hogy reménykedve várjuk a világ végét.

Amsdorf a legnagyobb nélkülözésekkel küzködött Naumburgban. Prédikátoraival egyetemben éppen csak a legszükségesebbeket kapta meg. Luther halála után pedig, a császár döntő győzelme következtében letették őt a püspökségről és kénytelen volt visszamenni Magdeburgba.

A protestantizmus fölött aratott mühlbergi győzelem után a törvényes püspök, Pflug Gyula vonult be ismét a naumburgi székesegyház tiszteletreméltó falai közé. A protestánssá lett püspökség területén azonban csupán a naumburgi katedrálisban és a zeitzi káptalan templomában lehetett katholikus istentiszteletet tartani. A naumburgi dómnak egyik — sajnos, igen megrongált — képe mai napig megőrizte a nemes Pflug püspök vonásait. Csupa fáradtsággal és csalódással telt élet után holtteste 1546-ban a zeitzi templomban talált pihenőhelyet. Szomorú tapasztalatokat szerzett neki az úgynevezett «augsburgi interim», melynek létrejöttében ő is közreműködött. Az a reménye, hogy a béke kedvéért a pápa megengedi a papok nősülését és a két szín alatti való áldozást, hiúnak bizonyult. Más gyógyszerre volt szükség. Pflúg szomorúan látta, hogy az ágyasságban lévő papok száma a lélekromboló zűrzavar hatása alatt mérhetetlen nagyságúra növekszik; ez magyarázza meg azt, hogy ő és társai ily messzemenő engedményekre tettek javaslatot Krisztus helytartójának.

A szász választófejedelem, amint elfoglalta a naumburgi püspökséget, úgy akarta a schmalkaldeniek leveretése előtt hatalmába keríteni a meisseni püspökséget is. Luther és Amsdorf támogatták ezt a tervét. A választófejedelem emiatt háborúba keveredett a fiatal szász herceggel, Móriccal, Henrik utódjával.[10] Végül is, felhagyva a veszekedéssel, megosztozkodtak a zsákmányon. A választófejedelem a püspökségnek Wurzen körül fekvő részét kapta, melyet azonnal megreformált, a másik rész

Meissennel együtt Móricnak jutott, ki szintén nem fukarkodott az erőszakoskodásokkal. Ugy Meissenben, mint Wurzenben a legnagyobb durvaságok és barbárságok között távolították el és semmisítették meg a katholikus templomok ritka és értékes műkincseit.[11] Szász Móricot a választófejedelemmel való háborúskodása idején Luther «őrült vérebnek» nevezte. A herceg később különböző okok folytán annyira elidegenkedett a protestantizmustól, hogy kilépett a schmalkaldeni szövetségből és közeledni igyekezett a császárhoz. A választófejedelem pedig csak annál inkább ragaszkodott Lutherhez.

Midőn János Frigyes 1544-ben befejezte a torgaui vártemplom építését, Luthert kérte meg, hogy szentelje fel Szászország első eredeti protestáns templomát. Luther úgy végezte el a szentelést, mint valami püspök. Semmi szertartás nem volt, csak az «Ige» érvényesült. Itt is nagy szerepe volt a hitközségnek, melynek nevében folyt le tulajdonképen az egész cselekvény. Luther csupán beszédet mondott, ez pótolt minden szertartást. Ez a beszéd Kreutziger Gáspár kiadásában jelent meg.[12] Kifejtette régi tanítását, mely szerint az egyházközség minden tagja pap. Oly erősen hangsúlyozta azt, hogy a hitközséggel egyesülve végzi feladatát, hogy ez ismét szinte tüntetés volt a választófejedelem egyházi vezetősége ellen. Kijelentette, hogy a hitközségnek jogában áll a vasárnap helyett más napot megünnepelni. A vasárnap fölött — mondotta az újítástól nem félve — mi vagyunk az urak és nem a vasárnap uralkodik rajtunk.[13] Ujítás volt az is, hogy közben Walther Jánosnak egy hétszólamú fúgáját énekelték a következő szöveggel: Vive Luthere, vive Melanchthon, vivite nostrae lumina terrae,[14] magyarul: éljen Luther, éljen Melanchthon, éljenek földünk e fényességei.

3. Támadás a kölni érsekség és Braunschweig hercegség ellen. — 1543-ban boldogan dicsekedett

Luther Albert porosz hercegnek, hogy a kölni érsek egész komolyan elfogadta az evangéliumot, «bármily erősen elzárkóztak is ez elől a kanonokok; így menjen Braunschweig hercegségben is a dolog».[15]

A kölni érsek és választófejedelem Wied Hermann volt. Világias gondolkozású és egyházi dolgokban teljesen tudatlan ember. V. Károly császár mondotta egy alkalommal róla hesseni Fülöpnek: «Miért fog újításokba? Nem tud latinul és egész életében csak három misét mondott, melyek közül én kettőn voltam jelen. Még a Confiteort sem tudja. Reformálni nem azt jelenti, hogy más hitet vagy más vallást vezetünk be».[16]

1539 óta hajolt Hermann érsek az új vallás felé, mióta Medmann Péter prédikátor működött Kölnben, majd még jobban megnyerte őt Butzer Márton, ki 1541-ben kezdte a kölni káptalant áttéríteni. Az a hatalmas ellenállás, mely úgy a káptalanban, mint a városi tanácsban megnyilvánult, arra késztette Luthert, hogy «hét ördögről» beszéljen, «az elsőkről a legfőbb templomban, kiket össze fog morzsolni Isten, ki ott a maga erejével működik».[17] A kölni katholikusok bátor ellenállásában különösen három férfi tűnt ki; a világi papok közül Gropper János, ki a nehéz órákban igazán védőszelleme volt az érsekségnek, továbbá a tudós és fáradhatatlan Billick Eberhard kármelitaprovinciális és Canisius Péter, az újonnan alakult Jézus-társaság tagja.

Veszedelmessé vált a helyzet, midőn 1543-ban Melanchthon Bonnba költözött és Butzerrel társulva latba vetette erejét a félrevezetett érsek terveinek megvalósítására. Melanchthon többek között egy füzetet írt Billick ellen, melyben a Rajnavidék «bálványimádását» támadta. A vallási összeomlás elősegítésére Butzerrel együtt kiadta az úgynevezett «kölni reformációt» s ezáltal sokakat megnyert a maga számára. A kölni katholikusok vezetői 1545 október 9-én sürgős feljelentést tettek a

Szentszéknél Wied Hermann ellen s a császárt is felkérték a közbelépésre. Wied Hermann 1546 január 6-ára tartománygyűlést hívott össze Bonnba azzal a szándékkal, hogy ez a gyűlés végérvényesen vezesse be az új vallást, mely Luther bosszúságára a lutheranizmus és zwinglianizmus keveréke volt.

Ebben az időben a kölni templomban a fiatal Canisius fejtette ki azt a szerfölött üdvös tevékenységet, mely már jelezte Németország ez apostolának későbbi működését. Tanulmányainak folytatása végett tartózkodott néhány társával Kölnben, ahol a diakonus rendfokozatot nyerte el. Már 1545 augusztusában, midőn Károly császár Kölnben volt, Gropper ajánlatára megjelent az uralkodó előtt és ékesszóló, képzett és bátor modorában megkérte őt, hogy védje meg a Rajna vidékén lakók hitét. A császár intéseit és dorgálásait, melyek Canisiusnak voltak köszönhetők, az érsek semmibe se vette. Most, a rettegett bonni tartományűlés előtt, a kölniek ismét a köztiszteletben álló ifjú szerzetest küldték a császárhoz. Neki kellett segítséget kérnie. Sikerült elérnie, hogy a császár megtiltotta az érseknek, hogy a legközelebbi országgyűlés előtt bármit is tegyen a vallási ügyekben. 1546-ban az állandó veszély következtében Canisius ismét útrakelt a császárhoz Nymwegenbe, hol valamikor a jezsuita bölcsője ringott. Ekkor a kölniek nevében azt kérte, hogy távolítsanak el a városból bizonyos nyughatatlan elemeket, kik Wied környezetéhez tartoztak és hogy a császár bátorítsa a magisztrátust a hitújítás elleni harcra.[18] A kölni katholikus vezetők fáradozása azt az eredményt érte el, hogy az érseket 1546 április 16-án a pápa megfosztotta méltóságától és kiátkozta. Ettől kezdve ez a jelentéktelen egyházfejedelem eltűnt a történelem színpadáról. Utóda a lelkes Schaumburg Adolf lett. Köln meg volt mentve s azóta is a katholikus vallás erős vára, az Egyházhoz hű Rajnavidék szíve

maradt. Canisiust, ki azóta már az Egyház oltáraira került, Luther halálának évében, 1546-ban szentelték pappá.

Északnémetországban Braunschweig-Wolfenbüttel Henrik herceg volt a katholikus hitvédők harcrakész vezére. Ha Luther és társai ezért gyűlölték, még gyűlöletesebbé vált előttük azáltal, hogy bátorhangú támadóiratokat adott ki ellenük. Különösen a hesseni kettősházasság ellen közzétett súlyos támadása ingerelte föl Luthert annyira, hogy egy, «A paprikajancsi ellen» című füzetet adott ki ellene. Később pedig mértéktelen haragjában «vérebnek és gyujtogatónak» nevezte el a herceget.

Henrik magánélete ellen felhozott vádjai különben nem voltak egészen alaptalanok. Amit azonban Luther arra vonatkozólag hozott fel, hogy az újhitűek vidékein gyujtogatásokat rendelt volna el, az csupán beteges fantázia szüleménye.[19] Úgy hírlik — mondotta — hogy Heinz «sok gyujtogatót küldött az evangélikus követek ellen». «A pápáról bizonyos — állította a legnagyobb komolysággal — hogy tizennyolcezer koronát küldött (neki) gyujtogatók felbérelésére.» Mindezekről mit sem tud a történelem. A kínpadon kicsikart esetleges vallomások semmi bizonyítóerővel nem bírnak.

Midőn Henrik a birodalmi kamarai törvényszék ítéletét végre akarta hajtani Goslar városán, 1542-ben a szász választófejedelem és a hesseni gróf háborút indítottak ellene. Luther ebben az időben mennyei jövendölésekről tudott, melyek nyiltan hirdették a «romlás fiának» elpusztulását; ez «intő példa, melyet Isten korunk tyrannizmusa elé állított».[20] A két fejedelem a legborzalmasabb erőszakosságok között foglalta el a herceg birodalmát. Luther és különösen Bugenhagen segítségével mindjárt be is vezették az új vallást. Henrik vissza akarván szerezni országát, 1545-ben új háborúba kezdett, mely

még nagyobb sikert hozott ellenségeinek. Maga a herceg is fogságba esett.

Hesseni Fülöp több társával a császárra való tekintettel szabadon akarta engedni Henriket. Ez arra indította Luthert, hogy nyilt levelet intézzen Fülöphöz és a választófejedelemhez.[21] Azt fejtegette benne, hogy a «római bálvány korcs, vad szolgájának» szabadonbocsátására való minden gondolat támadás nemcsak az evangélium, hanem Isten határozott akarata ellen is, mely a most lezajlott és «az ő angyalai által» vezetett háborúban lett nyilvánvalóvá. Ebben a feltünő levelében teljesen úrrá lett fölötte betegesen misztikus felfogása; Isten maga gyujtotta föl ezt a tüzet ellenségei ellen, Isten, ki pusztító tűznek nevezi magát. Barátai is, meg ő is mindig imádkoztak, könyörögtek, esedeztek, kiáltottak a béke után, «de a pápa és a pápisták meg akarják gyilkolni mindnyájunk testét és lelkét; mi pedig, ellenkezőleg, testben és lélekben üdvözíteni akarjuk magunkkal együtt őket is, mindnyájukat».[22] Luther e levelet teljesen a maga személyi ügye gyanánt állította oda. «Mindamellett kétségtelen — olvassuk Köstlin-Kawerauná[23] — hogy a birodalmi gróf befolyásolása céljából megrendelt munka» az egész. Brück kancellár adta meg hozzá az eszmét, mert a választófejedelem meg akarta akadályozni Henrik szabadon bocsátását.

Braunschweigi Henrikkel az utolsó fegyveres támpont is elveszett az északnémetországi katholicizmus mögül. Ideiglenes javulást csak Luther halála után hozott a schmalkaldeni háború.

XX. UTOLSÓ HARCOK. LUTHER HALÁLA.

1. FELLÁNGOLÓ HARCI SZELLEM. — A negyvenes évek első felében gyakran foglalkoztatta Luthert a halál gondolata. A vég előérzete akkor szólalt meg a leghangosabban, midőn 1545 november 10-én barátai körében a hatvanegyedik születésenapját ünnepelte. Asztala körül ott ültek vele Melanchthon, Bugenhagen, Cruciger, Major, Eber Pál és mások. A húsvétet — mondotta — nem fogja megérni. Lehangoltan beszélt egyesek eljövendő hitehagyásáról, mellyel jobban meg fogják ingatni az evangélium épületét, mint azt bármikor tették a legnagyobbrészt goromba, tudatlan és élvhajhászó pápisták. Utolsó éveiben gyakran beszélt így, ha nem is ilyen határozottan, a haláláról és aggodalmairól.

És a komorság-kínozta férfi ezekből az évekből mégis nagy és mélyreható munkákat hagyott hátra.

Féktelen tolla élénk harcot kezdett a zsidók és a zsidóvallás ellen. Fellépésének első éveiben másképen írt róluk. Akkoriban, mint láttuk, abban a csábító gondolatban ringatódzott, hogy meg fognak térni, mégpedig az általa hirdetett evangéliumot fogják a magukévá tenni. 1523-ban megjelent munkáját ez a remény jellemzi.[1] A zsidók belépése az új kereszténységbe lett volna az isteni pecsét a wittenbergi prédikáción. A reményt azonban elvitte az ár. Ezután megbotránkozott a hitetlenségükön, a kereszténység ellen szórt gyalázkodásaikon és azon az erőszakosságon, amellyel Németország nemzsidó polgárait elnyomták. 1536-ban János Frigyes

választófejedelem Luther helyeslése mellett kiüldözte a zsidókat a választófejedelemség területéről.

Először a zsidók hitetlenségét és prozelita fogdosását támadta meg 1538-ban «A szombatosok elleni levél»-ben. A zsidók szombat-megünneplését és más szertartását több vidéken a keresztények is átvették. Majd 1542-ben kezdődött meg tulajdonképeni harca, mellyel halála előtt szerette volna az ellenséges érzületű zsidóságot porrá zúzni. Ebben az évben jelent meg «A zsidók és hazugságaik» című műve.[2] Rögtön ezután befejezte a még erősebb hangú támadásoktól hemzsegő és piszkos durvasággal telített művét «Schem Hamphorasról és Krisztus nemzetségéről».[3] Schem Hamphoras a zsidóknál titokzatos név volt, Jézus állítólag ennek segítségével hajtotta végre «hamis» csodáit. Ez sem volt elég. 1543-ban következett a zsidókat hevesen támadó munka «Dávid utolsó szavairól».[4] A meggyalázott kereszténységért való tüzes lelkesedés árad el ez izgatott könyv néhány lapján. Az igazság és jog azonban nem sokat nyert a tulságos gyakori felszólítás által, mellyel a vallásilag elvakult és sok jogtalanságért felelős faj ellen izgatott.

1546 február 14-én utolsó prédikációjában még egyszer felemelte szavát ellenök.[5] A zsidók ellen intézett kifakadásában ismét azt mondotta: «Ti urak, ne tűrjétek meg, hanem üldözzétek el őket». Indirekte a Mansfeld környékén megtűrt, kedvező viszonyok között élő, de csalásokkal és uzsoráskodásokkal megvádolt zsidók ellen való védekezésre buzdította hallgatóit.

Az uzsora annak a kornak jellegzetes betegsége volt; Luther már régebben is felemelte szavát ellene. 1519, 1520 és 1524-ben megjelent írásai után most 1540-ben ismét írt ez ellen a következő címen: «A plébános urakhoz, hogy az uzsora ellen prédikáljanak».[6] Túlzott buzgalommal kelt ki minden visszaélés ellen, amit a pénzkölcsönzés körül elkövetnek. «Még mindenféle kamat-

szedést is elátkoz.»[7] Csak azt az egy esetet veszi ki, ha öreg emberek vagy özvegyek, vagy pedig árvák a megélhetés céljából szednek kamatot a kölcsönzött pénz után.

A «Figyelmeztetés a törökök ellen való imádságra» már helyesebb és jobb hangokat ütött meg 1541-ben, legalább is jobbakat, mint amilyeneket Luthernek eddigi, a törökökre vonatkozó írásai hallattak.[8] A választófejedelem ugyanis elrendelte, hogy a nép imádkozzék a mind fenyegetőbb török veszedelem elmulásáért. Isten akarta — fejtette ki Luther erős vonásokkal — hogy töredelmes érzéssel és szívbeli hittel könyörögjön mindenki segítségért az Istenhez. A török is éppúgy, mint a pápa közeledik a végéhez és a világvége rövidesen meg fog vigasztalni minden igazhívő keresztényt. Tehát megint azok a gondolatok, amelyek mellett oly szívesen időzött. Ugyanezen évben jelent meg ebben a gondolatkörben mozgó munkája is, «A világ éveinek összeszámítása» (Supputatio annorum mundi), melyet változtatásokkal 1544-ben ismét kiadott.[9] Éppígy az Antichristusról és mindennek elmulásáról való álmodozással foglalkozott ugyanebben az időben egy másik nyomdaterméke, a «Dániel 12. fejezete» is.[10]

Mélyreható munka volt az 1544-ben megjelent[11] «Rövid hitvallás a szent Szentségről». Az a forró vágy vezette ennek megírásánál, hogy ellenfeleivel szemben még egyszer kifejtse tanítását Jézus valóságos jelenlétéről az Oltáriszentségben. «Én, ki már a sír felé haladok — írta benne — magammal akarom vinni az Ur itélőszéke elé azt a tanubizonyságot és dicsőséget, hogy a rajongókat és szentségelleneseket, Karlstadtot, Zwinglit, Ökolampadinst, Stenkefeldet (Schwenkfeldet) és tanítványaikat, kik Zürichben vagy bárhol is találhatók a legnagyobb komolysággal elátkoztam és elkerültem a Tit. 3, 10-ben lévő parancsa szerint.» A jelenlét ellen felhozott ellenveté-

seikkel szemben felállította a kérdést, hogy nem kell-e ezen az alapon éppígy tagadniok a Krisztus istenségében és emberségében való hitet is? «Vagy teljesen és tisztán, egészen és tökéletesen hiszünk — szerinte — vagy nem hiszünk semmit.» Isten mindent megtehet egy szavával. «Ördögi szívű és hazug szájú» ellenfelei még azt sem érdemlik meg, hogy imádkozzanak értük.

Ennek az izgatott hangú műnek megírására a svájciak újabb szentségtagadó mozgalmán kívül a Melanchthon és Butzer által szerkesztett, fentebb említett, úgynevezett «kölni reformáció» adott alkalmat. Ez — egészen Butzer felfogása szerint — csak arról beszélt, hogy az úrvacsorában Krisztus teste és vére csupán szellemileg van jelen. A szószátyár reformáció mögött — mondotta Luther — «azt a fecsegőt, Butzert sejti».[12] Melanchthon, ki szintén résztvett a kölni reformáció megszerkesztésében, ekkor csupa aggodalom volt a maga sorsa miatt. Wittenbergben az a hír járta, hogy Luther egy nyilatkozatot fog kiállítani, amelyet mindenkinek alá kell írnia. Midőn az aggódva várt «Rövid hitvallás» megjelent, mindenki örült, hogy semmi célzás sem volt benne Melanchthonra és Butzerre. A nyilvánosság előtt el tudta nyomni magában Luther az irántuk táplált haragját és gyanakvását.

Annál határozottabban tépte szét ez a munka a svájciakkal szemben fennálló viszonyt, mely minden teológiai harc ellenére is kezdett tűrhetőbb színezetet ölteni.

A svájci ellenfelek rövidesen válaszoltak. Elsősorban Bullinger lépett csatasorba «Igazi hitvallás»-ával.[13] Azt hangoztatta benne, hogy a wittenbergi gyalázkodásokra nem akar hasonlóképen válaszolni. De azért élesen elítélte azt, hogy egy ilyen öreg és másképp tiszteletreméltó férfi ily dühöngő, feslett és tisztességtelen szóáradat kíséretében tárgyalta a dolgokat. Bullinger több teológiai érvet hozott fel Zwingli állásfoglalása mellett, ezek azonban alig értek valamit.

Míg Melanchthon az óvatos «Wittenbergi konfesszió» megszerkesztésén fáradozott, amely köztudomás szerint arra volt szánva, hogy programmot adjon a trienti zsinat ellen, Luther minden még meglevő erejével újabb csapást akart mérni a pápaságra. Mert még mindig nem elégítette ki a gyűlöletét. A könyv, melynek csak első felét írhatta meg, «Az ördög által alapított római pápaság ellen» címet viselte (1545).[14] Az egész vonalon, néha őrjöngő módjára támadta a pápaságot, mely még most sem dőlt meg támadásai alatt, sőt a megerősödés reményével nézett a zsinat elé. A pápaság — Luther szerint — a pokol sötét országából kelt életre és uralmát, átkozott működését csak a neki kedvező ördögi erő tartja fenn. Ezt a könyv címlapját képező rajzon drasztikus ábrázolásban lehet látni.[15]

Tágranyitott, borzalmas sárkányszájból hozza elő és kötelek segítségével emeli magasba az ördög a trónon ülő pápát. A légben szálldogáló pokolfejedelmek, miközben a pápa a sátánt imádja, megkoronázzák a tiarával, mely emberi trágyában végződik.

E helyen megengedhetjük magunknak, hogy egyetmást leközöljünk e borzasztó könyv tartalmából. Megismételte korábbi gondolatait, de az író lelkiállapotának megfelelően olyan formában, mely kérlelhetetlen döntést akar kierőszakolni az olvasóból.[16]

Továbbá arra a szerencsétlen határozatra jutott, hogy «az ördög által alapított pápaságot» több képpel illusztrálja.

A tömeg brutális szenvedélyeire akarva hatást gyakorolni, már az utolsó években több, régebben megjelent torzképet sokszorosíttatott.[17] Egyik röpív a pápát sátánnak ábrázolta.[18] A félelmetesen nagy, mezítelen alakot hosszú farok veszi körül, fejét szamárfülekkel díszített tiara ékesíti. Jobbkezében, mint valami buzogányt, egy fatörzset tart, fenyegetésre emelt baljában pedig hatal-

mas, törött kulcsot. Mint a Titkos jelenések könyvének sárkánya (16. fej.), úgy a pápa is tűz és füst között férgeket és pondrókat hányik. A hátán lángszerűen csipkézett denevérszárnyakat lehet látni. Lába alatt felcsapnak a pokol lángjai. Jobbra egy pápai bullán bíboroskalapot viselő ördög ül, ki éppen egy püspököt nyel el és piszkát a pápai pecsétre üríti.

Egész sorozat torzképet adott ki Luther a következő címen: «A pápaság ábrázolása» (1545). Ebben a következő képeket láthatjuk:[19] «A szörnyszülött pápaszamarat 1496-ban megtalálják a Tiberisben»; azután ismét a pápa kiemelkedése a pokolból; az exkommunikáció kigúnyolása két illetlenül viselkedő, meztelen hátú kölyök által; a pápai hatalom legdurvább módon való kigúnyolása (egyik alak lepiszkítja a pápai címert, két másik pedig készül megtenni ugyanezt), a két kulcs helyére két tolvajkulcs van rajzolva; a pápa hálája a császár iránt (az a mese, hogy Konrádot egy pápa sajátkezűleg fejezi le); «a legsátánibb pápa és bíborosainak megjutalmazása» (az akasztófán lóg a pápa, két bíboros és egy pap); a hetedik és nyolcadik számmal jelölt képen a pápa disznón lovagolva gőzölgő emberi trágyát szór szét áldást osztó kezével, ezzel a zsinatot akarta kicsúfolni és a bibliamagyarázat kigúnyolását ábrázolja a pápa, mint dudán-játszó szamár; végre a kilencedik kép a pápa születése egy teljesen mezítelen nőördögtől, egy minden mértéket túlhaladó ocsmány rajz.

Hogy Luther «A pápaság ábrázolásá»-nak társszerzője, az a legújabb kutatások folytán már annyira felüláll minden vitán, hogy még az is bizonyos, hogy a metszetek előállításában is segédkezett, arról nem is szólva, hogy a képek ideái és az alájuk írt versek tőle származnak.[20] A nevét is ott találjuk úgy a sorozat képein, mint a pápaördögöt ábrázoló karcon. A rajzokat a Luther környezetéhez tartozó Kranach Lukács készítette, ki valamikor

az egyházművészet terén is kiváló nevet szerzett magának.

Tehát történelmileg meg nem állja helyét a protestáns tudósok azon állítása, hogy a képekért egyedül Kranach felelős, Luther pedig csupán szöveget írt hozzájuk. A képeket, melyek teljesen Luther szellemi tulajdonai, ő maga a német nemzetre hagyott «végrendeletének» nevezte.[21]

Nagyon szeretné — mondotta — ha ezek a lapok eljutnának minden házba és a műhelyekben és tornácokon tüntetnének a pápaság ellen.

Még az olyan képek terjesztésétől sem riadt vissza, mint az, amelyik — mintha csak tettlegességre akarna izgatni — a pápa felakasztását ábrázolja.[22] Véres, izgató volta miatt erről a rajzról külön is meg kell emlékeznünk. A pápában fel lehet ismerni az akkor uralkodó III. Pált. A nyelve ki van szakítva a szájából és egyik hóhér éppen a bitófára akarja szögezni, amint a három másik felakasztottnak a nyelvét már odaszögezte. Többé-kevésbbé ráismerhetünk erre a másik háromra is. Az egyik Albert mainzi biboros, a másik Truchses Ottó (?) augsburgi bíboros, a harmadik pedig Cochläus pap (?). Négy ördög viszi a kivégzettek lelkét a pokolba. Luther műveiben gyakran találunk olyan helyeket, melyek valósággal véres erőszakoskodásokra izgatnak a klérus és a szerzetesek ellen.[23] Az ilyen lázító kijelentések természetesen nagyon valószínűvé teszik a gyanút, hogy Luther a valóságban szívesen látta volna, ha hívei az egyházi méltóságok viselőit legyilkolták volna, sőt még talán ő is részt vett volna ebben az öldöklésben. Hogy pedig a leírt képek milyen hatást váltottak ki a kijelentései által amúgy is felizgatott kedélyekben, azt nem kell külön fejtegetni.

2. Romok között. — Sok egykorú írás tört ki panaszban az egyházi élet romjai felett, melyeket nemcsak a protestánsok, de a katkolikusok között is előidézett a hitújítás.

Igy Cochläus János 1549-ben ezt írta «Luther tettei és írásai» című munkájának előszavában :[24] «A keresztény népek között felbomlott a béke és szeretet köteléke, meg lett mérgezve az erkölcsi fegyelem, lerombolva az Isten tisztelete, kioltva a jámbor félelem, kitaszítva az engedelmesség, ehelyett azonban behozták a bűnök zabolátlanságát és egy, Istentől elidegenedett szabadságot».

Wild János, a mainzi dóm kiváló franciskánus hitszónoka, szintén megkapó vonásokkal rajzolta meg az erkölcsi züllöttséget :[25] «. . . ma nagyobbrészt csak szavainkkal vagyunk keresztények, tetteinkkel azonban rosszabbak vagyunk, mint a zsidók és a törökök». «Az Egyház fájdalmának az az oka, hogy gyermekeit oly szánalmasan félrevezették, hogy már a saját anyjukra sem akarnak ráismerni.»

Vilmos bajor herceg, ki erős ellenzője volt az újításnak, az 1541-i regensburgi országgyűlésen egy emlékiratot nyujtott be, melyben keservesen panaszkodott azok miatt «a nagy károk és rombolások» miatt, melyeket a protestánsok okoztak a katholikusoknak «Isten rendelete, a jog és a keresztény szokás ellenére ; kolostorokat, alapítványokat és birtokokat dúltak föl borzalmasan» és a katholikusok még sem akarták «a jogot és méltányosságot megsérteni».[26] 1546-ban a wormsi országgyűlésen ismét napirendre kerültek a katholikusok vallási és jogi panaszai. Az ellenfelek, mondották, elnyomnak mindent és ők maguk panaszkodnak elnyomatásról. «Amit náluk az isteni Ige hirdetésének neveznek, az legtöbbnyire, mint maguk is panaszolják, a pápa szidalmazása és gyalázása.» «Semmi sem áll már fenn — írta ez időben a wormsi országgyűlésről Plassen Károly kölni doktor — «a fegyelem és tisztesség mindenütt elpusztult.» Szomorúan mutatott rá arra a hatásra, melyet a katholikusok életére gyakorolt a hitújítás. «Mily nagy hiány van papok-

ban és iskolákban a katholikusnak megmaradt vidékeken is, melyek szintén áldozatul estek az elvadulásnak és jogtalanságnak!»

Amellett, hogy e vidékeken óriásira nőtt a celibátust megszegő papok száma, mint azt fentebb már említettük, feltűnő kevesen járultak a szentségekhez a hívek közül is és néptelenek voltak az istentiszteletek is. Például Canisius Péter panaszkodott, hogy magában Ingolstadtban is majdnem teljesen elhagyták a hívek a szentáldozást. A város közepén álló templomban — írta 1550-ben — bár két haranggal harangoztak be a szentmisére, «de ha pénzt osztogatnának is, akkor is alig tudnánk két embert kapni, akik misét hallgassanak». A Georgianum című nevelőintézetben pedig teljesen ismeretlen lett a böjt.[27] Nem kevésbbé voltak leverőek a katholikus viszonyok Ausztriában sem. A lelkészek tekintélye teljesen leromlott. A legtöbb zárdából eltűnt a szerzetesi fegyelem. A bécsi egyetem nagyon lezüllött. Ez a főiskola, mely azelőtt ontotta a papokat, most húsz év alatt alig küldött ki évenként egy lelkészt az Úr szőlőjébe.[28]

Luther állandóan fáradozott azon, hogy tanait Ausztriában is elterjessze. Megkísérelte azt is, hogy a csehmorva testvéregyházat is a magáéhoz csatolja. Irásban szólította föl a testvéreket, hogy maradjanak meg végig a lélek és a tan egységében vele, ki már nemsokára meg fog válni az élettől.[29] A fegyelemből, melyet ezek a hitközségek alkalmaztak, Wittenberg mit sem vett át. Bensőbb kapcsolat sem létesült köztük soha.

Luther életének vége felé *Erdélyben* is megindult a mozgalom arra, hogy az erdélyiek szorosabb összeköttetésbe lépjenek Wittenberggel és a Rómától való elválás nagyobb legyen. Velencéből is ebben az időben kértek tanácsokat és útbaigazításokat a Luther-féle hitújításhoz való csatlakozásra. Olaszországot az inkvizició éber szeme mentette meg a vallási összeomlástól.

Németországban csakhamar nyilvánvaló lett, hogy a régi vallás ellen intézett támadás mennyire megrendítette úgy az egyházi, mint a világi tekintélyt. Még azokat a prédikátorokat is, kiket Luther legtöbbre becsült, kigúnyolták és megvetették saját híveik is. Link Vencelt, az ágostonrend vikáriatusában Staupitz egykori utódát, 1541-ben «Pfaffnak» (csuhás) nevezte a magisztrátus Nürnbergben, hol mint protestáns hitújító szerepelt. Luther erre a következő különös módon vigasztalta őt: «A polgári elüljáróságok, ez már igaz, mindig ellenségei voltak és maradnak is az egyháznak». «A mi belső ellenségeink — folytatta — veszedelmesek ránk nézve, amint a jövendölés is mondja: az Antichristus leleplezése után jönnek olyan emberek, kik azt fogják mondani, nincs Isten.»[30] «Mindenki a maga rabbija akar majd lenni mondotta más alkalommal — ebből keletkezik azután — a legnagyobb pusztulás.»[31]

Link vikáriussága idején indult pusztulásnak az ágostonrendi kongregáció. A három következő vikárius pedig átélte a teljes felbomlást. A rend szász provinciája is áldozatául esett az újításnak. A tagok maguk idézték elő az összeomlást és a zavart.[32] Melanchthon és még inkább Butzer ezért mind élénkebben kívánták, hogy a zűrzavarban «a mi fejedelmeink és követeink zsinatot tartsanak vagy a hit és tanítás terén egységet teremtsenek, hogy ne cselekedjék mindenki a maga szakállára» (Melanchthon). Hogy az ilyen zsinat csak még nagyobb szakadást idézett volna elő, azt Luther tudta a legjobban. Nem volt tekintély, mely a határozatokat szentesítse.

«Isten országában — tanította Luther mindvégig hite alapigazságaként — nincs semmiféle jogkövetelés, nem is kerülnek meg semmi jogot, hanem csupán bocsánat, elengedés és ajándékozás van és nincs harag, sem büntetés, hanem csupán testvéri szolgálat és jótétemény.»[33] Ezáltal meggyöngült a hittan és erkölcsi szabályok ereje,

mellyel érvényt szerezhettek volna maguknak, hiszen semmiféle tekintély sem állt mögöttük. Luthernél mindenben hiányzik az auktoritativ alap, mellyel a katholikus egyház intézményei rendelkeznek; minden csak «vélekedés és tanács», amint maga is beismerte;[34] nem tudott és nem akart kötelező rendeleteket hozni. Minthogy azonban a kötelező erőt mégsem nélkülözhette, ezt a világi hatalom kezébe tette le, amelynek kötelességévé tette, hogy az ellentmondó hitvélemények fölött «az Irás szerint» döntsön. Igy azután mint azt «Luther etikája» című művében Luthardt Kristóf Ernő protestáns teológus megállapítani kénytelen, olyan tételekhez jutott el, melyek «elvi álláspontjaival ellentétben» állottak és a világi elüljáróságokról olyan feltevéseket állított föl, «amelyeket akkor, midőn elvileg nyilatkozott, mégis határozottan tagadott».[35]

A szentháromságtagadók ellen, kik között a nürnbergiek voltak az elsők, szintén nem volt semmi auktoritativ fegyvere, ha az elüljáróság nem tett ellenök semmit.

Az antinomizmus, melyet ő Agricola személyében üldözött, romok között haladt a maga útján tovább. Midőn Agricola 1545-ben feleségével és leányával újból Wittenbergbe jött, a régi viszály ismét kiújult, bár Agricola ajánlólevelet hozott a választófejedelemtől. Luther ugyanis látni sem akarta a «gőgös és istentelen embert», amint valamikor elnevezte őt, csak a feleségét és leányát engedte maga elé. Luther halála után Agricola, tekintettel a brandenburgi udvar hangulatára, Melanchthon híveivel szemben a valódi lutheranizmus védőjének szerepét kezdte játszani. 1563-ban a berlini udvari templomban egy reformációs ünnepi istentiszteletet tartott, mely az állítólagos komoly lutheranizmusnak valóságos diadalünnepe volt. «Igy rendezte meg itt a merev lutheranizmus diadalát az a férfi, kit Luther száműzött.»[36] 1566-ban pestisben halt meg.

A teológia általános rombadőlését mutatták Agricola szenvedélyes küzdelmei a Melanchthon által 1540-ben szerkesztett Confessio variata ellen, mely tudvalevőleg az ágostai hitvallás átdolgozása volt. Melanchthon ugyanis, midőn több dologban más véleményre tett szert, mint ami a Lutheré volt, lényegesen megváltoztatta az ágostai hitvallás több pontját, úgyhogy Agricola «meghamisított» hitvallásról kezdett beszélni és ezt használta föl legfőbb ütőkártya gyanánt a filippizmus ellen. Melanchthon az augsburgi hitvitán ugyan azt mondta, hogy csak egyes kifejezések enyhítéséről és egyes tételek pontosabb körülírásáról van szó,[37] de a megigazulásról, a jócselekedetekről és a vezeklésről szóló tanokat tényleg megváltoztatta, mégpedig az 1535-ben megjelent Loci theologici című műve szellemében, mely a katholikus tanhoz közeledett. Az úrvacsorára, Krisztus jelenlétére vonatkozó tanban pedig feltűnően a svájci teória felé hajolt; «hogy itt tényleges változtatásról van szó, azt sohasem lett volna szabad tagadni». Ezt válaszolja Kolde Tódor protestáns lutherkutató az újabb eltussolási kísérletekre.[38] Luther maga sohasem ítélte el határozottan és nyiltan a Confessio variatát. Mint tudjuk, nem akarta elveszíteni tudós, nélkülözhetetlen Fülöpjét. Annál inkább támadták miatta Melanchthont Luther halála után a protestáns teológusok.

Ugyanilyen engedékeny magatartást tanusított Luther 1536-ban az anglikán és lutheránus megegyezésre vonatkozó tárgyalásoknál is. «Ekkor arról volt szó, hogy megnyerjenek egy olyan országot, mint Anglia.»[39] Miután a megegyezés nem sikerült, a megalázó közeledés jutalma az lett, hogy az anglikán egyház ellenségévé vált a lutheranizmusnak. Luther kijelentette, hogy boldog, mert megszabadult ettől a rágalmazótól (VIII. Henriktől).[40] Az azonban nagyon elkeserítette őt, hogy a király Barnest, Luther barátját, ki a közvetítő szerepét játszotta a tár-

gyalások idején, mert egy véleményen volt Lutherrel, mint eretneket kivégeztette.

Míg Luthernek látnia kellett azt, hogy Anglia a maga útján halad, addig élete vége felé a kálvinizmus is veszedelmes ellenségévé vált a wittenbergi egyháznak. Calvin, ki 1541-ben Genfben megalapozta a maga valláspolitikai hatalmát, először azáltal helyezkedett szembe Lutherrel, hogy tagadta Krisztus jelenlétét az Eucharisztiában. Melanchthon és Butzer homályos tételeit csak «gőznek» nevezte, mellyel ellenfeleiket akarják elvakítani. A predestináció tanát kihámozta abból a homályos burokból, melybe a wittenbergiek rejtették. Az ember szabadon nem tehet semmit az üdvösség érdekében, az Isteni Gondviselés már előre eldönti, hogy üdvözülünk-e vagy elkárhozunk s ez ellen a döntés ellen hiába teszünk bármit, megváltoztatni lehetetlen. Calvin a legkövetkezetesebben hirdette a feltétlen predestinációt. Praktikus szempontból egyik legfontosabb tétele az volt, hogy elvetette Luther azon tanát, mely Isten országát a világ országától megkülönböztette. Ellenkezőleg felállította a genfi isteni államot, amelyben a nyilvános élet minden porcikáját az ő teológiája hatotta át s amely fölött a legszélsőségesebb abszolutizmussal uralkodott. A politizáló vallásnak ezt a típusát azután kisebb-nagyobb mértékben átvették az egész világon a kálvinista egyházközségek. Bár tanításuk ellentétes volt, Calvin és Luther dicsérték egymást. Ha azonban Luther tovább élt volna, rövidesen kitört volna köztük a legnagyobb viszály.[41]

*

Maradjunk azonban Luther protestantizmusánál és a hittanról fordítsuk tekintetünket gyakorlatibb kérdésekre. Nézzük először az egyházi javakkal szemben tanusított magatartását. Itt találjuk Luther életének utolsó éveiben a legtöbb romot.

Luther számított arra, hogyha az egyházi javak kérdését is felveti, ezzel hatalmas lökést fog adni arra, hogy a nagyurak az ő pártjára álljanak. Megelégedetten hívta föl választófejedelme figyelmét arra «a roppant gazdagságra, mely naponként növekszik».[42] Ami nem került az államkasszába, azt a községi elüljáróságok szerezték meg. Ezek a kisebb alapítványok voltak, melyekkel amúgyis ők vagy a tekintélyes családok rendelkeztek. A jövedelmet, Luther és nem egyszer a birtokosok szerint is, az iskolák, prédikátori állások és plébániák fenntartására kellett volna fordítani. De számtalanszor hangzott el Luther és övéinek panasza, hogy ez nem történt meg vagy hogy a nemeseket megszállották a «harpiák» és most ők akarnak meggazdagodni. Ki tudná megállapítani, hogy mily óriási volt Luther korában az az összeg, amelyet a püspökségek, a klérus és a kolostorok s ezáltal a lélekmentő és nevelő intézmények, valamint a nyomorgó emberiség veszítettek e javadalmak elkobzása folytán? Ha itt, vagy ott nem az alapítók szándéka szerint használták is fel a jövedelmeket, ha a régi vagyon talán túlságos nagyra is nőtt és ezáltal irigységnek és veszekedésnek képezte az alapját, ez a sok erőszakoskodással járó rablás egész biztosan nem hozta helyre a visszaéléseket. Csak újabb romokat teremtett.[43]

Maguk a wittenbergi teológusok sem tettek semmit, hogy rendet csináljanak a rombolások között. 1544-ben egy magisztrátus Luthertől kért felvilágosítást arra vonatkozólag, hogy a Szentírás szerint mi a véleménye az egyházi javak elvonása ügyében? A válasz így hangzott: «Itt mi, teológusok, nem tehetünk semmit», ez a jogászokhoz tartozik; ünnepélyes meghátrálás volt ez egy olyan kérdés elől, melyet a teológusok maguk vetettek bele életbe és tettek égetővé.[44] Ők saját szemeikkel láthatták és ismerhették azt az istenverését, amely az egyházi javak elkobzása nyomán jár. Eber Pál, Luther witten-

bergi barátja, például beszélt arról a nyomorról, mely a rablás következtében a lutheránus egyház szolgáinak osztályrésze lett és azt jövendölte, hogy a jövő még jobban be fogja bizonyítani, hogy mily kevés áldást hozott a rablás azoknak, kik «az egyházi javak mellett melegedtek és hizlalták magukat».[45]

Különösen szomorú fejezete az egyházi javak elfecsérlésének a templomok műtárgyainak megsemmisítése. A lutheránus Németországban mindenesetre nem öltött oly nagy mértéket ez a rombolás, mint a zwingliánus vidékeken, hol a képeket, oltárokat és az egyházi művészet minden remekét teljesen elpusztították. De azért lutheránussá lett területeken is megmérhetetlen károkat okoztak. A meisseni Kneusel Balázs például egy jegyzéket hagyott hátra, melyből fogalmat alkothatunk magunknak, mennyi értékes és pompás templomi kincs és műremek ment tönkre a pusztítás következtében. Ötvenegy óriási értékű tárgyat sorol fel, melyek a rablásnak áldozatául estek, közöttük egy tizenháromezer forint súlyú, ékköves aranykeresztet, egy másik tizenhatezer forint értékű gyémántos keresztet, ismét egy drágakövekkel és igazgyöngyökkel diszített keresztet, egyezer forint értékű aranytáblát, a meisseni hívek kegyes adományaiból készült, több, mint 36 font súlyú nemesfém szent Bennó-mellszobrot stb. Még ma is kerülnek napvilágra elrejtett egyházi kincsek, melyek abban az időben tűntek el. A legművészieseb monstranciák, kelyhek és paténák beolvasztásától sem riadtak vissza s mialatt kincsszomjukat így elégítették ki, a lutheránus jelszót hangoztatták, el kell pusztítani a «bálványozást». Luthernek a képek ellen érzett gyülölete is aggasztó volt a művészet szempontjából. A képek, — ez volt az álláspontja, — maguktól is el fognak tűnni, ha az ő tanítása diadalmaskodik. Nem szabad jócselekedetnek tartani, ha vallásos célra képeket festtetnek.[46] A legszebb

reményekre jogosító művészeteket Luther műve teljesen halálraítélte Németországban.

Az egyházi javak megcsorbítása éppily feltűnő visszaesést idézett elő a szegényápolás terén is. Súlyos csapást mértek a keresztény karitászra. Már a jócselekedetek érdemét tagadó tan is megbénította a jótékonyság szellemét, amely olyan szépen nyilvánult meg a középkorban, midőn a hívek számtalan kolostort alapítottak és rengeteg más kegyes alapítványt tettek. Luther ezek helyébe a községi szegénypénztárt, tehát a világi szegénygondozást akarta beállítani. Ez azonban csak kevés helyen sikerült úgy, amint ő tervezte. Néhol valósággal ijesztő volt az eredmény. Luther továbbá meg akart tiltani mindenféle koldulást. Tehát nemcsak azt, amelynek szülőanyja a munkakerülés volt. Ennek az intézkedésnek az éle tulajdonképen a koldulószerzetek ellen irányult, az eredménye azonban nagyon gyenge volt.[47]

Ugy ő, mint hívei egyre gyakrabban hangoztatták a panaszt, hogy kialvóban van az az erkölcsi felfogás, melynek a karitatív mozgalmakban meg kell nyilvánulnia. E helyen hallgassuk meg az ő saját szavait, melyekkel e sajnálatos jelenséget jellemezte. A pápaság idejében — mondotta — mindenki lelkesedéssel igyekezett a szegénység javára áldozatokat hozni és jótékonykodni, ma azonban mindenki közömbös lett.[48] Az igazi keresztény gyülekezeteknek az áldozat szellemét kellene ápolniok az új evangéliumban; de «bárcsak lennének emberek és személyek, akik komolyan vágynának arra, hogy keresztények legyenek!» «Jaj! — kiáltott fel egyik prédikációjában — «jaj, nektek parasztok, polgárok és nemesek, kik mindent magatokhoz ragadtok, összekapartok és elharácsoltok és mégis jó evangélikusok akartok lenni.» Mint egy újabbkori szociológus tapintatosan kifejezi, «világnemismerés» Luther részéről, hogy az a jótékonykodás akadályait a községi pénztárak útján csupán általa hirde-

tett hit segítségével akarta leküzdeni.[49] Harnack Adolf is jóváhagyja, hogy «a lutheranizmus berkeiben a szociális gondoskodás rövidesen rosszabb lett, mint azelőtt volt».[50] A protestantizmus hosszú időn át nagyon csekély eredményt tudott felmutatni a szegény ügy rendezése terén.

Ha a protestáns írók ezzel szemben mégis arra hivatkoznak, hogy a vallásviszályok idején a virágzó délnémet városokban igen eredményesen rendezték a szociális kérdéseket, akkor okvetlenül fel kell említeni, hogy ezek a rendeletek még a tizenötödik századnak, tehát a katholikus középkornak a gyümölcsei voltak. Ezek a mozgalmak éppoly kevéssé köszönhették eredetüket a protestantizmusnak, mint a katholikus Németalföld kiváló szegényügyi intézményei és intézetei, például Ypern városának 1525-ben hozott példás rendeletei. A katholikus eszme mellett a humanista szellem és az önállósuló városok polgári gondolkozása teremtették meg e dicséretes intézményeket. A protestantizmus ezzel szemben, még azután is, hogy Bugenhagen ügyesebb módon szervezte át a községi pénztárakat, csupán azt érte el, hogy általában, bizonyos egyházi mázzal bevont, kínos adminisztratív úton kezelték ezeket a jótékonysági ügyeket. Közönségesen csak «csuhás- és uzsorapénztárnak» nevezte el a rosszakarat e szervezetet. Ezzel azonban nem akarjuk tagadni azt, hogy egyes vidékeken, mint például Hessenben és Strassburgban, igen szép eredményt tudtak e téren felmutatni.

Teljesen jogosan mondja a karitásznak egyik legújabb katolikus történetírója, Liese Vilmos :[51] «a gyakorlatban a régi katholikus felfogás és indítóokok működtek tovább is», a szegénygondozás terén azonban «alig lehet beszélni» a protestantizmus első éveiben protestáns föllendülésről vagy a karitász fejlődéséről, bár «az új eszmék az első időkben szoktak legfényesebben érvényesülni» és bár a

kereszténységben «éppen az első idők hozták a felebaráti szeretet legnemesebb gyümölcseit».

Az iskolaügy terén sem azt a fellendülést látta az öregedő Luther, melyet annyi írásban propagált, hanem inkább bomlást és visszaesést kellett tapasztalnia. «Ha jó iskolát kell alapítani — panaszkodott — akkor minden erszény vasláncccal van lezárva, akkor senki sem tud adni.» Ilyen nyomorúság közepette egy irgalmas órácskát kér Istentől, hogy ne kelljen megérnie Németország bűnhődését.[52] Még gyakrabban és elkeseredettebben panaszkodott Melanchthon, aki pedagógus is volt. A keresztény iskolák hanyatlása mellett — írta egy alkalommal — még pogányokká leszünk.[53] A tanügyi intézmények a vallásviszályok folytán a katholikus vidékeken is sajnálatosan visszafejlődtek. A fejedelmek támogatásának segítségével természetesen először a protestáns iskolák tudtak talpraállani. Az uralkodók ugyanis a hivatalnokseregutánpótlása érdekében segélyezték a tanintézeteket.[54] Hogy a népiskolák megalapítója Luther lett volna, azt éppúgy nem tudták bebizonyítani már a korábbi kutatások sem, mint azt, hogy benne kell látnunk a szegénygondozás atyját és a karitász nagyszerű előmozdítóját. Mindez csupán a feltünést kereső, de a történelmi kutatásoktól idegenkedő Luther-kultusz állítása.

Luther föltétlen nagyságát hirdető hívei előtt, ő más szempontokból is kultúrprímás volt, bármennyire ellentmondanak is a megtisztelő címnek azok a károk a melyeket a szociális életben hagyott maga után.

Tudjuk, hogy a parasztháborútól kezdve egész élete végéig a leggyülölködőbb módon írt és beszélt a falusi nép és a tömeg ellen. Ez az elv vezette: «A tömegnek ne fütyüljön sokat az ember, mert hamar megvadul».[55] Gyakran valósággal gyülöletre szuggerálta magát a tömeg — vagy mint ő nevezte — «omnes úr», a «sokfejű állat» ellen. Mint a protestáns Feuchtwanger mondja,

szociálpolitikai szempontból nem állott messze Machiavellitől, ki azt tanácsolta fejedelmének, hogy a népet tartsa rövid pórázon.[56] Teljesen a hatóságok embere lett. «Krisztus nem akarja megszüntetni a jobbágyságot — mondotta egyszer a parasztok súlyos és mind nehezebbé váló helyzetére vonatkozólag — mit törődik azzal Krisztus, hogy (világi ügyekben) hogyan uralkodnak a fejedelmek és urak?» És Mózes első könyvéről prédikálva a jobbágyságot, mint relatíve valósággal kívánatos dolgot állította be. «Ha világ soká fennállana . . . újra be kellene hozni.»[57] Lehet, hogy csak múló hangulat mondatta vele ezeket, de akkor is kitűnik szavaiból, hogy hogyan gondolkozott az alsóbb néposztályról.

A kultúrpropagátornak nem szabad szeme elől téveszteni az ősi népszokások megvédését, különösen azokét, melyeknek kulturális értéke abban van, hogy elősegítik a szellemi, főleg a vallásos életet. Luther igen gyakran támadta a katholikus középkor népszokásait, mert mindenütt «bálványozást» gyanított, még egészen semleges, a nép szívéhez nőtt szokásokban is, melyek pedig még szinte az őskorból származtak. Nem csupán a velük összekötött visszaélések ellen harcolt, hanem vakon küzdött nagyon jelentőségteljes és népnevelő szokások ellen is. Pedig ő is ebből a népből származott.

Bizonyíték erre az a feljegyzés, melyet — abban a hiszemben, hogy az Egyházat javítja meg vele — 1530-ban az augsburgi országgyűlés alkalmával adott át a szász választófejedelemnek.[58] Ez a hosszú lista — szavai szerint — olyan «visszaéléseket» tartalmaz, amelyek «borzalmas nagy károkat okoznak a lélekben és a lelkiismeretben.»

Csodálatosképen ezek közé sorolta a pogány eredetű szent János-tüzét, a János apostol borát stb., stb. Kárhoztatta a jámbor és gyermekded középkorból származó ünnepi népies színielőadásféle ünnepélyeket, mely szokás pedig annyira nemesítette az egyszerű hívek lelkét s

melyen csak itt-ott kellett volna jóizléssel javítani valamit; így elítélte a karácsonyesti betlehemes-játékot; a virágvasárnapi felvonulást, melyen Krisztus bevonulását mutatták be; a szent keresztnek ünnepélyes, szinte körmenetszerű felmagasztalását a nagyhét utolsó napjaiban és más hasonló ősrégi népszokásokat, melyek mélyen belegyökereztek a nép szívébe és nagyban előmozdították a kor lelki életét. Hogy a listán a kimondott katholikus szokásokat támadta legjobban, az egészen természetes.

Hogy mennyire meg akarta csonkítani a vallásos népéletet, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy el akart törölni minden társulatot, minden búcsújárást és körmenetet, a búzaszentelést, halottaknapjának a megülését, továbbá az istentiszteleteknél el akarta tiltani a harangozást és csengetést, a gyertya- és lámpagyujtást, a zászlók és az egyházi ruhák használatát.

Azt kívánta, hogy a koporsókat ezután ne hozhassák a templomba; aki istentiszteleteknél pénzt ad, azt büntessék meg; szüntessék meg bőjtben a képek eltakarását és az úgynevezett bőjti függönyt ne akasszák föl az oltár fölé; mindez kegyeletes dolog a nép szemében. Amint a bőjt általában eltörlendő, úgy el kell vetni az egyházi óraimádságot (papi zsolozsma), a szentelések ünnepélyes szertartásait, a nagycsütörtöki lábmosás szertartását, a szenteltvíz használatát, a római jubileumi év szokását.

Az istentisztelet és az egyházi élet ennyi minden elvetése után teljesen nélkülözte volna a néplélek összes megnyilvánulásait. A radikális, az emberi érzésnek idegen újítás sivárságot teremtett ott, hol azelőtt bőségesen virágzott a kultúra vetése, bár igaz, hogy gyakran nagyobb gondot kellett volna fordítani arra, hogy e vetés el ne gazosodjék. Luther ebből a pusztulásból mit sem látott; ő azt hitte, hogy helyes istentiszteletre tanította

meg a népet s nem hallotta meg a temérdek panaszt, amely azt hirdette, hogy a mégis csak testből és lélekből álló embert nem elégítette ki az újítás.

Ellenben meglátott más, gyakran sokkal nagyobb romokat. Ezeket itt csak futólag érintjük, hiszen a legtöbbet már föntebb letárgyaltuk.

Látta a családi élet leromlását, mit önkényes tanai és házasságügyi intézkedései idéztek elő. Papjai számtalan levélben tárták szeme elé a fekélyt. Látta, hogy a világi elüljárók beavatkozása folytán az egyházi szabadság tönkremegy. A jogászok állásfoglalása a lehető legzavarosabb volt; egyikük a régi egyházjog mellett tartott ki, másikuk behódolt az újításnak. Már a schmalkaldeni szövetség bukását is meglátta, amióta a hesseni a császárhoz pártolt; szinte hallotta azt is, mint szakad föl a vallásháború harci zaja és úgy félt a küzdelem következményeitől, hogy még a világ vége reményében is alig talált vigaszt. Maga az állam, Luther hazája, ennek egysége és ereje, különösen a császár tekintélye a legmélyebbre süllyedt. Az a gondolat, hogy hazájának szerencsétlen pusztulását elsősorban az ő műve okozta, elkísérte a sírba is.

De ezek a romok nem akadályozták meg abban, hogy képzelt igazságát keresse. A schmalkaldeniek mühlbergi döntő vereségét már nem érte meg.

3. Alkonyat. — Az első végrendelet, melyet Luther 1537-ben készített Gothában, midőn a schmalkaldeni országgyűlésről halálos betegen tért haza, azzal a kijelentéssel kezdődik, hogy helyesen cselekedett, amikor az utolsó években a pápaságot «Isten Igéjével megostromolta».[59] Egy második és utolsó testamentumot is írt 1542 január 6-án, ennek eredetije *Budapesten* van az evangélikus-egyház irattárában. Ebben a végrendeletben «Isten nótáriusának és Evangéliuma tanujának» nevezte magát és ünnepélyesen kijelentette, hogy «a

minden Irgalom-Atyja kedves Fiának Evangéliumát rábízta».[60]

Ugy ez, mint az első végrendelet nélkülözi a szükséges jogi formákat. Minthogy állandó viszályban volt a jogászokkal, kik házasságát nem akarták érvényesnek elismerni és tagadták öt gyermekének törvényes származását, szükségtelennek tartotta azt, hogy végrendeletét szabályszerűen állítsa ki. Ezért használta benne az önmaga adta nevet, «Isten jegyzője», ez pótolta — szerinte — a hitelesítést; ezért az okmány hangzatos szavai: «Hagyják, hogy az a személy legyek, aki igazság szerint, különösen a nyilvánosság előtt vagyok és aki úgy az égben és földön, valamint a pokolban is közismert és akinek elég tekintélye vagy auktoritása van ahhoz, hogy jobban bízzanak benne és higyjenek neki, mint bármely jegyzőnek». Emellett pedig mégis «átkozott, szegény, méltatlan, nyomorult bűnösnek» nevezte magát.

«Kedves és hű háziasszonyáról, Katalinról», azt a bizonyítványt állította ki végrendeletében, hogy róla, «mint jámbor, hű férjről, mindig kedvesen, megbecsüléssel és szépen gondoskodott». Neki hagyta örökségbe a zulsdorfi birtokot és egy házat, amelyet Brauer Brunótól vett, továbbá a mintegy ezer forint értékű «serleget és kincseket, mint gyűrűket, láncokat, érmeket (Schaugroschen) aranyból és ezüstből», mindezt azzal a kötelezettséggel, hogy fizesse ki körülbelül 450 forintnyi adósságát. Készpénze — mint írta — nem volt, azt fölemésztették építkezései és háztartása. A kolostor, melyben lakott, a választófejedelemre szállt vissza. Ezt megkérte, hogy Katalin örökségét «kegyesen védje meg és kezelje». Aláírását a végrendeleten Melanchthon, Cruciger és Bugenhagen hitelesítette. Volt egy császári rendelet, mely azt követelte, hogy azt a végrendeletet, melyet nem jegyző állított ki, hét tanu lássa el aláírásával és pecsétjével. A választófejedelem azonban nem vette

figyelembe a hiányt és Luther halála után, 1546 április 11-én érvényesnek jelentette ki az okiratot.

Luther hatvan éves korában, 1544 március 30-án azt írta uralkodójának, hogy ő már «öreg és kihült és idomtalan, beteg és gyönge»; megengedi ugyan, hogy jöhetnek szomorú idők, de «a kedves istenige» és ima vigasztalása mindig megmarad a fejedelem számára. «Ily kimondhatatlan kincse nem lehet az ördögnek, a töröknek, a pápának és hozzátartozóinak.»[61] Ez volt a pártfogójához írt búcsúlevele.

A fájdalmak, melyekről Luther különösebben panaszkodott, érelmeszesedés folytán fellépő mell- és szívszorulások voltak, ebből származtak a megújuló félelemérzetek is; továbbá rendkívüli idegesség kínozta, mely egész életén végigkísérte, végül kábultság és kőfájdalmak is gyötörték.

Sok betegsége dacára úgyszólván az utolsó lehelletig folytatta polémikus irodalmi működését.

Barnes Róbert latin nyelvű pápák történetéből, e teljesen megbízhatatlan és ellenséges szellemű könyvből, kiadta német fordításban azt a részt, mely két pápának Barbarossa Frigyessel szemben tanusított magatartását tárgyalta, előszót írt hozzá és a «IV. Hadrián és III. Sándor pápai hűsége Frigyes császárral szemben stb.» címet adta a könyvecskének.[62] Célja az volt, hogy a világi hatalmasságokat fellázítsa a pápa, a fejedelmek állítólagos árulója és bántalmazója ellen. 1545-ben jelent meg Wittenbergben a német nyelvű műveinek második kötetéhez és a még jelentőségteljesebb latin műveinek első kötetéhez írt előszava. Ebben a második előszóban történelmi áttekintést nyujtott harcának kiindulópontjáról és lefolyásáról.[63] Ez az elbeszélés nélkülöz minden történelmi jelleget. Azt a mesét hozza, amelyet Luther félig tudatosan, félig öntudatlanul kiformált magában a fiatal Lutherről. «Ifjúságának képe öregkori meggyőződése szerint alakult ki benne.»[64]

Érdemes ezt a művészi képet, mely a protestáns életrajzokban, mint igazság kíséri őt végig egész életén, a főbb vonásaiban itt levázolni. Eszerint ezt a kifogástalan életű, vezeklésre kész szerzetest csak a búcsúkkal való visszaélések miatt szükségszerűleg történt fellépte rántotta bele a küzdelembe. Arról a mélységes szakadékról, mely már régebben is elválasztotta felfogását az Egyház tanításától, ebben a jellemrajzban nem említett semmit, nem volt itt szó arról a törekvésről sem, melylyel ideges aggodalmában el akarta ismertetni a saját megnyugtatására megalkotott egyéni dogmatikáját. A Tetzel-féle harcig ő csak a világ számára meghalt, hősies önsanyargatásban élő szerzetes volt, ki nem keresett semmi mást, csupán az irgalmas Istent. A pápista szentségben azonban képtelen volt az irgalmas Istenre rátalálni. A legkeservesebb tapasztalatok árán jött rá, — mondotta ebben a mesében — hogy ott senki sem találhatja meg az Urat. Már javában harcolt a világ színpadán a búcsú ellen, midőn 1518-ban váratlanul megkapta a felvilágosítást arról, hogy Isten mint adományozza nekünk a megigazulást és ezzel együtt kapta meg az egyedül üdvözítő hitről szóló tant is. Fölösleges minden szó annak az elcsavart formának a jellemzésére, amellyel állásfoglalásának kifejlődését ily módon akarta az utókorra hátrahagyni. Nem más az egész, mint egyik részlete annak a polémiának, amelyet élete végéig folytatott. A mesével ütni akart egyet az ősi Egyházon és igazolni a maga harcos multját.

1545-ben egyik művében a löweni teológusokat támadta, kik tudvalevőleg már fellépése elején szembeszálltak vele. A lőweni hittudósok az előző évben harminckét tételt adtak ki tanítása ellen. Ő hetvenhat ellentézissel válaszolt «A lőweni teológusok»-nak ; tézisekkel, melyekről Köstlin találóan mondja, hogy «hangjuk inkább szitkozódó és gúnyos, mint oktató».[65] Később ezt egy

újabb, «A párisi és lőweni szamarak ellen» című munkává akarta kibővíteni, addigra azonban a halál kiütötte kezéből a tollat.[66] Ez a két utóbbi műve annyiból jelentőségteljes, mert a legnagyobb határozottsággal ismételte meg bennük három legfőbb tantételét — mint mondotta — «az álló és bukó Egyház» tételeit, vagyis a megigazulás és kegyelem, a törvény és az emberben állandóan továbbélő bűn tanát. Ezek nélkül a tételek nélkül teológiával foglalkozni, amint ellenfelei, a tudós bordélyház tagjai teszik — mondotta — éppen olyan, mint a szamarat a hárfajátékra tanítani. Utolsó munkáihoz tartoznak még válasza arra a «Külföldi hazug iratra»,[67] melyben megjósolták a később véletlenül csakugyan bekövetkezett szörnyű halálát és több előszava és verse.

Albert mainzi érsek, kit nem tudott újításának megnyerni, leveleiben mindvégig «Németország dögvésze» maradt. Albert 1545 szeptember 24-én húnyt el. Mint mondottuk, 1542-ben és 1543-ban találkozott Moroneval és Faber Péterrel, kit környezetében tartott. Élete utolsó éveiben több üdvös rendeletet adott ki az Egyház védelmére.[68] Luther 1542-ben kigúnyolta az érsekválasztófejedelmet, amennyiben ereklyegyűjteményéről egy teljesen valótlan, gúnyos kimutatást terjesztett a nép között. Ebben olyanokat olvashatunk, hogy «Mózes balszarvának egy darabja, a Sinai-hegy mózesbokrának három lángja, a Szentlélek két tolla és egy tojása» stb. található e gyűjteményben. A jogászok azt mondották erről az írásról, hogy az egy fejedelem nyilvános kigúnyolására írt büntetésreméltó támadás, «libellus famosus». Erre vonatkozólag azt írta Luther Jonasnak, hogyha ez a törvény értelmében gúnyirat lenne is, aminthogy nem lehet az, neki mégis joga és hatalma lenne rá, hogy ilyent írjon «a bíboros, a pápa, az ördög és az egész csapat ellen»; a szamarak, vagyis jogászok véleménye ellenére is szeretne még a mainzi meny-

asszonnyal «egy hatalmasat ugrálni».[69] Azok a reformok, melyeket a bíboros egyházias buzgalmában élete végén akart megvalósítani, egészen felbőszítették őt. Az egyházfejedelem halála után kijelentette róla, hogy az Úristen egész biztosan a pokolba taszította.

Kíméletlensége diadalt szerzett neki abban a vitában, melyet az udvari egyháztanács jogászaival vívott azon állítása fölött, hogy a szülők beleegyezése nélkül kötött «titkos házasság» érvénytelen. 1544 januárjában egyik prédikációjában brutális kifejezések özönével mennydörgött azok ellen a jogászok ellen, kik ebben a kérdésben nem voltak vele egy véleményen. A jogászokat különben amúgyis lelke mélyéből gyülölte. Maga mondotta, hogy soha életében, még a pápa ellen viselt harcában sem volt annyira felizgatva, mint ezekben a forró napokban.[70] Különben ekkor egy speciális esetről is volt szó; a házában lakó Beier Gáspár, ki szintén ilyen titkos házasságot kötött, most el akart válni feleségétől, hogy mást vehessen nőül. Csak a választófejedelem különös segítségével tudott Luther annyit elérni, hogy kimondották azt, hogy az ilyen házasságok mindaddig érvénytelenek, míg a szülők meg nem adják a beleegyezésüket vagy amíg az egyháztanács a szülők ellenkezését indokolatlannak nem jelenti ki. A rábizott «isteni parancs», hogy a negyedik parancsolatot prédikálja — így igazolta állásfoglalását — végre diadalt aratott. Beier diákot győzelemittasan vezette új menyasszonyához. Senki sem állhatott ellent a Mindenhatónak. A mi esetünkben különben Bora Katalin tüzelte Luthert harcra Beier érdekében. Cruciger ebből az alkalomból «házi fáklyának» (fax domestica) nevezte őt.[71]

4. A HALÁL. — Luther 1545 október elején, bár rosszul érezte magát, elutazott Mansfeldbe. Mansfeld Albert gróf ugyanis felkérte, hogy legyen segítségére abban a pereskedésben, mely a bányavállalat jövedelmei

és más jogi kérdések miatt közte és fivére, Gebhardt, valamint unokafivérei között folyt. Ezt az első mansfeldi utat egy második is követte karácsonykor. Erre Melanchthont is magával vitte, bár ez morgott, hogy veszekedő emberek lármáját kell majd végighallgatnia. Melanchthon rövidesen megbetegedett, így hát Luther is visszatért vele Wittenbergbe. Ugyanebben a mansfeldi peres ügyben harmadszor is útrakelt 1546 januárjában, ekkor azonban szülővárosába, Eislebenbe utazott. Rövid idő mulva Eisleben lett halálának színhelye is. Gyakori utazásának egyik oka az a nyugtalanság és helyváltoztatási kényszer volt, mely a közeledő halált annyiszor megelőzi, a másik pedig a wittenbergiekkel szemben táplált elégedetlensége, mely már régebben is Zeitzbe, Merseburgba, majd Leipzigbe űzte. Január 23-án, mit sem törődve a téli hideggel, fiainak, ezek házitanítójának és tanítványának, Aurifaber Jánosnak, az Asztalibeszélgetések későbbi feldolgozójának társaságában ismét elutazott Wittenbergből. Halleba megérkezve, a Saale jégzajlása és áradása következtében kénytelen volt három napig Jonasnál vesztegelni. Az ördög lakik a vízben, írta, a pápának azonban nem akarja megszerezni az örömet, hogy belefúljon a folyóba.[72] A városban prédikációt tartott, amelyben dühösen követelte, hogy űzzék el a még ott lakó utolsó szerzeteseket. «Urak, nektek ki kellene zavarnotok a városból a bolond és koszos szerzeteseket.» Január 28-án kiséretével, melyhez Jonas is csatlakozott, átkelt a megáradt folyón. Eisleben közelében hideg szél járta át kocsiját, úgyhogy nem tudott lélegzetet venni, szédülés és nagy gyengeség fogta el. «Ezt mindig az ördög csinálja nekem — így vigasztalta magát — ha valami nagy dologba fogok.» Bora Katalinnak azonban tréfálkozva azt írta megérkezése után, hogy a környéken lakó sok zsidó küldte rá a szelet és ezek akarják megfagyasztani az agyát.

A pereskedő grófok és tanácsosaik már Eislebenben voltak. Luthert, Jonast és Aurifabert a városi jegyzőnek még ma is fennálló házában szállásolták el és bőkezűen gondoskodtak ellátásukról. Luther emlegette a jó naumburgi sört. Három fiát Jenába küldötte, kettő közülük visszatért a szűk szállásra, de sokat tartózkodtak Mansfeldben. Rajtuk kívül még Luther barátja, a mansfeldi Cölius udvari prédikátor, lakott a házban. Luther barátait minden este összegyűjtötte a földszinti szobába, mely fölött az ő részére kiutalt két szoba épült s alaposan neki látva az evés-ivásnak, igen jókedvre hangolódott. Élettársa, Bora Katalin, nagyon aggódott az egészségéért. Víg levelekben nyugtatta meg őt és figyelmeztette, hogy bízzék Istenben. Tréfálkozva írt a ház körül történt apró szerencsétlenségekről ; a szoba előtt tűz támadt s ő is majd megsebesült; a tetőről egy kő esett le, mely hajszál híján megölte. «Attól félek, ha te nem hagyod abba az aggodalmat, végül is a föld fog elnyelni minket.»[73]

Nagy megerőltetéssel négy beszédet tartott ezek alatt a napok alatt Eislebenben. Az egyikben a zsidókat támadta. Az uraknak ki kellene őket űzni, ha nem akarnak keresztényekké lenni. Különben nem volt igazságtalan akkor, amidőn a mansfeldi zsidókat nemcsak kereszténygyűlölettel, hanem csalásokkal és erkölcstelen uzsorával is vádolta. Midőn támadta őket, jól tudta, hogy a mansfeldi grófné a zsidókat pártolja. Kétszer járult Luther Eislebenben úrvacsorához, miután — mint mondják — «feloldoztatta» magát. A második úrvacsoránál az állítólagos apostoli szertartás szerint két papot «szentelt».

A grófok közötti tárgyalás bosszúságára igen hosszadalmassá vált. Az ördögöt okolta azért, hogy a szakértők és az ő egyeztetési kisérletei a pereskedők között mindig ellenállásra találtak. Minden ördög Eislebenbe gyűlt — mondotta — hogy gúnyolódjék ebben a szomorú ügyben

kifejtett fáradozásai fölött. Ekkor történt, hogy mértékfeletti izgatottságában a föntebb már leírt hallucinációja volt, melyben az ördögöt látta a kútnál s amely után Cölius előtt könnyekben tört ki az ördögnek vele szemben tanusított illetlen gonoszsága miatt. Végül is szerencsésen befejeződtek a végnélküli tárgyalások. Február 14-én azt írhatta «barátságos, kedves háziasszonyának», hogy «Isten nagy kegyelmet gyakorolt itt, mert az urak tanácsosaik segítségével majdnem mindenben megegyeztek». Egyúttal azt is tudatta: «Reméljük, ezen a héten újra otthon leszünk, ha Isten is úgy akarja».

Aurifaber feljegyzései szerint február 16-án a vacsoránál sokat beszéltek betegségekről és halálról. Ekkor mondotta Luther: «Ha ismét hazaérkezem Wittenbergbe, nemsokára koporsóba akarok majd feküdni és a kövér doktort a pondróknak adni táplálékul».[74] Hogy a halál Eislebenben is utólérheti, arra nem is gondolt.

Egyházának helyzete miatt érzett gondjai bizonyos mértékig elterelték figyelmét a közeledő halálról. Értesült róla, hogy a császár a zsinaton arra az álláspontra helyezkedett, hogy az újítást a leghatározottabban le kell verni; hogy a regensburgi hitvita eredménytelenül végződött; hogy az állam fegyverbe akar szállani a schmalkaldeniek ellen. A két előkelő lutherbarát vendég, Anhalt Farkas herceg és Schwarzburg Henrik gróf, kik a pereskedő grófok kibékítése végett jöttek Eislebenbe, még más nyugtalanító híreket is hozott. «A császár teljesen ellenünk van — mondotta kétségbeesve Luther — most hozza nyilvánosságra, amit eddig eltitkolt». Választófejedelméért is aggódott s ez az aggodalom csalta ajkára a szavakat: «Isten, segítsd a mi kegyelmes urunkat». Egyik este a következőkkel búcsúzott asztaltársaitól: «Imádkozzatok a mi Úristenünkért (vagyis az ö szándékáért), hogy jól menjenek egyházának ügyei; a trienti zsinat nagyon haragszik».

Hangulatára nagyon ráfeküdtek a svájciak és más szentségtagadók támadásai, melyeket úrvacsoratana ellen intéztek ; e támadásukra a nemrég megjelent «Rövid hitvallás» adott okot. Az ellene táplált ellenszenvet kétségtelenül nagyon növelte az a körülmény, hogy régebbi művei, melyekben a szentségekkel foglalkozott, most műveinek újabb német kiadásában ismét napvilágra kerültek. Eislebeni prédikációiban erős szavakkal támadt a szakramentáriusokra is és figyelmeztetett arra, hogy a Szentírást ne magyarázzák önkényesen az ész mértéke szerint. 1546 február 16-án kelt utolsó feljegyzése úgylátszik szintén a szakramentáriusok bibliamagyarázatára vonatkozott: «A Szentírást — mondotta ebben — senki sem emésztette meg eléggé, ha nem kormányozott száz éven keresztül Egyházat a prófétával» ; Vergilius Bucolicájának és Georgicájának megértéséhez is arra lenne szükség, hogy az olvasó öt évig előbb pásztor vagy földmíves legyen és Cicero leveleit csak az tudja kellőképen értékelni, aki húsz éven át szolgált valamilyen előkelő államot.[75] Valóságos halálsejtelem gyanánt hatnak azok a szavak, amelyeket a «Házi postillák»-ban írt egy hohensteini számtartónak Ján. 8, 51-ről : «Ha valaki beszédemet megtartja, halált nem lát örökké». «Boldog az Igében — mondotta itt — aki hisz, így alszik el és meghal.»[76] Ez volt a kedvenc gondolata. Szívesen emlegette ezt a textust is : «Úgy szerette Isten a világot» stb. és egy hosszabb beszédben különösen is fejtegette barátai előtt.

Az első jelek arról, hogy szívbaja veszedelmessé vált, február 17-én mutatkoztak. Egész nap nyugtalan volt. Egyszer így szólt : «Itt keresztelkedtem meg Eislebenben ; mi lenne, ha itt kellene maradnom?» Este rájött az a mellszorulás, melyet már előző betegségeiből ismert. Meleg borogatások enyhítettek rajta. Amint jobban érezte magát, leült vacsorázni s mint rendesen, nagyon közlékeny volt társaihoz. Jó hangulat lett úrrá felette. Bősé-

gesen evett és ivott. Anekdótákat mondott el és a komoly beszélgetésben is résztvett. Az került szóba, hogy a mennyországban viszontlátjuk egymást. Ismét egymásra fogunk ott ismerni — mondotta — Isten Lelke által, ki Ádámnak is megadta azt a kegyelmet, hogy az álma alatt a bordájából teremtett Évát mindjárt felismerte, hogy test az ő testéből. Beszélt a haláláról és az ördögről. Olyan öreg kort ért meg, hatvanhárom évet élt, hogy tanubizonyságot tehet mindarról a gonoszságról, hűtlenségről, világi nyomorról, amelyet ez a gonosz ellenség idézett elő. Az emberek tulajdonképen áldozati báránya a sátán gyűlöletének.[77] Ezután a beszélgetés után, szokása szerint, korán felment a szobájába, hogy az ablak előtt állva elvégezze imádságát s azután a szomszéd kamrácskában pihenőre térjen.

Imaközben újabb, az előbbinél is erősebb mellszorulás lepte meg. A borogatás ismét segített valamicskét. A szoba pamlagán végre egyórai álomba szenderült, miután az odahívott Albert gróf egy, abban az időben igen használt és drága orvosságot vétetett be vele, úgynevezett egyszarvú-port. Midőn fölébredt, nem engedett orvost hívatni; a rosszullét nem veszélyes. Barátait, kik feljöttek hozzá, aludni küldte, maga is visszavonult a kamrájába, hogy alvás közben megerősödjék. Ebben a kis, levegőtlen helyiségben rajta kívül még Jonas és Rudfeld szolga aludott. Luther fekvőhelye ma is ott áll. A beteg tíz vagy tizenegy órától csak az első reggeli óráig aludott. Erős rosszullétre ébredt. Felkeltette Jonast és így kiáltott fel: «Ah, Úristen, de fáj!» Miután felkelt, Jonas és a szolga támogatásával a nagyobb szobába vánszorgott, közben azt sóhajtva, hogy biztosan Eislebenben fog meghalni. A mondást ismételgette: «A Te kezeidbe ajánlom lelkemet». Elnyúlt a kereveten. Mellszorulása most már elviselhetetlen fájdalmat okozott neki.

Értesítették a háziakat, a grófokat és a herceget, kik egymás után eljöttek, hogy ápolásáról gondoskodjanak és részvétüket kifejezzék. Sietve hívtak két orvost is, egy doktort és a gyógytudományok egyik magiszterét. Mielőtt azonban megérkeztek volna, a baj teljesen úrrá lett a betegen. Eszméletlen állapotban és észrevehetetlen pulzussal feküdött a díványon. Közben ugyan valamennyire magához tért, de hideg halálverejték lepte el. Hallották, amint így szólt: «Édes Istenem, úgy fáj és és félek, elköltözöm». Néhány imaszót is mormolt, melyben megköszönte, hogy az Atyaisten kinyilatkoztatta neki szent Fiát, kit a rossz pápa káromol.[78] Háromszor ismételte kedvenc mondását: «Úgy szerette Isten a világot» stb. Albert gróf és a rokonai hiába kínáltak erősítő és üdítő szereket. Midőn ismét féligmeddig öntudatlanul feküdött, Jonas és Cölius, hogy a jelenlevők előtt hitvallást vegyenek ki belőle, fülébe kiáltva kérdezték, hogy meg akar-e maradni hite és tanítása mellett? Hallották, hogy igennel válaszolt. Ez volt az utolsó szava. Katalinról nem emlékezett meg utolsó szavaiban, sem pedig gyermekeiről, kik aludtak. Az emlékezés és a lelki ereje teljesen eltűntek.

Egy mély lélegzetvétel után reggel 3 óra felé távozott el Luther az életből, hogy lelkét az Örök Bíró kezeibe tegye. 1546 február 18-ának hűvös hajnala még homályt borított a földre.

Az utolsó krízis alatt elküldöttek az eislebeni gyógyszerészért, Landau Jánosért, hogy beöntés által kísérelje meg felélesztení Luthert. Landau konvertita-katholikus volt, a híres Witzel testvérének a fia. Azonnal eljött, de az éppen elhunyt megtekintése után így szólt: «Mit használ itt a beöntés, már halott». Az orvosok mégis meg akartak kísérelni mindent; hátha van még élet benne és magához tér a beöntés után. A klistély azonban csak az utoljára elfogyasztott vacsora gázait távolította

el. Az orvosok is belátták, hogy már minden hasztalan. Ekkor vitatkozni kezdtek a halál oka fölött. A doktor azt mondotta, hogy szélütés érte, mert a szája elhuzódott s az egész jobboldala megfeketedett. A magiszter ezzel szemben azt vitatta, hogy ilyen szent embert Isten nem sujthatott szélütéssel, a halál oka egy katarus befejeződése volt és a beteget fulladás ölte meg. Luther tulajdonképeni régi betegségéről, az ütérelmeszesedésről, egyikök sem tudott.[79] Nem apoplexia volt a halál oka, még kevésbbé katarus.

A halál bekövetkezése után minden vendég ott volt a szobában. Jonas a kerevet fejénél ült, hangosan kesergett és kezeit tördelte. A kérdezősködőknek azt válaszolta, hogy a vacsoránál Luther éppenolyan vidám volt, mint máskor. «Ah Uristen, Uristen» — ismételgette egyre. A grófok drága, jóillatú vizet hoztak, ezzel kellett a gyógyszerésznek a holttest orrát, száját, homlokát és baloldalát erősen bedörzsölni. A vendégek még reménykedtek abban, hogy talán ennek hatása alatt ad majd mégis valami életjelt. Emlegették, hogy Luther egyszer már Schmalkaldenben, 1537-ben, feküdött ilyen élettelenül, akkor mindenki halottnak tartotta és mégis magához tért. A bedörzsölést végző gyógyszerész azonban érezte, hogy a dörzsölt testrészek már halálosan hidegek és merevek. Erre Jonas azt tanácsolta, hogy azonnal írjanak egy kimerítő tudósítást és lovasküldönccel küldjék el a választófejedelemnek. Mindjárt le is ült és reggel négy órakor Cölius és Aurifaber segítségével hozzákezdett a szomorú esemény leírásához. Közben a hullát lehetőség szerint rendesen felravatalozták a kereveten. Amint világosodott, elhívattak egy festőt, hogy örökítse meg az elhúnyt vonásait. A kép nem tetszett. Másnap, részben az első alapján, új képet kellett készíteni. Ezt a másodikat a hallei Fortnagel Lukács festette meg. Ekkor már koporsóban feküdt a halott.

A kép a leipzigi egyetemi könyvtárba került. Ugyanitt van egy másik, kevésbbé tökéletes festmény is, melyen a holttest feje párnán nyugszik. Valószinűleg ez volt az első kép. A legújabb időkben még egy nevezetes halotti képet is találtak. (Lásd: Preuss, Theol. Lit. Bl. 1926., 326. old.)

Vajjon milyen gondolatai támadtak volna egy katholikus embernek — mondjuk — Luther valamelyik nemesszívű ellenfelének, ki alaposan ismerte az elhunyt életét és tetteit; mit gondolt volna ez az ember, midőn a csendes, reggeli napsugárban úszó szobába belépve meglátta volna a koporsóban fekvő holttestet? Mindenekelőtt Annak a tanítása szerint, ki megparancsolta, hogy még legnagyobb ellenségeinket is szeressük, a jó Isten kegyelmébe és irgalmába ajánlotta volna az elköltözött lelket. Azután elvonultak volna lelki szemei előtt azok a szörnyű, elkeseredett és szomorú támadások, melyeket ez a helyes útról lesíklott élet intézett a föld legmagasztosabb, legszentebb értéke ellen, a Krisztus Jézus kiömlött szent vére árán Péterre és az ő utódaira alapított, elpusztíthatatlan Anyaszentegyház ellen. Gondolatban látta volna azokat a mély sebeket, amelyeket Krisztus misztikus testén ez az egyetlenegy ember ütött, ez az ember, kit Isten oly csodálatos szónoki tehetséggel s oly titáni akarat- és munkaerővel áldott meg. Hány ezer megváltott lélek szakadt el miatta ártatlanul és gyakran tudatlanul Krisztus élő testéről, hogy szakadásának szomorú következményeit késő unokáira is hátrahagyja. De helyet adva a méltányosságnak, gondolt volna arra az elfogultságra is, mely az elhunytat a maga ügyeivel szemban eltöltötte, arra a mélységes, szerencsétlen önámításra, mely harcának megkezdése óta mindinkább hatalmába kerítette lángoló temperamentumát. Arra is gondolhatott volna, hogy nem vezette-e Luthert valami lelki kényszer, mindenesetre valami általa is kívánt és — leg-

alább kezdetben — bűnös kényszer, melynek következtében semmi mást nem látott, csak a maga beképzelt küldetését, hogy a világ elképzelt közeli összeomlása és az Örök Bíró eljövetele előtt új Evangéliumot hirdessen az Antichristus és a pokoli hatalmak ellen; valami kényszer, amely élete végén lehetetlenné tette, hogy az igazi, magasabb világosság egyetlen fénysugarát is magába fogadhassa. Ha a halottasszobába lépő ember belepillanthatott volna az elhunyt lelki fejlődésének történetébe, vagyis a szülői házban kialakult pszichológiai viszonyaiba, a kolostorbalépésének borzalmas előzményeibe, továbbá a szívbajokozta megzavarodásokba és küzdelmekbe, akkor annál inkább kényszerítve érezte volna magát, hogy elnéző ítéletet mondjon a most már mozdulatlanul fekvő, egykor azonban félelmetes harcos fölött. Nagyság volt ez az ember? — kérdezte volna talán, midőn elhagyta a ravatalos szobát. És a válasza nem lehetett volna más, mint az, hogyha nagyság volt, csak negatív nagyság lehetett. Mindenesetre nem tartotta volna lehetetlennek, hogy a szerencsétlen számára Isten bocsánatát remélje. A német nép katholikus történetírója, Janssen János, ki oly mélyen belelátott azoknak az éveknek lelki motívumaiba, szintén azt ajánlotta a hozzáforduló konvertitáknak, hogy imádkozzanak Luther lelki üdvéért.[80] Csak Egy láthat bele a szívekbe és vesékbe; a korlátolt emberi tekintetnek nem adatott meg ez a képesség.

*

Luther halálának leírásához az adatokat szolgáltatták: Jonasnak a választófejedelemhez küldött egyidejű jelentése; a szemtanuk levelei, melyeket vagy a halál napján vagy közvetlenül utána írtak; Landau tudósítása; továbbá a gyászbeszédek, de különösen Luther halálának «Históriája», melyet Jonas, Cölius és Aurifaber

azonnal megírtak és március közepén Wittenbergben kiadtak.[81] Nem tagadható, hogy Jonas levelében és a «Historiában» előfordulnak Luther olyan jámbor mondásai és imái, amelyeket ez a folyton önkívületbeeső haldokló nem bírt volna elmondani.[82] Hogy azonban úgy ezeknek, mint a többi tudósításoknak a hitelességét teljesen kétségbevonjuk, mint azt nemprotestáns oldalról újabban megtették, arra egyáltalában nincs elégséges alapunk. Egyesek még azt is hitték, hogy polemizáló följegyzések és régi mendemondák alapján azt is állíthatják, hogy Luthert reggel már halva találták az ágyában. Eszerint az utolsó éjtszaka eseményeit mind csak azért találták volna ki, hogy a kellemetlen tényt eltitkolják. Ilyen nagyarányú csalást azonban lehetetlenné tesz azoknak a személyiségeknek a nagy száma és magas állása, kiknek bűntársakká kellett volna lenniök s kik között titkot tartani nem igen tudó asszonyok is voltak. A katholikus Landau gyógyszerésznek 1548-ban nyomtatásban megjelent nyugodt és aprólékos leírása, melyben éjtszakai látogatásáról számol be, már magában megcáfol minden hasonló önkényes föltevést. Ha, mint föltételezik, a haldoklási jelenetet meghamisították volna, akkor egészen másképp írták volna le, mint az megjelent. Szinte biztosan mondhatjuk, hogy akkor nem mulasztották volna el, hogy ne mondassanak Lutherrel meleg szavakat, melyekben Bora Katalintól elbúcsúzik és érzékeny jelenetben írták volna le fiaitól való búcsúzását is.

Hát még a Luther öngyilkosságáról szóló mese, melyet újabban egyesek ismét emlegetni kezdtek. Ennek a hamis vádnak az alapját Luther egy meg nem nevezett szolgájának állítólagos levele képezte, melyre a haláleset után mintegy húsz évvel Luther külföldi ellenfelei kezdtek hivatkozni. E névtelen szolgának leleplezéséről először az olasz Bozius Tamás 1591-ben Rómában kiadott könyve tett említést anélkül azonban, hogy az eredeti

szöveget közölte volna. Ezt a hiányt csak 1606-ban pótolta Sedulius Henrik franciskánus szerzetesnek Antwerpenben kiadott könyve. A levél szerint «a mi Márton urunkat az ágyra felakasztva és nyomorúságosan megfulva» találta volna meg a szolga.[83]

Ez a vád azok közé a mesék közé tartozik, amelyekben minden, különösen az Egyházat támadó ellenfél rossz halált hal. Kétségbeesve és gyónás nélkül vagy öngyilkosság által kellett elpusztulniok.[84] Luther is kiváló volt az ilyen mesék kitalálásában és szívesen elhitte a hasonló híreket.

Különösek azok a variációk, amelyekkel egyes írók a Luther haláláról szóló legendákat kiszínezik. Egyik szerint ezen a végzetes éjtszakán nála volt «az ő apácája», sőt Bora fojtotta meg ölelés közben, mások szerint pedig az ördög vitte el őt elevenen vagy ez ölte meg.

Ha az ember látja, hogy rövidlátó és kritikátlan katholikus írók, kiket már a neve is borzalommal töltött el, az idők folyamán mennyi nemigaz dolgot írtak Lutherről, az Egyház ellenségéről, akkor már nem csodálkozik annyira ezeken a halálhíreken. Azt mondották, hogy öreg korában lelkében megtagadta a tanításait; hogy azon gondolkozott, hogy visszatér a pápasághoz anélkül azonban, hogy megtérne; hogy egy este azt mondotta apácájának, midőn ez megcsodálta a csillagos eget, hogy a mennyországot nem az ő számukra teremtették; azt írták róla, hogy három gyermeke volt, kiket nem Bora Katalin hozott a világra; hogy más apácákkal «orgiákat ült»; hogy csak azért kezdte meg harcát az Egyház ellen, hogy megszabaduljon a szerzetesélettől; hogy később írásban azt ajánlotta, hogy sok nőért és kevés gyermekért kell imádkozni; hogy ő szerezte e mondást: «Ki nem szereti a nőt, nótát, a bort, — egész életében nem lesz, csak bolond». (Wer nicht liebt Weib, Wein und Gesang, der bleibt ein Narr sein Leben lang.)[85]

Különösen elterjedt a fentebb már említett monda az iszákosságáról; azt is állítják, hogy evés közben is többet ivott a kelleténél s ezt Luther egyes tréfás kijelentéseivel bizonyítják. Egyesek szerint még halála estéjén is túlsokat evett és ivott. Az előbb említett «kövér doktor» kifejezésre hivatkozva azt is mondják, hogy természetellenesen elhízott volt, pedig ez sem igaz. Mint a halála után készült kép is mutatja, különösen élete második felében, meglehetősen meghízott, az olyan túlzásokat azonban, mint amilyen Goethe Faustjában olvasható, határozottan vissza kell utasítani.

Azokat a szavakat, amelyekkel a jelenvoltak szerint halálakor a pápát szidalmazta, különösen barátja, Ratzeberger, ki nem is volt Eislebenben, igen gyanús módon kibővítve közölte. Szerinte utolsó este, vacsora közben krétával a falra írta volna közismert verses mondását: «Pestis eram vivus, moriens ero mors tua, papa». (Élve pestised voltam, pápa, halva a halálod leszek.) A többi források hallgatása, kivált az a körülmény, hogy a gyászbeszédek csak azt mondják, hogy Luther régebben emlegette ezt a verset, meglehetősen lerontják Ratzeberger közlésének hitelét.[86] Ugyancsak alaptalan protestáns állítás az, hogy a Halleban őrzött úgynevezett Luther halotti maszk eredeti. Loofs Frigyes hallei teológiai tanár kutatásai azt állapították meg róla, hogy csak a tizennyolcadik században készült.[87] Éppígy nem hiteles a legtöbb tárgy, amelyről azt mondják, hogy Luther hagyta hátra.

A katholikus polémia pedig még a temetését is eltorzította.[88] A menet állítólag üres halottaskocsival érkezett Wittenbergbe. Mások szerint pedig legalább is meg kellett állítani a kocsit, olyan borzalmas szaga volt a holttestnek. A hollók, melyek a kocsit követték, ördögök voltak, «kik prófétájuk temetésére jöttek el». A megszállottakat ekkor nem gyötörték az ördögök, mert

minden ördögnek ott kellett lenni a temetésen. Ezekből is láthatjuk, mennyire irtóztak a katholikusok Luthertől.

*

Hagyjuk el a legendák világát, hová a halálhír vezetett minket és tárgyaljuk le a temetést. A holttestet Eislebenben erős ónkoporsóba zárták. Jonas és Cölius mondottak gyászbeszédeket. Azután február 20-án Halleba, 22-én reggel pedig Wittenbergbe vitték a hullát. Az Elstertornál, tehát nem messze a kiátkozóbulla elégetési helyétől, az egyetem, a tanács és a polgárság vette át a koporsót és a vártemplomba kísérte, hol a választófejedelem rendelete szerint elkészítették számára a nyugvóhelyet. 22-én a szószék elé temették el s még ma is ott fekszik.[89] Érdekes, hogy a temetés napja a katholikus egyházban *Péter székfoglalásának* az ünnepe, helyesebben (a régi elnevezés szerint) a pápai primátus megalapításának az ünnepe.

Midőn a gyászmenet Luther holttestével a vártemplomba érkezett, először Bugenhagen, azután Melanchthon tartott gyászbeszédet. Az összes beszédek, Cöliusé és Jonasé is, megvannak nyomtatásban.[90] Bugenhagen beszéde szerint Luther volt «kétségtelenül az az angyal, kiről az Apokalipszis 14. fejezete a következőket mondja: És láttam egy más angyalt az ég közepén repülni, kezében az örök evangéliummal, hogy hirdesse a földön lakóknak». Az evangélium aeternumot Bugenhagen szerint az Atyaisten Luther, az «Egyház Istentől küldött reformátora» által «nyilatkoztatta» ki, mint nagy titkot.

Melanchthon éppígy magasztalta gyászbeszédében az az elhunytat, az egyiket Isten eszközei közül, kiknek sora az Ószövetségben vette kezdetét, kit Isten maga tanított ki. Elmondotta róla, hogy súlyos lelki harcokban gyakorlott ember volt, barátságos jellemű, ki nem szerette a támadást és civakodást, de harcrakész volt,

ha az idő és körülmények úgy kívánták. Mindent megtalált benne, amit Pál apostol a filippibeliekhez írt levelében (4, 8) Isten adományának nevez, vagyis «ami igaz, ami igazságos, ami tiszta, ami szeretetreméltó, ami dicséretes». Most pedig a próféták társa lett Luther a mennyben. — Ezzel a dicshimnusszal szemben ezen a napon olyan ellentétes ünnepség játszódott le az Egyházban, amelynél megkapóbbat elképzelni sem lehet; fölcsendült az Egyháznak Pétert, Krisztus utódát magasztaló éneke, hiszen ez a nap az ő ünnepe volt. Ta es Petrus, zengte az egész katholikus világ, te vagy Péter, kit a pokol kapui sem tudnak legyőzni.

Wittenbergben ekkor mást mondottak annak a dícséretére, kinél nagyobb ellensége nem volt a pápának, mióta Krisztus Pétert utódjának jelölte ki.

Melanchthon első hirdetményében, melyben a wittenbergi diákok tudomására hozta Luther elhunytát, ezeket írta: «Ah, eltávozott Izrael kocsija és a kocsi vezetője, ki az Egyházat a világ aggkorában kormányozta. Nem az emberi lángész találta ki a bűnbocsánat és az Isten Fiában való bizalom tanát, hanem Isten nyilatkoztatta ki e férfi által.»

Cölius eislebeni beszéde szerint az elhunyt úgy jelent meg, mint egy «valóságos Éliás és Jeremiás», mint «Keresztelő szent János vagy egy apostol az Úr nagy napja előtt». Jonas pedig azt jósolta prédikációjában, hogy amint Luther is gyakran mondotta, ennek a halálnak a hatása az lesz, hogy most minden pápista és szerzetes «szerteporlik és elpusztul»; ily sajátságos erőt vált ki a próféta halála az istentelenek és megátalkodottak ellen; igen, mielőtt elmúlna két esztendő, az elvakult pápistákat «irtózatos büntetés» fogja sujtani.

Ezeknek megfelelően érmeket verettek az ismert Luther-verssel: Moriens ero mors tua papa. Sírfeliratok jelentek meg, különösen Wittenbergben, melyek versben

és prózában a leghatártalanabb dicséreteket zengték Lutherről. Egyik ilyen különösen feltünő, de névtelenül megjelent lap szerzőjének mindenki Eber Pált tartja.[91] Cranach nyomdája kétes értékű Luther-képekkel árasztotta el a protestáns német világot. A dacos, nagyszemű alak nagyon kifejező rajtuk. Ezek a képek, melyek meglehetősen különböztek egymástól, képezték a később közismertté vált Luther-típus alapját. A gyászbeszédek modorában tartott dicshimnuszok egész áradata magasztalta úgy szóban, mint írásban az elhunyt emlékét; kábító erővel ragadta meg a fogékony lelkű embereket és ezreket akadályozott meg abban, hogy az igazságnak megfelelően ismerjék meg a tényeket és Luther jellemét.

5. A SÍRNÁL. — A halottnak az életrajzaiban való feldicsérésére érdemes néhány pillantást vetnünk a hatás miatt, melyet ezek a magasztalások elértek.

Mielőtt az életrajzok özönével foglalkoznánk, melyek Luther halála után rövidesen megjelentek és Luther dicsőítését tűzték ki maguk elé cél gyanánt, említsük meg, hogy Melanchthon 1546-ban Luther latin műveinek második kötetében egy életrajzvázlatot tett közzé. Ebben Luther minden hibája fölött szemethunyt vagy legalább mentegette a hibákat. A maga szenvedéseit, melyeket Luther okozott neki, a hitújító nagysága iránt táplált csodálatában teljesen elfeledte.

Luther lelkes tanítványa, Mathesius János, minden feltünőbb tehetséget nélkülöző ember, mint a cseh Joachimstal papja, Luther-prédikációkat tartott, melyek vegyesen voltak tele történelmi és valótlan adatokkal s amelyeket Maurenbrecher Vilmos, protestáns reformációtörténész joggal nevezett «jámbor dicsőítőbeszédeknek»; minthogy célja az volt, hogy minél több erkölcsi tanulságot vonjon le, a történelmi igazságokkal nem igen törődött. A prédikációk húsz évvel Luther halála után 1566-ban jelentek meg Nürnbergben a következő címmel:

«Történetek a tisztelendő, Istenben boldogult Isten emberének, Luther Márton doktornak eredetéről, művéről, életéről és haláláról». Népies nyelvezete következtében ma is nagy elterjedettségnek örvendő könyv.

Ugyanebben az évben adta ki Aurifaber János, Luther halálának egyik szemtanuja, a már fentebb jellemezett «Colloquia vagy Asztalibeszélgetések» című művét Eislebenben. «Strassburg, Augsburg, Ulm, Nürnberg stb. császári birodalmi városoknak» ajánlott előszó azt mondta Lutherről, hogy ő «a németek tiszteletreméltó és nagyon felvilágosodott Mózese». A mű részint szórakoztató, részint oktató tartalma, népies, nem egyszer nyers hangjával hihetetlenül megerősítette Luther uralmát a lelkek fölött. E mű sikere másokat is arra buzdított, hogy hasonló Asztalibeszélgetéseket adjanak ki. Igy jelent meg 1571-ben Stangwald, 1577-ben pedig Selnecker munkája.[92]

Spangeberger Cirjék, fanatikus luthercsodáló, szintén prédikációk alakjában állított össze egy könyvet Lutherről, az Isten emberéről, «Theander Luther» cím alatt. E rövid főcím alá az egész mű irányzatát és értékét jelző következő végetlen alcímet írta: «Isten értékes emberéről, Luther Márton doktor lelkész háztartásáról és lovagiságáról, prófétai, apostoli és evangélistai hivatásáról is; a harmadik Éliás, második Pál és igazabb János, a legkiválóbb teológus, az Apokalipszis 14. fejezetének angyala» stb. stb. Ezek a prédikációk, melyeket 1562-ben Mansfeldben mondott el, először egyenként jelentek meg, majd 1589-ben együttesen. Sohasem terjedtek úgy el, mint Mathesius «Históriái».[93]

Luther két legnagyobb rajongója Flacius Illyricus wittenbergi egyetemi tanár és Amsdorf Miklós volt. Bár nem életrajz-írással, de dicséretekkel és Lutherért való harccal tűntek ki. Flacius például könyvében az igaz vallás ismertetőjeleit tárgyalta (Magdeburg, 1549) és

az igazi Evangélium ismertetőjeleit s arra az eredményre jutott, hogy ezek az ismertetőjelek istenített mesterének nemcsak tanításában, hanem csupa erényes példától ragyogó, kiválóan jámbor életében is feltalálhatók. Amsdorf szerint is szent volt Luther, mégpedig helye szent Pál mellett van; őt «kiváló kegyelem keltette életre és adta a német nemzetnek». Luther hazafias tulajdonságaira hivatkozva a «német nemzetet» már előbb is hangsúlyozták, hogy ez a nemzet az ő különlegesen nagy vezetőjét dicsérje benne. A németségnek kellett az emelő szerepét játszania, hogy Luthert minél magasabbra emelhessék.

Az említett írók azonban, mint sok más dicsőítője is Luthernek, fájdalmasan emlegetnek hatalmas szakadásokat és ellenáramlatokat. Az úgynevezett igazi lutheránusoktól sok teológus és prédikátor tért el a tanításban anélkül, hogy a maguk részéről kisebbítették volna dícséretét. Amsdorf kesergett e «bölcsecskék», Flacius mennydörgött a «pártütők» miatt. Sokan a saját testükön tapasztalták az új vallásban felhevült teológus ellenfelek üldözéseit. Mathesius már félve látja, hogy az élet vizébe a «wittenbergi csatornák mindenféle iszapos, tisztátalan, mérges vizet» ontanak.

Amit Luther folyton jövendölt, az a sírja fölött teljesen valóra vált. A teológusok mélyreható vitatkozásai felingerelték az iskolákat és az egyházakat és maguk után vonták azt, hogy a fejedelmi udvarok a hatalom szavával elegyedjenek bele a vitába. Ezek a mozgalmak azokra a harcokra emlékeztettek, melyek éppúgy telítve voltak teológiai ellentétekkel, mint szenvedéllyel és gyülölettel.[94] Hogy e támadások főleg a gnesiolutheránusok, különösen Flacius és követői ellen irányultak, azt bizonyítja, egy Coburg várában látható ágyú is, amelyen az udvari prédikátor bronzszobra a flacianus torkát szorongatja. A szász választófejedelemségben,

a lutheránus reformáció őshazájában, az úgynevezett kriptokálvinizmus ragadta magához az uralmat, mióta 1553-ban Ágoston lett a választófejedelem. Ennek az irányzatnak a követői Melanchthon művei közül kiadták a «Corpus doctrinae Filippicumot», melynek fölfogása sokban eltért Luther tanításától. Bár Melanchthont és a filippistákat az udvar védte, mégis sokat kellett szenvedniök a teológusok támadásai miatt.

Csak akkor virradt föl békességesebb idő, midőn az úgynevezett teológiai «orthodoxia» megállapította a maga uralmát. Luther mértéktelen magasztalása tulajdonképen az orthodoxok idejében érte el tetőfokát. Később azonban, mikor a felvilágosodás ideje köszöntött be, a tudósok és művelt emberek szemében Luther értéke nagyot csökkent. Mind szélesebb körben kezdték feszegetni a tanaiban található ellentmondásokat és hézagokat; tételeiből éppen nem jogtalanul vontak le olyan következtetéseket, amelyek nem sok örömet szereztek volna Luthernek; azt is meg merték tenni, hogy nem valami előnyösen ítélték meg a protestantizmus alapítójának jellemét és magánéletét. A mult század oknyomozó történelmi iránya pedig még több kárt okozott tanai, sőt személye túlértékelésének. Az 1883-ban megtartott Luther-jubileum óta több okból, nem utolsó sorban a kiélesedett katholikusellenes állásfoglalás következtében Németországban és a legbefolyásosabb protestáns körökben ismét nimbuszt kezdtek fonni Luther neve köré, de ezt már modern szellemben tették; a szabadság és kultúra hősévé, új szellemi jövő úttörőjévé és különösen a német eszme héroszává tették meg Luthert.[95] Az elmult világháborúban is a hamisítatlan és győzelmes Németország héroszának kellett lennie. A legyőzetés nagyon sok Luther-rajongót ábrándított ki reményeiből.[96]

Közben, különösen a német forradalom óta Luther vallásából dogma nélküli «német vallás» lett. A protestáns

egyházak, igazuk bebizonyítására Luther nevét írván zászlóikra, azon fáradoznak, hogy fennállásukat új formában biztosítsák, mert a régi állami birodalmi egyház megbukott. Egyesek dicséretesen küzdenek még azért, hogy Luther tanításából a pozitívumot, vagyis a protestantizmusban megmaradt keresztény elemet megőrizzék. Általánosságban azonban a *vallásos* Luther kezd eltűnni. Bár követőinek elsősorban kétségtelenül mint vallási újítót kellene emlegetniök őt, vallásos tulajdonságairól feltünő egyetértéssel hallgatnak s e helyett a kor szellemének megfelelően mindig a kultúrális Luthert dícsérik inkább. Ezt tették különösen 1917-ben a reformáció négyszázéves jubileumi ünnepségein, valamint a következő években tartott ünnepélyeken, mint a wormsi ünnepélyen.[97] Aki nagyobb figyelemmel kíséri az erre az alkalomra írt tudományos és népies Luther-műveket, vagy az ünnepségek díszbeszédeit, az csodálkozva kénytelen látni, hogy milyen alaposan tüntetik el az igazi Luthert; tanításait, mint jelentékteleneket, mennyire nem tárgyalják; mily némán siklanak át életének legfőbb célja, a vallási tanok méltatása felett. Ezek helyett minden súlyt német nyelvezetének dicséretére, bibliafordításának művészies voltára, énekeinek népies hangjára és — természetesen — igazi német hazafiságára fordítanak.[98] Magasztalják törhetetlen, emberfeletti bátorságát. Szívesen hangoztatják mondását: «Es soll mich keiner übertrotzen, daweil ich leb, ob Gott will».[99] Mintha a bátorság és kitartás értékelésében nem a kitűzött cél morális jelentősége és a felhasznált eszközök erkölcsössége lenne a fontos. Némelyik csodálójának elég volt az ő egetostromló dacossága, hogy mint kiváló történelmi jelenségről beszéljen róla. Másoknál azonban egész más alapja van a magasztalásnak. Luther bátorsága kezdette meg a küzdelmet annak a korlátlan szellemi szabadságnak a kivívására, amelynek örülni akarnak. Követői

előtt ledöntötte az Egyház tekintélyét. Tevékenységének ez a romboló sajátsága teszi őt a mai kor szemében értékessé. Csak — mondják — tovább kell küzdeni annak a szellemi szabadságnak a kiterjesztéséért, amelyet ő alapozott meg. Minthogy ő a kezdetnél megállt, túl kell haladni rajta és egy sokkal természetesebb kereszténységet kell kialakítani. Ehhez van szükségük Lutherre. Ez a jelszó, amelyet a protestantizmus tudományos képviselőinek nagy többsége a Luther-magasztalások alkalmával a reformáció elé tűzött.[100] Bár nem lehet tagadni, hogy Luther is hibás abban, hogy a dolgok e jelszó kiadásáig fajultak el, tételeiből, krisztushívő tanaiból mégis tüzes vádbeszédet lehetne összeállítani tisztelőinek ez egyre jobban terjedő mozgalma ellen.

JEGYZETEK.

Rövidítések:

L = «Luther» 3 kötetes mű, írta: Grisar H.
Weim. A. = Weimari Luther-kiadványok.
L Opp. lat. var = Lutheri Opp. lat. varii argumenti.
Levelezés = Luthers Briefwechsel, Enders-kiadás.
Levelek = Luthers Briefe, De Wette-kiadás.
Mathesius = Mathesius, Historien, Loesche-kiadás.
Köstlin = Köstlin: M. Luther. 5. kiadás.
Scheel = O. Scheel: M. Luther.
Holl = Holl: Luther.

I. FEJEZET.

[1] Beschreibende Darstellung der älteren Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Sachsen. Heft XVIII., (Halle 1893), 145. old.

[2] Tischreden. Weim. A. 5, Nr. 5574.

[3] U. ott Nr. 6250. «Atyám azután Mansfeldbe költözött és ott bányász-vájár lett.»

[4] U. ott 1, Nr. 137: «cum canaremus ad colligenda farciminia etc».. Lásd: u. ott Nr. 2936; 5, Nr. 5804, 5989.

[5] U. ott 5, Nr. 5571.

[6] U. ott 3, Nr. 3566.

[7] U. ott.

[8] Geschichte der deutschen Reformation. (Berlin 1890), 248. old.

[9] Luthers Frömmigkeit. (Leipzig 1917), 52. old.

[10] Mathesius 16. old.

[11] U. ott.

[12] Weim. A. 40. I, 315. old. «Frater mihi occisus par veneficia.»

[13] Tischreden. Weim. A. 2, Nr. 1429.

[14] Levelezés 3, 402. old. 1522 jún. 15. Lásd: E. Barnikol: Luther in Magdeburg 3. és köv. old.

[15] Mestwerdt: DieAnfänge des Erasmus stb. 83. köv. old. — Scheel 1, 85. old.

[16] U. ott 17. old.
[17] Mathesius 17. old.
[18] Levelezés 1, 1. old. 1507 ápr. 22. Braunhoz. Lásd: Degering: Aus Luthers Frühzeit. 88. old.
[19] L. 2, 235. köv. old.
[20] U. ott 1, 19. köv. old. Dungersheim később a két írást egybekötve is kiadta 1531-ben a köv. címen: Aliqua opuscula Hieronymi Dungersheim ... contra Lutherum edita.
[21] L. 3, 1003. old.
[22] L. 1, 20. old.
[23] Levelezés 17, 84. old.; Degeringnél Nr. 16.
[24] Crapulis et ebrietatibus impeditus hucusque mimine quid boni scripserim vel legerim, quia constitutus cum hominibus conversabar cum hominibus.
[25] Levelezés 6, 173. old.
[26] Weim. A. 8, 574. old.
[27] Asztali besz. Weim. A. 2, Nr. 1279; lásd: Nr. 2342a, b.
[28] Scheel 2, II. kiad. 7. old.
[29] Böhmer 50. old.
[30] Hausrath 1, 4. old.
[31] Asztali besz. Weim. A. 5, Nr. 5373.
[32] U. ott 4, Nr. 4707.
[33] Weim. A. 8, 573. old. neque libens et cupiens fiebam monachus.
[34] L. 1, 12. old.
[35] U. ott 11. old. F. Falk: Alte Zeugnisse über Luthers Vater und die Möhraer a Hist. Pol. Blätt. 120. kötetében.
[36] U. ott 2, 670. és 675. old.
[37] Scheel 1, 246. old.
[38] Levelezés 2, 208. old.

II. FEJEZET.

[1] M. Luther 2, II. kiad., 2. old.
[2] Scheel 2, 345. köv. old.; L. 1, 10. old.; L. 3, 597. és 682. köv. old.
[3] Werke. Weim. A. 8, 573. köv. old.
[4] L. 1, 12. old.; 3, 598. old.
[5] U. ott 318. köv. old.
[6] Levelezés 1, 9. old.
[7] Scheel 2, 311. és 431. old.

III. FEJEZET.

[1] L. 1, 52. old.
[2] U. ott 216. old.
[3] U. ott 222. old.; 1516 okt. 26-án.
[4] Asztali besz. Weim. A. 1, Nr. 137.
[5] L. 3, 674. köv. old.
[6] L. 1, 318. köv. old.
[7] U. ott 110. old.
[8] Levelezés 1, 29. old.
[9] U. ott 1, 196. old. 1518 máj. 30-án.
[10] Asztali besz. Weim. A. 2, Nr. 2654.

IV. FEJEZET.

[1] L. 1, 149—212. és 304. köv. old.

[2] Asztali besz. Weim. A. 4, Nr. 4707.

[3] L. 1, 19. old.

[4] L. 1, 184. old.

[5] L. 3, 651. old.

[6] Asztali besz. Weim. A. 1, Nr. 406.

[7] Levelezés 1, 199. old.; 1518 máj. 30-án.

V. FEJEZET.

[1] L. 1, 263. old.

[2] Lásd N. Paulus: Joh. Tetzel der Ablassprediger. Mainz 1899. Továbbá L. 1, 265—288. old.; és L. 2, 439. köv. old. Luther későbbi rágalmáról, hogy Tetzel később elkövetett bűnökre árult búcsút.

[3] N. Paulus a Zeitschrift für kath. Theologieban 1924; 630. köv. old.

[4] L. 1, 270. old.

[5] U. ott 271. és 300. köv. old.

[6] U. ott 272. old.; Levelezés 1, 200. köv. old.

[7] L. 1, 312. old.

[8] Paul Kalkoff: Luther und die Entscheidungsjahre. 57. és 157. old.; Hermelink: Theol. Rundschau. 1917. évf. 141. old.

[9] Levelezés 1, 282. old.

[10] L. 1, 304. köv. old.; 317. köv. old.

[11] Opp. lat. var., Erl. A 1, 15. köv. old. Lásd L. 1· 316. és 319. old.

[12] E. Kroker az «Archiv für Reformationsgeschichte»-ben (1920). 300. köv. old.

[13] Asztali besz. Weim. A. 2, 177. old. Nr. 1681. A cloaca szót csak a cl betűkkel jelzi.

[14] U. ott 2, 177. old. A 1. A cloaca szót kiírja.

[15] Kawerau: Luther in kath. Beleuchtung. (Leipzig 1911), 60. old.

[16] L. 3, 32. fejezet, különösen a 6. §.

[17] Lásd a L. 2, 116. köv. old. és a L. 3, 1039. old. található idézeteket.

[18] Levelezés 2, 204. köv. old.

[19] L. 2, 599. old.

[20] U. ott 268. old.

[21] U. ott 302. old.

[22] Köstlin-Kawerau 1, 254—257. old.

[23] Levelezés, 184. old. 1519 okt. 3-án.

[24] Wiedermann 150. old.

VI. FEJEZET.

[1] Nicolaus de Clemangiis, De ruina ecclesiae c. 22, in Herm von der Hardt,

Magnum oecumenicum Constantiense Concilium. (Helmestadt 1700) 1, 3 col. 23 squ.

[2] Janssen-Pastor a. a. o. S. 703—704. old.

[3] Die Ursachen der Reformation in der Histor. Bibliothek, hg. von der Histor. Folyóirat. (München 1917), 19. köv. old.

[4] L. 1, 468. old.

[5] Janssen-Pastor, Gesch. des deutschen Volkes 1, (20. kiad.), 23. old.

VII. FEJEZET.

[1] Weim. A. 6, 285. köv. old.; Erl. A. 27, 86. köv. old.

[2] M. Luther 1. 5. kiad., 291. old.

[3] Weim. A. 17, I. köt. 58. old.

[4] L. H. Grisar: Cur non manus nostras in sanguine istorum lavamus? Értek. a Hist. Jahrbuch der Görresgesellschaft-ban 41 (1921), 248—257. old. (Luther Analekten V.)

[5] Weim. A. 6, 174. köv. old.; Opp. lat. var. 4, 176. köv. old.

[6] Weim. A. 2, 742. köv. old.; Erl. A. 27, 28. old. az 1519. évben. Weim. A. 6, 78. old.; Erl. A. 27, 70. old. az 1920. évben.

[7] Levelezés 2, 328. old. Lásd továbbá L. 2, XVI. fej.

[8] Weim. A. 6, 63. és 75. köv. old.; Erl. A. 27, 51. köv. old.

[9] L. 1, 366. köv. old.

[10] Weim. A. 6, 381. köv. old.; Erl. A. 21, 274. köv. old.; L. 1, 349. köv. old.

[11] Die Ursachen der Reformation (1917). 5. old.

[12] Kolde: Luther 1, 256. old.

[13] Stahl: Die Lutherische Kirche und die Union. 2. kiad. (Berlin 1860), 17. köv. old. «A forradalmi tartalmat» is ő említi. Még szigorúbban ítéli el H. Vorreiter: Luthers Ringen mit den antichristlichen Prinzipien der Revolution. (Halle 1860), 300. köv.; 369. köv.; 377. köv.; 392. köv. old. Épp így a protestáns Leo; Kliefoth és mások, még a szélső bal protestánsok közül is.

[14] Lásd P. Drews: Entsprach das Staatskirchentum Luthers Ideen?

[15] L. 1, 335. old.

[16] Levelezés 2, 482. old.

[17] Weim. A. 6, 579. köv. old.; Erl. A. 24, II. kiad., 17. köv. old.

[18] Bővebben L. 1, 185. old.

[19] Die Freiheit Luthers. (1919). 44. és 15. old.

[20] 1917. évi évfolyam. 690. old.

[21] Grundzüge der Kirchengesch. III. kiad. (1906), 234. old.

[22] Latinul: Weim. A. 5, 597. köv. old.; Erl. A. Opp. lat. var. 5, 134. köv. old. Németül: Weim. A. 6, 614. köv. old.; Erl. A. 24, II. kiad. 38. köv. old.

[23] Weim. A. 7, 75. köv. old.; Erl. A. Opp. lat. var. 5, 121. köv. old.

[24] Latinul: Weim. A. 7, 94. köv. old.; Erl. A. Opp. lat. var. 5, 156. köv. old. Németül: Weim. A. 7, 308. köv. old.; Erl. A. 24, II. kiad., 55. köv. old.

[25] Köstlin-Kawerau után L. 1, 375. old.

[26] Weim. A. 7, 290. köv. old.; Erl. A. 24, II. kiad., 204. köv. old.; L. 1, 376. köv. old.

[27] Asztali besz. Weim. A. 4, Nr. 3983.

[28] Kolde: Die deutsche Augustinerkongregation. 327. old.

[29] U. ott 378. köv. old.

[30] L. 1, 451. old.

VIII. FEJEZET.

[1] Levelezés 3, 24. old.

[2] U. ott 3, 101. köv. old.

[3] U. ott 3, 103. köv. old.

[4] L. 2, 376. old., a démonikus tekintetre vonatkozólag lásd u. ott 671. old.

[5] Lásd Grisar Lutherstudien 1, 88. old.; 66. megj. Asztali besz. Weim. A. Nr. 5432 b.

[6] L. 3, 635. old.; Országgyűlési akták 630. old. A disputa felajánlásáról: Orsz.-gyűl. akták 629. old.; Aszt. besz. Weim. A. Nr. 5432 b.

[7] Levelezés 3, 129. és 135. old. Mindkettő április 28-án.

[8] Kalkoff: Luther und die Entscheidungsjahre 187. köv. old.

[9] Levelezés 3, 151. old., május 12-én.

[10] U. ott 152. old., május 12-én.

IX. FEJEZET.

[1] Levelezés 3, 154. old., 1521 május 14-én.

[2] U. ott 148. old., 1521 május 12-én Melanchthonhoz.

[3] U. ott, 158. old., május közepén Melanchthonhoz.

[4] Weim. A. 8, 138. köv. old.; Erl. A. 27, 318. köv. old.

[5] U. ott 267. köv. old.; Erl. A. 27, 379. köv. old.

[6] L. 3, 995. köv. old.

[7] L. 2, 396. old., 1521 július 13-án Melanchthon hoz. Lásd L. 2, 189. old is-

[8] U. ott 1, 299. és 406. old.
[9] Levelezés 3, 240. old.
[10] U. ott 215. old., 1521 augusztus 6-án.
[11] L. 2, 398. old. Melanchthonhoz.
[12] Weim. A. 8, 323. köv. old.; Opp. lat. var. 4, 344. köv. old.
[13] Weim. A. 8, 573—669. old.; Opp. lat. var. 6, 238—376. old.
[14] L. 1, 398. old.
[15] U. ott 396. old.
[16] U. ott 3, 617. old.; Köstlin-Kawerau 1, 440. old.
[17] L. 1, 430. és 643. old.; 2, 93. old.
[18] Levelezés 3, 208. old.
[19] L. 2, 159. old.
[20] Weim. A. 8, 411. köv. és németül 482. köv. old.; Erl. A. Opp. lat. var. 6, 115. köv. és németül 28, 28. köv. old.
[21] A német füzet elején.
[22] Weim. A. 8, 676. köv. old.; Erl. A. 22, 44 köv. old. 1522 elején.
[23] Weim. A. 7, 544. köv. old.; Erl. A. 45, 212. köv. old.
[24] Weim. A. 8, 601. köv. old.; Erl. A. 4, II. kiad., 166. köv. old.
[25] Levelezés 3, 273. old.; 1522 jan. 13.
[26] Köstlin-Kawerau 1, 495.
[27] L. 2, 673.
[28] Weim. A. 10, II., 11. köv. old.; Erl. A. 28, 285. köv. old.
[29] A két szín alatt való áldozás, második rész.
[30] Köstlin-Kawerau 1, 511. old.

X. FEJEZET.

[1] L. 1, 593. old.
[2] U. ott 595. old.
[3] U. ott 594. old. Itt jegyezzük meg, hogy e félrevezetés következményeként még ma is sok kath. szertartást találunk Dánia, Norvégia és a régebben Dániához tartozó területek protestáns liturgiájában.
[4] Weim. A. 18, 270—279. old.; Erl. A. 53, 286. köv. old.; Levelezés 5, 145. old., 1525 március 27-én.
[5] Weim. A. 12, 232. köv. old.; Erl. A. 29, 16. köv. old
[6] Weim. A. 10, 105. köv. old.; Erl. A. 28, 141. köv. old.
[7] Weim. A. 11, 394. köv. old.; Erl. A. 29, 33. old.
[8] Amsdorf buzgólkodott azon, hogy férjet szerezzen nekik. Igy Staupitz nővérét a köv. megjegyzéssel ajánlotta Spalatinnak: «Ha azonban fiatalabbat akarsz, választhatsz a legszebbek közül». L. 1, 439. old.
[9] Weim. A. 15, 86. köv.

old.; Erl. A. 29, 102. köv. old. 1524-ben.

[10] Következőkre vonatkozólag lásd L. 2, 120. köv. old. És Grisar, Lutherstudien. V. füzet. (Kampfbilder. Heft III.) 14. köv. old.

[11] A pápa-szamárról szóló s alább említendő Melanchthon-féle írással együtt lásd Weim. A. 11, 369. köv. old.; Erl. A. 29, 1. köv. old.

[12] Kawerau: Luther művei sorozatos kiadás: Nr. 178, 216, 242, 265 és Kirchenpostille Nr. 137, 163.

[13] Weim. A. 15, 254. old.; Erl. A. 24, II. kiad., 220. old.

[14] Erl. A. 53, 95. old. (Levelezés, 251. old.)

[15] Levelezés 3, 265. old.

[16] Erl. A. 53, 308. old. (Levelezés 5, 186. old.)

[17] Weim. A. 18, 22. köv. old.; Erl. A. 29, 113. köv. old.

[18] Köstlin-Kawerau 1, 724. old.

[19] Weim. A. 11, 245. köv. old.; Erl. A. 22, 59. köv. old.

[20] L. 1, 575. köv. old. és L. 3, 45. köv. old.

[21] Következőkre vonatkozólag lásd L. 1, 411. köv. old., hol feltalálhatók az eredeti helyek.

[22] Weim. A. 11, 408. köv. old.; Erl. A. 22, 140. köv. old.

[23] U. ott 12, 35. köv. old.; Erl. A. 22, 159. köv. old.

[24] U. ott 205. köv. old.; Opp. lat. var. 7, 1. köv. old.

[25] U. ott 19, 72. köv. old.; Erl. A. 22, 226. köv. old.

[26] Lucke kiadása a Weim. A. 53. kötetében.

[27] Grisar H.: Ein unterschobener Bericht über Luther als Tonsetzer und Stammgast, in der Ehrengabe an Prinz Johann Georg von Sachsen, F. Fessler kiad. Freiburg 1920, 693. köv. old.

[28] Weim. A. 18, 417. köv. old.; Erl. A. 53, 315. old.

[29] U. ott 15, 391. old.; Erl. A. 53, 270. old.

[30] Walter-Köhler: Zwinglis Geisteswelt (Gotha 1920) 22. és 31. old. Zwinglinek Utinger Henrikhez írt levele alapján, 1518 dec. 3. (Werke Zwinglis, Egli stb. kiad. 7, 110. köv. old.)

[31] Weim. A. 18, 62. köv. old.; Erl. A. 29, 134. köv. old. Lásd L. 2, 322. és 325. köv. old.

[32] L. 2, 138. köv. és 251. old.

[33] U. ott 330. old.

[34] U. ott 1, 629. és 633. old.

[35] U. ott 639. old.

[36] Weim. A. 15, 210. köv. old.; Erl. A. 53, 255. köv. old.

[37] Lásd Holl Károly: Lu-

ther II. és III. kiad. (1920) 450. köv. old.

[38] L. 1, 631. old.

[39] Weim. A. 12, 42. köv. old.; Erl. A. 22, 157. köv. old.

[40] Weim. A. 2, 166. köv. old.; 9, 213. köv. old.; Erl. A. 16, II. kiad., 60. köv. old.

[41] U. ott 10, II. kiad. 275. köv. old.; Erl. A. 16, II.kiad. 510. köv. old.

[42] Kifejezéseire vonatkozólag lásd L. 2, 207. köv. old.

[43] Weim. A. 12, 92. köv. old.; Erl. A. 51, 1. köv. old.

[44] Grisar három kötetes Luther-ében egész sereg ilyen kifejezést felsorol. Lásd L. 3, 1093. old.

[45] Weim. A. 10, II., 180. köv. old. és 227. köv. old.; Opp. lat. var. 6, 385. köv. old.; Erl. A. 28, 343. köv. old.

[46] Weim. A. 11, 295. köv. old.; Opp. lat. var. 7, 44. köv. old.

[47] Köstlin-Kawerau 1, 644. old.

[48] Weim. A. 15, 183. köv. old.; Erl. A. 24, II. kiad., 247. köv. old. Lásd L. 3, 103. old.

[49] Weim. A. 11, 314. köv. old.; Erl. A. 29, 45. köv. old. Lásd L. 3, 347. old.

[50] Az összes előszók megtalálhatók Erl. A. 63, 7. köv. old.

[51] L. 2, 712. old.

[52] Következőkre vonatkozólag lásd L. 2, 6. köv. old. és L. 3, 364. köv. old.

[53] Következőkre vonatkozólag lásd L. 1, 511. köv. old.

XI. FEJEZET.

[1] Köstlin-Kawerau 1, 681. old.

[2] Weim. A. 18, 291. köv. old.; Erl. A. 24, II. kiad., 269. köv. old.

[3] Erl. A. 53, 294. old. (Levelezés 5, 164. old.)

[4] Janssen-Pastor 2, 18. kiad. 491. old.

[5] Levelezés 5, 231. köv. old. Az 1526-ban kelt válasz u. ott 412. old.

[6] Erl. A. 53, 338. old. (Levelezés 5, 281. old.)

[7] Levelezés 5, 285. köv. old. December 28-án.

[8] Lásd Erl. A. 16, II. kiad. 513. köv. old. A házaséletről.

[9] Köstlin-Kawerau 1, 796. és 729. old. 2. megj.

[10] L. 1, 400. old.

[11] Erl. A. 53, 308. old. (Levelezés 5, 186. old.)

[12] L. 1, 449. old.

[13] Lásd Krokert a «Lutherstudien»-ben. (Weimar 1917), 140. köv. old.

[14] L. 1, 471. old.
[15] Erl. A. 55, 157. old. (Levelezés 11, 90. old.)
[16] L. 1, 471. old.
[17] L. 1, 471. old.; lásd 479. old.
[18] U. ott 477. old.
[19] L. 3, 260. köv. old.
[20] L. 2, 261. old.
[21] Weim. A. 18, 255. köv. old.; Erl. A. 29, 297. old.
[22] Köstlin-Kawerau 2, 141. old.; Weim. A. 15, 571. köv. old. és 609. köv. old.; Erl. A. 17, II. kiad., 223. köv. old.
[23] Weim. A. 19, 7. köv. old.; Erl. A. 29, 359. köv. old.; Grisar-Heege: Luthers Kampfbilder 3. (Lutherstudien 5.) 24—37. old. képekkel.
[24] Weim. A. 18, 600. köv. old.; Opp. lat. var. 7, 113. köv. old. A könyvet részletesebben tárgyalja L. 1, 545—571. old.
[25] Köstlin-Kawerau 1, 659. old.
[26] Lásd: Kattenbusch, Deus Absconditus bei Luther, in der Kaftanfestschrift. 170. köv. old. — R. Otto (Das Heilige. VII. kiad. Breslau 1922) a 118. oldalon ezt írja: «Luther elbújik a Deus absconditus elől, «mint egy tacskókutya a sziklahasadékba».
[27] Köstlin-Kawerau 1, 664. old.
[28] L. 1, 567. old.
[29] Erl. A. 53, 139. old. (Levelezés 3, 431. old.) 1522 júl. 10-én.
[30] L. 1, 619. old. Ott megtalálható a többi adat is, melyek nagyobbrészt Eitner kitűnő munkájából lettek átvéve.
[31] Erl. A. 56, XII. old. (Levelezés 5, 243. old.) Szept. 19-én; L. 1, 623. old.
[32] L. 1, 624. old.; lásd L. 2, 98. és 564. old.
[33] Erl. A. 55, 25. old. (Levelezés 9, 341. old.)
[34] Holl, Luther, II. kiad. 327. old.
[35] U. ott 347. old.
[36] Levelezés 5, 159. old.

XII. FEJEZET.

[1] Pastor: A pápák története. 4 köt.; 2. rész. 208. old.
[2] U. ott 311. old.
[3] Levelezés 6, 69. old.; 1527 július 13-án.
[4] Pastor idézett műve. 382. köv. old.
[5] Levelezés 1, 333. old.; 1518 december 21-én Spalatinhoz; L. 3, 1032. köv. old. és L. 1, 32. old.
[6] Erre és a következőkre vonatkozólag lásd L. 2, 62. köv. old.

[7] Weim. A. 26, 195. köv. old.; Erl. A. 23, 1. köv. old.

[8] Köstlin-Kawerau 2, 25. old.

[9] U. ott 31. old.

[10] Levelezés 7, 40. old.; 1529 (január közepén?).

[11] L. 3; Register az «Intoleranz und Ketzer» alatt.

[12] U. ott 746. köv. old.

[13] Protestantismus und Toleranz im 16. Jahrh. (1911, előbb Luther und die Gewissensfreiheit, 1905.)

[14] Köstlin-Kawerau 2, 47. old.

[15] L. 3, 409. köv. old.

[16] U. ott.

[17] U. ott 413. köv. old.

[18] Weim. A. 30, III., 205. köv. old.; Erl. A. 23, 93. köv. old.

[19] Lásd: Baranowski, Luthers Lehre von der Ehe. (Münster i. W. 1913.) 4. köv. old. és 207. köv. old.

[20] Asztali besz. Weim. A. 4, Nr. 5116.

[21] Erl. A. 55, 147. old. (Levelezés 11, 90. old.) 1536 okt. 5-én.

[22] Weim. A. 23, 26. köv. old.; Erl. A. 30, 1. köv. old.

[23] Weim. A. 30, II., 25. köv. old.; Erl. A. 31, 1. köv. old.

[24] Weim. A. 23, 401. köv. old.; Erl. A. 22, 294. köv. old. és Weim. A. 23, 452. old.; Levelezés 6, 156. köv. old. — Erl. A. 26, II. kiad., 40. köv. old.; Erl. A. 26, II. kiad. 403. old. (Levelezés 5, 112. old.)

[25] Weim. A. 26, 560. köv. old.; Erl. A. 30, 373. köv. old.

[26] Weim. A. 26, 130. köv. old.; Erl. A. 63, 260. köv. old.; lásd Grisar-Heege: Luthers Kampfbilder 3, (Lutherstudien 5. füzet). 44—56. old. képekkel, különösen 53. old.

[27] Weim. A. 26, 539. köv. old.; 53, 549. köv. old.; Erl. A. 64, 324. köv. old.; lásd Grisar-Heege u. ott, mint előbb 37—44. old., különösen 43. old.

[28] Weim. A. 26, 261. köv. old.; Erl. A. 30, 151. köv. old.

[29] Weim. A. 23, 64. köv. old.; Erl. A. 30, 14. köv. old.; lásd W. Köhler: Zwingli und Luther etc 1, Leipzig 1924.

[30] Weim. A. 26, 261. köv. old.; Erl. A. 30, 151. köv. old.

[31] Erl. A. 30, 67. old.

[32] Köstlin-Kawerau 2, 102. old. A fenti kifejezések is nagyobbrészt Köstlinnél olvashatók.

[33] L. 1, 644. old.

[34] Köstlin-Kawerau 2, 120. old.

[35] Levelezés 7, 179. köv. old.; 1529 okt. 28-án Wittenbergből.

[36] U. ott 173. old.; okt. 19-én.

[37] L. 3, 281. old. A következő részre vonatkozólag is lásd L. 3, 282. köv. old. «Im höchsten Sturme» c. fejez.

[38] L. 3, 286. old.; Levelezés 6, 199. old. 1528 jan. 27-én Hess Jánoshoz.

[39] Levelezés 6, 76; 1527 aug. 19.

[40] L. 2, 601. old.

[41] U. ott.

[42] L. 3, 257—268. old.

[43] Grisar: «Ein unterschobener Bericht usw.» (1920.)

[44] L. 2, 244—265. old.

[45] U. ott 260. old.

[46] L. 1, 481. köv. old.

[47] L. 2, 672. old.

XIII. FEJEZET.

[1] Corpus ref. 26, 290. old. 1530 nov. 7-én Luther ezt írta Brismann Jánosnak: Audita nostrorum confessione primum communis vox et sententia omnium fuit, nos nihil docere contra ullum fidei articulum neque contra scripturam . . . Levelezés 8, 311. old.

[2] Erl. A. 54, 145. old. (Levelezés 7, 335. old.) 1530 május 15-én János szász választófejedelemhez; július 21-én pedig Jonasnak írta, hogy a Confessio «halkan lép», mert több dolgot elhallgat. Levelezés 8, 133. old.

[3] Wilh. Walther: Für Luther 434. old.; a protestáns A. Berger: Luther in kulturgeschichtlicher Darstellung 2, 1 (1898) 226. köv. old.

[4] L. 3, 648. old.; lásd Janssen-Pastor 3, 251. köv. old.

[5] Erl. A. 54, 201. old. (Levelezés 8, 331. old.)

[6] Weim. A. 30, II., 268. köv. old.; Erl. A. 24, 2. kiad., 356. old.

[7] L. 3, 602; lásd 287. (Seelenkämpfe) old.

[8] L. 1, 647. old.; L. 3, 694. old.

[9] L. 2, 341. old.

[10] Levelezés 7, 332. old.

[11] L. 3, 623. old.

[12] L. 1, 649. old. és L. 3, 293. old. a következőkre is.

[13] Levelezés 8, 159. köv. old. 1530 júliusában (?). Lásd u. ott 188. old. 1530 aug. 15-én u. ahhoz. Részletek az első levélből L. 2, 241. köv. old.

[14] Nonnunquam largius bibendum, ludendum, nugandum, atque adeo peccatum aliquod faciendum in odium et contemptum diaboli. Ő

maga is így tesz. Utinam designare modo ad eludendum diabolum, ut intelligeret, me ullum peccatum agnoscere ac me nullius peccati mihi esse conscium.

[15] Bővebben L. 3, 37. fejez. 674—719. old.

[16] Köstlin-Kawerau 2, 305. old.

[17] U. ott 209. old.

[18] Erl. A. 54, 130. old. (Levelezés 7, 230. old.) 1530 február 15-én.

[19] A népszerűség elvesztéséről L. 3, 577. köv. old.

[20] Levelezés 8, 51. old. Június 30-án.

[21] Lásd Köstlin-Kawerau 2, 216. köv. old., 225. old.

[22] Levelezés 8, 113. old. Jonas stb.-hez.

[23] U. ott 235. old.; aug. 28-án. A levélre vonatkozólag bővebben lásd Grisar cikkét a Stimmen aus Maria-Laach 1913, 3. füzet, 286. köv. old.

[24] L. 1, 650. old.

[25] Köstlin-Kawerau 2, 237. old.

[26] Levelezés 8, 269. old.; L. 1, 647. old.

[27] U. ott 295. old.; L. 1, 647. old.

[28] L. 1, 648. old.

[29] L. 3, 988. old.

[30] «Widerruf vom Fegefeuer». Weim. A. 30, II., 367. köv. old.; Erl. A. 31, 184. köv. old.

[31] Weim. A. 30, II., 435. köv. old.; Erl. A. 31, 126. köv. old.

[32] Weim. A. 30, II., 632. köv. old.; Erl. A. 65, 102. köv. old.

[33] «Dass man Kinder zur Schule halten solle». Weim. A. 30, II., 517. köv. old.; Erl. A. 17, 2. kiad., 377. köv. old. Lásd Grisar «Luther» c. értekezését a Roloff-féle Pädagogische Lexiconban.

[34] L. 3, 529. köv. old.

[35] U. ott 519. old.; a «Népiskola és felsőbb oktatás» c. fejezetben 514—546. oldalig.

[36] Boehmer és Schiele idézett helyei u. ott: 529. old., 534. köv. old.

[37] Weim. A. 30, III., 276. köv. old.; Erl. A. 25, 2. kiad., 1. köv. old.

[38] «Figyelmeztetés» jellemzésére lásd: L. 1, 648. és 650. old.; 2, 44. és 77. és 367. és 639. old.

[39] Weim. A. 30, III., 446. köv. old.; Erl. A. 25, 2. kiad., 108. köv. old.

[40] Erl. A. 25, 2. kiad. 129. köv. old.

[41] Cochläus, De actis etc. (1565) 211. b old.; Erl. A. 25, 2. kiad., 89. old.

[42] Erl. A. 25, 2. kiad. 88. köv. old.

XIV. FEJEZET.

[1] L. 2, 37. old.

[2] Köstlin-Kawerau 2, 249. old.

[3] L. 2, 60. old.

[4] Az idézett helyeket lásd L. 2, 35. és 38. köv. old.

[5] Erl. A. 54, 138. köv. (Levelezés 7, 239. old.) L. 2, 40. köv. old.

[6] L. 2, 49. köv. old.

[7] U. ott 59. old.

[8] Az idézeteket lásd L. 2, 43. köv. old.

[9] Levelezés 8, 344. old.; 1531 január 15-én; L. 2, 47. old.

[10] Egy nürnbergi polgárhoz 1531 márc. 18-án. Erl. A. 54, 221. old. (Levelezés 8, 378. old.); L. 2, 49. old.

[11] Endersnél a Levelezésben 8, 298. old.; L. 2, 46. old.

[12] L. 2, 62. old.

[13] U. ott 360. old.

[14] U. ott 3, 728. old.

[15] U. ott 2, 51. old.

[16] 1532 január 3-án; Levelezés 9, 139. old.

[17] L. 2, 442. old. Aszt. besz. Weim. A. 1, Nr. 1045; 2, Nr. 2845.

[18] L. 2, 445. old.

[19] 1538 május 14. Levelezés 11, 368. köv. old.

[20] 1523 május 16. előtt. Erl. A. 54, 301. old. (Levelezés 9, 186. old.)

[21] A következőkre vonatkozólag lásd L. 2, 354. köv. old.

[22] Levelezés 9, 88. old.; L. 2, 374. old.

[23] L. 2, 213. köv. old.

[24] U. ott 375. old.

[25] VII. Kelemen magatartására vonatkozólag lásd L. 2, 376. köv. old.

[26] Asztali besz. Weim. A. 2, Nr. 4957.

[27] Corp. ref. 2, pag. 298. Lásd lejebb a 33. jegyzetet.

[28] Levelezés 10, 275. old.: Utinam haberent plures reges Angliae, qui eos occiderent.

[29] L. 2, 380; Mentz G. szavai.

[30] Asztali besz. Weim. A. 4, Nr. 5139.

[31] Corp. ref. 3, pag. 1076: Quam vere dixit ille in tragoedia, non gratiorem victimam Deo mactari posse quam tyrannum. Utinam alicui forti viro Deus hanc mentem inserat! Lásd fentebb a 29. jegyzetnél.

[32] Asztali besz. Weim. A. 4, Nr. 5038.

[33] 1534 július 14; Levelezés 10, 63. old.

[34] Asztali besz. Weim. A. 4, Nr. 5038, 628. és 630. old.

[35] L. 2, 349. old.

[36] U. ott 350. old.

[37] Köstlin-Kawerau, 2, 348. old.

[38] L. 2, 350. old., 2. jegyz.
[39] U. ott 352. old.
[40] Kolde, Analecta pag. 229 és a Grisar által a Histor. Jahrbuchban (1919 Luther Analecten IV., 510. köv. old.) található helyek.
[41] L. 3, 345. old. Bullinger 1543 dec. 8-án kelt leveléből.
[42] L. 3, 420. old.
[43] L. 3, 434. köv. old.
[44] U. ott 439. old.
[45] Döllinger: Die Reformation 3, 140. köv. old.; Janssen-Pastor 7, 14. kiad. 654. köv. old.
[46] L. 3, 436. old.
[47] U. ott 448. old.
[48] U. ott 439. old.
[49] U. ott 449. old.
[50] U. ott 442. köv. old.
[51] U. ott 444. old.
[52] U. ott 441. old.
[53] U. ott 452. old.
[54] U. ott 454. köv. old. Itt találhatók az alábbi írók kijelentései is.
[55] Lásd Nestle Ch. közleményeit a protestáns Encyklopädie für Theologie 23. pótkötetében, 317. old.
[56] L. 3, 455. old.
[57] Weim. A. 38, 358. köv. old.; Erl. A. 23, 214. köv. old.
[58] Weim. A. 38, 183. köv. old.; Erl. A. 31, 307. köv. old. Lásd L. 2, 812—816. old.; L. 3, 627. és 804. old.
[59] Weim. A. 38, 262. old.; Erl. A. 31, 377. old.
[60] Levelezés 10, 8. köv. old.; 1534 márc. 11. körül; L. 2, 524. old.

XV. FEJEZET.

[1] Weim. A. 50, 192. köv. old.; Erl. A. 25, II. kiad., 163. köv. old. Lásd L. 2, 358. és 817. köv. old.; 3, 786. köv. old. — Az Oltáriszentségről ezt olvashatjuk: «Hisszük, hogy a kenyér és a bor az Úrvacsorában Krisztus valóságos teste és vére és nemcsak a jámbor, hanem a rossz keresztényeknek is nyujtatik és általuk vétetik».
[2] L. 2, 365. köv. old.
[3] U. ott 367. old.
[4] Asztali besz. Weim. A. 6, Nr. 6974; L. 2. 361. köv. old.
[5] L. 2, 362. old.; 3, 85—841—848—857—861—863—1035. oldalakon.
[6] Mathesius: Historien (1566). 130. old.; Köstlin-Kawerau 2, 389. old.; L. 2, 362. old.
[7] L. 2, 363. old.
[8] Asztali besz. Weim. A. 2, Nr. 2410.
[9] L. 3, 596—673. old.: «Nachseiten des Seelenlebens».
[10] Lásd az 1. jegyzetet.

[11] L. 2, 366. old. 2. jegyzet.

[12] Weim. A. 50, 509. köv. old.; Erl. A. 25, II. kiad. 278. köv. old.; L. 2, 524. old.; L. 3, 318. köv. old.

[13] Weim. A. 50, 395. köv. old.; Erl. A. 32, 14. köv. old.; L. 2, 642. old.; L. 3, 88. köv. old.

[14] Lásd L. 3, 1025. köv. old.

[15] Weim. A. 51, 469. köv. old.; Erl. A. 26, II. kiad., 19. köv. old.

[16] 1541 ápr. 12.; Levelezés 13, 300. old.; könyvéről contra istum diabolum Mezentium. Mezentius ismert zsarnok volt.

[17] Janssen-Pastor 3, 499. köv. old.

[18] U. ott 481. old.

[19] L. 3, 263. old.; 1539 dec. 4.; Levelezés 12, 317. old.; Janssen 3, 482. old.

[20] Asztali besz. Weim. A. 4, Nr. 4623.

[21] L. 2, 535. old.

[22] U. ott.

[23] Köstlin - Kawerau 2, 290. köv. old.

[24] L. 2, 343. old.

[25] U. ott.

[26] Levelezés 12, 132. old.; 1539 ápr. 18-án.

[27] Köstlin - Kawerau, 2, 401. köv. old.

[28] Janssen-Pastor 3, 460. köv. old.

[29] G. Kawerau: Reformation und Gegenreformation 135. old. Lásd Janssen-Pastor 3, 447. old.

[30] L. 2, 371. old.

[31] Ezt a levelet kritikai bevezetéssel ellátva legújabban F. Hünermann adta ki a Corpus Catholicorum 7. kötetében. (G. Contarini, Gegenreformatorische Schriften.)

[32] Janssen-Pastor 7, 593. old.

[33] U. ott 592. old.

[34] Eck Apológiájából, Wiedemann 275. old.

[35] Janssen-Pastor 7, 566. old. A szentek tiszteletéről szóló könyv szerzője tulajdonképen Vesaliensis Arnold (1534).

[36] U. ott 580. köv. old.

[37] U. ott 528. köv. old.

[38] U. ott 570. old.

[39] Wild János érdemeit lásd Janssen-Pastor 7, 546—550. old.

[40] L. 2, 291. old.

[41] U. ott.

[42] L. 3, 223. old.

[43] U. ott 226. köv. old.

[44] L. 2, 339. old.

[45] U. ott 337. old.

[46] U. ott 340. old.

[47] Asztali besz. Weim. A. 3, Nr. 3491; L. 2, 188. köv. old.

[48] L. 3, 877. old.

[49] L. 2, 236. old.

[50] L. 2, 556. és L. 3, 278. köv. old.

[51] L. 2, 344—346. old.

[52] U. ott 345. old.; Asztali besz. Weim. A. 4, Nr. 4852.

[53] L. 2, 345. old.; Asztali besz. Weim. A. 5, Nr. 5562.

[54] Asztali besz. Weim. A. 4, Nr. 4864.

[55] U. ott 2, Nr. 2622 b.

[56] A következőkre lásd L. 2, 555—563. old. XXIV. fej. 4. «Korbetegség: kétely és melankólia».

[57] L. 3, 307. old.

[58] L. 2, 562. köv. old.; Asztali besz. Weim. A. 2, Nr. 1263, 1289, 1492, 1557.

XVI. FEJEZET.

[1] Köstlin-Kawerau 2, 596. old.

[2] Weim. A. 52. kötet; Erl. A. 1—6. köt. és Erl. A. 1—6. köt. II. kiad.

[3] Lásd: Weim. A. 7, 463. old.; 10, I., 1. old.; 17, II., 21. old.; 22. Erl. A. 7, II. kiad., 134. old.; 8, 11. és 173. old.; 9, 1. old.; 10, II. kiad. 133. old.; 11, 191. old.; 12, 1. old.

[4] «Steig flugs nauf, tu's Maul auf, hör bald auf» így fordítja Kroker, Asztali besz. Weim. A. 6, 643.; u. ez a mondás u. ott 4, Nr. 5171 a: «Ascendat suggestum, aperiat os et descendat» .Lásd u. ott N. 5171 b.

[5] L. 3, 117. old.

[6] 1543 ápr. 2.; Levelezés 15, 131.; L. 3, 157. old.

[7] U. ott.

[8] L. 3, 158., itt több idézet is található; Asztali besz. Weim. A. 4, Nr. 5174; 5, Nr. 5438.

[9] L. 3, 742. köv. old.; itt találhatók a következő idézetek is.

[10] Köstlin - Kawerau, 2, 438. köv. old.

[11] Köstlin-Kawerau 420. old.

[12] L. 3, 88. köv. old. és 1009. köv. old.; Köstlin-Kawerau 2, 419. és 422. old.

[13] Genesis - Vorlesung, Weim. A. 42—44. old.

[14] Weim. A. 51, 645. köv. old.

[15] L. 1, 468. old.

[16] U. ott.

[17] Tischreden, Weim. A. 1—6. kötet (1912—1921-ig).

[18] Lásd L. 2, 178—199. oldalon található fejtegetéseket, melyek a Kroker-féle kiadás megjelenése előtt készültek.

[19] Lásd Kroker I. kötetének bevezetését.

[20] Asztali besz. Weim. A. 5, XIV. köv. old.

[21] L. 2, 593—597. old.

«Az asztali besz. előnyösebb oldalai».

[22] U. ott 133. köv. old.

[23] M. Luthers Tischreden oder Colloquia. (Nach Aurifaber, aber mit Vergleichung der Stangwaldschen und der Selnecherschen Redaktion.)

[24] L. 2, 184. old.

[25] Az idézett helyeket lásd bővebben L. 2, 182. és 187. és 179. és 188. és 183. old.-on.

[26] U. ott 187. köv. old.

[27] U. ott 194. köv. old.

[28] U. ott 195. old.

[29] U. ott 192. old.

XVII. FEJEZET.

[1] L. 3, 293. old. és a köv. találhatók a felhozott idézetek.

[2] Asztali besz. Weim. A. 4, Nr. 4777.

[3] L. 3, 297. old.

[4] U. ott 299. old.

[5] L. 2, 708. köv. old.

[6] Lásd L. 3, 301. köv. old. «A hit Luthernél.»

[7] Asztali besz. Weim. A. 4, Nr. 5462; L. 3, 304. old.

[8] Asztali besz. u. ott Nr. 4864; L. 3, 304. old. a következő idézetek u. ott 305. és 311. old.

[9] L. 3, 281. old.

[10] Lásd L. 3, 271. köv. old.

[11] L. 3, 231. old.

[12] U. ott 233. old. A köv. idézetek u. ott 234., 236., 238. old.

[13] U. ott 250. old.

[14] U. ott 635. old.

[15] U. ott 624. old.

[16] U. ott 625. old.; lásd 241. köv. old.

[17] Asztali besz. Weim. A. 4, Nr. 3979.

[18] N. Paulus: Hexenwahn und Hexenprozess, vornemlich im 16. Jahrhundert (1910), 48. köv. old.

[19] L. 3, 630. köv. old.

[20] U. ott 202. és 209. old.

[21] A következők bizonyítása u. ott 201. köv. old. Lásd a 3. kötet registerében 1103. old. felhozottakat, valamint az Asztali besz. Weim. A. 6. köt. registerében a Kroker által említett számokat, «Tag, jüngster» cím alatt.

[22] Ugyanezt mondja Köstlin-Kawerau 2, 522. old.

[23] Probst brémai prédikátorhoz írt levél, 1542 márc. 26-án, Briefwechsel 14, 218. old. Lásd L. 3, 189. old. — A köv. idézetek u. ott a 193. és 210. old.-on.

[24] L. 3, 629. old.

[25] U. ott 818. old.

[26] U. ott.

[27] U. ott 815. köv. old.

[28] U. ott 211. köv. old.

[29] U. ott 448. old.

[30] U. ott 820. old.
[31] Lásd L. 2, 548. köv. és L. 3, 805. köv. old.
[32] Asztali besz. Weim. A. 5, Nr. 5515.
[33] L. 3, 719. köv. old.: «Die anfänglichen Freiheitsrufe».
[34] Asztali besz. Weim. A. 3, Nr. 2896 b; a köv. idézetek L. 3, 759—763. old.
[35] Ezt és a köv. idézeteket lásd L. 3, 730—733. old.
[36] U. ott 740. köv. old. Lásd: N. Paulus: Protestantismus und Toleranz im 16. Jahrhundert. (1911), 1. fejezet.
[37] L. 3, 744. old.
[38] U. ott.
[39] U. ott 791. old.
[40] U. ott 750. köv. old.
[41] U. ott 765. köv. old.
[42] U. ott 765. Lautersbach Tagesbuchjából, most Asztali besz., Weim. A. 4, Nr. 4032.
[43] Asztali besz. u. ott Nr. 5126; L. 3, 142. old.
[44] L. 3, 757. old.
[45] L. 2, 717. old. Más prot. szerzők idézetei: L. 3, 745. köv. old.
[46] L. 3, 748. köv. old.
[47] L. 2, 381. old.
[48] L. 2, 755. old. Melanchthonra, Butzerre stb. vonatkozó pontos bizonyítékokat lásd Paulusnál, Toleranz cím alatt, a megfelelő fejezetben.

XVIII. FEJEZET.

[1] Lásd ezekre vonatkozólag L. 3, 1. köv. old.: «Neue Grundlagen der Sittlichkeit», a köv.-re pedig u. ott 20. köv. 36. köv. és 70. köv. old.
[2] Göttingen 209. old.
[3] L. 3, 39. old.
[4] U. ott 77. old.
[5] U. ott 97. old.
[6] Lásd a megfelelő részt u. ott 70—100. old.
[7] U. ott 108. old.
[8] U. ott 109. old.
[9] Lásd: L. 2, 199. köv. old.: «Notwendigkeit der Ehe»; továbbá Baranowski: «Luthers Lehre von der Ehe» c. pompás munkájának (1913) 34. köv. oldalait.
[10] Lásd «Wunder» L. 2, 203. köv. old.
[11] Baranowski 177. old.
[12] U. ott 209. old.
[13] L. 2, 208. köv. old.; Baranowski 115. köv. old.
[14] Levelezés 8, 398. old.
[15] Baranowski 124. old.
[16] Theol. Studien und Kritiken 1881, 445. old.
[17] Baranowski 131. old.
[18] Weim. A. 10, II., 287. old.
[19] U. ott 6, 558. old.
[20] U. ott 14, 405. old.
[21] L. 2, 213. köv. old.; Baranowski 162. köv. old.; Rockwell: Die Doppelehe

Philips von Hessen (1904). 247. köv. old. és másutt.

[22] Weim. A. 6, 559. old.

[23] Levelezés 4, 282. köv. old.; 1524 január 27-én.

[24] Baranowski 168. old.

[25] L. 2, 481. köv. old.

[26] L. 2, 218. köv. old.

[27] U. ott 201. old.

[28] U. ott 202. old.

[29] U. ott 203. old.

[30] Asztali besz. Weim. A. 2, Nr. 2129 b; lásd az a-t is.

[31] L. 2, 207. old.

[32] U. ott.

[33] U. ott 222. old.

[34] Lásd u. ott 218. köv. old.: Reden über Sexuelles.

[35] L. 3, 806. old.

[36] Lásd kedvelt elnevezéseit, L. 2, 223. old.

[37] Az alábbi fejezet bizonyítékaira vonatkozólag legyen elegendő Grisar L. 2, 382—436. old.-ig terjedő hosszú fejtegetésére hivatkozni.

[38] L. 2, 213. köv. old.

[39] Rockwell: Die Doppelehe Philips von Hessen. 194. old.: Camerarius a Corp. Ref. 3-ban, 1077. köv. old.; L. 2, 244. old.

[40] Megjelent Levelezés 12, 326. old. Hosszabb kivonatát lásd L. 2, 387. köv. old.

[41] Az okirat általánosságban kimondja, hogy egészen különleges esetekben «a férj lelkipásztora tanácsára elvehet még egy nőt».

[42] L. 2, 391. old.

[43] U. ott 400. old.

[44] U. ott 401. old.

[45] U. ott 403. old.

[46] U. ott 404. old.

[47] L. 2, 406. köv. old.

[48] L. 2, 410. old.

[49] Ez olvasható benne: a grófnál «vagy a szerelem jutott túlsúlyra, vagy kezdete (ez) és előjátéka az őrültségnek, mely a családjában van».

[50] L. 2, 412. old., Fülöp levelezéséből, kiadta Lenz. 373., 375. old.

[51] L. 2, 416. old.

[52] L. 2, 416. köv. old.

[53] U. ott 419. old.

[54] U. ott 542. köv. old.

[55] U. ott 543. old.

[56] U. ott 541. és 548. old.

[57] Kawerau: Geschichte der Reformation und Gegenreformation. 146. köv. old.; L. 2, 433. köv. old.

[58] L. 2, 429. old.

[59] Az itt felsorolt és más protestáns írók nyilatkozatait lásd L. 2, 429. köv. és 435. old.

[60] U. ott 2, 430. köv. old.

[61] Akaratlanul is eszébe jut itt az embernek, hogy milyen más magatartást tanusított a katholikus Anyaszentegyház VIII. Henrik

királynak a házasság szentségére irányuló támadásaival és skizmájával szemben.

[62] A köv.-re vonatkozólag lásd L. 2, 436—522. old.: Luther und die Lüge.

[63] U. ott 461. köv. old.

[64] Lásd u. ott 437. köv. és 457. és 481. köv. old.; valamint L. 3, 1072. old.-on a «Generalregisterben»felsorolt helyeket.

XIX. FEJEZET.

[1] Cardanus a vatikáni kéziratok után a «Nuntiaturberichte» 6. kötetében (1910) a 233. és 237. köv. old.

[2] A leghívebb szöveget lásd: Ehses, Concil. Trident. 4. köt. 364. köv. old.; lásd még Pastor: Geschichte der Päpste 5. köt. (1909). 504. köv. old.

[3] Pastor 507. old.

[4] A «wittenbergi reformációról.» L. 3, 325. köv. old.; lásd még L. 2, 373. old.

[5] A köv.-re vonatkozólag lásd L. 3, 160. köv. old.

[6] A merseburgi szentelés fentebb a XVII. fejezetben.

[7] Köstlin-Kawerau 2, 554. köv. old.

[8] L. 3, 162. old.

[9] U. ott 664. old.

[10] Lásd L. 3, 167. és 169. old.

[11] Példák erre u. ott 169—187. old.; lásd még L. 1, 619. old.; 2, 538. köv. old.; 3, 755. köv. old.

[12] Erl. A. 20, II., 218. köv. old. Köstlin-Kawerau 3, 573. köv. old.

[13] Erl. A. u. ott 223. old.

[14] A szöveg u. ott 219. old.

[15] L. 3, 139. old.

[16] U. ott 138. old.

[17] U. ott 194. old.

[18] P. Canisius császárlátogatásait lásd Braunsberger; Petrus Canisius. 2. és 3. kiad. 1921, 32. old. Az utóbbi utazásra a forrás megnevezése nélkül azt mondja Braunsberger, hogy az «a legújabb kutatások folytán vált ismeretessé».

[19] L. 2, 619. old.

[20] L. 3, 197. old.

[21] Erl. A. 26, II., 251. köv. old.; De Wette Levelek 6, 385. köv. old.; lásd L. 3, 333. old.

[22] L. 3, 334. old.

[23] Köstlin 2, 612. old.

XX. FEJEZET.

[1] L. 3, 347. old.

[2] Weim. A. 53, 412. köv. old.; Erl. A. 32, 99. köv. old.; lásd L. 3, 341. old.

[3] Weim. A. 53, 573. köv. old.; Erl. A. 32, 275. köv.

old.; lásd L. 3, 341—346. old.

[4] Erl. A. 37, 1. köv. old.; lásd L. 3, 951, old,

[5] L. 3, 845. old.

[6] Weim. A. 51, 331. köv. old.; Erl. A. 23, 282. köv. old.; Köstlin-Kawerau 2, 432. old.; L. 3, 594. old.

[7] Köstlin-Kawerau.

[8] Weim. A. 51, 585. köv. old.; Erl. A. 32, 74. köv. old.; Köstlin-Kawerau 2, 563. old.; L. 3. 139. és 352. köv. old.

[9] Weim. A. 53,151. köv. old.

[10] Erl. A. 41, 294. köv. old.

[11] U. ott 32, 396. köv. old.

[12] Köstlin-Kawerau 2, 581. old.

[13] Lásd L. 2, 647. old. és L. 3, 345. old.

[14] Erl. A. 26, II., 131. köv. old.

[15] Grisar und Heege Luthers Kampfbilder. 4. füzet (Lutherstudien 5. füzet) 20. old., ábra és magyarázat.

[16] Lásd L. 3, 322. köv. old.; 355. köv. old., 727. köv. old., 807. old., 818. old., 919. old. és 2, 122. köv. old., 359. old., 373. old.

[17] Lásd Grisar und Heege, Luthers Kampfbilder 2. és 3. füzet.

[18] A torzképek rajza u. ott 4. füzet, 2. tábla, szöveggel. 67. köv. old.

[19] A képek és leírások u. ott 4. füzet.

[20] U. ott 73. köv. old.; 86. old. és 89. old. Walther Kristóf és Aurifaber bizonyítékaival; 91. old. Amsdorftól vett idézettel. Hogy Luther tudott valamit rajzolni, lásd Kampfbilder 3, 59. köv. old.

[21] Kampfbilder 4. füzet, 86. old.

[22] U. ott 1. tábla természetes nagyságban, szöveggel a 26. old.

[23] U. ott 137—139. old.; itt található 12 idézet is. Lásd azt a képet, melyet Luther már 1538-ban adott ki, e képen III. Pál pápára azt a sorsot kéri, melyben Judás részesült. (Kampfbilder 4. füzet, 4. old.)

[24] Commentaria de actis etc. 1. old.; L. 2, 681. old.

[25] Paulus: Johann Wild. (Dritte Vereinsschrift der Görresgesellschaft, 1893.) 15. old.; L. 2, 682. old.

[26] Erre és a köv. vonatkozólag lásd L. 2, 683. köv. old.

[27] Braunsberger: Canisius. 2. és 3. kiadás 1921, 44—47. old.

[28] U. ott 51. köv. old.

[29] Köstlin-Kawerau 2, 579. old.

[30] L. 3, 153. old.

[31] U. ott 141. old.; Asz-

tali besz. Weim. A. 3, Nr. 3900.

[32] Lásd Kolde : Die Augustinerkongregation, utolsó fejezet.

[33] L. 3, 479. old.

[34] U. ott 480. old.

[35] U. ott 481. köv. old.

[36] Kawerau a Realenzyklopädie für Theologie stb. 1. kötetében. 3. kiad., 253. old.

[37] L. 2, 370. köv. old.

[38] Symbolische Bücher stb. H. T. Müller kiadása, 10. kiad. Bevezetés XXV. old.

[39] G. Mentz ; lásd L. 3, 217. old.

[40] Köstlin-Kawerau 2, 400 old.

[41] Calvin és Luther viszonyáról lásd L. 3, 337. köv. old.

[42] L. 2, 27. old.

[43] Az egyházi javak sorsára vonatkozólag lásd L. 3, 1061. old. a registerben idézett helyeket.

[44] L. 3, 172. köv. old.

[45] U. ott 562. old.

[46] A meisseni rombolásra vonatkozólag lásd u. ott, 169. old. ; az erfurtira u. ott 178. köv. old. ; a képekre vonatkozó lutheránus felfogást u. ott 173. köv. old.

[47] U. ott 353—356. old.

[48] Ezt és hasonló kijelentéseket, valamint a következő idézeteket lásd L. 3, 558. old.

[49] Feuchtwanger u. ott 262. old.

[50] U. ott 565. old.

[51] Geschichte der Caritas I. köt. (1922) 265. köv. old. Liese u. azt a nézetet vallja, mint Feuchtwanger, Pinchel, Winckelmann Otto (1922) és mások és a köv. eredményre jut : «Ha áttekintjük az egész újabbkori élénk vitatkozást, elégséges megegyező véleményt találunk a következő pontokban : 1. a reformáció nem sürgette a karitászt, hanem inkább kárt okozott neki ; 2. ezzel szemben erős lökést adott a nyilvános szegénygondozásnak, amint azt az 1520—1530 között megjelent városi szegényügyi rendeletek tömege mutatja» stb.

[52] L. 3, 557. old. Az iskolák lezülléséről u. ott 531. köv. old. és Janssen-Pastor 7, 14. kiad (1904). 5. köv. és 81. köv. old.

[53] L. 3, 531. köv. old.

[54] U. ott 902. old.

[55] U. ott 490. old.

[56] U. ott 559. old.

[57] U. ott 574. köv. old.

[58] Levelezés 7, 256. köv. old., 1530 márciusában.

[59] A végrendelet szövegét lásd u. ott 11, 209. köv. old.,

1537 február 28-án; lásd L. 2, 363. old.

[60] A szöveget lásd Levelezés 14, 149. köv. old.

[61] L. 3, 815. old.

[62] Erl. A. 32, 358. köv. old.

[63] Opp. lat. var. 1, p. 15.

[64] Igy Hausrath L. 2, 677. old. A következőkre vonatkozólag lásd L. 3, XXXVII. fejezetét: Umdichtung des jungen Luther durch den alternden.

[65] Opp. lat. var. 4, p. 486. köv.; németül Erl. A. 65, 169. köv. old.; Köstlin-Kawerau 2, 609. old.

[66] G. Buchwald: Luthers letzte Streitschrift (Leipzig 1893). A Buchwald által közölt töredékben kijelentette Luther, hogy a párizsi és löweni teológusok már többszörösen megértek a pokolra.

[67] Erl. A. 32, 426. köv. old.; L. 3, 841. old.

[68] Lásd L. 3, 1025. köv. old.

[69] L. 2, 618. old.

[70] L. 3, 630. old.

[71] U. ott 830. old.

[72] U. ott 844. old.

[73] U. ott 845. old.

[74] Asztali besz. Weim. A. 6, Nr. 6975.

[75] Levelezés 17, 60. old.

[76] Köstlin-Kawerau 2, 620. old.

[77] L. 3, 848. old.

[78] U. ott 849. old.

[79] Lásd az Innsbrucker Zeitschrift für kathol. Theologie 45. kötetében (1921), a 486. köv. oldalon dr. Jochner Guido jelentését a betegségről és u. azt dr. Tscharnaktól Pastornál. 3. köt. (18. kiad.) 601. old. Súlyos argumentum Jonas levele a Kawerau által kiadott Levelezésében, 2. köt., 187. köv. old., hol a Luther halála előtt egy évvel lefolyt szívbajról beszél; épígy Joh. Manilii: Libellus Medicus (Basil. 1563) a 24. köv. oldalakon ez áll: kardiaké, tehát szívbaj volt a halál oka. Manlius ezt is mondja: Paulo ante mortem mihi scripsit, se eo morbo rursum tentatum esse. Melanchthon ezt írta B. Theodorusnak: (Corp. Ref. 6, pag. 68) Non apoplexia, non asthmate extinctus est. A halál okát azonban ő sem tudta.

[80] Lásd Pastor: Janssen életéről szóló művében a vége felé.

[81] A «Historia» megjelent Luther műveinek Walch-féle kiadásában. 21. kötet, 280. köv. old.; Landau tudósítása először Cochläusnál jelent meg: Ex compendio actorum M. Lutheri, cap. ultimum etc. (Moguntiae

1548); lásd L. 3, 850. old. A tudósításokat újabb időben összegyüjtötte Jak. Strieder, Bericht über Luthers letzte Lebensstunden (1912); lásd ugyanettől: Luthers letzte Stunden a Histor. Vierteljahrsschriftben (1912) a 3. füzetben; kimerítőbben (minden levél felhasználásával) Christoph Schubart: Die Berichte stb. (1917). A források szerint a legjobb leírást adja: N. Paulus: Luthers Lebensende (1898).

[82] A Lutherkalender 1911. évi füzetének 93-ik oldalán A. Spaeth azt írja Jonas első leveléről és a «Historiaról», hogy azokban «önkénytelenül is engedtek annak a szándéknak, hogy a haldoklási jelenetet a lehető legkedvezőbb és legépületesebb módon hozzák nyilvánosságra».

[83] Az «Allg. Deutschen Biographie»-ban az 52. kötet (1900) 156. old.-on ezt olvassuk: Az öngyilkosság meséjét egy komoly katholikus sem állítja már, legjobb cáfolói épen ebben a táborban találhatók.

[84] Lásd L. 2, 628. és 650. és 858. old.

[85] Ezeket a vádakat könyvünk során már eléggé megcáfoltuk, lásd pl. L. 2, 232. köv. old.; L. 3, 315. old. Állítólagos iszákosságára vonatkozólag lásd továbbá L. 2, XVII. fej., 7. szakaszt.

[86] L. 3, 848. old.

[87] Loofs a «Religiöse Kunst» 1918-i évf., 1. füz., 2—15. old.

[88] L. 3, 854. köv. old.

[89] Az 1892 február 14-én megejtett vizsgálat megállapította, hogy a csontok a sírban vannak. Nem igaz tehát a vád, hogy a katholikus csapatok, midőn a schmalkaldeniek leveretése után Wittenbergbe bevonultak, Luther földi maradványait kidobálták a sírból.

[90] Lásd kivonatosan L. 3, 856. köv. old.

[91] O. Clemen: Gedichte auf Luthers Tod, a Jahrbuch der Luthergesellschaft 1919. évi köt. 59. köv. old.; u. attól Flugschriften, 2. Veröffentlichungen, lásd Literatur; lásd még Zeitschrift für katholische Theologie (1922). 137. köv. old.

[92] Az említett életrajzokra vonatkozólag lásd L. 3, 858. köv. old.

[93] U. ott 859. old.

[94] U. ott 876. köv. old.

[95] Mindamellett csak kevesen tartották annyira tilosnak a kritikát, mint az egyik tekintélyes 1917. évi jubi-

leumi könyv szerzője, ki ezt írta: «Négyszáz év után nincs jogunk rá, hogy a nagy és egyedülálló férfi árnyékával perlekedjünk». De azért ugyanaz az író azt is mondja, hogy neki «a wormsi országgyűlés Luther-je jobban tetszik, mint az 1545-ik év Lutherje».

[96] Grisar: Der deutsche Luther im Weltkrieg und in der Gegenwart. (Augsburg 1924.)

[97] U. attól: Lutherstudien 1. füzet: Luther zu Worms und die jüngsten drei Jahrhundertfeste der Reformation.

[98] U. attól: Die Literatur des Lutherjubiläums 1917, ein Bild des heutigen Protestantismus. A Zeitschrift für kath. Theologie, 42. köt. (1918), 591—628. old. és 785—814. old.

[99] L. 3, 865. old., hol más hasonló idézet is található.

[100] Loofs Frigyes: «Wer war Jesus?» (Halle 1916.) 216. old.: «Németország minden (protestáns) tudós teológusa megegyezik abban, ha nem is hirdeti mindenki hangosan, hogy a régi egyházi ortodoksz teológiai tant, Krisztus kettős természetéről, a maga hagyományos formájában nem lehet fenntartani.» Krisztus istenségét megtagadták. «*Minden* szisztematikus teológus új utakat keres ehelyett a Christologiában». (180. old.)

TARTALOMJEGYZÉK.

Oldal

1. *Előszó.* Irta: Hanauer Á. István váci püspök ... 3

2. *A szerző előszava a magyar kiadáshoz.* Irta: P. Grisar Hartmann S. J. 5

I. Luther ifjúkora 7
1. Eisleben és Mansfeld. — 2. Magdeburg és Eisenach. — 3. Az erfurti deák. — 4. Elhamarkodott igéret.

II. Első évek a kolostorban 31
1. Noviciátus, fogadalom, első szentmise. — 2. Tanulmányok. Luther tanári működésének kezdete. — 3. A római út. — 4. Wittenbergben.

III. Uj utakon 39
1. Első előadások. Miszticizmus. — 2. Luther lelkiállapota. — 3. Harc az álszentek és az obszervancia ellen.

IV. Az új tan feltűnése 47
1. Előadások Pál apostol római leveléről. — 2. Luther első fellépésének hatása. — 3. Az új tan megértéséhez szükséges történelmi és lélektani tények.

V. A búcsútételektől a lipcsei hitvitáig. 1517—1519... 56
1. Harc a búcsú körül. — 2. Az augsburgi kihallgatás. — 3. Kinyilatkoztatás a toronyban. — 4. A lipcsei hitvita (1519) és a pápai primátus.

VI. Viharfelhők... 74

Oldal

VII. A kiközösítés 79
1. A kiközösítés előtt. — 2. Az egyházi per befejezése. — 3. Az úgynevezett nagy reformáló írások. — 4. A római ítélet kihirdetése után. — 5. A máglya.

VIII. A wormsi országgyűlés (1521). 95
1. Luther az országgyűlésen. — 2. Az ítélet: száműzetés.

IX. Wartburg 101
1. Külső és belső harcok. — 2. Szellemvilág. Látomások. — 3. «Vétkezz bátran.» A szentmise. — 4. Zavarok Wittenbergben. Újabb könyvek. — 5. Hazatérés. Wittenbergi győzelem.

X. A lutheranizmus elterjedése 117
1. Az elterjedés okai. — 2. Szerzetes segítőtársak. — 3. Politikai mozgalom. — 4. A községi egyház sorsa. — 5. Istentisztelet. Sokoldalú tevékenység. — 6. Folytatólagos irodalmi harc. — 7. A felszabadított kereszténység és a szabadságától megfosztott akarat.

XI. 1525, a viharos év és az esküvő 150
1. Luther és a parasztháború. — 2. Luther házassága az apácával. — 3. A nagy mű: A rabszolgává lett akarat. — 4. Zavarok Erfurtban. — 5. Az új államegyház. — 6. A katholicizmus további pusztulása.

XII. Jelentőségteljes évek (1525—1530) 178
1. V. Károly, VII. Kelemen, a törökök. — 2. Luther és a szász államegyház. — 3. Újabb tanügyi és vitairatok. — 4. Zwingli és az Oltáriszentség. — 5. A protestálók, 1529. — 6. Luther és Zwingli Marburg várában. — 7. Személyi dolgok. Kísértések. — 8. Katholikus hitvédelem.

Oldal

XIII. Az augsburgi országgyűlés (1530). Coburg vár vendége 205
1. Az augsburgi országgyűlés. — 2. Luther Coburg várában. — 3. Az evangélium fenntartása. — 4. Irodalmi tevékenység. — 5. Szász rögtönzött beszéd Luther ellen.

XIV. A schmalkaldeni szövetség mellett. — A német Biblia 230
1. Luther pálfordulása a fegyveres ellenállással szemben. — 2. A schmalkaldeni szövetség (1531). — 3. A nürnbergi vallásbéke (1532) és a rákövetkező évek. — 4. A német Biblia (befejezve 1534-ben). — 5. Fáradhatatlan irodalmi tevékenység.

XV. A schmalkaldeni gyűlés (1537). Irodalmi harc 256
1. A schmalkaldeni cikkelyek. A zsinat visszautasítása. — 2. Luther halálos betegsége Schmalkaldenben. Újabb viták. — 3. További erőszakosságok. — 4. Háborús és békés hangulatok a német birodalomban. — 5. A katholikus hitvédő irodalom 1530 után. — 6. Luther fegyvertársai.

XVI. Személyi és családi dolgok 282
1. Luther előnyös jellemvonásai. — 2. Egyházi költészet és templomi ének. — 3. Az «Asztalibeszélgetések».

XVII. Személyi dolgok. Folytatás 296
1. További lelki harcok. Apátia. — 2. Luther lelki életének árnyoldalai. — 3. A szabadságtól a legszélsőségesebb türelmetlenségig.

XVIII. Luther az erkölcsről és a házasságról. — A hesseni kettősházasság 316
1. Luther etikája általában. — 2. Házasélet és celibátus. — 3. Fülöp hesseni tartománygróf kettősházassága. — 4. «A jó nagy hazugság.»

Oldal

XIX. Egyházi szakadás Luther halála előtt 339
1. Vallásháború előtt. A zsinat. — 2. Luther Naumburgban püspököt, Torgauban pedig templomot szentel. — 3. Támadás a kölni érsekség és Braunschweig hercegség ellen.

XX. Utolsó harcok. Luther halála 353
1. Fellángoló harci szellem. — 2. Romok között. — 3. Alkonyat. — 4. A halál. — 5. A sírnál.

Jegyzetek 399

A Szent István Könyvek sorozatában eddig megjelentek:

1. *Zubriczky Aladár dr.:* Jézus élete és a vallástörténet. (Elfogyott.)
2. *Wolkenberg Alajos dr.:* A teozófia és antropozófia ismertetése és bírálata.
3—4. *Wolkenberg Alajos dr.:* Az okkultizmus és spiritizmus multja és jelene. (Elfogyott.)
5—6. *Balanyi György dr.:* A szerzetesség története.
7—8. *Alszeghy Zsolt dr.:* A XIX. század magyar irodalma.
9. *Miskolczy István dr.:* Magyarország az Anjouk korában.
10. *Palau-Timkó Jordán:* Krisztus útján. A katholikus tevékenység főelvei.
11. *Quadrupani-Babura László dr.:* Útmutatás jámbor lelkek számára.
12. *Prohászka Ottokár:* Elbeszélések és utirajzok. (Elfogyott.)
13. *Trikál József dr.:* Természetbölcselet.
14. *Bognár Cecil dr.:* Értékelmélet.
15. *Prohászka Ottokár:* A bűnbocsánat szentsége.
16. *Babura László dr.:* Szent Ágoston élete.
17. *Lepold Antal dr.:* Szaléziszent Ferenc válogatott levelei. (Elfogyott.)
18. *Áldásy Antal dr.:* A keresztesháborúk története.
19. *Marosi Arnold dr.:* Átöröklés és nemzetvédelem.
20. *Zoltvány Irén dr.:* Erotika és irodalom. (Elfogyott.)
21. *Horváth Sándor dr.:* Aquinói szent Tamás világnézete.
22. *Balogh Albin dr.:* Művelődés Magyarország földjén a magyar honfoglalás előtt.
23. *Marczell Mihály dr.:* A katholikus nevelés szelleme.
24—25. *Motz Atanáz dr.:* A német irodalom története.
26. *Babura László dr.:* Szent Ambrus élete.
27. *Márki Sándor dr.:* II. Rákóczi Ferenc élete.
28. *Kiss Albin dr.:* A magyar társadalomtan története.
29. *Szabó Zoltán dr.:* A növények életmódja.
30. *Weszelszky Gyula dr.:* A rádium és az atomelmélet.
31. *Balanyi György:* Assisi szent Ferenc élete.
32. *Dávid Antal:* Bábel és Assúr. I. Történet.
33. *Fejér Adorján:* Római régiségek.
34. *Balogh József:* Szent Ágoston, a levélíró.
35. *Babura László dr.:* Szent Jeromos élete.
36. *Karácsonyi János dr.:* Szent László király élete.
37. *Miskolczy István dr.:* A középkori kereskedelem története.
38. *Szémán István dr.:* Az újabb orosz irodalom.
39. *Bán Aladár:* A finn nemzeti irodalom története.
40. *Trikál József dr.:* A gondolkodás művészete.
41. *Kühár Flóris dr.:* Bevezetés a vallás lélektanába.
42. *Babura László dr.:* Nagy szent Gergely élete.
43—44. *Kühár Flóris dr.:* A keresztény bölcselet története.
45. *Weszely Ödön dr.:* Korszerű nevelési problémák.
46. *Somogyi Antal dr.:* Vallás és modern művészet.
47. *Divald Kornél:* Magyar művészettörténet.
48—49. *Birkás Géza dr.:* A francia irodalom története.
50. *Wodetzky József dr.:* A világegyetem szerkezete.
51. *Záborszky István dr.:* Rabindranath Tagore világnézete.
52—53. *G. Kurth-Michel K.:* A modern civilizáció kezdetei.
54—55. *Dávid Antal:* Bábel és Assúr. II. Művelődés.
56. *Horváth Jenő dr.:* A modern Amerika története.
57. *Balogh Albin dr.:* Ország és nyelv.
58. *Meszlényi Antal dr.:* A katholikus egyház és az állam 1848/49-ben.
59—60. *Radó Polikárp dr.:* A kereszténység szent könyvei. I. Ószövetség.
61. *Kecskés Pál dr.:* A házasság etikája.
62. *Huszár Elemér:* A katholikus házasságjog rendszere.
63. *Petró József dr.:* Az ősegyház élete.
64—65. *Radó Polikárp dr.:* A kereszténység szent könyvei. II. Újszövetség.
66—67. *Trikál József dr.:* A jelenségekből a valóságba.
68. *Erdey Ferenc dr.:* Kant valláserkölcsi világnézete.
69—71. *Hartmann Grisar:* Luther Márton élete. (Fordította Hoitsy Lajos Pál.)
72. *Tóth Ágoston:* Bevezetés a meteorológiába.
73—74. *Bánhegyi Jób dr.:* A magyar irodalom története.
75—76. *Divald Kornél:* A magyar iparművészet története.
77. *Balanyi György:* A római kérdés.